

TANULMÁNYOK
A SZENT ISTVÁN-TERVHEZ

Kiadta a Professzorok Batthyány Köre. A kiadásért felel: NÁRAY-SZABÓ GÁBOR. A L^AT_EX-szövegszerkesztést végezte: LOVAS REZSŐ. Információ: www.bla.hu/professzorok/. Kapcsolat: pbk@bla.hu. A borítót tervezte: KOZÁK TAMÁS. Nyomás és kötés: Grafél Nyomdaipari és Reklámpropaganda Kft. Felelős vezető: KUNKLI IMRE.

ISBN 963 229 256 1

**TANULMÁNYOK
A SZENT ISTVÁN-TERVHEZ**

Professzorok Batthyány Köre

Írta:

**Alvincz József, Ángyán József, Czvikovszky Tibor, Freund Tamás,
Hoffmann Rózsa, Kiss Ádám, Kollár István, Kopp Mária, Kovács
Péter, Kurutzné Kovács Márta, Lovas Rezső, Márton János,
Nagy Bálint, Náray-Szabó Gábor, Pálinkás József, Réffy József,
Skrabski Árpád, Sohár Pál, Szabó Gábor, Szakolczai György,
Szentirmai Attila, Szentkláray Ferenc, Szeremley Béla, Szollár
Lajos, Tanka Endre, Vajna Zoltán, †Veress László**

Szerkesztette:

Ács Margit

Tartalom

Előszó	1
MAI ADOTTSÁGOK ÉS A MÚLT ÖRÖKSÉGE	3
Kopp Mária, Freund Tamás és Skrabski Árpád: Ember az emberek között	5
Náray-Szabó Gábor: A fogyasztás zsákutcája	17
Lovas Rezső: Ésszerűség és kényszerűség 1848 nyomán	27
Lovas Rezső: 1956 forradalmának emléke	36
MINDEN VÁLTOZÁS KULCSA: AZ OKTATÁS	45
Hoffmann Rózsa: Köznevelésünkről – másképpen	47
Kiss Ádám, Kollár István, Kurutzné Kovács Márta és Réffy József: A magyar felsőoktatás fejlesztésének irányai	68
Szabó Gábor: Észrevételek a magyar felsőoktatás reformjáról	82
Pálinkás József: Felsőoktatás és tudomány	90
Szentirmai Attila: A hátrányos helyzetű rétegek oktatása	108
Czvikovszky Tibor és Sohár Pál: Tennivalók a magyar ösztöndij- politikában	110
GAZDASÁG A NEMZETÉRT	115
Szakolczai György: A mai közgazdaság-tudomány belső ellentétei és korunk alapvető kérdéseinek eltérő megítélése	117
Szakolczai György: A washingtoni konszenzus, és ami utána következik	141
†Veress László, Ángyán József, Tanka Endre, Nagy Bálint, Szeremley Béla és Márton János: A magyar mezőgazdasági politika és vidék- fejlesztés jövőképe	159
Alvincz József: A magyar termőföld védelme	175
Tanka Endre: Javaslat a családi gazdálkodást megalapozó és a birtok- szerkezetet korszerűsítő törvény megalkotásáról	193

Szakolczai György: A magyar gazdaság központi problémája: a folyó fizetési mérleg felhalmozódó hiánya és a hiány csökkentése	201
Szentkláray Ferenc: A közlekedés jövőképe	226
A NEMZETI LÉT ESÉLYEI	237
Szollár Lajos: Egészség-irányeszmék Magyarországon a XXI. század elején	239
Szakolczai György: A rendszerváltás és a politikai váltógazdaság de- mográfiai hatásai	271
Boros János: A nemzet fogalmának megújítása felé. <i>Az európai „posztna- cionális” konstelláció</i>	296
Kovács Péter és Vajna Zoltán: Magyar kisebbségek a Kárpát-medencében	303
A kötet szerzői	323

Előszó

2002 őszén Orbán Viktor biztatására a Professzorok Batthyány Köre *Szent István-terv* „fedőnéven” átfogó nemzetstratégiai alapozó munka írásába kezdett. Megszületett egy logikai vázlat, az önjelölt szerkesztők pedig felosztották a vállalkozó szerzők – tagok és felkért résztvevők – között a fejezeteket, megszabva a terjedelmet. A teljes terjedelmet 70-80 oldalásra terveztük, a megvalósult kötetéhez hasonló lap- és betűméretekkel. A lassan megszülető résztanulmányok átlagosan négy-öttször olyan hosszúak lettek, mint a kért szövegek, és ez rögtön mutatta, hogy a tervezett terjedelmet túl fogjuk lépni. A kész szöveget igen feszesre szabtuk, mégis kétszer olyan hosszúra kezdett formálódni, mint eredetileg akartuk.

Hamarosan az is világos lett azonban, hogy a *Szent István-terv* egységes szövegéből számtalan igen értékes és fontos gondolatot ki kell hagyni, mert nem maradt hely a számukra. Ezért született meg eme tanulmánykötet terve. E könyv azokat az eredeti tanulmányokat tartalmazza, csorbítatlanul vagy tartalmi veszteség nélküli rövidítéssel, amelyek magának a *Szent István-terv* szövegének a kiindulópontjául szolgáltak. Ajánljuk a *Szent István-terv* minden olvasójának, aki kedvet érez arra, hogy a tudósok és szakértők többnyire népszerű, de mégiscsak részletesebb és mélyebb gondolatmenetét is végigjárja.

A kötet arról árulkodik, hogy bizonyos témák közelebb állnak a Batthyány Kör tagjaihoz, mint mások. Az oktatásügy – főként a felsőoktatás – különösen szívügyünk. A figyelmes olvasó felfedezheti, hogy egyes tanulmányok felelnek egymással vagy a *Szent István-terv*-ben „kanonizált” szöveggel. Vannak olyan cikkek is, amelyek nem széles tárgykört fognak át, hanem egy-egy részletet mélyítenek el. Ezek is elég olvasmányosak ahhoz, hogy e kötetben közreadjuk őket.

A *Szent István-terv* fegyelmezettebb, az egysége által is átgondoltságot sugalló szövege mellé, ím, átnyújtjuk az olvasónak a természetes zamatokat jobban őrző nyersebb szöveget is. Talán tartozunk az utókornak is azzal, hogy a *Szent István-terv* nyersanyagát mint útkeresésünk egy állomását közreadjuk. Fogadják ezt a kötetet mint az igaznak hitt vélekedések kimondásának kényszerétől hajtott, de a tévedés jogát magának fenntartó szerzőcsoport munkájának gyümölcsét.

Lovas Rezső,
a *Szent István-terv* szerkesztője

MAI ADOTTSÁGOK ÉS A MÚLT ÖRÖKSÉGE

Ember az emberek között

Kopp Mária, Freund Tamás és Skrabski Árpád

1. Helyzetkép

Az emberiség életfeltételei az utolsó ötven-száz évben alapvetően megváltoztak. Ezek a változások az ember biológiai alkalmazkodóképességének korlátait messze túllépték, és ezáltal olyan krízishelyzetet teremtettek a társadalom további fejlődésében, amelynek komolyságát egyelőre csak kevés szakember ismeri fel, a megkongatott vészharangok pedig visszhang nélkül maradnak hazánkban, de a fejlett nyugati országok többségében is. Pedig a történelem számos példát hozott arra, hogy egy-egy történelmi válaszúton a járható út irányának felismerése vagy fel nem ismerése hogyan vezetett egyes népek fennmaradásához, más népek eltűnéséhez. Ilyen eset volt a magyar történelemben a rendi társadalom kialakítása, a kereszténység felvétele Szent István idejében. A civilizáció fejlődésének jelen szakasza, az információrobbanás globalizálódó világunkban hasonló kritikus helyzetet teremt, hiszen az egyes agyakat és azok hálózatait, ami tulajdonképpen a társadalom, jelen formájában rendkívüli és teljesen újszerű megoldások keresése elé állítja. Állíthatjuk, hogy ma minden nemzet sikerességének és életben maradásának alapvető kérdése, hogy képes-e újszerű, eredményes, kreatív stratégiát kidolgozni ennek a problémának a kezelésére.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy az emberiségnek ez az új korszaka hihetetlen lehetőségeket hordoz magában, amelyek megragadását csak bizalmon alapuló önkéntes közösségek teszik lehetővé. Mint Teilhard de Chardin írta: „Napjainkban az egyre fokozódóbb, egész földre terjedő és csakugyan teremtő elrendező hatására a sok-sok egyedi gondolatközpont – ami mi vagyunk, külön-külön mindegyikünk – kezd ellenállhatatlanul eggyé szerveződni és végképp egyetlen és valódi gondolkodó rendszert alkotni.”

Magyarországon ebből a szempontból annyiban előnyösebb a helyzetünk, hogy a „modernizáció” folyamatában késésben vagyunk, így tanulhatunk a nyugati zsákutcák példájából. A magyar társadalomra jellemző a rendkívüli kezdeményezőkészség, amit többek között jól jelez, hogy a rendszerváltozás után nálunk több mint tízszer több önkéntes szervezet, egyesület, alapítvány jött

létre, mint a környező országokban. Ugyanakkor a tartós, megbízható, bizalom alapuló, valódi együttműködés helyett a rivalizálás, bizalmatlanság a magyar lelkiállapot legsúlyosabb körjelzője. Ez a lelkiállapot összefügg a magyar társadalom fokozott teljesítménymotivációjával, és azzal, hogy a teljesítményt igen sokan csak az egyéni anyagi előrelépéssel mérik. A teljesítménymotiváció és a bizalom hiánya, az ellenségesség miatt igen sokan érzik úgy, hogy kudarcot vallottak. 1988 és 1995 között rendkívüli mértékben csökkent a magyar társadalomban az ún. társas támogatás mértéke, tehát az, hogy mennyire érzik úgy, hogy nehéz élethelyzetben számíthatnak mások segítségére. Ez a negatív tendencia azonban megfordult: a Hungarostudy 2002 eredményei szerint 1995 óta jelentősen csökkent az ellenségesség, nőtt a bizalom és a társas támogatottság országos átlagban, bár ebben a tekintetben igen nagy rétegekülönbségek vannak.

Az 1970-es évektől a magyar társadalom átalakulása nem a korábbi szerves fejlődés folytatása, hanem igen nehezen áttekinthető, rendkívül gyors, tehát a megbirkózási készségeket különösen igénybe vevő folyamat alanyai vagyunk. Ennek van pozitívuma is, hiszen a kezdeményező-készségnek sokkal tágabb teret enged, mint egy stabilabb társadalom, így különösen a fiatal generációban a megbirkózás és együttműködés számos újszerű formájának lehetünk tanúi. A lemaradó rétegekben, azok között, akik külső vagy belső okokból nem képesek lépést tartani a változásokkal, akik helyzetüket kilátástalannak tartják, rendkívüli az életminőség- és egészségromlás. Az utolsó három évtizedben a középkorú magyar népességet tragikus egészségromlási és halálozási arányok jellemzik, míg korábban a mutatóink nem voltak rosszabbak több nyugat-európai országnál. A 45–65 éves férfiak halálozási arányai még 2003-ban is magasabbak voltak, mint az 1930-as években. Ezer azonos korú és nemű lakosra 1999-ben a magyar férfiak halálozási átlaga 16,1, míg az európai átlag 9 volt; a magyar női halálozási átlag 8,9, az európai átlag pedig 5,3 volt. Hatvannégy éves kor alatt a magyar férfiak halálozási átlaga 7,3, míg az európai átlag 3 volt; a magyar női halálozási átlag 2,9, az európai átlag pedig 1,5 volt. A középkorú népesség halálozási arányai nagy mértékben különböznek a megyék között, 2001-ben ezer 45–64 éves férfi közül Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 21, Győr-Moson-Sopronban 16, Budapesten 15 férfi halt meg. Bár a gazdasági eltérések és a munkanélküliség szerepe jelentős a halálozási különbségek kialakulásában, rögtön ezek után az ún. társadalmi tőke, a bizalom, a kölcsönösség más-más szintjének is befolyása van rá. E különbségeket pl. a civil szervezetekben való részvételi arányok jól mutatják.

Megállapítható tehát, hogy ma a magyar népesség életminősége lényegesen rosszabb, mint az ország gazdasági fejlettsége alapján várhatnánk, azonban igen jelentős regionális, nem és rétegekülönbségek vannak az országon belül.

2. A jövőkép meghatározása

A társadalom alakításában a jövőről alkotott határozott elképzeléseknek igen nagy a jelentőségük. Idézhetjük Montesquieu-t: „Céltalan hajósoknak mindig

rosszul fúj a szél.” Ugyanakkor a jövőkép tervezésénél ma világszerte alig vesszük figyelembe azokat az alapvető törvényszerűségeket, amelyeket az agykutatás, a pszichológia, szociológia, etika, antropológia mond az emberről, az emberi alkalmazkodó- és főleg megbirkózási képesség korlátairól és lehetőségeiről. Ezeket a törvényszerűségeket ismernünk és alkalmaznunk kell ahhoz, hogy az ezredfordulón ne csupán áldozatai, de alakítói lehessünk egy olyan fejlődésnek, amely a magyar társadalom dinamizmusára és erőforrásaira támaszkodva vezet ki a mai krízisből.

Mi lehet az alapvető rendező elv, iránytű hazánk polgárai számára személyiségfejlődésük, társadalmi integrációjuk szempontjából? Milyen jövőképet tudunk megrajzolni számukra egy olyan magyar társadalomban, amely megtalálja és megerősíti helyét a régióban, Európában, a globalizálódó világban? Olyan jövőképre van szükségünk, amely – figyelembe véve a világtendenciákat, az evolúciós törvényszerűségeket és a magyar sajátosságokat – a társadalom és a benne élők hosszú távú érdekeit szolgálja.

A modern polgári felfogás szerint a fejlődés a kooperáció magasabb, új formája, amely képessé tesz arra, hogy megbirkózzunk az információrobbanással, és tudatosabban tudjunk élni. Az atomok világától hosszú volt az evolúciós út a jelenlegi emberi társadalom szervezettségéig. Immár tudatosan kell az egész emberiség egysége, együttműködése felé haladunk, különben a modern társadalom menthetetlenül elpusztítja önmagát.

Valódi, bizalmon alapuló együttműködésre azonban csak fejlett személyiségű emberek társadalma képes. Az érett személyiség alakításában meghatározó szerepe van a családnak, iskolának, egyháznak, de a munkahelynek és az önkéntes szerveződéseknek is, ezért ezeket okvetlenül támogatni kell. Különösen fontos a veszélyeztetett gyermekekkel való külön foglalkozás, ami a pedagógusok, szociálpedagógusok feladata. Erre a tanítóképző főiskoláknak kell felkészíteniük őket.

Durkheim „homo duplex”-modellje szerint az embernek önző, ösztöneitől vezérelt oldala mellett van egy értékbecsítő és -megvalósító oldala is. Ez teszi lehetővé a társadalom kialakulását, a kollektív tudatot, az értékconszenzust. Az emberiség valódi fejlődését olyan emberek segítik elő, akiket társadalmi attitűd, tehát az egész társadalomért, az emberiség egységéért való elhivatottság jellemmez. Az elérhető világ feltételeit a hosszú távon tervező, együttműködő, vállalkozó szellemű, harmonikus, érett személyiségű emberek teremthetik meg. A személyiségfejlődésnek ez a foka egyáltalán nem az „értelmiségi” társadalom privilégiuma. Több ilyen érett, harmonikus személyiségű öregembert találunk falun, kisvárosokban, tanyákon, mint a társadalom jövőjéért felelős vezető rétegekben. Az érett személyiségre jellemző, hogy választ keres arra a kérdésre, hogy mi az élet értelme, ami Einstein szerint a vallásosság lényege. Wittgenstein szerint „Istenben hinni azt jelenti: látni, hogy az életnek értelme van”. Ez a hit nem feltétlenül vallási meggyőződés formáját ölti, hanem „hivat”-ást, el-„hivatott”-ságot jelent, ahogy a magyar nyelv igen kifejezően nevezi. Jövőképünket is meghatározza, ha hiszünk a jövő „hívásában”. Ennek tagadásaként vált – kimondva vagy kimon-

datlanul – az „Isten meghalt” nietzschei jóslata a XX. század két totális diktatúrájának és a fogyasztói világnak vezető ideológiájává.

Történelme során az emberiség többször lépett át néhány jól meghatározott küszöböt a világ szerkezetéről alkotott felfogásában. Ma ilyen küszöböt kell átlépünk az emberről alkotott felfogásunkban. Az emberi társadalom az emberek által folyamatosan alakított szerveződés. Az emberiség életben maradása függ ma már attól, hogy képes lesz-e élni lehetőségeivel. Thomas Merton fejezte ki talán legtalálébban ezt a konfliktust: „Az, hogy gondolkozó állatok vagyunk, nem azt jelenti, hogy úgy gondolkozunk, mint az ember, és úgy élünk, mint az állat. Emberként kell gondolkoznunk és élnünk is.”

3. A „fejlődés” zsákutcái

Az emberi kiteljesedés célja nem lehet pusztán a technikai, gazdasági fejlődés, amely az utóbbi évszázadok, különösen a XX. század meghatározó eszméje volt. A verseny, a valóban soha nem látott eredmények következtében olyan társadalmak jöttek létre, amelyek csak nagyon korlátozottan felelnek meg a személyiség, a környezetét alakító, önálló alkotó ember létfeltételeinek, sőt a „fogyasztói” embertípus szinte nagyipari előállításának kedveznek.

Agyunk biológiailag adott feldolgozókapacitása ma már nem képes lépést tartani a feldolgozandó információ rohamos növekedésével. Százezer évvel ezelőtt az ősember 100-200 fős törzsi közösségekben halászott, vadászott, tudta, kivel hányadán áll, megosztotta-e vele a szomszéd a sikeres vadászat zsákmányát. Ebben az információban szegény környezetben a szociális viszonyok átláthatók voltak az emberi agy számára. Az agy ilyen mennyiségű információ feldolgozására képződött meg evolúciója során. Azóta az agy mérete, komplexitása, feldolgozóképesége biológiailag csekély mértékben fejlődött, ami megfelelt a feldolgozandó információ növekedésének egészen 50-100 évvel ezelőttig.

Csupán az evolúció törvényszerűségei folytán mi történik az emberrel, ha bekerül egy jóval nagyobb közösségbe? Erre vonatkozó biológiai példa a Dél-Amerika őserdeiben élő vérszívó denevérek életmódja. Ezek a denevérek 30-40 egyedből álló kis közösségekben élnek. Éjszaka indulnak vadászatra, de mindig csak néhány olyan denevér akad, aki talál megfelelő méretű emlős állatot, amelynek vérből jól tud lakni. Nappalaikat azzal töltik, hogy vakarásszák egymást, elsősorban a hasi tájékot. Így tájékoznak arról, hogy vajon melyik denevér az, amelyik előző este jóllakott. És amelyik jóllakott, attól az éhen maradtak kérni fognak táplálékot. A jóllakott denevér képes felöklendezni a vért, és szájából szájba táplálni társait. Ha egy denevér bármikor kér is a többiektől, rendszerint kap. Mi történik, ha egy denevér mégis úgy gondolja, hogy ő akkor jár jól, ha ő sosem ad, amikor kérnek tőle? Így természetesen több tápanyaghoz és energiához jutna, ami jobb szaporodóképességet tenne lehetővé, azaz ezeket az „önző” géneket

hordozó egyedek szaporodnának jobban a populációban. Hogy ez mégsem így történik, annak az oka, hogy a denevérek agya pontosan képes memorizálni egy 30-40 egyedből álló közösségben, ki az, aki önző volt, és ki az, aki nem. És akitől soha nem kaptak, annak ők sem adnak. Ez ahhoz vezet, hogy az önző géneket hordozó denevérek egyszerűen kipusztulnak, kiszorul a populáció génállományából az a génegyüttes, amelyiknek a működése önző viselkedésre hajlamosít. Mi történne azonban, ha valamilyen módon rákényszerítenénk ezeket a denevéreket arra, hogy több tízezer vagy százezer fős közösségekben éljenek? Akkor az a denevér járna a legjobban, amelyik senkinek nem ad, de ha kér, ő mindenkítől kap, hiszen ilyen nagy közösségben képtelenek a denevérek memorizálni, hogy kivel hányadán állnak, és az önző egyedek rejtve maradnak. Ebben az esetben az evolúció, a szelekció az önző génállománynak kedvezne.

Tehát egy olyan nagy (genetikailag zárt) közösségben, amelyben az agy kapacitása már nem elég arra, hogy pontosan monitorozza a közösség egyes résztvevőivel való szociális kapcsolatot, az evolúció az önző géneket (viselkedésmintázatokat) részesíti előnyben, míg kis közösségekben, ahol az agy képes erre a monitorozásra, az együttműködő géneket (viselkedést) támogatja. Ez a törvényszerűség – úgy tűnik – emberi társadalmakban is működik, de nem a genetikai, hanem a kulturális evolúció szintjén, és olyan embertípus kifejlődéséhez vezet, amely kis közösségben – mint például munkahely, falu – együttműködő, de nagyobb közösségben – mint egy nagyváros vagy nemzet – már önző, és kihasználja mások altruizmusát.

A fogyasztói társadalom, belső törvényszerűségei miatt, a fenti gondolatkísérlet értelmében a nagy tömegbe helyezett vérszívó denevérek módjára viselkedő embertípust termeli ki. Az arctalan, elidegenedett, „magányos tömegben” élő, saját eredeti közösségéből kiszakított, természetes közösségbe nem tartozó ember igen könnyen válik ezeknek az ősi evolúciós törvényszerűségeknek a rabjává. A fogyasztói társadalom termeli az értékektől, emberi kapcsolatoktól elszakított, az emberi személyiség spirituális dimenzióját elfojtó, mindenkiben riválist látó egyedeket, hiszen ők az ideális fogyasztók. Ennek kialakításában a modern gyermeknevelés feltételei, a megzavart anya-gyermek kapcsolat, a csonka család, a nagycsalád hiánya, az elidegenedett, csak racionális teljesítményt követelő iskola-rendszer, a munkahely és család szétválása, a rendkívüli munkahelyi túlterhelés vagy ellentétként a fenyegető munkanélküliség, kommunikáció helyett a silány tömegkommunikáció máris rendkívüli károkat okoztak Magyarországon is. II. János Pál pápa folyamatosan figyelmeztetett ennek a folyamatnak a veszélyeire.

Modern paradoxon, hogy az érett személyiség nem ideális fogyasztó; az ideális fogyasztó a kapcsolataitól, céljaitól megfosztott, magányosan szorongó ember. A fogyasztói társadalom ideálja az infantilis személyiség, akinek jellemzői: bizalmatlanság, sőt ellenségesség, unalom, öncélú izgalomkeresés, erőszak, agresszivitás mint szorongásoldás. Az az ember, akinek nincsenek hosszú távú céljai, aki nem bízik senkiben, és a kapcsolatokat is fogyasztási cikknek tekinti, a legkönnyebben manipulálható, befolyásolható. A fogyasztói társadalmat fenntartó

gazdasági erőket nem szabad gonosz erőknek tekinteni, hiszen mindannyian élünk a kényelem adta lehetőségekkel, mi hoztuk létre. De alapvető érdeke a társadalomnak, hogy felismerje: óriási gazdasági erők állnak a kiszolgáltatott, magányosan szorongó tömeg, a legjobb fogyasztó „előállításának” szolgálatában, ezt erősíti a reklámok legnagyobb része, a szórakoztatóipar: filmek, videók. Az elmagányosodott ember valós szociális igényeit elégítik ki mesterségesen a szappanoperák és a „valóságshow”-k özönével, meggátolva ezzel a kitörés vágyát. Ennek a folyamatnak a következményeként ma már a tibeti falvak fiatalsága is diszkóba jár, farmernadrágot hord, kólát iszik, és hamburgert eszik, ugyanazt a zenét hallgatja, hasonló témákról beszélget, mint a világ más civilizált országaiban. Sőt, nemsokára ugyanazt a züllesztő és népbutító „valóságshow”-t fogják nézni, mint itt Budapesten, Amszterdamban vagy New Yorkban. A globalizáció révén lassan eltűnnek az egyes kultúrák közötti különbségek, pedig a kulturális evolúció fő hajtóereje az egymástól különböző kultúrák közötti „verseny”, ezek egymást gazdagítják, de önazonosságukat megőrző sokszínűsége.

Napjainkban az utazás jelentős egyszerűsödésével, a rádió, televízió, telefon, internet, mobiltelefon megjelenésével járó információrobbanással agyunk már nem képes lépést tartani. Az információs környezetben lezajlott radikális méretű változás az evolúció törvényeinek megfelelően elindította, majd felgyorsította agyunkban az adaptációs útvonalak keresését. Ezek közül igen sok az egész társadalom számára súlyos veszélyhelyzetet teremtő zsákutca.

A kiútkeresés egyik példája, hogy az egyén megpróbálja limitálni az információözönt, kiköltözik a nagyvárosokból, nem használ mobiltelefont, internetet, a televíziót kihajítja. Ez egyfajta kerülése a konfliktushelyzetnek, menekülés a megváltozott környezetből. Az információk hatékony szűrése jó, azonban a romantikus menekülési kísérletek nem adnak követhető és követendő példát. Ma már nem lehet és nem is kellene megsemmisíteni, amit létrehoztunk. Le kellene azonban lassítani a további fogyasztói kényszerpályákat, mint a Római Klub is javasolja, a fenntartható fejlődés érdekében. Tudatos ellenállást kellene tanúsítanunk a több és felesleges fogyasztást sugalló manipulációkkal szemben, és ennek a nevelésben nagy súlyt kellene kapnia.

Egy másik mód – az előbbinél sokkal rosszabb, de sajnos egyre gyakoribb –: az alkoholizmus, a drogok világába való menekülés. A harmadik variáció, ami nem sokkal lelkesítőbb az előbbinél: sokan megpróbálkoznak az információ feldolgozásával, de nem sikerül nekik, s ez magyarázza a szorongás, a pánikbetegség, a depresszió gyakoriságának rohamos emelkedését. Aki irreálisan sokat vár önmagától, és ennek nem tud megfelelni, folyamatosan negatívan minősíti önmagát. Mind az irreális megfelelési kényszer, mind a belső üresség, unalom lelki megbetegedésekhez vezethet.

Az utóbbi évtizedekben a lelki megbetegedések és zavarok rendkívül gyakorrivá váltak világszerte. A civilizált világban, elsősorban a viszonylag fiatalabb népességben ma már az egészségügy központi problémái közé tartoznak, részben közvetlen munkaképességet, életminőséget korlátozó következményeik mi-

att, részben pedig másodlagos, más nagy népegészségügyi jelentőségű megbetegedésekben játszott kockázati szerepük révén. Ma a világon 450 millióra becsülik a lelki betegek számát, négy ember közül egy szenved élete során valamilyen lelki betegségben. A munkaképesség-csökkenés leggyakoribb oka a depresszió, ez a megbetegedés ma negyedik a tíz legnagyobb társadalmi terhet jelentő betegség közül, de az előrejelzések szerint 20 éven belül a második helyre fog kerülni. Az egész világon közel 70 millió ember és környezete szenved alkoholfüggőségben, 10-20 millió ember kísérel meg öngyilkosságot évente, közülük egymillióan – serdülők és fiatalok is – halnak meg öngyilkosság miatt. A WHO-előrejelzések szerint a 2000 utáni évtizedben az egészségügy leg súlyosabb problémái a lelki betegségek, ezen belül is a depresszió és következményei lesznek.

Ezen a téren a magyar népesség körében végzett vizsgálataink szerint különösen a leszakadó, alacsony végzettségű rétegekben Magyarországon különösen súlyos a helyzet. A Hungarostudy 2002 országos reprezentatív felmérés szerint a 18 évesnél idősebb népesség 27%-a panaszkodik depressziós tünetekről, klinikai depressziót találtunk 13%-ban, súlyos depressziót 7%-ban. A csak nyolc általánost végzett rétegben ugyanezek az arányok: 38%, 21% és 13%. A reményvesztett ember pszichológiailag nem szabad, nem tudja felismerni lehetőségeit, és nem tud élni velük.

Pszichológiai értelemben a szabadság azt jelenti, hogy rendelkezünk a helyzetünk értékeléséhez, megoldásához szükséges lényeges információkkal, és képesek vagyunk cselekvően hozzájárulni saját helyzetünk alakításához. Beszélhetünk-e egyáltalán szabadságról és demokráciáról, ha az ember nem képes megbirkózni az információáradattal? Hogyan lehetünk úrrá az információáradaton? Milyen lépések kellenek a magyar társadalom „egész”-ségének helyreállításához, a felülkerekedés képességének megerősítéséhez?

4. A jövőkép megvalósításának legfontosabb összetevői

4.1. Együttműködés, bizalom, önkéntes közösségek, generációk közötti párbeszéd

A hagyományos társadalmakban a közös erkölcsi elvek, magatartásformák megkérdőjelezhetetlenek voltak, a közösséghez tartozás igen erős megtartó erő, de egyben kényszer is volt. A természeti környezetben élők számára a közösségből való kizárás fizikailag is halálos következményekkel járhat, mint ezt már Cannon kimutatta a bennszülöttek között előforduló voodoo-halál elemzése kapcsán.

Andorka Rudolf már az 1980-as évek közepétől az úgynevezett anómiás lelkiállapot terjedésével magyarázta a magyar egészségi és demográfiai mutatók rosszabbodását. Az emberi magatartás torzulásai a modern társadalomban szociológiai értelemben a Durkheim által leírt anómiás, gyökértelen lelkiállapot általá-

nossá válásából erednek. Mindez a közös erkölcsi elvek elvesztését, a társadalmi-kulturális azonosságtudat visszafejlődését jelenti. A kettő szorosan összetartozik, hiszen a közös értékek elfogadása, összecsiszolódása minden kultúra egyik legfontosabb jellemzője. Ugyanakkor az ép személyiség legalapvetőbb jellemzője az élet során folyamatosan fejlődő azonosságtudat, amely kijelöli helyünket a világban, önértékelésünk alapjait, céljainkat és beállítódásunkat. Ha ez nem alakul ki, külső célok, az anyagi javak mindenáron való megszerzése válhat az önértékelés alapjává. A mai magyar társadalom lelkiállapotának ez az egyik legsúlyosabb körtünete.

Hogy e problémát le lehessen küzdeni, együttműködő, közös erkölcsi elveket valló, egymásban bízó kis közösségeket kell alakítani. A jól együttműködő tudományos team, munkacsoport, család, kisközösség, kölcsönösségen alapuló önkéntes segítség szervezetei, a „mutualitáé”-k tagjai az információfeldolgozás feladatait meg tudják osztani egymás között, közös gondolkodásuk alakul ki. A fejlődés elsősorban ezeknek a közösségeknek a szerveződését, belső épülését kellene hogy jelentse, ezzel erősítve a kulturális sokszínűséget. Az ilyen közösségek már nem feltétlenül helyi összetartozáson alapulnak, hanem az együttgondolkodáson, közös erkölcsi elveken, ahol azonban mindenki éppen saját erős nemzeti és kulturális azonosságtudata révén gazdagítja a csoportot. Egy személy több ilyen közösség tagja is lehet, a világ különböző országaiban élő emberek között is kialakulhat ilyen összetartozás-élmény, ahol a csoport tagjai ismerik egymást, és felhasználják a mai kommunikációs eszközöket a közös világkép megvalósítására. A lényeg az, hogy a közösség tagjai bíznak egymásban, közös sikernek érzik egymás sikereit, és társadalmi értékek, célok megvalósítására együtt törekszenek. A magyar társadalom jövője azon áll, képes lesz-e ilyen közösségekké átstrukturálódni, beilleszkedik-e a világ ilyen irányú átszerveződési folyamataiba.

Az értékconszenzuson alapuló közösségek kiemelten fontos típusát alkotják a vallási közösségek; éppen ezért váltak a diktatúrák legfőbb ellenségeivé. A vallási közösségek olyan belső tartást, ellenálló-képességet adnak, amely a lelki egészség szempontjából alapvető, de bizonyíthatóan általános egészségvédő szerepük is van. A 18 évesnél idősebb magyar népesség 30%-a mondta azt a Hungarostudy 2002 felmérés során, hogy egyházában gyakorolja vallását, 45% a maga módján vagy nem gyakorolja vallását, és csupán 25% válaszolta azt, hogy nem hívő. Ezek az arányok a társadalom óriási tartalékát mutatják, és azt, hogy az egyházaknak sokkal személyesebben kellene megszólítaniuk a támpontot kereső embereket. Az egyházukban vallásukat gyakorlók mind testileg, mind lelkileg és különösen az életmód tekintetében lényegesen egészségesebbek, mint akik nem tartoznak egyházi közösséghez. Igen fontos jellemző, hogy azok, akik számára a vallás fontos mindennapi életvezetésükben, lényegesen toleránsabbak, együttműködőbbek és kevésbé ellenségesek, mint akiknek a vallás nem fontos. Az egyházak világszerte kiemelkedő szerepet vállalnak az önkéntes segítség szervezeteiben, hiszen ez küldetésük lényegéhez tartozik.

Inkább számíthatnak gyermekeikre nehéz élethelyzetben azok, akik vallási

közösséghez tartoznak. A generációk közötti természetes egymásrautaltság, együttműködés igen fontos a társadalom egészséges fejlődéséhez. A fogyasztói társadalom ezt az egymásrautaltságot is alapjaiban támadja meg, tagadja. Pár száz éve még a fiú úgy gondolkozott a világ dolgairól, mint a nagyapja vagy dédapja. Ma viszont gyakran már apa és gyermek sem érti meg egymást. A biológiai evolúció során, ha túl nagy a genetikai változás egyik generációról a másikra, az szörnyszülöttek kialakulásához vezet. A hasonlóan felgyorsult társadalmi-kulturális evolúció is produkál „szörnyszülött” jelenségeket, mint például a terrorizmus vagy a családellenes szekták. Fontos itt hangsúlyozni, hogy semmi sem áll távolabb a valódi spiritualitástól, mint a vallási köntösben megjelenő politikai érdekütközés, gyűlölködés, türelmetlenség.

4.2. Érzelmi, intuitív gondolkozás, kreativitás, nevelés

A vezetéstudomány egyik alapelve, hogy a különböző gondolkozási típusok együttműködése biztosítja a csoportok eredményességét és harmonikus együttműködését. Miközben az egyes ember gondolkozásmódját a racionális (igaz-hamis), érzelmi (jó-rossz), empirikus és intuitív dimenziók együttese alkotja, a különböző típusok, ha képesek valódi együttműködésre, együttesen sokkal eredményesebben tudnak megbirkózni az információáradattal. A mai oktatás, nevelés elhanyagolja az érzelmi és az intuitív, kreatív gondolkozásmód fejlesztését, a művészeti nevelést. Az érzelmek általánosságban az állandóan változó környezet és az egyén viselkedése között közvetítenek, ösztönző és kommunikatív feladatot töltenek be, így a mai, gyorsan változó világban különösen sokat segítenek abban, hogy megküzdjünk nehézségeinkkel. Ezért vált az érzelmi intelligencia ma a kommunikáció, a vezetéselmélet, szervezéselmélet központi fogalmává. Az érzelmi intelligencia azt a képességet jelenti, amellyel megfejtjük mások érzelmeit, és ezt felhasználjuk a legmegfelelőbb magatartásválaszra.

Az agykutatás legújabb eredményei egyértelműen igazolják, hogy fejlett belső világ, azaz erőteljes érzelmi, motivációs impulzusok szükségesek a hatékony tanuláshoz, a kreatív gondolkodáshoz. Az érzelemvilág gazdagításának leghatékonyabb módja a művészeti nevelés, ami sajnos egyre kevesebb figyelmet kap világszerte napjainkban. Pedig ebben kiváló hagyományaink révén élen járhatnánk – elég, ha a Kodály-módszert említjük, amelyet ma is tölünk tanul a világ. A mai fiatalság körében egyértelműen észlelhetők a lelki elsivárosodás jelei. Ezt előmozdítja az internet, a számítógépek virtuális valósága, a szelektálatlan információáradat, de a hit és vallási erkölcs száműzése is. Iskoláinkba vissza kell hozni az erkölcsi, etikai, vallási nevelést, és a gyerekeknek színjátszással, költészettel, zeneművek, képzőművészeti alkotások nyújtotta élményekkel, a befogadás folyamatának elsajátításával többet kellene foglalkozniuk. Szélesre kell tárni a befogadás folyosóját agyunk és a külvilág között, hiszen ugyanezen a folyosón közlekedik az alkotóképesség is, csak ellenkező irányban. Ezáltal nemcsak kreativitásunk nő, hanem emberségesebb emberekké válhatunk a pénz, az önzés és

az érdekkapcsolatok világában.

Több vizsgálat bizonyította, hogy az utóbbi két évszázadban a rendkívül eredeti, kreatív gondolkozók között az átlagot lényegesen meghaladó számban vannak olyanok, akik gyermekkorukban tanyán, kis faluban, a természet közelségében nőttek fel. A gyermekkori természeti környezet rendkívüli lehetőségeket nyújt az önállóság, a sokoldalúság, az érzelemgazdagság, a testi edzettség és a természettel, a világegyetemmel való azonosulás kialakulására.

A mai gyermeknevelés egyik legsúlyosabb hiányossága, hogy a gyerekekben nem hagyják kifejlődni az önálló játék, felfedezés képességét, pedig erre a kreativitás kialakulásához alapvetően szükség volna. A mai iskolarendszer elsősorban engedelmes csavarokat, robotokat próbál előállítani a társadalom számára, és nem ad teret a kreativitás, a művészi képességek kibontakozásának. Az angol iskolarendszer igen nagy figyelmet fordít az együttműködési készség fejlesztésére, ebben a színjátásznak, drámapedagógiának, önképzőköröknek és a csoportos sportnak van alapvető szerepe. Itt megtanulják, hogy a verseny a jobb teljesítmény érdekében a csoporton belül is természetes, de a rivalizálás mindenkinek árt, elsősorban a csoport légkörének. A sport, a testmozgás, a művészeti nevelés azért is alapvető, mert ezeken a területeken sikerélményhez juthatnak azok a gyerekek is, akik a ma egyedüli értékmérőnek számító tanulmányi teljesítményben nem jeleskednek. A sikerélmény, önértékelés a személyiség érettségéhez alapvető azonosságtudat kialakulásának feltétele. Legáltalánosabb elv, hogy a tanult tehetetlenség (*learned helplessness*) helyett a tanult leleményesség, sikeresség, tanult erőforrás-gazdagság (*learned resourcefulness*) élményét kell elsajátítani már gyermekkorban, aminek alapfeltétele a bizalom és az együttműködés élménye és képessége.

A sokoldalú együttműködő csoportok rendkívüli teljesítményekre képesek, mint ahogyan pl. a Linux számítógépi operációs rendszeren a világban szétszórta dolgozó csoportok sikere mutatja. Ugyanígy világraszóló hatású a taizéi ökömenikus mozgalom, de hogy hazai példát mondjunk: a máltaiak tevékenysége is. Az új svéd népegészségügyi program az együttműködés, a bizalom, a kölcsönösség, az önkéntes szerveződés, azaz az ún. társadalmi tőke erősítését tűzte ki alapvető célként, hiszen a modern társadalomban ez mind az életminőség, mind az „egészség” javításának alapvető feltétele.

4.3. Közös erkölcsi elvek, társadalmi-kulturális azonosságtudat

A 2001. évi közgazdasági Nobel-díj egyik nyertese, George Akerlof elmélete olyan szociológiai, szociálpszichiátriai és magatartás-tudományi kategóriákat emelt át a közgazdaságtanba, mint az identitás, a norma és az értékek. Az általa felvázolt modell szerint meghatározó gazdasági-társadalmi tényező az, hogy az emberek miképp élik át saját helyüket, szerepüket a társadalomban, mennyire vannak tisztában saját magukkal, milyen közös értékeket fogadnak el, s melyek azok a társadalmi rétegek, amelyekben ezek a folyamatok sérülnek.

A talán legismertebb mai epidemiológiai munkacsoport vezetője, Michel Marmot londoni professzor vizsgálatai szerint az Egyesült Államokban élő japán férfiak közül azok, akik nagyon erősek nemzeti identitásukban, akik életük során kifejezik a közösséghez tartozást, akik tartják a szokásokat, azok ötvenéves kor alatt ötször, ötvenéves kor felett pedig háromszor ritkábban kaptak szívinfarktust, mint azok a japánok, akik modernizálódott, amerikanizálódott életmódot folytatnak. A közöséggel való azonosulásnak tehát biológiailag kimutatható egészségvédő hatása van.

Buda Béla több tanulmányban kitűnően mutatta be, hogy a magyar társadalom szociokulturális azonosságtudata milyen súlyosan sérült az elmúlt évszázadban, hiszen sorozatosan vált veszélyessé, titkolni valóvá széles társadalmi rétegek családtörténete, kulturális azonossága, mint például a szlovák, a zsidó, a cigány, a sváb, az osztályidegen, a „kulák” rétegekben. Ez az identitászavar a közös erkölcsi elvek elfogadásának, a közös megegyezésnek, a bizalomnak az alapjait kezdte ki.

Szociológiai, antropológiai és pszichológiai szempontból a magyar társadalom talán legnagyobb kincse, egyedülálló értéke az a rendkívüli kulturális gazdagság, amely az országot jellemzi – ezen a téren talán csak az Egyesült Államok népessége ennyire sokszínű, de annak nincs ilyen történelmi hagyománya. A nyugati civilizáció körében régióink, és ezen belül Magyarország már a hét törzsnék az itt élő népekkel való találkozására és Szent István intelmei óta egészen egyedülállóan vált a kultúrák találkozási helyévé, hiszen Kelet, Nyugat, Észak és Dél itt valóban egymásra talált. Ez a sokszínűség a magyar identitástudatba máig nem épült be, pedig nemzeti önértékelésünket erősíthetné. A magyarság és a kisebbségek XIX–XX. századi konfliktusai nyomán a magyarok máig „titokként”, magánügyként élik meg, ha a kisebbségi kulturális örökséget is magukban hordozzák. Fel kell oldanunk ezt a szociálpszichológiai konfliktust, hogy egészséges azonosságtudatunk és értékrendszerünk megerősödhessen.

Társadalmunk tehát csak akkor fog sikeresen megbirkózni a globalizálódó világ információáradatával, ha közös elveket és értékeket valló kisközösségek együttesévé épül át. A jövő tervezésekor figyelembe kell vennünk azokat az alapvető törvényszerűségeket, amelyeket az agykutatás, a pszichológia, a szociológia, az antropológia, az etika mond az emberről, az emberi alkalmazkodási és küzdőképesség korlátairól. Látnunk kell az alkalmazkodás zsákutcáit, amelyek ma már a társadalom igen jelentős hányadát érintik lelki betegségek és káros szenvedélyek formájában. Óriási gazdasági erők állnak a magányosan szorongó ideális fogyasztó előállításának szolgálatában. E hatások ellen csak az erős társadalmi-kulturális azonosságtudat, a kreativitás és a kooperáció új formái védhetnek meg. A magyar társadalom jövője attól függ, képes lesz-e ilyen közösségekké átstrukturálódni, és képes-e belekapcsolódni a világ ilyen irányú átstrukturálódási folyamataiba, amelyek kristályosodási pontokat kínálnak a magyar társadalomnak is.

Irodalom

- Andorka, R. (1994): Social changes and social problems in Hungary since 1930s. Economic, social and political causes of demise of state socialism. *Comparative Social Research*, 1994, 14, 49–96.
- Cannon W. B. (1942): Voodoo death. *An Anthropology*, 44, 169–191.
- Einstein, A. (1950): *Out of my later years*, New York, In: Frankl V. E. (2002): A tudattalan Isten, Euro-Advice, Budapest, 107. o.
- Freund Tamás (1998): Nemzeti kultúrák túlélési esélyei az evolúció sodrában, *Végeken*, 9, 4, 34–36.
- Freund Tamás (2002): Felkért előadás. Soli Deo Gloria Értelmiségi Konferencia, Balatonszárszó.
- Cornia, G. A., Panicia, R. (eds.): *The mortality crisis in transitional economies*. Oxford, 2000.
- Demográfiai Évkönyv*, 2003, KSH, Budapest.
- Gárdos, É. (szerk.): *Életminőség és egészség*. KSH, Budapest, 2002.
- Kawachi I., Berkman L. F.: Social cohesion, social capital, and health. In uők (eds.): *Social epidemiology*. Oxford University Press, New York, 2000.
- Kawachi I., Kennedy B. P., Lochner, K. és mtársaik: Social capital, income inequality, and mortality. *American Journal of Public Health*, 1997. szeptember.
- Kennedy B. P., Kawachi I., Brainerd E.: The role of social capital in the Russian mortality crisis. *World Development*, 1998, 2029–2043.
- Kopp, M. S.: Cultural transition. In Fink, G. (ed.): *Encyclopedia of stress*, I. kötet. Academic Press, San Diego, 2000, 611–615.
- Kopp M., Skrabski, Á.: A magyar lelkiállapot és a társadalmi tőke szerepe a népegészségügyi mutatók alakulásában. In Elekes, Zs., Spéder, Zs. (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Századvég Kiadó, Budapest, 2000, 254–267.
- Kopp M., Skrabski Á. (2002): A magyarság társadalmi és erkölcsi tőkéje, *Valóság*, 11–19.
- Kopp, M. S., Skrabski, Á., Lóke, J., Szedmák, S.: The Hungarian state of mind in a transforming society. In Spéder, Zs. (ed.): *Hungary in flux, society, politics and transformation*. Reinhold Kramer, Hamburg, 1999, 117–134.
- Kopp, M., Skrabski, Á., Szedmák, S.: A szociális kohézió jelentősége a magyarországi morbiditás és mortalitás alakulásában. In Glatz, F. (szerk.): *Magyarország az ezredfordulón*. MTA Stratégiai Kutatások. Népegészség, orvos, társadalom. Budapest, 1998, 15–37.
- Kopp, M. S., Skrabski, Á., Szedmák, S.: Psychosocial risk factors, inequality and self-rated morbidity in a changing society. *Social Sciences and Medicine*, 2000, 1350–1361.
- Kopp M., Skrabski Á.: Lelki egészség In www.magtud.sote.hu
- Kopp M., Skrabski Á. (2003): Hit és egészség, In www.magtud.sote.hu
- Marmot, M. G., Davey-Smith, G.: Why are the Japanese living longer? *British Medical Journal*, 1989, 1547–1551.
- Marmot, M. G., Syme, S. L.: Acculturation and coronary heart disease in Japanese-Americans. *American Journal of Epidemiology*, 1976, 225–247.
- Merton Th. In Saul J. R. (1997): *The unconscious civilization*, Penguin Books, 186.
- Murray C. J. L., Lopez A. D. (1996): The Global Burden of Disease: A comprehensive assesment of mortality and disability from diseases, injuries and risk factors in 1990 and Projected to 2020. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press.
- Skrabski, Á., Kopp, M.: Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. *Századvég*, 1999, 128–146.
- Skrabski, Á., Kopp M. S., Kawachi I. (2003): Social capital in a changing society: cross sectional associations with middle aged female and male mortality rates, *J. Epidemiology and Community Health*, 57, 2, 114–119.
- Skrabski Á., Kopp M. S., Sándor Rózsa, János Réthelyi, Richard Rahe (2005): Life meaning: an important correlate of health in the Hungarian population, *Int. J. Behavioral Medicine*, 12, 2, 78–85.
- Teilhard de Chardin (1980): *Út az Ómega felé*. Szent István Társulat, Budapest, 362. o.
- Wittgenstein L. (1960): *Tagebücher 1914–1916*. Frankfurt am M., In: Frankl V. E. (2002): A tudattalan Isten, EuroAdvice, Budapest, 107. o.
- World Health Report 2000*, Mental Health: new understandings, new hope, WHO, Geneva.

A fogyasztás zsákutcája

Náray-Szabó Gábor

Globalizálódó, egyre feszültebb és egyre zavarosabb világunkat a XXI. század első éveiben talán csak egyetlen közösnek nevezhető szándék köti össze: a fogyasztás. A gazdag Északon már nemcsak néhány kiválasztott, hanem szinte mindenki alapvető jogának tekinti az anyagi javak egyre bővülő élvezetét, minek következtében egyre nagyobb mértékben zsákmányoljuk ki megújuló és meg nem újuló nyersanyagforrásainkat. Az anyagi igényekkel együtt nő a bizonytalanság, az egyik oldalon harsány optimizmus, a fogyasztás istenítése, az egyre teljesebbnek kikiáltott egyéni szabadság kritikátlan dicsérete, a másik oldalon baljós jóvendölések a környezet pusztulásáról, a közösségek bomlásáról és a növekvő társadalmi feszültségekről. Eltűntek a biztosnak hitt fogódzók, kapkodjuk a fejünket az információ ránk zúduló áradatában, és erőt vesz rajtunk a szorongás. A tudomány nem képes betölteni a rá kirótt szerepet, nem ad választ arra, hogy mi is lehet az élet értelme, mert érvényességi köre csak a megfoghatóra, a bizonyíthatóra, a valóságosra terjed ki. Hatósugara egyelőre korlátozott, és nem tudja megjósolni, hogy környezeti és társadalmi katasztrófák sorozata vár-e ránk a közeli jövőben, vagy simának nevezhető átmenet után jutunk-e el a XXI. század végére, amikor már több mint tízmilliárd ember fog élni és fogyasztani a Földön. Sokan, mint azok is, akik a hagyományokból és a vallásból merítenek, ösztönösen érzik, hogy nem tartható, még kevésbé bővíthető a fogyasztás mai szintje. Mások viszont a rációra hivatkozva félresöprik az aggályokat, szerintük nem kell feladni megszokott kényelmünket, korlátozni a hatalmas bőségben rendelkezésünkre álló anyagi javak fogyasztását, mert a technológia mindent megold, előteremti az újabb forrásokat, és eltünteti a hulladékhegyeket. Ebben az írásban arra hívjuk fel a figyelmet, hogy hűvös érveléssel is alátámasztható az ösztönös aggodalom a jövőért, és ebben a vonatkozásban, ahogyan mindig is lennie kéne, összhangban van a tudás és a hit. Gondolataink kifejtésére, a jövő felvázolására az evolúció elméletét hívjuk segítségül, melynek törvényszerűségei az ősrobbanás óta évmilliárdokon keresztül napjainkig alakították a változásokat, valószínű tehát, hogy lehetővé teszik az extrapolációt. Ma egyre többen terjesztik ki a biológiai evolúció gondolatát az ősrobbanást követő fizikai, csillagászati, geológiai és

kémiai folyamatokra éppúgy, mint az ember megjelenését követő pszichológiai és társadalmi jelenségekre, születőben van tehát a történetírás egy új szintézise. Fontos kiemelni, hogy a mai hivatalos fogyasztási ideológiákkal szemben nem az egyszerű mennyiségi növekedést, különösen nem a gazdaság növekedését tekintjük fejlődésnek, hiszen az evolúció ennél lényegesen bonyolultabb. Manapság elég gyakran figyelhető meg a fejlődés azonosítása a pusztán növekedéssel, pedig nem kizárt, hogy a bajok forrása többek között éppen a túlegyszerűsítő, mindent matematikai képletekkel leírni akaró gondolkodásmód, mely a szellem csodálatosan bonyolult világát igyekszik egyetlen betonteknővé redukálni, hogy szabadon körözhesen benne mechanikus elméleteivel.

Az alábbiakban evolúción az összetettség növekedését értjük, vagyis két rendszer közül az összetettebbet tekintjük fejlettebbnek (Teilhard de Chardin, 1980). Az összetettség, a komplexitás lényegének pontos meghatározása nem egyszerű feladat, matematikai szigorral talán nem is lehetséges, de azért mindenki tudja, miről van szó. LaPorte (1975) nevéhez fűződik egy könnyen befogadható meghatározás, aki szerint a szervezett rendszerek összetettségének fokát az összetevők száma és kölcsönös függésük foka (integráció), valamint változatossága (differenciálódás) határozza meg. Lássuk tehát, hogyan nőtt világunk összetettsége az idők folyamán!

A kezdetekben a tudomány mai állása szerint a világegyetem összes anyagát az úgynevezett „őstojás”, egy rendkívül kicsiny térfogatban összezsúfolódott hatalmas energiacsomó foglalta magába (Peebles et al., 1998). Az őstojás, amellet, hogy elképzelhetetlenül sok anyag koncentráldott benne, iszonyatosan forró is volt. A hatalmas energia az ősrobbanás következtében szabadult ki börtönéből, és kezdte el betölteni az egyre bővebben rendelkezésére álló teret. Mintegy tizenötmilliárd évvel ezelőtt megtörtént az ősrobbanás, és megindult az univerzum evolúciója, melynek során egyre csökkent a hőmérséklet, ugyanakkor egyre összetettebbé is vált a világ. *(A föld pusztán és üres volt, és sötétség volt a mélység felett, és Isten lelke a vizek felett lebegett. És Isten szólt: „Legyen világosság!” És lett világosság.* [Ter 1,2–3])

Kialakultak az elemi részecskék, majd az atomok, a csillagok és a csillagrendszerek. A csillagok közötti térben jöttek létre először az összetett anyag építőkövei, a kémiai molekulák, majd négy és fél milliárd évvel ezelőtt létrejött a Naprendszer és benne a Föld, a maga különböző gázokból álló légkörével, melyből később jelentős mennyiségű víz csapódott le a felszínre. Már az élet megjelenése előtt kialakult a szilikátásványokból álló köpeny, az atomok sokféle molekulává kapcsolódtak össze, melyek egyre bonyolultabbá váltak.

Az élet az ósocéánban, minden bizonnyal különleges és igen bonyolult szerves molekulák megképződése után jelent meg körülbelül három és fél milliárd évvel ezelőtt (Orgel, 1973). Az őslevesben úszkáló biológiai makromolekulák egyelőre ismeretlen módon szerveződtek bonyolultabb egységekké, valószínűleg olyan csoportosulások alakultak ki, melyek az élet előzményeinek tekinthetők. Viszonylag gyorsan, néhány százmillió év alatt kialakultak a legegyszerűbb élet-

működést mutató egysejtűek, majd a magasabb rendű élő szervezetek, elindulhatott a biológiai evolúció, kikényszerítve a sejtek és az általuk alkotott szövetek újabb és bonyolultabb szerveződéseinek létrejöttét. Megjelentek az első növényi sejtek, melyekből a mai növényvilág kifejlődött, majd ezekből elágazódva a leg-egyszerűbb állatokban fokozatosan kialakult az idegrendszer primitív formája, ennek növekedése és differenciálódása szabta meg a továbbiakban a fejlődés irányát. A törzsfajlás sikeres ága lett a gerinceseké, mely halakon, hüllőkön és madarakon keresztül vezetett az emlősökhöz. Idegrendszerük egyre nagyobbá és egyre differenciáltabbá vált, agykoponyájuk térfogata egyre nőtt.

Körülbelül egymillió évvel ezelőtt fejlődött ki a főemlősök közül az ember, az első tudatos lény, akit idegrendszerének, agyának rendkívüli fejlettsége különböztet meg a többi élőlénytől. Fokozatosan létrejöttek a különböző emberi közösségek, mindenekelőtt a család, melyen belül szükségletté vált az utódok nevelése, az ismeretek kicserélése, a beszéd, a gondolatok egyeztetése és az összehangolt cselekvés. Az emlékezet segítségével tárolhatók, elemezhetők és továbbadhatók lettek a napi tevékenység során szerzett információk. A családok az idők során egyre nőttek és erősödtek, nagyobb közösségek szerveződtek belőlük: nemzetségek és törzsek, melyek letelepedtek, megteremtve a mezőgazdasági tevékenység feltételeit. A közös termelés céljából helyhez kötött embercsoportok egyre szervezettebbek lettek, és mintegy tízezer évvel ezelőtt megalapították az első városokat. Kialakult az írás, feltalálták a könyvnyomtatást, mely a megszerzett információ rögzítését és terjesztését tette lehetővé. A XV. és a XVI. század fordulóján indultak útra Nyugat-Európából a nagy felfedezők, eljutottak Amerikáig, Indiáig és a déli tengerekre. Galilei, Newton és társaik munkásságával kezdődött, majd egyre nagyobb mértékben teljesedett ki a tudományos forradalom. Az amerikai magyar Neumann János elméleti munkássága alapján kifejlesztett számítógép a tudományos laboratóriumokból indult diadalútjára, és mára betölti mindennapjainkat. Ez oda vezetett, hogy az elmúlt évtizedekben egyre gyorsulva haladunk az információs társadalom felé, mely az egész világra kiterjedő hálózata révén azonnal és óriási bőségben terítheti az emberiség által felhalmozott információkat.

Az evolúció hosszú története során, melyről a mai tudomány egyre részletesebb és egyre több ismeretet szolgáltat, kikristályosodott néhány markánsan érvényesülő irányzat, mely évmilliárdok során befolyásolta, vélhetőleg még a jövőben is sokáig fogja befolyásolni a folyamatokat. Eme általános szabályszerűségek közül most kettőt vegyünk szemügyre, amelyek kiemelt szerepet játszanak eszmefuttatásunk szempontjából. Az egyik az *önfenntartás* ösztöne és a hozzá kapcsolódó verseny a táplálékért és az élőhelyért, a másik a *fajfenntartás* ösztöne, mely szaporodásra készíti az egyedeket, hogy ezáltal sokszorozzák meg magukat, újítsák meg fajukat, és maradjanak fenn utódaikban haláluk után. Az önfenntartás előfeltétele az anyag, az energia és az információ folyamatos *fogyasztása*, melynek révén a táplálékot, a ruházatot, a lakóhelyet biztosíthatjuk. Az ember azonban nemcsak ezekhez, hanem a szórakozáshoz és a sokszor öncélú kénye-

lem megteremtéséhez is sok, egyre több anyagot és energiát fogyaszt.

A biológiai evolúció hajtóereje az önfenntartás és a fajfenntartás által vezérelt verseny a korlátozott forrásokért, mint amilyen az élelem, a víz, a szexuális partner vagy az élettér (Purves et al., 1992). Az evolúció darwini elmélete szerint a nagy számban megszülető, egymáshoz nagyon hasonló, de mégis jelentős különbségeket mutató populációban azok az egyedek és közösségek tudtak előnyhöz jutni, ezáltal fennmaradni, melyek jobban alkalmazkodtak a környezethez. A sokszínűség tehát ugyancsak jellegzetes és folyamatosan érvényesülő, nélkülözhetetlen vonása az évezredek óta zajló evolúciónak. A fejlettebb élőlények esetében megjelent az együttműködés, mely egy szervezeti hierarchiában azonos vagy közeli helyet elfoglaló egyedek, kisebb és nagyobb csoportok között jöhetett létre, így biztosítva előnyt az együtt nem működő egyedekkel szemben. Már az élő sejten belül is megvalósul a kooperáció az átörökítő és az energiatermelő egységek között, és az élővilágban a példák sokaságát lehet találni az együttműködésre a sejtek differenciálódásától a rovarok összehangolt közösségein keresztül az emberi társadalmakig. Az együttműködésnek az egyedek hasznát láthatják akkor is, ha lemondanak rövid vagy akár hosszú távú igényeikről, ezért cserébe később jobb és több zsákmányhoz, nagyobb biztonsághoz juthatnak, csoportosan sikeresebbek lehetnek a létért folyó küzdelemben. Bizonyos fejlettségi szint felett a faj fenntartása is csak úgy lehetséges, ha megfelelő az együttműködés, hiszen az ivaros szaporodáshoz két fél kell, a tojó és a kakas közösen táplálják utódaikat, a farkaskölykök hordában tanulják meg a vadászat fortélyait. Már az állatvilágban is megjelenik az altruizmus, mely akár oda is vezethet, hogy az egyed nem követi önfenntartási ösztönét, hanem feláldozza érdekeit, akár az életét is az őt befogadó közösségért, vagyis a fajfenntartásért.

A harmadik évezred első éveire az ember önfenntartási ösztönéből fakadó csillapíthatatlan vágy a fogyasztásra számtalan korlátot ledöntve diadalmaskodik, és önmérsékletet nem ismerve, a fajfenntartást is háttérbe szorítva törekszik minden mértéket meghaladó, lineáris növekedésre. Ennek oka nem csupán a népességrobbanás, mely jelentősen megváltoztatta az egyes civilizációk erőviszonyait, és rövid időn belül felborította a korábbi egyensúlyt, hanem legalább ilyen mértékben az egy főre jutó fogyasztás jelentős növekedése. Ma már az emberek nagy tömegei nem csupán az élet fenntartásához és reprodukálásához, az utódok felneveléséhez szükséges minimális anyagot és energiát fogyasztják, hanem ki akarják elégíteni számtalan további materiális szükségletüket is, mint a divatos ruházat, a tágas lakás, gondoskodó egészségügyi ellátás, magas színvonalú oktatás vagy az utazás. Kialakult a presztízs fogyasztás, mely egyre nagyobb szerepet játszik az egyén társadalmi csoportban elfoglalt helyének meghatározásában, és jelentős mértékben meghatározza a társadalmi hierarchiában elfoglalt státust, tehát távolról sem az önfenntartást, hanem pszichés igények kielégítését szolgálja. Más szóval az anyagi fogyasztási igények egy ponton túl már az egyén érzelmi állapotából és nem a fizikai szükségleteiből erednek. A fogyasztás bővülésének ijesztő vonása, hogy a szükségletek korlátlanul növekednek, minél nagyobb a jó-

lét, annál nagyobb a szakadék az igények és kielégítettségük szintje között. Bár ez elsősorban a nyugati társadalomra jellemző, nem maradnak mentek a kísértéstől más civilizációk sem, fő célkitűzéseikhez tartozik a fogyasztás növelése, ami csak a gazdaság modernizálásával, a technológia fejlesztésével, az irányítási rendszer átalakításával érhető el. A szükségletek kielégítése pillanatnyi örömmel jár, de csak addig, amíg újra meg nem jelenik a hiányérzet, majd az unalom, ami újabb fogyasztásra készlet.

Az anyagi fogyasztás ugrásszerű növekedése oda vezetett, hogy kizsákmányoljuk, és súlyosan elszennyezzük a környezetünket. Az általános helyzetet legjobban az energiafogyasztással jellemezhetjük, ez eléggé riasztó képet mutat. Az átlagos emberi életműködés fenntartásához szükséges energia 14-szeresét használjuk fel ezerféle szükségletünk, mint a fűtés és hűtés, a főzés és élelmiszertartósítás, világítás, ipari tevékenység és a szállítás kielégítésére (Schoot Uiterkamp, 2000). 1950 és 1970 között a kereskedelem által elosztott energia mennyisége évi 5%-kal nőtt, ezután csökkent a növekedési ráta, de 1993-ra a világ energiafogyasztása másfélszerese lett az 1973. évinek, nyolcszorosa az 1950. évinek (UN, 1997). Nagyok a különbségek, a fejlett ipari társadalmak a világ energiafogyasztásából nem kevesebb mint 60%-kal részesednek, ugyanakkor a fejlődő országokban is dinamikusan nő a felhasználás, igaz, hogy igen alacsony viszonyítási alaphoz képest. Bár az USA éves energiafogyasztásának a jelenlegi technológiával kiaknázható kőolajtartalékok a 120-szorosát, a földgáztartalékok a 90-szeresét, a kőszéntartalékok pedig az 1600-szorosát teszik ki, ha a világon minden ember annyit fogyasztana, mint az USA polgárai, a kibányászható szén 80, a kőolaj 6, a földgáz pedig csak 4 évre lenne elegendő. Márpedig a világon sokan, sok szempontból nem tekintik mintának a Nyugatot, szelídebb vagy durvább formában harcolnak is vele, egyben azonban minden más elvet feladva, hűségeen követik: növelni akarják az életszínvonalat, amiről azt hiszik, hogy azonos az egy főre eső anyag- és energiafogyasztással.

Eltűnnek a megújuló nyersanyagforrások, soha nem látott tempóban irtjuk az erdőket, szennyezzük az élővizeket és a levegőt, tesszük tönkre a termőtalajt. Sok-sok kisebb és nagyobb jel mutat arra, hogy képesek vagyunk tönkretenni az emberi léptékben hatalmasnak tetsző földgolyót, veszélyeztetve a jövő generációk életlehetőségeit, kockára téve lehetőségeit. Sürgősen mérsékelnünk kellene az anyagi fogyasztást, csökkenteni a hulladékok mennyiségét, őrizni anyag- és energiaforrásainkat. Vannak ugyan biztató próbálkozások, a kormányok széles körű egyetértését élvezzi az 1987-ben készült jelentés közös jövőnkéről (Brundtland, 1987), világkonferenciát rendeztek a környezetről Rio de Janeiróban 1992-ben, majd tíz évvel később a dél-afrikai Johannesburgban, sőt, úgy tűnik, hogy sikerrel fékeztek meg az ózonlyuk növekedését, az alapvető irányzatok azonban nem változtak. Meggyőző tudományos bizonyítékok híján, Japán csendes támogatásával az USA kongresszusa nem hajlandó ratifikálni az üvegházhatást okozó gázok kibocsátását szabályozó kiotói egyezményt, növekszik a különbség szegény és gazdag, Észak és Dél között, de a gazdag országokon belül is. A növekvő

feszültséget jelzi a New York-i Világkereskedelmi Központ elleni terrortámadás, a közel-keleti háború és számtalan kisebb-nagyobb válsággóc világszerte. Az óvatos ember ilyenkor elgondolkodik, és mérlegeli a lehetséges veszélyeket, ehelyett a nyugati civilizáció központjaiban euforikus hangulatban ünneplik a győzelmi jelentéseket, hiszen, úgymond, végleg diadalmaskodott a piacgazdaságra épülő liberális rendszer, nem maradt más hátra, mint megvárni, amíg az egész világ rááll erre a pályára (Fukuyama, 1994). A GDP növekedése egymagában jelenti a haza üdvét, ne törődjünk a távoli földrészek szegényeivel, unokáink jövőjével, a lényeg, hogy itt és most nekünk jó legyen!

Spengler már száz éve felvetette, hogy az addig egyeduralkodónak hitt nyugati civilizáció számos jelét adja a hanyatlásnak, és majd száz évvel később is egyre többen foglalkoznak a dekadencia kérdésével. Mint a Nobel-díjas Konrad Lorenz könyvének címe sugallja, ember voltunk hanyatlásnak indult (Lorenz, 2002). Ma már nemcsak a megszállottak és a látnokok, hanem a legtöbb gondolkodó ember érzi, hogy valami baj van. Hiányzik a vallás, különvált a spirituális és a világi tekintély, oda a lélek megnyugtató bizonyossága. A Nobel-díjas Jacques Monod (1970) azt állítja, hogy „az ember végtére is megértette, hogy egyedül van az érzéketlen végtelenség univerzumában, melyből pusztán a véletlen folytán emelkedett ki”. Ha egyetértünk Monod divatos szemléletével, ha nem tudjuk, mit hoz a jövő, és nem is hiszünk abban, hogy a létnek értelme van, nem marad más hátra, mint a mát élvezni, mégpedig a lehető legteljesebben. A mi világunknak úgyszólván vége lesz, ha meghalunk, nem érdemes tehát törődni a következő generációk üdvével.

Eluralkodott az a meggyőződés, hogy az egyén üdve fontosabb, mint a közösségé. Ez talán érthető, miután a XX. század két mótelye, a faszizmus és a kommunizmus nagy erővel és hatékonyan irtotta az egyéniségeket, mérgezte az önálló gondolkodást, mindenkire ráerőltetve az „egyedül igaz, közös eszmét”. Nagy árat kell azonban fizetni azért, ha az egyén tartósan a közösség fölé kerekedik, hiszen a fejlődés szempontjából előnyt élveznek azok a csoportok, melyek tagjai sikeresen együttműködnek egymással. A történelem során is megfigyelhető, hogy az emberi közösségek közül is azok győzedelmeskedtek hosszabb távon, amelyek jobban szervezettek voltak, amelyekben az egyének nagy számban képesek voltak alárendelni magukat a csoport érdekeinek, amelyek hittek a jövőben.

Az értékek szerepét a jog vette át (Lustiger, 1997), a lelkiismeret és a szabadság a törvényre és a politikára redukálódik, márpedig Cicero szerint a jognak hivatása, hogy alávesse magát annak az igaz, racionális, az emberi nemre érvényes, megváltoztathatatlan és örök törvénynek, mely megjelöli a jót, megtiltja a rosszat, és előírja a kötelességet. Az alapvető erkölcsi törvényeket generációk ezrei örökölték az utódokra, nem valószínű tehát, hogy a mégoly sikeres, de csak néhány évszázadra visszatekintő tudomány eredményei ezeket lényegesen megváltoztathatnák. A nyugati ember megszabadult a büntudattól, amit előírások tömkelegével helyettesít, és kikapcsolja önmaga ellenőrzését, elhárítja a felelősséget. Így

történhet meg, hogy minden józan belátás és méltányosság ellenére a paragrafusok csúsásával és csavarásával kemény munkával kidolgozott szabadalmakat lehet elbitorolni, de akár gyilkosok is elkerülhetik a méltó büntetést, ha van elég pénzük egy dörzsölt védő megfizetésére.

Az emberiség mértéktelen szaporodása, az örületig fokozódó versengése, növekvő fegyverkezése és a városi ember elpuhultsága eredetileg a fajfenntartó ösztönből ered, mindegyik mögött felfedezhető valamely ősidők óta létező szükség-szerűség (Lorenz, 1994). Mára azonban ezek a tevékenységek részben vagy egészben kikerültek a hagyományos szabályozó mechanizmusok ellenőrzése alól, és elszabadulva jelentős károkat okoznak. Túlzottan eredményesen törekszünk az örömök szerzésére és a kellemetlenségek elkerülésére. Bár ez a készítés eredetileg fontos része volt az ember túlélési stratégiájának, mostanra a visszajára fordult, és a túlélés akadálya lett, ahogyan Lorenz állítja. Sokan azonnal ki akarják elégíteni a vágyaikat, a későbbi megtérülés nem vonzó, ezt ösztönzi a reklám is a modern pszichológia teljes fegyvertárának bevetésével. A hozzászokás miatt egyre erősebb ingerekre vágyunk, ezért is nyúlnak sokan a droghoz, ami azonnali és tökéletes kielégüléshez vezet, de csak egy röpke pillanatra, hogy utána következzen a hagymázos ébredés.

Jelentősen nőttek a különbségek, ami nagy feszültségeket okoz, ezt sok képzetlen ember erőszakos bűnözéssel próbálja feloldani. A milliós metropolisok, mint Los Angeles, Saõ Paolo és Lagos, a bűnözés melegágyai, ahol a jól szituált lakosok fegyveresen védett, kerítéssel körülvett gettókba szorulnak vissza (Martin és Schumann, 1998). Ez nemcsak lehetőség, hanem kényszer is, hiszen a gyermekek sincsenek biztonságban. Az Egyesült Államokban egy átlagos napon százezer tanuló visz magával fegyvert az iskolába. Mindennaposak az erőszakos, sokszor öncélú bűncselekmények, az USA-ban bebörtönzöttek száma az 1980. évi 200 ezerről mára 1,4 millióra ugrott (New Scientist, 2002), és Kaliforniában a börtönökre fordított kiadások meghaladják a kulturális költségvetést (Martin és Schumann, 1998).

Riasztó jelenség a családok szétesése. A család a társadalom alapegysége, fontos gazdasági funkciója mellett az utódok nevelésének legalkalmasabb, mással nem helyettesíthető színtere (Ranschburg, 1984), mind a mai napig nem tudták sem kommunával, sem óvodával, sem más közösséggel helyettesíteni. Míg száz évvel ezelőtt általános volt a nagycsalád, sok gyerekkel, nagyszülőkkel, befogadott közeli vagy távoli rokonokkal, mára elterjedt a nukleáris családmodell, mely csak a szülőkre és egy-két gyerekre korlátozódik, ha egyáltalán létrejön. A helyzet folyamatosan romlik, az USA-ban például már minden második fiatal nő egyedülálló, minden második házasság végződik válással. Az ilyenkor tapasztalható sokkoló feszültségek, súlyos konfliktusok a szülők között maradandó sebeket ejtenek a gyermekek lelkén, amire azok teljesítményük csökkenésével, ideges panaszokkal, néha súlyos devianciával reagálnak. Nem csoda, hogy felnőve már eleve félnek a családalapítástól, inkább az élettársi viszonyt vállalják, mely nem jár kötöttséggel, sem felelősséggel. A család válságban lévő intézménye rontja a

társadalmi beilleszkedési szabályok elsajátításának esélyeit a gyermekkorban. Az apa, ritkábban anya nélkül felnövő gyermekek nélkülözik a megfelelő mintákat, egyoldalú, kizárólag nőies vagy kizárólag férfias befolyás alatt vannak, ami később nehezíti a párválasztást.

Több vonatkozásban csökken a kulturális sokszínűség. Az egyre tömegesebbé váló fogyasztási igények kielégítésének fontos eszköze a szabványosítás, ez teszi lehetővé, hogy könnyen kicserélhető valamely berendezés egyik alkatrésze egy másikkal, mely esetleg több ezer kilométer távolságban készült beépítése helyétől. Szabványosították a munkafolyamatokat is, ennek látványos sikerét a Ford-művek T-modellje szolgáltatta. A futószalag mellett dolgozó munkások mindig ugyanazokkal a mozdulatokkal, ugyanolyan alkatrészeket építettek be a készülő autóba, mely így sokkal gyorsabban elkészülhetett, és sokkal olcsóbban, sokkal többen vásárolhatták meg. A fogyasztás demokratikus tömegesítésének ára a sokszínűség visszaszorulása, a használati tárgy eszmei leértékelése, a kézműves munka fokozatos elsekélyesedése lett. Jól példázza ezt a gépkocsik uniformizálódása, amit a technológiai követelmények azonossága kényszerít ki. Az aerodinamikai tulajdonságok optimalizálása következtében az autók külső alakja nem mutat túl nagy változatosságot, akár Londonban, akár Rio de Janeiróban, akár Újdelhiben futnak. Egy bizonyos típusból, mint amilyen a híres Volkswagen „bogár”, akár több millió is készült, szemben a néhány évszázaddal ezelőtti helyzettel, amikor szinte minden hintó és parasztszekér kissé eltérő formát öltött, magán viselve készítőjének letörölhetetlen keze nyomát.

A sokszínűség ellen hat a multinacionális nagyvállalatok egyes népszerű termékeinek elterjedése is az egész földgolyón. Ma már szinte mindenütt lehet egyforma receptre készült hamburgert enni a McDonald's vendéglőkben, a Coca-Cola pedig 200 országban kapható, ez több, mint ahány tagja van az ENSZ-nek. Nem kell nagy fantázia ahhoz, hogy feltételezzük: a hamburgert és kólát gyártó nagyvállalatok végső – egyelőre talán meg sem fogalmazott – célja csak az lehet, hogy a Föld minden országában, mindenki, mindig az ő termékeit fogyassza. Ha ez a virtuális és – reméljük – teljesen irreális cél megvalósul, vége a helyi konyhák csodálatos változatosságának, az ízek nemzetközi kavalkádjának, mely nemcsak kulináris, de sokszor mélyebb kulturális örömök forrása is lehet.

Az innováció gyorsuló és sokszor bizony kényszerű folyamatában általában nem őrizzük meg, hanem mindenestül elvetjük a meghaladott régít. A „dobd el” társadalomban az áruk egyre rövidebb ideig szolgálják tulajdonosukat, hol van már az idő, amikor – igaz, jó pénzért – húsz évig is használható ünneplő ruhát vagy cipőt vehetett az ember. A használati cikkek túl gyors körforgása jelentősen növeli a hulladék mennyiségét, nagyobb anyagi terhet ró a felhasználóra. A robbanásszerűen bővülő szoftveripar állandóan új és új termékeket dob piacra, melyek használatát mindig újra meg kell tanulni, azonban az így megszerzett tudás mulékony, csak a következő szoftver megjelenéséig tart. A fogyasztási cikkek gyors avulásánál nagyobb baj azonban a hagyományos értékek tagadása, a transzcendencia kiiktatása, ami tömegeket foszt meg a gyökereiktől, ezáltal táp-

lálja az elidegenedést, és minden bizonnyal hozzájárul a drogok, a fanatikus szekták és más válságjelenségek térnyeréséhez. A figyelmet mindenáron felkelteni kívánó kereskedelmi média hatására állandósul az erőlködés a „hagyományteremtésre”, így próbálva biztosítani egyes érdektelen rendezvények jövőjét, elsöpörve sok meggyökeresedett jó szokást.

Az evolúció során a versengő irányzatok közül mindig kiválik egy, mely egyesíti magában a korábban kialakult megoldásokat, és meghatározza a fejlődés sikeres irányát. A többiek zsákutcába kerülnek, nem képesek megújulni, és bár igen sokáig fennmaradhatnak, végeredményben megállnak a fejlődésben. A sikeres irány a sejtmaggal és energiatermelési központtal rendelkező eukarióta sejtektől a szervek és az idegrendszer kialakulásán át a gerincesekig, majd az utódok számára hosszabb idejű fejlődést lehetővé tevő emlősökig és a legfejlettebb idegrendszerű emberig vezetett. A történelem során is nyomon követhető a fejlődés, az emberek közösségekbe tömörültek, majd kialakult a nyelv, a könyvnyomtatás, később a számítógép bevezetésével egyre könnyebbé vált az információ cseréje. A technológia szenzációs eredményei soha nem látott magasságokba repítették a nyugati civilizációt, de már látszanak a kifáradás jelei. Nem szabadulhatunk a gondolattól, hogy evolúciós zsákutcába futottunk, ahonnan már nincs kiút. Mások, másutt, másképp fogják építeni a jövőt, olyanok, akik bíznak benne, akik számára van értelme az életnek. Nem tudjuk, honnan, minek a hatására indul majd a megújulás, milyen alakot ölt, és kik fogják véghezvinni. Csak reménykedhetünk benne, hogy mi magyarok is kivethetjük belőle a részünket, hiszen már húsz éve felismertük a veszélyt (Endreffy és Kodolányi, 1983). Bízunk benne, hogy egy évszázad múltán az ükunokáink már nem fognak szorongani!

Irodalom

- Brundtland, G.H., szerk. (1988). *Közös jövőnk*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Endreffy Z., Kodolányi Gy., szerk. (1983). *Ökológiai kapcsolatok*. Népművelési Intézet, Budapest.
- Fukuyama, F. (1994). *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa, Budapest.
- La Porte, T., ed. (1975). *Organized Social Complexity: Challenge to Politics and Policy*. Princeton University Press, Princeton.
- Lorenz, K. (1994). *Az agresszió*. Katalizátor Iroda, Budapest.
- Lorenz, K. (2002). *Embervoltunk hanyatlása*. Cartaphilus, Budapest.
- Lustiger, J.M. (1997). *Emberhez méltón*. Vigília, Budapest.
- Martin, H.P., Schumann, H. (1998). *A globalizáció csapdája*. Perfekt Kiadó, Budapest.
- Monod, J. (1970). *Chance et nécessité*. Seuil, Paris.
- New Scientist (2002). *Time to Rethink Everything*. April 27, pp. 29–52.
- Orgel, L.E. (1973). *The Origins of Life*. Wiley, New York.
- Peebles, P.J.E., Schramm, D.N., Turner, E.L., Kron, R.G. (1998). *Scientific American Special Issue: The Magnificent Cosmos*.
- Purves, W.K., Orians, G.H., Heller, H.C. (1992). *Life, The Science of Biology*. Sinauer, Sunderland, MA.
- Ranschburg J. (1984). *Szeretet, erkölcs, autonómia*. Gondolat, Budapest.

- Schoot Uiterkamp, A.J.M. (2000). Energy Consumption: Efficiency and Conservation. In Heap, B., Kent, J. (eds.) *Towards Sustainable Consumption: A European Perspective*. The Royal Society, London, p. 111.
- Teilhard de Chardin, P. (1980). *Az emberi jelenség*. 2. kiadás, Gondolat, Budapest.
- UN (1997). *Global change and sustainable development: critical trends*, Report of the Secretary-General, United Nations Economic and Social Council, E/CN. 17/1997/3.

Ésszerűség és kényszerűség 1848 nyomán

Lovas Rezső

1. Hőskorból zsákutcába?

1848 a magyar történelem legfényesebb esztendeje. A forradalom megítélésében a magyarság másfél évszázada nagyrészt egyetért. Annak ellenére, hogy az uralkodó eszmék gyorsan cserélődtek, könnyű olyan szentenciákat mondani róla, amelyeket mind a hatalmasok, mind a nép szinte bármikor igaznak fogadhatott el. Ki ne ismerte volna el bármikor is, hogy 1848 a reformfolyamat betetőzését hozta, hogy a nemzeti függetlenség és tettvágy, a progresszió és a nemzeti felemelkedés kapcsolódott össze benne, és elbukottan is a modern nemzet egybekovácsolódásának legfontosabb mozzanata? Méltán tartjuk tehát a modern magyar történelem legfontosabb pozitív eseményének. 1848. március 15-e a magyarság boldogulni akarásának jelképe, nemzeti érzéseink gyújtópontja. A történelmi nap szereplői a mi nemzeti szentjeink. Petőfi számunkra nemcsak iskolás korunk irodalmi élménye, hanem szó és tett azonosságának eltörölhetetlen példája.

Kevés szó esik azonban 1848 helyéről a történelmi események láncolatában. Mi a kapcsolat 1848 és 67 között? A kiegyezés a forradalom realista megvalósítása volt-e, avagy éppen elárulása? Ezt a kérdést az 1867 és 1989 közötti párhuzam teszi ma időszerűvé. Vajon a nyugati gyámmal való kibékülés helyett politikusainknak nem mégis a kossuthi dunai konföderációt kellett volna választaniuk? Ennek a kérdésnek is van mai megfelelője: vajon dörömböljünk-e Nyugat-Európa kapuján, vagy hagyjuk-e, hogy szomszédainkkal egy skatulyába préseljen bennünket, s velük együtt várjunk sorsunkra? A következő fordulópontra 1918–20. Vajon nemzeti nagy-létünk nagy temetője, Trianon a kiegyezés elkerülhetetlen következménye volt-e, s így netán a 48-as forradalomé is? Nem értelmetlen ezt sem megvizsgálni, hiszen a magyarság 1848–49-ben rúgta össze a patkót először az ország területén élő többi néppel.

A történelmi események kritikai elemzésekor persze borotvaélen táncolunk a fatalista felfogás és a „mi lett volna, ha...”-szerű álmodozás között. Én úgy látom

mégis, hogy ma a történettudomány nyitott az ilyen kérdésfelvetések előtt. Még frissen él emlékeinkben a történelmi szükségszerűségnek hitt út ellehetetlenülése, és látnunk kell, hogy nem egyetlen út áll előttünk. Saját bőrünkön tapasztaljuk, milyen egy történelmi fordulópont. Miközben évtizedekig egy meredek falú szurdok mélyén vitt az utunk, ahonnan fizikailag lehetetlen volt kitérni, most hegygerincen járunk, ahonnan számtalan irányban lehet aláereszkedni vagy lebukni. Vannak ugyan, akik úgy vélik: már újra szakadék mélyén vezető kényszerpályán vagyunk, de a hasonlat itt csődöt mond – hogy kényszerpályán vagyunk-e, erősen függ attól, hogy úgy hisszük-e, vagy hiszünk a józan politikai cselekvés értelmében. A jövőnk alakításában segít bennünket, ha világosan látjuk múltunkat.

Történelmünk válságos pillanataiban nagy gondolkodóink megpróbálták egységes kritikáját adni az 1848 óta eltelt korszaknak. Elsősorban Szekfű Gyula, Németh László és Bibó István munkáira gondolok. Mindhármuk véleménye az volt, hogy „valahol utat vesztettünk”. Szekfű Gyula úgy írja le az 1848 és 1920 közötti korszakot mint a nemzeti liberalizmus hanyatlásának korát, és a Habsburg-ellenes nacionalizmus továbbélésében látja a bukás fő okát. Németh László a nemzeti értelmiség felhígulásában fogja meg a hanyatlás lényegét, melynek gyökerénél egy belső torzulást és az ezt súlyosbító német és zsidó asszimilációt jelöli meg. Bibó István véleménye abban summázható, hogy az eltorzult magyar alkat, a zsákutcás magyar történelem a kiegyezés hazug kompromisszumából ered; ennek pedig az a lényege, hogy a nemesi osztály az ország egységének délibábját kergetve – de saját *hatalmának átmentése* érdekében is – lemondott az ország függetlenségéről.

Németh László nehézfegyverzetben támadt Szekfüre, az ő téziseit viszont egy egész nemzedék kritikája szedte ízekre. Bibó Németh László gondolatait vitára érdemesíti, Szekfű Gyulát azonban mindenestül feledésre méltónak ítéli. Bibó nézetei posztumusz módon a rendszerváltás táján revelációként hatottak, de meggyőző erejüket Közép-Európa és a Balkán legújabb történelmi viharai kikezdték. Mára a három nagy gondolkodó egymásnak feszülő némely érvei csak árnyalatnyival látszanak különbözni. Egymásnak valóban ellentmondó premisszáik viszont új fényben jelennek meg. Igaza volt-e Némethnek és Bibónak abban, hogy az Ausztriától való függőségben csak hátrányt láttak? Helyes-e Németh Lászlónak az a nézete, hogy a szláv és a román szomszédokkal való sorsközösségben és a Nyugattól elkülönülve kell keresnünk a jövőnket? Eleve halálra volt-e ítélve a Habsburg Monarchia, mint ahogy mindketten gondolták? Igazán olyan törhetetlen volt-e a *csehszlovák* nemzet és a *jugoszláv* nemzet kohéziója, hogy egységes független államokban kellett egybeforrniuk, mint ahogyan Bibó István hitte? Szekfű Gyula értékelése mentes volt ilyen előítéletektől, és ma az övé látszik leg-reálisabbnak.

2. Nemzetteremtő és államromboló nacionalizmus

A forradalom minden érdemét és hibáját áthatja a nacionalizmus, s önvizsgálataunk tárgya ez legyen. A nacionalizmus a felvilágosodás és a francia forradalom hatására tömegek élményévé lett nemzeti érzés. A nacionalizmus készítette Európa államférfiait pusztító háborúk indítására, népeit pedig e háborúk megvívására és elviselésére. A nacionalizmus ösztönzésére tömörültek a szétforgácsolt nagy európai nemzetek nemzetállamba, és indult meg a Nyugat periferiáin élő nemzetek felzárkózása, s ennek hatására vált a XIX. században porhanyóssá a Habsburg Birodalom.

Nyugat-Európában a nacionalizmus korát az abszolutizmus korszaka előzte meg, amely Nagy-Britanniában, Franciaországban tüzzel-vassal teremtette meg a nemzeti öntudat alacsony fokán álló rész nemzetek közösségéből az egynyelvű nemzetállamot. Egy nemzetállamban azután a nacionalizmus mindig a nemzetet megtestesítő állam érdekében lép fel. A Habsburg Birodalomban ellenben az abszolutisztikus kísérletek túl gyengék voltak, túl későn jöttek, és a magyar ellenálláson nem tudtak tartósan áttörni. Így itt a nacionalizmus az egyé nem forrasztott rész nemzetek elkülönüléséért lépett fel, a birodalom központi hatalma ellen.

Elsőként éppen a magyar nacionalizmus ébredt. Artikulált politikai arculata itt lényegében csak a nemességnek volt. A magyar nemzet ilyen értelemben a nemességgel volt azonos, s így a nacionalizmus eredetileg polgári eszmevilágát nálunk a nemesség tette magáévá. A magyar fejlődés eme sajátosságát a nemesség szokatlanul nagy, bő fél milliós létszáma magyarázza. Amiatt, hogy a magyar gazdaság fő ereje adómentességet élvezett, Bécs Magyarországból pénzt főleg vám formájában tudott kisajtolni. Ez a vámpolitika pedig konzerválta a gazdaság s ezzel együtt a társadalom szerkezetét.

A felvilágosodás kori magyar nacionalizmus egyesítő, előrevivő lendülete megtorpant a magyar jakobinus mozgalom kudarca folytán. A nemzeti érzés rendi, nemesi jellegét a II. József németesítő abszolutizmusával szembeni ellenállás különösen kiemelte. A nemesi nemzet fő politikai célja a magyar alkotmányosság védelme volt, amely egyet jelentett kiváltságainak megőrzésével. A rendi nacionalizmus elutasította a magyarság halszagú atyafiságát, a nemzetet a dicső hunoktól származtatta, és harcias erényekkel ruházta fel. Ezt az álarcot azóta a környező vetélytárs népek festik rá újra és újra a magyarság ábrázatára, vad, vérszomjas, barbár, hódító ázsiai hordaként jellemezve bennünket.

A reformkorban Széchenyi, néhány széles látókörű politikus, mint Kölcsey, Wesselényi és legfőképp Kossuth, továbbá a kor költői egy-két évtized alatt átalakították a magyar nemzetet. A nemzeti egybetartozás, felemelkedés és függetlenedés eszközévé és jelképévé a nemzeti nyelv hivatalos rangra emelése lett. A nyelv központba állítása kitérítette a nemzetet, és a tágabb horizont szellemileg megnyitotta a nemességet a nyugatias, polgáris liberalizmus befogadására is. A nemzeti függetlenség mellett így egyre nagyobb hangsúlyt kapott az egyéni sza-

badság, a törvény előtti egyenlőség és a szegény és elmaradott néppel szembeni társadalmi szolidaritás, felelősség is. Ez morális tartást is adott, s derűvel, büszkeséggel töltötte el a nemzetet, s ezzel a nacionalizmus tovább erősödött.

Hogyan számolt a reformkori büszke nemzet az ország lakosságának többségét alkotó nemzetiségekkel? Az ünneplő ember nagylelkűségével, tárt karokkal várva, hogy keblére boruljanak. Bajza József szavaival: „ily nemzet tagja lenni becsület”. A reformkori magyarok úgy vélték: ha a magyarság lerázza magáról az osztrák ígát, megszabadítja a nemzetiségeket is, s ezzel hálára kötelezi őket. A szabadság, eme legfőbb jó, csodát tesz. Kossuth megfogalmazásában: nemzetiségeink a szabadságért odaadják nemzetiségüket.

Micsoda orcátlan árulás, hogy nem így tettek! A horvátok 1848 szeptemberében Jellačić bán vezetésével megrohanták Magyarországot. A szerbek a Délvidéken ugyancsak fellázadtak, és *etnikai tisztogatást* végeztek a magyarok között. A szlovákok örömkítőrései kevésbé voltak hevesek. A románok viszont még 48 tavaszán nemzeti gyűlést hívtak össze Balázsfalván, és nem áttalottak tiltakozni Magyarország és Erdély uniója ellen. Amikor ez mégis megtörtént, tömegmészárlásokkal ünnepelték meg, hogy felvételt nyertek a dicső magyar nemzetbe. A televízió boszniai képeit látván, ma már el tudjuk képzelni, milyen lehetett az, amikor a román felkelők nemzeti öntudata Zalatnán, Abrudbányán és egyebütt túlcsoordult.

Kit hibáztassunk mindezért: politikus nagyjaink szűklátókörűségét vagy nemzetiségeinknek a XX. század eseményeit megelőlegező, szinte *távlatot nyitó* felbuzdulásait? Kétségtelen, hogy e kor közszereplői még annyira sem ismerték a nacionalizmus természetét, mint mai utódaik. A magyarságnak állami létében ezeréves, nacionalizmusában azonban csekélyke előnye volt a nemzetiségekkel szemben. A nemzetiségek némelyike csak nemrég ékesítette föl magát új névvel, de a magyar nyelvújítással csaknem egy időben újították meg ők is nyelvüket. A szlovákok ingadoztak, hogy mi legyen az irodalmi nyelvük: a nagyszombati vagy a túróci nyelvjárás-e, vagy éppen maga a cseh nyelv. Azt azonban tisztán felismerték, hogy Szvatopluk örökségén a *bitorlók*kal szemben a csehekkel kell osztozniuk. A horvátok régi irodalmi nyelvüket illír szellemben a szerbvel lényegében azonos dubrovnikai nyelvjárásra cserélték, magyaros helyesírásukat pedig pánszláv szellemben csehesítették. A rutének maguk sem tudták, kisoroszok-e ők (azaz mai nyelven ukránok), nagyoroszok-e, vagy netán önálló nemzet. A románok viszont magabiztosan ébredtek tudatára, hogy ők voltaképp a rómaiak utódai. A szerb és a román nemzet többsége nem Magyarországon élt, kulturális felemelkedésük azonban nekik is a fejlettebb Magyarországon indult meg. A szláv írók a nagy orosz testvérrel való egyesülést prófétálták.

Összehasonlításképpen azt mondhatjuk, hogy a nemzetiségek nacionalizmusa kevésbé volt liberális, mint a magyar, hiszen liberalizmus valamiféle arisztokratizmus nélkül nem létezik. Fontos azt is megértenünk, hogy míg a magyarság az osztrákokkal szemben statuálta magát, ők a magyarsággal szemben. Délibábos történelemszemléletük, amely nagyrészt máig is él, az 1825 előtti magyar rendi

nacionalizmus történelemszemléletéhez fogható, amelynek némely eleme szintén nem halt még ki. A nemzetiségi nacionalizmusok így hű karikatúrái voltak a magyarnak.

Ebben a korban a nacionalizmus káprázata még a fejlett Nyugaton is növekvőben volt. A forgalomban levő államelméletek csak a nemzetállamot ismerték, és jogosnak tartották, hogy a többség maga alá gyűrje a kisebbséget. Ez volt az a korszak, amelyben még a nemzeti tolerancia későbbi bajnokai, a skandinávok is gátlástalanul rátelepedtek a gyengébbre – például Schleswig-Holsteinban a dánok még a németekre is. Ráadásul nem volt tapasztalat arra, hogy a nacionalizmus – az elnyomás e korban szokásos módszereivel – nem képes egy nemzetiiséget asszimilálni. Az erőszakos asszimiláció Európában a nacionalizmus előtti abszolútizmusban lehetett csak eredményes.

Ha nem lehetünk is túl büszkék reformkori nagyjainknak a nemzetiségi kérdésben tanúsított éleslátására, nem is kell nagyon szégyenkeznünk miattuk. Voltak, akik jobb belátásra próbálták bírni vérmesebb honfitársaikat. Mindenekelőtt a magyar nyelvért és szellemért legtöbbet tevő Széchenyi szállt szembe a magyarosító közhangulattal. 1842-ben elmondott akadémiai beszédében azt fejtegette, hogy magyar mivolta nem tesz jobbá senkit. Ezzel sikerült maradék népszerűségét is eljátszania. Az elvi liberálisok, Deák Ferenc, Szalay László és Eötvös József a nemzetiségi nyelvek kiszorítását az egyéni szabadságjogok elleni sérelemnek tekintették. De hogyan viselkedett vajon az egyszeri táblabíró, szolgabíró vagy kisbíró? Erről a legnehezebb ma már bizonyosságot szereznünk. Nemzeti önbírálatra nem rest történéseink véleménye, a jogrendszer ismerete és mai tapasztalataink extrapolálása alapján azonban én arra hajlok, hogy a magyar nacionalizmus legfeljebb póffeszkedő volt, de nem volt erőszakos vagy kegyetlen, bármit tartson is a szomszéd nemzetek manipulált mai közvélekedése.

3. Gyűlöletháromszög

Csak hogy a nemzetiségekkel való viszonyunk nemcsak tőlünk és tőlük függött, hanem Béctől is. A bécsi udvar politikája II. József halálától mindvégig egyetlen célt tartott szem előtt: a birodalom egyben tartását. Az eszközökben nem változtak: a hűbéri abszolútistától a liberálison át a jakobinus módszerekig alkalomadtán mindent fölhasználtak. A forradalmi hullámban magától értetődően Bécsben is liberális minisztereket neveztek ki, később gátlástalan machiavellistákat, de a Ferenc-kori őskonzervatívok, Kollowrat, Metternich és társai soha többé nem jutottak hatalomhoz. Így a magyar forradalom liberális társadalmi vívmányait Bécs elfogadta, sőt részben a szabadságharc után valósították meg őket. Miért is ne tették volna? Hisz nekik nem fájt, hogy a magyar nemesség – miközben megfosztatott a robotjárandóságtól – még adót is fizet. A magyar nemzeti megújulás azonban mindig is fenyegette a birodalom egységét, ezért szembeszálltak vele, s mi sem volt természetesebb, mint hogy már a reformkorban is, de 48-ban

még inkább, a magyar nacionalizmussal a nemzetiségek nacionalizmusát szegez-zék szembe.

Bécs legfőbb pártfogoltja a Magyarországon élő másik történelmi nemzet, a horvátság volt. Az illíristákat a harmincas évek elejétől annak ellenére támogatták, hogy ezek alig titkolták: nemcsak Magyarországtól, hanem a birodalomtól is el akarnak szakadni. A mozgalom nem éppen szelíd lelkű író vezetője, Ljudevit Gaj kitüntetését kapott az uralkodótól, ami akkoriban példátlan kegy volt. 1848. március 25-én Jellačićot bánná nevezték ki, és a szeptemberi támadásig hol bujtogatták, hol leváltották, hol pedig újra kinevezték, attól függően, hogy a magyar kormánnyal való tárgyalásaik hogyan állottak, majd pedig éppen az után, hogy Jellačić Batthyányval a horvát autonómiában megegyezett, Magyarországra uszították. A többi nemzetiséget hasonlóan buzdították lázadásra.

A magyar és magyarellenes nacionalizmus olyan gyúelegyet alkotott, amely Bécs bujtogatására 1848-ban könnyen lángra lobbant. Inkább azon kell csodálkoznunk, hogy csak ennyi történt. Hogy a szlovákok többsége – elszigetelt helyi zendülésektől eltekintve – a magyar forradalom mellé állt. Hogy a románsággal majdnem sikerült kibékülni. Igaz, ez a közös ellenség, az orosz seregek megjelenésének volt köszönhető. A magyarpárti forradalmár Bălcescu és a debreceni parlament román tagja, Drágos közbenjárására Avram Jancu, a „havasok királya” *területi és kulturális autonómiában* egyezett meg Kossuthtal, és tűzszünetet kötöttek. Azonban egy forradalmi szabadcsapat vezetője, Hatvani Imre őrnagy a legjobb pillanatban, a románok fegyverletételekor látta elérkezettnek az időt a megtorlásra. A fegyverüket letevő románok között Abrudbányán vérfürdőt rendezett. Ezzel nemcsak azt sikerült elérnie, hogy a kibékülés meghiúsuljon, hanem azt is, hogy a magyarság keze vérrel szennyeződjék be, és a hitszegés gyanúja is rávetüljön. Ezután Jancu a béketeremtő Drágost kivégeztette, és a félreértést Kossuthtal épp a világosi fegyverletétel előtt sikerült úgy-ahogy tisztáznia, talán Szemere Bertalan 1849. július 21-ei nemzetiségi törvényének hatása alatt, amely Európa első liberális szellemű nemzetiségi törvénye volt. De az ilyen sérelem nem múlik el nyomtalan, hiszen kiválóan alkalmas arra, hogy a rossz kollektív lelkiismeretet agresszióba fordítsa át. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy március 15-e Romániában ma is botránykő.

4. Nemzettudat-hasadás

1849 után a magyarság józan politikusai leszámoltak azzal, hogy a történelmi Magyarországból valaha is nemzetállam lehet. Rádöbrentek, hogy ha kivívja függetlenségét, akkor a nemzetiségek ízekre fogják szedni. Ha viszont a Habsburg Birodalom része marad, ennek nagyobb tömegvonzása esélyt ad az ország egyben maradására. Kossuth Habsburgok nélküli dunai konföderációs terve egy harmadik útnak csupán elméleti lehetőségét vázolta föl. Ennek megvalósítására sem a kiegyezés táján nem volt esély, sem a XX. század elején, amikor Jászi Oszkár

felelevenítette, hiszen sem a magyarok, sem egyetlen másik nemzet mérvadó politikai erői nem tették soha magukévá.

A magyarság akkor állt válaszút előtt, amikor az 1860-as évek közepén a Habsburg Birodalom újra válságba került az orosz szövetséges elvesztése és a francia–olasz szövetségtől és a poroszoktól elszenvedett katonai vereségek következtében. A kiegyezéssel az akkori politikai erők az ország egységét választották, és ezzel a bennmaradást a birodalomban. Azóta is zajlik a vita: jól választottak-e.

A kiegyezés a magyar függetlenséget a 48-as viszonyokhoz képest három lényeges dologban korlátozta: a külügy és a hadügy teljesen közössé vált, és az 1850 óta fennálló vámuniót nem törölték el. A közös külügy a magyarság számára arra volt eszköz, hogy befolyását növelje. A közös hadügy kétségtelenül megnehezítette volna, hogy Ausztria ellen háborút viseljünk, de mivel ő sem támadhatott meg bennünket, ez sem bizonyult hátránynak. A vámunió a magyar gazdaság példátlan növekedését tette lehetővé. A század utolsó harmadában Magyarország gazdasági fejlődése nemcsak az osztrák területekét haladta meg, hanem Nyugat-Európáét is. Függetlenségünk csorbulása fölött nincs tehát értelme lamentálnunk.

A kiegyezés értékelésekor azonban egyéb hatásait is elemeznünk kell. A robot korábbi eltörlése és a kiegyezéssel megerősödő szabad piac a kismenességet tönkretette, mert sem tőkeerőben, sem tapasztalatban és állóképességben nem bírta a versenyt a villámgyorsan feltörő, jórészt zsidó és német származású polgársággal. Az egykori nemesek közhivatalnoki és értelmiségi foglalkozásokban kerestek kárpótlást. A szegényparaszti tömegek szintén tönkrementek, de a politika szintje alatt maradván, ők nem találtak kiutat, hacsak nem a tengeren túl. Ugyanakkor egy új kulturális felvirágzás köszöntött be, amelynek légköre nem kedvezett ugyan eredeti nagy művek megszületésének, de annál inkább testet öltött intézményekben, az iskolarendszer bővülésében, a városi művelődés tömegessé válásában, a tudományok fejlődésében, az újságok burjánzásában. Mai szemmel nézve a kiegyezés korának betokosodott nacionalista liberalizmusa természetlennek tetszhet. A gazdasági és szellemi fellendüléssel párosulva mégis óriási ereje volt: ezt mutatják a kor virágzásának urbanisztikai emlékei és az a hatalmas kohézió, amely az idegen és sok tekintetben a magyar társadalomnál érettebb polgárságot egy-két évtized alatt asszimilálta. A még ma is kényes politikai mellékszöngék miatt nem eléggé ment át a köztudatba, hogy e korban a magyar elit többszázéves réteggel gazdagodott, s amit ma a magyarság civilizációjának és kulturális színvonalának ismerünk, abban az ő művüknek igen nagy része van. Egy új válságnak kellett beköszöntenie a XX. század elején, hogy e polgárosult és kibővült magyar elit jelentős új művészettel is színre lépjen. Igaz, ez az új művészet kevésbé volt jellegzetesen magyar, mert több idegen hatást felszívott, mint a korábbi koroké vagy mint a következő nemzedék népi mozgalmáé. Csak utólag látszik világosan, hogy ez az európaias művészet egyszersmind mennyire az Osztrák–Magyar Monarchia talajában gyökeredzett.

A politikai közhangulatot azonban továbbra is a Habsburg-ellenes nacionaliz-

mus uralta. Miközben a Monarchiában másutt a magyar érdekérvényesítés túlsúlyát érzékelték, a magyar országgyűlés a sérelmi indíttatású közjogi vitákban élte ki szenvedélyeit. A nemzetiségi kérdésben az 1868-ban elfogadott példásan liberális nemzetiségi törvény lehetett volna a meghatározó, azonban a *létező* liberalizmus valójában inkább afféle *mindennapi* nacionalizmust takart. Ez a magyar nyelvű közoktatást erőltette, abban a hiszemben, hogy miként a pesti zsidóság, úgy a havasi mócok is asszimilálódnak. Nem ébredtek rá, hogy asszimilálni csak polgárság társadalmi közeg tud. A *szeparatista* nacionalizmus Magyarország számára komoly fenyegetés volt. Ócsárolhatjuk ugyan a liberalizmust, mely e vesztéllyel szemben vakká tette eleinket, de azt is meg kell állapítanunk: még mindig jobb volt az önáltatás, mint ha a vesztélyt komolyan véve jogtiprással, terrorral, kiűzéssel, *szisztematizálással* vagy az *etnikai tisztogatás* bármilyen más módszerével próbálták volna a elhárítani – úgylis hiába.

Mert a nemzetiségek elszakadni vágyása leküzdhetetlen volt. Ugyanakkor a Monarchia egyéb nemzetei, főként a csehek, előbb-utóbb felrobbantották volna az osztrák–magyar dualizmust. Ferenc Ferdinánd első uralkodói tette lett volna a magyarság kitüntetett státusának megszüntetése, és IV. Károly is ezt tette volna, ha Tisza István meg nem győzi ennek veszélyéről a háborús helyzetben. Ezt látva, utólag nem kell-e azt mondanunk, hogy 1867-ben egy teljes függetlenségre törő újabb forradalmat kellett volna mégis választanunk, azon az áron is, hogy az ország ötven évvel korábban szakad darabokra? Egy újabb forradalom végre fel-emelhette volna a politikai életből kirekesztett szegény tömegeket is, megtörhette volna az egykori nemesség hatalmi monopóliumát, s így a Bibó által kritizált kompromisszumnak nem kellett volna létrejönnie.

E forgatókönyvvel szemben a XX. század végén három érvet hozhatunk fel.

Először is azt, hogy a magyarságnak a kiegyezés idején semmi kedve nem volt még egy forradalomhoz. Az emigráns Kossuth által pártfogolt 48-as radikálisok szétzilált körének éppúgy nem volt ereje forradalmi megmozdulásra, mint az 56-os radikálisoknak ma. A paraszti tömegeknek pedig egyáltalán nem volt politikai erejük; ha lett volna, forradalom nélkül is megpróbálhatták volna érvényesíteni.

Másodsor, tudva, hogy azóta mi történt, be kell látnunk, hogy ez az állam nem is volt olyan rossz. Ezt ma már nemcsak az egykori uralkodó nemzethez tartozók mondják, hanem sokan a kisantant nemzeteinek gondolkodói közül is, mint például a Monarchia felrobbantásából legtöbb hasznot húzó cseh nemzet nagy írója, Milan Kundera. Európa-szerte érik az a gondolat, amelyet Magyarországon sokan mindig is tudtak: az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát nem népeinek ellentétei, hanem a győztes antanthatalmak verték szét. Erre utal Fejtő Ferenc *Rekvium egy hajdanvolt birodalomért* című könyvének nagy szakmai sikere Franciaországban. E beavatkozás nélkül elképzelhető lett volna egy emberségesebben felosztott Magyarországot teljes egészében tartalmazó föderalizált Monarchia fennmaradása. Tekintve, hogy a Monarchia megszűnté óta harag, bosszú, etnocídium uralja e térség periferiáit, míg előtte béke és egyensúly honolt, nehéz nem egyetérteni Fejtővel abban, hogy az antanthatalmak döntése az

európai egyensúly és saját befolyási pozíciójuk szempontjából is hibás volt. Ki tehet szemrehányást azért a kiegyezés politikusainak, mert ilyen eshetőséggel nem számoltak?

A kiegyezés mellett ma felhozható harmadik érv az lehet, hogy a nemzeti függetlenség nem öncél. A Habsburg- és osztrákellenes indulatok azóta elültek bennünk, és ettől nem lettünk rosszabb hazafiak. Ma a felelősen gondolkozó rétegekben megérett az a gondolat, hogy akkor remélhetjük, hogy fennmaradunk, ha Nyugat-Európa befogad minket.

Mielőtt azonban arra a következtetésre jutnánk, hogy kár volt 1848-ban fellázadnunk, hangsúlyoznunk kell, hogy a magyarság tekintélye a Habsburgok szemében csak azóta nőtt meg, hogy fellázadt. A magyarok felkelése nemcsak jogos és elkerülhetetlen volt, hanem hasznos is. Szükség volt rá nemcsak nemzeti felnőtté válásunkhoz, hanem polgári felemelkedésünkhöz is. Németh Lászlót idézem:

„1849 erkölcsileg s végül materiálisan is kamatozó bukás volt...
Akik vezették: egy nagyobb szempont előtt nem követtek el hibát...
Az 1867-es kiegyezést a szabadságharcnak »köszönhetjük«, ez adta a presztízst, hogy velünk, a Monarchia legerősebb népével kell meg-
egyezni.”

Ugyanígy köszönhetjük az 1956-os forradalomnak a 89-es fordulatot. A magyar nemzet mindkét alkalommal megmutatta, hogy a vereségből is tud tőkét kovácsolni, még ha 1867 és 1989 utáni fejlődését nem tudjuk is egyértelműen, kritika nélkül ünnepelni. Ma azt kívánhatjuk magunknak, hogy a kiegyezést követő fejlődésnél ne adjuk alább, de ne ismételjük meg a dualizmus korának hibáit sem.

1996. március 15.

1956 forradalmának emléke

Lovas Rezső

1. Káprázat

Ma csak rossz lelkiismerettel lehet 1956. október 23-ára emlékezni. Nem szeretjük az ünnep lényegét jelentő együttléteket, nem szeretünk egymás szemébe nézni, kivált ha politikailag különböző oldalakon állunk. A politikáért amúgy is fölöt-tébb lelkesedő nagyközönség pedig legyint az ünnepre.

Minden ünneplés egy közös kultusz része. A nemzet ünnepein a kultusz tár-gya a nemzeti dicsőség, a nemzeti gyász, s ezeket az emlékezet nemzeti mítosszá szublimálja. Egy társadalmat nemcsak ünnepei és mítoszai jellemeznek, hanem annak módja is, ahogyan ünnepel. A két magyar ikerünnep, március 15-e és ok-tóber 23-a által jelképezett történelmi események különösen beleírták magukat jelenünkbe is, s a két nap ünneplésének módja az ország, a társadalom arculatát, hangulatát, erkölcsi állapotát együtt jellemzi.

1956. október 23-án a magyar nép felkelt a szocialista elvek örvén a szovjet nagyhatalmat kiszolgáló rendszer ellen. A hatalom bitorlóiról lehullott az álarc, és a történelmi igazság eme pillanata megtörte az addig megállíthatatlanul előretörő kommunista világhatalom lendületét. A birodalom hadseregének bevetésével és véres honi terrorral elfojtották ugyan, de a kommunista hitregén és a kultuszára létesített világegyházon ejtett sebek elfekélyesedtek. A felfordulás alatt ugyanis a hírzárlat nem működött, és a világ megtudta, mi történt. A szocialista forradalom mégsem old meg mindent? Vagy a 40-es évek végének átalakulását csak annak hazudták? És az egyedül tudományos tanok letéteményesei a leghumá-nusabb társadalmi rendszer nevében elkövethetnek ennyi gáztettet? A nyugati értelmiségi baloldal legelvakultabb képviselői közül is soknak hullott le a hályog a szeméről. 1956 után a színjáték már leginkább maguknak a színészeknek a szó-rakoztatására, no meg a fizetett klakőröknek és a Szovjetunió meg a harmadik világ tapasztalatlan népeinek a kedvéért folyt. Az 1956-os forradalom világtörté-nelmi jelentőségű esemény volt, ugyanakkor dicső, hősi, tragikus, gyönyörű és reménytelen. Alkalmas arra, hogy kultusz, nemzeti mítosz tárgya legyen. Miért nem sikerül soha méltón megünnepelni mégsem?

2. Bódulat

Önmagában semmilyen terror nem tud egy eszmét kiirtani, legfeljebb elfojtani. Így járt az 1963-ig tartó kádári terror is, noha a társadalom önvédelmi mechanizmusai már akkor is megtették a magukét. 1956 példátlan nemzeti egysége lassanként megtört. A sztalinisták kis csoportja fenyegetéssel párosított lélektani megvesztegetéssel gyűjtötte az új rendszer támogatóit. Sok új MSZMP-tag azzal indokolta magának és környezetének belépését, hogy menteni akarja a menthetőt: ha ő nem lép be, majd belép X, és mindenki meglátja, mekkora baj lesz belőle, ha X-nek a hatalmába kerülnek. Aztán az új hatalmasok ügyes fogásokat is bevetettek. 1957 szeptemberében köztisztületben álló magyar íróktól azzal a sejtetéssel csaltak ki egy kiengesztelődött nyilatkozatot, hogy ha ezt megteszik, akkor nem lesz íróper. Megtették, de lett íróper. Ha rászedtek bennünket, ballépésünk miatti szégyenünket úgy igyekszünk magunkban feldolgozni, hogy kicsinyítjük az elszennvedett kárt. Barátunkat is megvetjük eleinte, ha beadta derekát az új rendszernek, de könnyebben túl tudjuk magunkat tenni rajta, ha eztán az új rendszert kevésbé sötét színben igyekszünk látni. Ha pedig nem is olyan visszataszító ez a rezsím, akkor mi magunk is közeledhetünk hozzá. A kognitív disszonanciát feloldó átértékelésben volt egy nyomós érv is: az, hogy visszatekintve a forradalom ügye eleve reménytelennek látszott, az életösztön diktálta pragmatikus gondolkodás szerint pedig reménytelen cél érdekében cselekedni, kockázatni értelmetlenség. Ha pedig egy értelmetlenségért lelkesedtünk, azt szégyelljük. Amit szégyellünk, azt igyekszünk elnyomni tudatunkban, mígnem valóban el is felejtjük. Ha pedig emlékeztetnek rá bennünket, akkor feszengünk. Ez történt Magyarországon az 56-os forradalom emlékével is.

Milyen volt hát ez az elfelejtett forradalom? A termelőerők fejlődését gátló termelési viszonyok átalakítására tört? Avagy a külső imperialista reakció aknamunkája, egy szűk csoport összeesküvése és lumpenelemek garázdálkodása volt csupán, mely ideig-óráig megtévesztette a tömegek kevésbé öntudatos részét? Netán a gyárosok, földesurak és a klerikális reakció fogott össze a csöcselékre támaszkodva uralma visszaállítása érdekében? Vagy épp ellenkezőleg, a kizsákmányolás fokozódott olyan mértékben, hogy az elnyomott osztályok már nem tudtak tovább a régi módon élni, az elnyomók pedig uralmukat fenntartani?

A forradalom valójában a gyengülő hatalmú és ezért sérülékeny sztalinista diktatúra elleni spontán össznépi lázadásnak indult. A Rákosival, Gerővel és cin-kosaival szembeni gyűlölet, az idegen uralom lerázni akarása, a szabadság és demokrácia iránti szomjúság együtt fejeződött ki az október 23-ai megmozdulásokban. A forradalom egészének célját megfogalmazni azonban utólagos bele-magyarázás volna; célja annyi volt, mint egy gátszakadásnak, egy forgószélnek vagy egy földrengésnek. A párt- és állami vezérkar *reszketni méltóztatott*, és a kommunista rendszer szervezetei kártyavárként omlottak össze, élen az élcsapattal, a Magyar Dolgozók Pártjával, mely sebtében fel is oszlatta magát, és az Államvédelmi Hatósággal, melynek tagjai többnyire elbujdostak.

A forradalomnak nem volt programja, de a szabad választásokon alapuló többpárti demokrácia iránti óhaj egy-két nap alatt utat talált magának. Választásra nem volt idő, de pártok már alakultak, és koalíciós kormányzás jött létre az 1946-os állapotokra emlékeztető keretekben. Miközben a csúcson a mérsékelt baloldali erők születtek újjá, a szabadságharcosok körében is a mérsékelt irányzatok voltak erősek; ezt mutatják politikai követeléseik és forradalmi tetteik is. A népharag fortyogott, de nem áradt szét, mert nem volt komoly ellenállás a megdöntött rendszer képviselői részéről. A legnevezetesebb forradalmi atrocitást, a Köztársaság téri párház megrohamozását, mely mellel egy nagyságrenddel kevesebb áldozatot követelt, mint a néhány nappal korábbi Kossuth téri ávósortűz, az ávósok valószínűleg szándékosan provokálták ki, hogy ürügyet szolgáltatassanak a szovjet csapatok beavatkozására. Erre utal, hogy a fő áldozatot, szegény Mező Imrét, aki Nagy Imre híve volt, szemtanúk és a halálát megállapító orvoszakértő szerint nem előlről, az ostromlók felől, hanem hátulról, a párházat védelmező ávósok irányából érte a halálos lövés.

Az 56-os forradalom – Bibó szavaival – az emberi méltóság forradalma volt. Mégis hogyan gyömöszölhetjük szokásosabb skatulyákba? Ha azzal minősítjük, hogy minek a megdöntésére tört, akkor antikommunistának és szovjetellenesnek kell mondanunk. Ha a lassan artikulálódó politikai szándékok szerint, beillesztve ezeket az európai háttérbe, akkor feltétlenül baloldaliként kell jellemeznünk. Az összeálló vezető csoport nem akarta az államosítást visszacsinálni, pedig akkor mennyivel könnyebb lett volna a privatizáció! Még a jobbszélien álló Mindszenty József sem gondolt a kiosztott földek visszavételére; az, hogy rádióbeszédében visszakövetelte volna az egyházi birtokokat, utólag kiagyalt és a köztudatba besulykolt hazugság. A forradalom vezető erői korlátozott hatalmú államot, autonóm termelési és egyéb szervezeteket, munkás-önigazgatást képzeltek el. Az öni-gazgató szocializmus irányzatát képviselő munkástanácsok erejét mutatja, hogy csak hetekkel november 4-e után sikerült őket megtörni. A forradalmárok meghatározó része tehát voltaképp demokratikus szocializmust akart. Valószínű per-se, hogy a köztulajdont akkor elfogadó pártokban később radikálisabb irányzatok törtek volna felszínre, hiszen ma még a szocialisták is a szocializmus alapjainak felszedésén szorgoskodnak. A forradalom alapvetően szocialista jellegén az sem változtat, hogy akkor is jelentkeztek már szocializmusellenes tendenciák, és az erőszakkal összekalapált szocialista vívmányok, például a termelőszövetkezetek, jórészt széthullásra voltak ítélve. Mert nemcsak a forradalom által hatalomra segített reformkommunista csoport volt szocialista, nemcsak a harcolók zöme, hanem a magyar nép többsége is. Az átélt háború szörnyűségeinek emléke a Horthy-rendszerrel szembeni ellenszenvet is felnagyította utólag; hatott az a marxista tan is, mely szerint a háború az osztálytársadalmak velejárója, és sokan gondolták sematikusan, hogy a szocializmus egyetlen alternatívája a Horthy-rendszer. Ugyanakkor éltek még 1945–46 illúziói, és nem volt még mögöttünk egy liberalizálódó szocializmus csődjének élménye. Ironikus, de lehet, hogy igaz: a mi forradalmunk volt talán a világtörténelem legtökéletesebb szocialista forradalma!

3. Kijózanodás

Az 1956-os forradalom elfojtása nemcsak a nemzetközi kommunizmus ellehetetlenülésének legfontosabb mérföldköve, hanem a magyarénak is. Az elnyomás enyhülésével törvényszerűen a legképmutatóbb társadalomnak kellett kialakulnia. Mint mondtam, egy társadalmat ünneplési szokásai híven jellemeznek. Hogyan ünnepeltünk mi? 1956-ot a Szabad Európa Rádió hallgatásával. A Szabad Európa csoportos hallgatásáért, még a 60-as évek végén is, egyetemi kollégiumból való kiebrudalás járt. *Reszkess, sötétben bujkáló ellenforradalmár!* Úgyhogy a magyar ember reszkette bujkált a sötétben, miközben magányosan vagy legjobb esetben családi körben hallgatta a Szabad Európát. A másik két ikerünnep, november 7-e és április 4-e alkalmából bezzeg nyílt színen, büszkén hallgatta a magvas szónoklatokat, és közben az esedékes jutalom- és prémiumfizetésre gondolt. Május 1-je nimbuszának sem használt, hogy a felvonulás szigorú önkéntesége inkább szigorú volt, mint önkéntes. Az országló urak képmutatása még nyilvánvalóbb volt március 15-ével kapcsolatban, amely elvben a szocialista mítosz szalonképes része volt, sőt, már a Révai József-féle hazafias kommunizmusnak is központi történelmi eseménye. Mégis, nemzeti ünnepből lassan lefokozódott afféle másodrendű emléknappá, a seszínű forradalmi ifjúsági napok egyik – de nem a legfontosabb – láncszemévé, melyet ünnepeltünk is, nem is. Mitől lett kegyvesztett március 15-e? Attól, hogy mindenki tudta: március 15-e emléke október 23-át idézi fel! Így a hivatalokban március 15-e előtt is beszédtek az írógépeket, akár csak október 23-a előtt, és a nevezetes napon titkon beszervezett ügyeltesek fokozott éberséggel óvtak minket a reakció mótelyétől. Hogy ez a paranoiás intézkedés pontosan meddig volt érvényben, csak azok tudhatják, akik részt vettek a végrehajtásában; én csak azt tudom, hogy a 70-es évek közepén még bizonyosan érvényben volt. Ugyanakkor 1972-től kezdve Budapesten ifjú *huligánok* és *magukat ellenzékinek mondó szűk csoportok* elszemtelenedtek, és több éven át március 15-én rendszeresen rendbontást rendeztek. Nincs statisztika arról, hány egyetemistát, fiatal értelmiségit fosztottak meg életterüktől megtorlasképp, és tettek tönkre egy életre. Akár csak 56-ban, ezúttal is a névtelen emberek közül kiszemelt bűnbakok jártak meg legjobban, akiket nem védett a Szabad Európa nyilvánossága. A rendőrség utoljára 1988-ban avatkozott be március 15-e megünneplésébe.

Mi, csendes többség, azonban egészen a 80-as évek közepéig egyre lanyhuló figyelemmel, borongva gondoltunk október 23-ára és március 15-ére. Egy nemzeti ünnepet egyenként ünnepelni fából vaskarika. Sokan szembefordultak korábbi önmagukkal, s egyre dühösebbek lettek 56-nak még az emlékére is. Mert ha egyszer reménytelen volt, akkor értelmetlen is volt, ha pedig értelmetlen volt, akkor felelőtlen volt. Ha felelőtlen volt, akkor káros is volt, ha pedig káros volt, akkor bűnös is volt, ha pedig bűnös volt, akkor úgy kellett a bűnösöknek! Az 56-ot elítélők jó része azért volt dühös a 70-es, 80-as évek senkiházi hóbörgő zöldfülüire, akik megpróbálták emlékét ébren tartani, mert ezek merészeltek úgy cselekedni, mint ahogy ők szerettek volna, amíg még nem adták fel teljesen álmaikat.

4. Észhez térés

Az 1956 köré épített hazugságfalat hivatalos oldalról a Pozsgay-bizottság törte át 1989 januárjában, az „ellenforradalom” népfelkeléssé való előléptetésével. A forradalom emléke teljes fényében azonban 1989 júniusában, az újratemetéssel ragyogott fel. Az az elképesztő hatás, amelyet ez az esemény kiváltott, döntően rendítette meg az *ancien régime*-et. 56-nak a szelektív emlékezetekből felsejlő emléke újra elhozta az igazság pillanatát, és egy rövid időre újra egységbe kovácsolta a magyar népet. Ebben az egységben pontosan annyi diszharmónia volt, amennyi még elő is segítette a közös cél elérését. Az addig egy helyben topogó kerekasztaltárgyalások a kormány engedményeivel végződtek, az „egypárt” újra feloszlatta magát, majd kivonult a munkahelyekről is, feloszlatták a munkásőrséget, és 1989. október 23-án kiáltottuk ki a köztársaságot. A magyarországi fejlemények újra megrengették a szocialista vilárendszer eresztékeit, és ez most a végső összeomláshoz vezetett. Túlfutott politikai hangulatban ugyan, de lezajlottak a hazai szabad választások, az orosz csapatok befejezték az 1944-ben elkezdett felszabadítást, s ezzel helyreállt az ország függetlensége. 1956 tehát diadalmaskodott.

Ha van valami vonatkoztatási pont a magyar történelemben, amelyhez képest a mai magyar állam vagy akármelyik politikai párt, mozgalom vagy egyéb szervezet magát definiálhatja, akkor az az 1956-os forradalom. Mégis, mi a baj még mindig 1956-tal?

Először is az, hogy mind az egyszerű, tudatlan népfi, mind a rafinált és cínikus értelmiségi számára a nyolcvanas évek végén 1956 kísértete úgy szökött a magasba, mint egy forgószelel vagy egy szökőár: váratlanul, hihetetlenül és – mondjuk ki – hívatlanul. És miután mindent felkavart, úgy vonult el, hogy zavart hagyott a fejekben. Az új kiábrándulás, a posztmarxista utilitarizmus korában ki vonja le azt a tanulságot, hogy mindvégig azok voltak az igaz emberek, akik 56 emlékét melegen tartották? Ki az, aki ráeszmél: van értelme egy igaz ügghöz ragaszkodnunk még akkor is, ha semmi hasznunk sem várható belőle? Ki az, aki a mai politikai morál tükrében megérti a forradalmárokat és az események sodrába csöppent vezetőket? Nagy Imrét, aki azért vállalta a halált, mert nem volt hajlandó a szovjet beavatkozást és a Kádár-kormányt évekkel később sem legitímálni? Ki méltányolja Bibó István helyállítását, aki, miután szabadlábban élte túl a szovjetek bejövételét, nem menekült sehová, hanem mint a törvényes kormány egyetlen mozgóképes tagja eljárta a budapesti diplomáciai testület tagjainál a forradalom ügyének képviselőjeként?

A nyolcvanas évek vége óta sok kitűnő könyv, dokumentumfilm világította meg, hogy mi történt, hogyan történt, ki tette és mit tett, de hát ki foglalkozik ma ezzel? Aki ezekbe belemélyed, az egy kicsit önmagában is vájkál: lehet, hogy állást kell foglalnia saját maga ellen is. Most nem azokról beszélek elsősorban, akik valami disznóságban voltak benne 56-ban vagy utána, hanem például azokról az egyszerű munkásokról, parasztokról és *haladó* értelmiségiekről, akik úgy nevel-

ték föl a gyermekeiket, hogy soha nem beszéltek nekik 1956-ról. Akik hagyták, hogy az ifjabb generáció azt tudja róla, amit a pártirányítású iskola és sajtó tudára adott, ő maga pedig addig nyomkodta el magában emlékeit, hogy már maga sem tudta, mi az igaz.

A harminchárom év nemcsak hosszúnak, hanem gerincroppantónak is bizonyult. Nem akarom én feketére festeni a kádári enyhülést. A terror megszűnése utáni időszak fő ajándéka az volt, hogy megtúrték a kívülállást; aki megpróbált kívül maradni, az jobb, ha lemondott bizonyos ambíciókról, de ezt többnyire ki lehetett bírni. Azután ott volt a gazdasági reform: korlátozottan ugyan, de teret hagyott a központon kívüli kezdeményezéseknek, ettől fellendült a mezőgazdaság, és jobb lett az élet. Legalább a nem renitens többségnek lehetővé tették a külföldre utazást, és egyre több eretnek nézet is napvilágot láthatott. A Kádár-rendszer nemcsak azzal járult hozzá az 1989-es fordulat előkészítéséhez, hogy a csőd szélére vitte az országot, hanem azzal is, hogy hagyott egy réteget felkészülni, amely úgy-ahogy képes volt irányítani az államszocializmus felszámolását. De a Kádár-rendszer áldásait olyan kiváltságokként osztogatták, amelyeket vissza is lehetett vonni, és nyilvánvalóvá tették, hogy azoknak, akik a politikai rendszer fenntartásából részt vállaltak, több is jár. Ez az intézményesített megvesztegetés az, amivel a legtöbbet értek el: az 56-ról alkotott emlékek és az 56-ot eltaposó rendszertől elfogadott megvesztegetés tudati disszonanciájának elhárítására a megvesztegetettek a felejtésbe menekültek. Az újratanulás pedig újra lelkiismeret-furdalást okoz, amely elől úgy lehet legjobban elmenekülni, ha azt gondoljuk: az egyformán huncut politikai táborok múltba forduló propagandája az egész; semmi közünk hozzá.

Amiben azért van annyi igazság, hogy 56 emlékéből nem egy politikai erő próbál magának tőkét kovácsolni. A forradalom rövid története alatt csírájában megváltak az 1989-ben létrejött irányzatok, így a pártok joggal hivatkozhatnak 56-os elődeikre. Az elégedetlenek pedig könnyen találnak kivetnivalót a mai fejlődésben, ha a forradalom ideáljával vetik egybe.

5. Megvilágosodás

A forradalom és a mai valóság viszonyának megítélése azon fordul meg, hogy mi a rendszerváltás viszonya a forradalomhoz. Az előbb nagyvonalúan elfogadtam, hogy 1989-ben 1956 szelleme diadalmaskodott, de arra is utaltam, hogy 1956 konkrét célkitűzései fölött eljárt az idő. Ennél is fontosabb azonban annak leszögezése, hogy noha a rendszerváltás 56 örökségének köszönheti vértelen és viszonylag sima diadalútját, vele mégsem a forradalom győzött, mert ő maga nem volt forradalom. A rendszerváltást sokszor olyan célok tévesztése miatt marasztalják el, amelyeket csak egy forradalom tudott volna megvalósítani. Ha az 1956-os forradalmat az 1848-assal állítjuk párhuzamba, akkor a rendszerváltást a

kiegyezéshez kell hasonlítanunk.¹ Mindkét kiegyezésnek az volt a lényege, hogy nem söpört el erőszakkal semmit, hanem a meglévő helyzetből a revolúció eszméivel összhangban álló játékszabályok szerinti evolúciót tett lehetővé. Ezért koronázhatták magyar királlyá a forradalom vérbe fojtásáért súlyosan felelős Ferenc Józsefet, s így maradhattak a politikai porondon 1989 után olyan figurák, akik 1956-ban a másik oldalon álltak. A mai radikálisoknak is tudomásul kell venniük, hogy a kiegyezés alkotmányos jogállamot hozott létre; az *ancien régime* bűneiért felelős személyek megbüntetésére pedig egy jogállamban jogi formulát kell találni, és ez vagy sikerül, vagy nem. Nem tűnik úgy, mintha a hosszú vajúdas árán meghozott igazságtételi törvény elérte volna célját.

Egy forradalom áldozat, amelyet a társadalom a jobb jövő reményében hoz. Egyértelműen győztes forradalom alig akad a történelemben; a nagy robbanás, amellyel egy forradalom a társadalmat átformálja, rombol is, és rombolása nagyobb lehet, mint a haszna. Az is lehet, hogy a forradalom a társadalmat egyik holtpontról egy másikig lendíti, egyik zsákutcából a másikba vezeti. Az 56-os forradalom nem indult pusztító erővel, és legtöbb áldozatot a győztes forradalom eltiprása követelt. Az 56-osok áldozata jó harminc évig hiábavalónak látszott, de a nyolcvanas évek végén véráldozat nélkül jött el újra az igazság pillanata. Ne sajnáljuk, hogy nem most volt forradalom, s hogy most nem volt újabb forradalom, mert a forradalom a társadalom instabil állapota, amelynek kimenetele teljesen kiszámíthatatlan.

1956 szelleméhez tartozik a példamutató nemzeti egység, amelynek ma érvényesülő teljes ellentettjén oly sokan lamentálnak. 56 valóban példa arra, hogy a magyarság még spontánul is képes egységben fellépni, ha tisztán látható, hogy mi ellen kell fellépnie. Jobb azonban nem kívánni magunknak olyan jól azonosítható ellenséget.

Mindent összevetve: szerencsésekknek mondhatjuk magunkat, hogy eleink meghozták értünk a forradalom áldozatát. Gondoljunk hálásan a forradalmároknak: a hősi halottakra, a kivégzetteknek, a bebörtönzötteknek, a magyar szabadság ügyéért szenvedőkre, nem utolsósorban azokra, akik még itt vannak közöttünk. A kommunista propagandával ellentétben az utolsó elítélteket – éppen az egyszerű szabadságharcosokat – nem 1963-ban, hanem a hetvenes évek elején bocsátották szabadon. Sokukat egy életre megnyomorították, és sokuk az ő hátukon felkapaszkodó utókorban sem érzi jól magát, sokan pedig azok közül, akik eredeti politikai törekvéseiket a rendszerváltás után is megpróbálták megvalósítani, politikailag marginalizálódtak. Lehet, hogy politikai törekvéseikkel nem tudunk azonosulni, de segítsük elő, hogy a társadalom tegyen minél többet értük. A forradalom hősei a kiegyezés eredményeként létrejött köztársaságtól is joggal elvárhatják a megbecsülést, és igazuk van, ha úgy vélik, hogy nem kaptak kielégítő elismerést, kárpótlást.

¹A Kádár-kor apológétái magát a Kádár-kort hasonlították egykor a kiegyezéshez, holott annak első szakasza pontosan Haynau uralmának, második szakasza pedig a Bach-korszaknak felel meg.

1956 még itt liheg a sarkunkban; nem lehet róla úgy beszélni, mint valami régmúlt történelmi eseményről. Ha őszintén beszélünk róla, akkor vájkálnunk kell a múltban. Nem vagyok a múlt felé fordulás megszállottja, de hiszem, hogy a jelen társadalom egészsége érdekében tisztán kell látnunk a múltat. Sokat beszélünk a múlttól, ma már gyakran igazat is, de a kellemetlen igazság rendszerint lepereg rólunk. Ez az oka annak, hogy az amnéziából társadalmunk oly nehezen ocsúdik. Miközben remélhető, hogy 1956-ot az idő előrehaladtával egyre tárgyilagosabban tudjuk megítélni, fennáll a veszély, hogy lassan a közelebbi múltra telepszik amnézia.

Ideje volna, hogy a magyarság ráébredjen: a rendszerváltáskor kezünkbe vetjük saját sorsunkat, most már mi vagyunk felelősek azért, ami ebben az országban történik, s egyre kevesebb a jogcímünk arra, hogy balsikereinkért a külső körülményeket okoljuk. Tanuljunk tehát 1956 és az azóta eltelt évtizedek történetéből!

1995. október 23.

**MINDEN VÁLTOZÁS
KULCSA: AZ OKTATÁS**

Köznevelésünkről – másképpen¹

Egy nemzeti közoktatás-politika alapjai

Hoffmann Rózsa

A nemzeti oktatáspolitikai stratégia hagyományos értékeinkre építve rajzolja meg a nevelésügy fejlesztésének irányát. Értékőrző, vagyis konzervatív közoktatás-politikai stratégia tehát, amely ugyanakkor nem múltba merengő nosztalgiákat kerget, hanem a fejlődést szolgálva, tradícióinkra építve kínál adekvát feleleteket a harmadik évezred sorskérdéseire. Kidolgozói pedagógusok, kutatók, jogászok és közgazdászok.

A nevelés-oktatás ügye sorskérdés. Gyermekeink, unokáink élete, mindannyiunk jövője függ attól, ami és ahogyan iskoláinkban, óvodáinkban, kollégiumainkban ma és holnap történik.² Ezt a jövőt az iskoláinkban rajzolják. A fejlődést pedagógusaink alapozzák az iskolafalak között. A tervrajzot pedig a mindenkori oktatáspolitikai készíti.

Jó tervet csak pontos helyzetfelmérés alapján, a realitások és a vágyak közötti ideális arány megtalálásával lehet rajzolni. Első lépésként tehát a valóságot kell felmérnünk. Azzal kell szembesülnünk, hogy milyen állapotban van köznevelésünk az ezredfordulón.

1. Köznevelésünk helyzete

A köznevelés (vagy közoktatás)³ hosszú idő óta válságban van.

A *fogyasztói társadalom* „szerezd meg, fogyaszd el, élvezd!” hármas jelszava

¹A címben szereplő „másképpen” határozóval arra utalunk, hogy az itt közölt közoktatás-fejlesztési stratégia jelentősen eltér a jelenlegi oktatásirányítástól.

²„2002-ben a lakosság 31%-a vélte úgy, hogy nagyon nagy, és 48%-a úgy, hogy nagy szerepe van a pedagógusoknak abban, hogy Magyarország sorsa hogyan alakul a következő évtizedekben.” Nagy Mária: A tanári szakma fontossága a közvéleményben. In Halász Gábor és Lannert Judit (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 2003*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 2004, 292. p.

³A két fogalom közül – annak tágabb értelme miatt – a *köznevelést* találjuk megfelelőbbnek. A köznyelv és a megszokott szóösszetételek azonban a *közoktatás* kifejezést preferálják. Ezért a kettőt a tanulmányban szinonimaként használjuk.

rikító színeivel túlharsogja a „hass, alkoss, gyarapíts!” iskoláinkban tradicionálisan közvetített eszményét, és lehengető médiasegédlettel a hagyományos iskolával ellentétes hatásokat fejt ki. A *politika* – elfogadhatatlan, vétkes módon – évtizedek óta csak hatalmi kérdést és a költségvetés kiadási oldalának tényezőjét látja benne, és akként is viszonyul hozzá; ahelyett, hogy igazi *stratégiai sikerágazatként* részesítené kiemelt figyelemben és támogatásban.⁴ Az *oktatásirányítás* olyan „szolgáltató intézménynek” tekinti az iskolát, ahol a „fogyasztók” elvárásainak kell mindenáron megfelelni.⁵ Az érték közvetítést és az embereszményt szolgáló *nevelést* így múzeumba illő, túlhaladott pedagógiai felfogásnak tekinti.⁶

A *pedagógusok* erkölcsileg és anyagilag nincsenek méltóképpen megbecsülve; kiszolgáltatottak.⁷ Kultúrák közvetítő szerepüket semmibe veszik. Az oktatáspolitikát pedig követhetetlen módon, néha rögtönzésszerűen változtatják a fejük fölötte.⁸ Emiatt felhagynak a szakmai történések követésével – nagy számban elkeseredetté, fásulttá, netán cinikussá válnak.

Közben egyre növekszik a nevelő szerepét betölteni képtelen *családok*, a hátrányos helyzetű és a fejlődésükben veszélyeztetett *gyermekek* száma, akik különleges, egyéni bánásmódot igényelnének.⁹ Csökken a többiek tanulási kedve is. Ám erre a megváltozott helyzetre sem a *pedagógusképzés* nem készíti fel a leendő tanárokat,¹⁰ sem a *költségvetés* nincs rá tekintettel.

Iskolaépületeinknek több mint a fele elavult, és csak a töredékében vannak meg a minimálisan szükséges, kötelezőnek előírt taneszközök. A tanulók átlagos

⁴Erről tanúskodnak a mindenkori költségvetési törvények elfogadását megelőző politikusi nyilatkozatok, valamint a közoktatás reálértékben is csökkenő részesedése a költségvetésből. Lásd Balogh Miklós – Halász Gábor: A költségvetés közoktatási kiadásainak alakulása. In Halász Gábor és Lannert Judit (szerk.): i. m. 89. p.

⁵Az iparból átvett minőségbiztosítás, majd minőségirányítás fogalmának meggyökereztetése és közoktatás-politikai prioritássá emelése felerősítette ezt a káros folyamatot, amennyiben a „partnereknek” nevezett fogyasztót tette meg a közoktatási intézmények első számú igazodási pontjává.

⁶A 2003 decemberében kiadott új *Nemzeti alaptanterv* nyilvánvalóvá teszi ezt az állítást. A „közoktatás korszerűsítését” szolgálni hivatott dokumentum ugyanis nem tartalmazza sem azt a nemzeti műveltségtartalmat, sem azokat az erkölcsi értékeket, amelyek a nevelés céljait kijelölő embereszményt egyértelművé tehetnék.

⁷„A közoktatásban dolgozók bruttó átlagkeresete 2001-ben 1992 óta a legalacsonyabb szintre, a nemzetgazdasági átlagos keresetek 80 százaléka alá süllyedt.” Lásd Nagy Mária: A közoktatásban foglalkoztatottak keresete. In Halász Gábor és Lannert Judit (szerk.): i. m. 288. p.

⁸A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvényt megalkotása óta minden évben módosította az Országgyűlés. Az 1994., 1996., 1999., 2002. és 2003. évi módosítások jelentős, koncepcionális változtatásokat hoztak, amelyeket követtek az új vagy módosított kormány- és miniszteri rendeletek kiadásai. A jogszabályalkotás szinte állandósult lépéshátrányban van. 2004-ben például a kerettantervek jóváhagyása hónapokkal megelőzte a folyamatot szabályozni hivatott oktatási miniszteri rendelet kiadását. Vagy a 2005-től hatályos reformérettségi eljárást szabályozó kormányrendeletet lapzártáig még nem hirdették ki. A jogszabályok követhetetlen ütemű változásai és jelentős késlekedései fokozzák a közoktatás szereplőinek elbizonytalanodását, és csökkentik a jogkövető magatartás esélyeit.

⁹Lásd erről Lannert Judit – Schmidt Andrea: Az oktatás társadalmi és gazdasági környezete. In Halász Gábor és Lannert Judit (szerk.): i. m. 23–50. p.

¹⁰Lásd Nagy Mária: Pedagógusképzés, a pedagógusszakma folyamatos fejlesztése. In Halász Gábor és Lannert Judit (szerk.): i. m. 293–302. p.

tudásszintje évek óta romlik. Az egymásnak ellentmondó tanulói teljesítménymérések eredményeire a politika kapkodva reagál, és külföldi példákra, valamint a „korszerűsége” hivatkozva¹¹ teljesen új irányt kíván szabni az iskolarendszernek.¹²

Köznevelésünk nagy rendszere mindazonáltal igen sokszínű. Bár a válság jeleit valamennyi szereplője érzékeli, még mindig „erős vár”, amelyre építeni lehet.

1.1. Az oktatásügy erősségei

Szakemberek egybehangzó véleménye szerint¹³ a magyar köznevelés legnagyobb erősségét annak *gazdag hagyományai* és a *magyar oktatás jó híre* jelenti. Ezek olyan értékek, amelyekre egyfelől méltán lehetünk büszkék, másfelől viszont megőrzésre, továbbérésítésre köteleznek bennünket. Az ezeréves értékteremtő pedagógiai kultúra mellett kiemelten ebbe a körbe sorolandók a magyarországi – nemzeti és polgári – oktatási rendszer eötvösi tradíciói, valamint a klebelsbergi reformok eredményei, amelyek nemzetközileg elismert teljesítményeket mutatnak föl. A magyar közoktatás erőssége, hogy hagyományos struktúrái (iskolahálózat, iskolaszervezet, törvények, tartalom, módszertani kultúra, pedagógusképzés) a történeti fejlődés során kialakultak, és beivódtak a társadalmi gyakorlatba és közgondolkodásba.¹⁴ A múltnak és a jelennek ez a szoros kapcsolata magában hordozza az „európai jövő” lehetőségeit és garanciáit. Hiszen a magyar iskola – gyökereit és fejlődési irányát tekintve egyaránt – az európai iskolarendszer része volt, és az is maradt.

Oktatásügyünk másik meghatározó ereje a *pedagógusokban* rejlik. Azokban, akik hiteles példamutatással nevelnek, és színvonalasan, színesen oktatnak. Akik képesek és készek önmaguk örökös megújítására. Akik minden kedvezőtlen tendencia ellenére sem lettek hitehagyottak. Akiknek megőrzött értékeik a következők: kiváló képzettség, szakmai elhivatottság és megújulási készség, az óvoda vagy iskola ügyeiben való részvétel és felelősségtudat, teherbíró képesség és olykor erőn felüli áldozatvállalás. Sajnos nem állítható, hogy generálisan ez jellemzné mindannyiukat. Szubjektív megítélés vagy tapasztalat tárgya, hogy ki te-

¹¹Részletesebben lásd Miksa Lajos: Lesz-e közmegegyezés a magyar közoktatásban? *Mester és Tanítvány*, 3. szám

¹²Lásd Hoffmann Rózsa: Jogi útra terelt szakmai kérdések. *Magyar Nemzet* 2003. február 4. 6. p.; Gyermekünk és a közoktatási törvény. *Acta Pedagogica*, Pécsi Tudományegyetem 2003/1. 12–16. p.

¹³Az Országos Köznevelési Tanács 2002. évi jelentéséhez a Tanács tagjai körében közvélemény-kutatás készült egy nevelésügyi SWOT-elemzés céljából. A tanulmány bevezető fejezete erre támaszkodik. Lásd Hoffmann Rózsa: Az Országos Köznevelési Tanács tagjai a köznevelésről. (Nevelésügyi SWOT-elemzés). *Köznevelésünk*, 2002; *Az Országos Köznevelési Tanács jelentése*. OM–OKNT, Budapest, 2003. 76–84. p.

¹⁴A közoktatásról szóló törvény 2003. évi módosítása számos vonatkozásban épp ezt a tradíciót tőrö meg. Például: a központi tartalmi szabályozás megszüntetése, az évismétlés tilalma, az osztályozás eltörlése, a titoktartási kötelezettség (időközben módosult), az alsó tagozat meghosszabbítása, az iskolatípusok közötti különbségek összemossa, a kötelező óraszámok, s velük összefüggésben a szabadidős időkeretek csökkentése, a nevelés háttérbe szorítása stb.

kinti jellemzőnek és ki kivételnek őket. A szakmai viszonyok, valamint az élet- és munkakörülmények tartósan kedvező változása esetén pedagógustársadalmunk mindazonáltal az oktatásügy fejlesztésének elemi fontosságú szubjektív biztosítéka lehet.

A harmadik erőt a kialakult *iskolarendszer*, annak *sokszínűsége* képezi. Ezen egyfelől azt értjük, hogy állami, önkormányzati, egyházi és magániskolák egyaránt létezhetnek.¹⁵ És azt is, hogy a nevelés és oktatás területén az Alkotmány keretein belül minden világnézet és pedagógiai filozófia (hagyományos és alternatív), illetve minden ezeknek megfelelő nevelési-oktatási gyakorlat legitim. E sokszínűségben a neves középiskolák magas színvonalukkal – minden problémájuk ellenére – a kiemelkedő teljesítményre képes értelmiségiek utánpótlását jól szolgálják.

Köznevelésünk erősségei között tartjuk még számon – sok egyéb mellett – a magyar óvodapedagógiát, gyógypedagógiát, a Kodályt-módszert, a gyakorlat-orientált főiskolai szintű tanító- és tanárképzést, és így tovább.

1.2. Az oktatásügy gyengeségei

A hiányállapotra fentebb már utaltunk röviden. Nem tekinthetünk el bővebb kifejtésüktől sem.¹⁶

Az egyik legsúlyosabb bajnak oktatásügyünk túlzott *átpolitizáltságát* tartjuk. Ebben a helyzetben a négyévenkénti kormányváltásokat és a rendre módosuló, már-már követhetetlen (olykor ellentmondásos) jogi környezetet erősen megsínylette a szakma, amely még mindig nem eléggé erős a szakmai-pedagógiai célokat előtérbe helyező érdekérvényesítésben. Az oktatáspolitikai utóbbi időben kialakult politikaiciklus-függősége egyebek mellett azt is eredményezi, hogy nem született meg egy nemzeti-társadalmi közakaratot távlatosan tükröző fejlesztési stratégia, amelynek híján szétporladnak az erények. A változásokban meggyötört pedagógustársadalom ambivalens módon viszonyul mára az oktatáspolitikai eseményekhez: a gyakori változtatásokat bizonytalanságként éli meg, és csak részben követi a központi előírásokat.

Ennél is súlyosabb probléma a krónikus *finanszírozásbeli hiány*, amely három területen idéz elő válságot. A *pedagógusok anyagi megbecsülésének* alacsony volta azt eredményezi, hogy megélhetésük biztosítása céljából többletmunkával kiegészítő jövedelem szerzésére kényszerülnek, ennél fogva nem képesek a maximális szellemi-erkölcsi igénybevételt jelentő nevelőmunkát magas színvonalon végezni. A pénzhiány másik következménye, hogy közoktatási *intézményeink állapota, állaga* túlnyomórészt méltatlan a korszerű pedagógiai feladatokhoz. Ami pedig a *taneszközökkel* történt ellátottságot és az egyéb infrastrukturális körülményeket illeti, ott ugyanaz a helyzet, mint az épületek esetében.

¹⁵1989–90-ben helyreállt az igazságosság: a rendszerváltozás hozamaként megszűnt az állam iskolaelalpitási monopóliuma.

¹⁶Lásd 13.

Maguk a *pedagógusok* (általában a pedagógiai tevékenység) érthető módon mind az erősségek, mind a gyengeségek közé besorolhatóak. Életpályájuk nem vonzó. Másfelől a felkészületlen, megújulásra képtelen, a problémák elől kitérő, a gyermekre nem eléggé figyelő, az élményközpontú tanítást nem ismerő pedagógus akkor is súlyos teherterele az oktatásügynek, ha akár csak egy-egy akad is belőle. Gyakran tapasztalható motivátlanságuk, szakmai egyoldalúságaik, módszertani szűrkességük, a hiteles példamutatás hiánya – mindezeket a tüneteket az oktatásügy legsúlyosabb bajának tekinthetjük – javarészt összefüggésbe hozható a pedagógusbérek és egyéb juttatások devalválódott piaci értékével.

Köznevelési rendszerünkben (Európában úgyszólván egyedülálló módon) nem működik szisztematikus külső *szakmai ellenőrzés és értékelés*¹⁷ (kivételt képez ez alól a katolikus közoktatás rendszere)¹⁸, sem *területi szakigazgatás*. Így a krónikus pénzhiány (a szakmailag ellenőrizetlen folyamatok miatt) felelőtlen költsékezéssel párosul. A fejlesztő jellegű ellenőrzést-értékelést nem pótolják sem a tanulói teljesítménymérések, sem a minőségirányítási tevékenység. Ez utóbbi nem éreztette kimutatható pozitív hatását a pedagógiai munka színvonalának javulásában. Az a fajta személyes szakmai ellenőrzés hiányzik, amely visszajelzéseivel hozzájárul a pedagógus fejlődéséhez.

Joggal illetheti kritika az iskolákban közvetített *műveltségi tartalmat* is annak egyoldalúsága, elméletieskedése, életidegensége, a különböző – cselekvéses, érzelmi stb. – intelligenciaformák negligálása és a tantárgycentrikusság miatt. A pedagógiai gyakorlatban az ismeretanyag túlsúlya háttérbe szorítja a képességek és a készségek fejlesztését.

Az említetteken kívül a teljesség igénye nélkül még jó néhány gyenge pontot említhetünk. Így a következőket:

- a közoktatás jelen állapotában *tartalmilag szabályozatlan*;
- elhanyagolt terület az egészségnevelés, holott a gyermekek és fiatalok mintegy fele egészségügyi problémákkal küszködik;
- háttérbe szorult a lélek gondozására is hivatott *művészeti nevelés*;
- nagy különbségek vannak az intézményi és a pedagógusi *autonómia* értelmezésében és megvalósulási fokában;
- gyenge a pedagógusok *szakmai érdekérvényesítése*;
- tartós bizonytalanság uralkodik az *érettségi* és az *alpműveltségi vizsga* helyzetében;
- a *pedagógusképzésben* a közoktatás nem képes megrendelőként fellépni;
- a *tanárképzésben* a szakos képzés, illetőleg a tudósképzés túlsúlya figyelhető meg a pedagógusmesterségre felkészítéssel szemben;

¹⁷Lásd Halász Gábor: Értékelés és ellenőrzés a közoktatásban. In *Mester és Tanítvány*, 2. szám, 103–116. p.; Hoffmann Rózsa: Szakmai ellenőrzés és értékelés a katolikus nevelési-oktatási intézményekben. In *Mester és Tanítvány*, 2. szám, 15–41. p.

¹⁸Lásd Hoffmann Rózsa: Szakmai ellenőrzés és értékelés a katolikus nevelési-oktatási intézményekben. In *Mester és Tanítvány*, 2. szám, 15–41. p.

- kevés a hátrányos helyzetűek felzárkóztatását, illetőleg a tanulási nehézségekkel küzdő gyerekek sikeres tanítását szolgáló *fejlesztő program*;
- megoldatlanok a *romák* iskoláztatásának kérdései;
- sok *kistelepülés elveszti iskoláját*;
- problematikus a *szakmunkásképzés* mind tartalmi, mind szakmaszerkezeti vonatkozásban, zsákutcás jellegében;
- a *továbbképzési rendszer* egyszerre pazarló és hiányos;
- esetlegesen és dezintegráltak a *pedagógiai szolgáltatások*;
- áttekinthetetlen a közoktatás fejlesztését szolgáló kutató-fejlesztő intézményhálózat;
- még mindig vannak a feladatokra alkalmatlan, felkészületlen *intézményvezetők*
- és így tovább...

A nevelésügy válságának okait abban látjuk, hogy a magyar nemzet erősödését szolgáló stratégia helyett évtizedek óta hatalmi célok, divatötletek és pillanatnyi érdekek diktálják az oktatáspolitikai történéseit és az oktatásügyi jogalkotást. Ezek tartós bizonytalanságot, majd minden új iránti fásultságot eredményeznek a pedagógiai folyamatokban, amelyek pedig természetükből adódóan nyugodt építkezést igényelnének. Az állandósult változások és a romló teljesítményekről szóló hírek következtében mára a társadalom iskolába vetett bizalma is inogni látszik. A jövőnk tehát ma kilátástalannak tetsző körülmények között kovácsolják a „nemzet napszámóit”.

Van-e kiút, és merre? Magyarország az elmúlt évszázad 20-as éveiben egyszer már megmutatta. Akkor egy elszánt oktatás- és kultúrpolitika megalkotása és következetes véghezvitele hozta vissza a nemzetet a tetszhalál állapotából. Számos tekintetben most is hasonló helyzetben vagyunk. Az ezredforduló évei – az államszocializmus elnyomását felváltó szabadság, majd Európa újraegyesülése – sok egyéb mellett azzal a dilemmával is szembesítik a jövőnkért felelősséget érző embereket, hogy vajon sikerül-e, és milyen mértékben megőrizzük és *átmentünk* értékeinket, nemzeti identitásunkat, kultúránkat, azaz önmagunkat. A köznevelés válságának felszámolása és jövőnk biztos alapokra helyezése olyan oktatáspolitikától várható, amely következetes ebben a tekintetben.

2. A stratégia alapelvei

1. Közoktatási intézményeinket (a továbbiakban egyszerűen: iskolákat) *nevelőintézményeknek* tekintjük. Olyanoknak, ahol a pedagógiai munkára felkészült és elhivatott szakemberek közreműködésével közösségben, értékek mentén bontakozhat ki a teljes ember (test, szellem, lélek), miközben korszerű, versenyképes tudás megszerzéséhez kap segítséget, és a gyermekkor

- kezdő éveit harmonikus, a személy szabadságát tisztelő közegben élheti.¹⁹ Az iskola legfontosabb feladata tehát az, hogy az igazra, a jóra és a szépre vezesse rá az ifjúságot. E küldetését a társadalom megbízásából, törvény által szabályozott módon és állami kötelezettséggént teljesíti. *Nem csupán szolgáltatást nyújt* tehát, hanem megbízást is teljesít. Emberformáló munkájához – a törvény felhatalmazása mellett – azok az eredmények teremtenek alapot, amelyeket az emberiség az iskola tudás-, érték- és kultúráközvetítő szerepe folytán évezredek alatt máig felhalmozott.
2. A nevelést az iskola a *családokkal együttműködve*, a szülők felelősségét át nem vállalva folytatja.²⁰ A gyermekeket ért egyéb nevelő hatások tekintetében koordináló, kiegyensúlyozó szerepet tölt be.
 3. A közoktatási intézményeknek és a *közoktatási rendszernek az ember áll a középpontjában: a gyermek és a pedagógus*. A gyermek érdekeinek elméleti elsőbbségét elismerve világossá kell tennünk, hogy a nevelés sajátos helyzete folytán a gyermek és a pedagógus kapcsolata különösen szoros. Ha a kettő közül az egyikük méltósága csorbát szenved, vagy jogai sérülnek, azt a másik fél is megszenvedi. Ezért a közoktatás minden intézkedésében kettejük együttes érdekét kell követni.
 4. A gyermek alapvető érdekének azt tekintjük, hogy legyen képes és kész önmagát mások érdekeinek csorbítása nélkül, saját magának és közösségeinek javára kiteljesíteni. *Vagyis az egyén érdeke nem ütközhet tartósan a közösség érdekeivel, de a közösség sem dominálhat az egyén felett*. A kettő csak egyensúlyban érvényesülhet. A közoktatás rendszere így szolgálhatja valóban minden egyes gyermek érdekét.²¹
 5. A társadalom egészséges fejlődésének elősegítése, mobilitásának biztosítása és a gyermekek esélyeinek növelése érdekében a közoktatási rendszer és az iskola hangsúlyos feladata a *tehetségek felkutatása és gondozása, a leszakadás megakadályozása*, valamint a településszerkezetből fakadó és egyéb *hátrányok kiküszöbölése* a kistelepülések népességmegtartó iskolájának megőrzése mellett.
 6. A nevelést *emberképünk* határozza meg. Pluralista társadalmunkban sem nehéz megtalálni ennek mindenki számára elfogadható közös elemeit abban az európai és nemzeti értékrendben, amely a nagy ókori kultúrák és a zsidó-keresztény hagyomány etikájából táplálkozik, és amely jogrendünknek és

¹⁹ „Az iskola: hely, ahol a műveltség módszeres és kritikus elsajátítása által kiformalódik a teljes ember...” Katolikus Nevelés Kongregációja, Róma, 1977.

²⁰ „Az iskolát és a családot együttműködésre utalja minden. Azonos a nevelés tárgya, ugyanazt a gyereket nevelik, csak mások a körülmények a család és az iskola számára. Mindegyik más-más oldalról látja a gyereket, és nem azonos mértékkel méri.” Imre Sándor: *Neveléstan*. OPKM hasonmás kiadványa, Budapest, 1995. Ennek az alapvetésnek az ellenkezője öltött testet a közoktatási törvény kötelező titoktartásról szóló pontjában, amelyet időközben az Országgyűlés mégiscsak módosított.

²¹ „A nevelés célja az egyént és általa a társas közösséget (nemzetet és emberiséget) az erkölcsi tökéletesítésre képessé tenni.” Fináczy Ernő: *Elméleti pedagógia*. OPKM hasonmás kiadványa, Budapest, 1995, 39. p.

köznapis erkölcsiségünknek is az alapja. Vitathatatlan *érték* minden nevelési folyamatban az *élet tisztelete, a jónak, a szépnek és az igaznak a keresése, a szeretet, a nemzeti önbecsülés, a szűkebb és tágabb értelemben vett közösséghez tartozás*. A felsoroltakkal harmonizáló emberképet és az abból következő nevelési eszményt és célokat minden egyes iskola önmaga határozza meg részletesen világnézeti elkötelezettsége és pedagógiai kultúrája alapján. Így őrizhető meg az iskolarendszer kívánatos *sokszínűsége*.

7. Az iskola nevelési intézmény és pedagógiai műhely, ahol a pedagógusok a szellem emberének méltóságával és felelősségével, a jog által szabályozott, szaktudományuk és a neveléstudomány által körülhatárolt módon, szakmai autonómiájukkal szakszerűen élve végzik munkájukat. Ebből következik, hogy az iskola is meghatározott *szakmai önállósággal* rendelkezik, amelynek a törvény, illetve a pedagógiai és szakmai tudás jelöli ki a határát. A szakmailag önálló iskolák működésének szakszerűségét az államnak kell szabályozással, szolgáltatással és kontrollal biztosítania.
8. A szakmai önállóság ott érvényesülhet, ahol mind az egyes intézmények, mind a közoktatási rendszer egésze a *demokrácia* szabályainak megfelelően működik. Azaz a döntés-előkészítés és a döntéshozatal minden szintjén a szakmaiság és az érdekek egyeztetése dominál, valamint harmonizálnak egymással a jogok, a köteleességek és a felelősségek.
9. A tankötelezettségből következő fontos alapelvnek tekintjük a közoktatás *ingyenességének* biztosítását. Ennek maradéktalan megvalósulásához az kell, hogy az állam 100%-ban finanszírozza a közoktatási intézmények korszerű követelményeknek megfelelő, színvonalas működését.
10. Ahhoz, hogy az alapelveinkben foglalt céljainkat elérhessük, elő kell idéznünk a „minőség forradalmát”²² a pedagógiában, vagyis meg kell teremtenünk az igényes, korszerű és eredményes pedagógiai munka feltételeit. A pedagógusképzést és a pedagógiai kutatásokat a pedagógiai gyakorlat szolgálatába kell állítani.

3. A köznevelés szereplői

Gyermekek, tanulók

Az emberiség történelme során különböző korokban és térségekben egymástól gyökeresen különböző gyermekképek és pedagógiai elgondolások éltek. Napjaink Magyarországon – a tudományok mai álláspontjának megfelelően – közmeggyezés alakult ki a tekintetben, hogy a gyermeket a társadalom egésze szuverén, autonóm lénynek tekinti. Olyannak, aki *mindenki mással egyenlőnek született, akit emberi méltóságából fakadóan tisztelet illet meg, és aki egyedi és megismételhetetlen érték. Ám jellemző rá az is, hogy jogi és pedagógiai értelemben vett nagykorúságáig* –

²²Németh László.

csökkenő mértékben ugyan, de – önállóan, tehát támogatásra, irányításra szorul. Közoktatási rendszerünknek és iskoláinknak így kell a gyermekeket szolgálnia, miközben fel is kell készítenie őket a teljes emberi életre.

A köznevelésünket meghatározó pedagógiának arra kell tehát épülnie, hogy a gyermeket megilletik mindazok a jogok, amelyek a felsorolt jellemzőknek megfelelnek. Különös gonddal kell őrködni a fejlődésükben akadályozott, sérült (fogytékos) vagy hátrányos helyzetben élő gyermekek jogainak érvényesülésén. *Am a jogokhoz arányos mértékben, az életkornak és életállapotnak mindenkör megfelelő módon kötelességek is társulnak, amelyeknek teljesítését a közösség elvárja.*

A gyermek személyiségének egészséges fejlődése érdekében a pedagógusok rendszeresen értékelik a növendék előrehaladását. Eredményeit elismerik, a hibákat szóvá teszik. Alapvető eszközük a példaadás és a dicséret. De ha pedagógiailag indokolt, korrekt szakmai módszerrel büntetnek is. Az értékelésben – a szakmai-etikai normák szigorú betartása mellett – együttesen élhetnek a pontozás, százalékolás, az osztályozás, a szöveges értékelés, a rangsorállítás vagy más, szabadon megválasztott módszerrel.

Az oktatási rendszer, az iskola és a pedagógus figyel a gyermek szükségleteire és érdeklődésére, és ahhoz igazítva tervezi meg a pedagógiai feladatokat. A tanítás-tanulás folyamatának *tervezéséről és irányításáról* azonban nem mond le akkor sem, ha egyes gyermekek ellenállnak. A közoktatási rendszer és az iskola tehát joggal támaszt és hoz nyilvánosságra követelményeket, normákat, és azoknak megfelelően értékeli és dönt a gyermek iskolai előrehaladása kérdésében.

Alapelveinkből következik, hogy a gyermekek sokféleségéhez pedagógiájában is *sokszínű iskolarendszer* alkalmazkodjék. Ezért, bár alapvetően a normatív²³ pedagógiát művelő, humanizált, tradicionális iskolát tartjuk erősítendőnek, támogatunk minden olyan alternatívát, amely alapelveinkkel nem ellentétes, és amelyre a szülők részéről igény mutatkozik.

Végső célunk ugyanis az, hogy fiataljaink *versenyképes tudással* rendelkező, harmonikus, érett, *autonóm személyiségek* váljanak iskolás éveik végeztével, akik képesek lesznek *egyéni boldogulásuk és a közjó* érdekében hatékonyan cselekedni. Tudjuk, hogy e célokat többféle úton haladva is el lehet érni.

Pedagógusok és a közoktatási intézmények dolgozói

Alapelveink mindegyike összefüggésbe hozható a pedagógusokkal. Mégsem tekinthetünk el attól, hogy külön is szóljunk róluk. A nevelés-oktatás világában ugyanis csak akkor vihetők sikerre a mégoly nemes elképzelések is, ha azokkal a nevelők maguk azonosulni tudnak. Ennélfogva *a pedagógusok a gyermek után a közoktatás legfontosabb szereplői. Munkájuk jelentőségének elismerése és elismertetése, problémáik feltárása és orvoslása, megnyerésük és életpályájuk vonzerejének biztosítása nélkül nem várható semmiféle minőségi javulás a közoktatásban.*

²³ A normatív és értékrelativista pedagógia ellentétpárjának részletes kifejtését lásd Bábosik István: *A modern nevelés elmélete*. Telosz Kiadó, Budapest, 1997.

A pedagógustársadalom szociológiai jellemzői előnytelenül alakultak az elmúlt fél évszázadban. A kontraszelekció és az elnöiesedés elsősorban a méltatlanul alacsony bérek és az iskolák nevelőmunkáját piaci szolgáltatásként értelmező oktatáspolitikai következményeként vált meghatározó jellemzővé. A kettő együttes megváltoztatása tovább nem halogatható kötelességünk. Mindenekelőtt a pedagógusok életszínvonalát kell radikálisan és tartósan emelni. Hogy valóban *értelmiségiként, a szellem embereiként élhessenek tisztas jövedelmi viszonyok között, amely lehetővé teszi számukra a gyermekekkel való érdemi foglalkozást és az alkotó jellegű minőségi munkát.* E prioritást mind a költségvetési, mind az ágazati törvényekben éveken keresztül következetesen érvényesíteni kell. Még akkor is, ha – épp a kontraszelekció következtében – ma talán nem minden tanító ember szolgál rá a nagyobb megbecsülésre. Ennek elfogadása az ára annak, hogy ki tudjunk törni a fél évszázados ördögi körből. Jelentős mértékben meg kell újítani a pedagógusképzés, -kiválasztás és -továbbképzés rendszerét, valamint korszerű, szigorú szakmai ellenőrzés mellett kell működtetni a közoktatás intézményeit.

Tudni kell azonban, hogy a pedagógus méltósága önmagában a mégoly magas fizetéstől sohasem fog a kívánt szintre emelkedni. Ehhez az is kell, hogy a *mindenkori oktatáspolitikai valóban partnernek és ne szellemi bérmunkásnak tekintse, és akként kezelje a tanító embert.* Szükséges továbbá egy olyan politikai kultúra és közéleti gyakorlat, amely valóban értéként tiszteli az embert, a műveltséget, a kultúrát és az erkölcsöt; azaz mindazt, amit az iskola s benne a pedagógus képvisel.

A pedagóguspálya a jellegéből adódóan kevésbé hierarchizált, viszonylag szűkösek a karrierlehetőségek. Ezért bír rendkívüli fontossággal a pedagógiai munkához kapcsolódó *egyéb szakmai lehetőségek* számának gyarapítása, megfelelő díjazása, a munkakörök szabályozása és a munkavégzés ellenőrzése. Ezek közé tartozik – a többi között – az intézményvezető, a helyettese, a tagozatvezető, a vezető tanár, a mentor, az osztályfőnök, a munkaközösség-vezető, a szakértő, a szaktanácsadó; továbbá a pedagógusképzés befejezéseként intézményesítendő gyakornoki státus. Az *igazgatók megbízásának* kritériumait – a több évtizedes gyakorlattal szemben – szakmaivá, egyértelművé és nyilvánossá kell tenni.

A pedagóguspálya sajátos jellegénél fogva megkívánja, hogy szakmai önszerződésai támogatást élvezzenek. E támogatást leginkább egy *hivatáskamara* adhatja meg, amelynek kitüntetett feladata a szakmaiság védelme és állandó fejlesztése. A kamarának kell koordinálnia a szaktanár-egyesületek működését is. Egyik első teendője egy pedagógusszakmai etikai kódex megalkotása, amelyre növekvő igény mutatkozik, és amelynek kezdeményei szakmai szervezetek jóvoltából már megszülettek.²⁴

A pedagógusok mellett az ún. egyéb, azaz *nem pedagógus munkakört betöltő dolgozók* problémái gyakran méltatlanul háttérbe szorulnak. Holott személyük és munkájuk nélkülözhetetlen a korszerű közoktatási intézmény működésében. A

²⁴ *Szakmai Etikai Kódex Pedagógusoknak. Tanulmányok, normák és eseteírások.* Szerk.: Hoffmann Rózsa. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 2003, 144 p.

pedagógus munkájának első számú segítői ők, és maguk is a nevelési folyamat cselekvő részesei. Képzésük, kiválasztásuk, alkalmazásuk és juttatásaik javítása tehát nem ellentétes sem a gyermekek, sem a pedagógusok érdekeivel. E két réteg életkörülményeinek javítása azonos bánásmódot, de nem mindenáron azonos mértéket kíván. Szembefordításuk egymással igazságtalan és ártalmas.

Szülők

A gyermekek neveléséért első helyen a szülők felelősek, akik – ideális esetben – a család kötelékén belül teljesítik e hivatásukat. A közoktatásba belépő 3–7 éves gyermek már azonosul azokkal az értékekkel (vagy azok hiányával), amelyekkel a családi nevelés során szembesült. Az iskolai nevelés ezekre építhet: folytathatja, kiegészítheti, erősítheti vagy – sajnálatos módon szaporodó esetekben – korrigálhatja őket. Ennélfogva a *szülők felelőssége* a nevelésben alapvető. A törvényalkotásnak ezt a felelősséget, azaz a szülői *kötelességeket* kell hangsúlyoznia és a mulasztásokat szankcionálnia.

A felelősséghez természetesen tartoznak azok a jogok, amelyeknek megléte ma is jellemzi közoktatási rendszerünket. Közülük is kiemelkedik a szabad iskolaválasztás joga, valamint az, hogy a szülőt a pedagógusok partnernek tekintsék, és akként is kezeljék.

A kötelezettségeiket önhibájukon kívül teljesíteni nem tudó szülők segítése és a hátrányaik csökkentése elsősorban nem az oktatás-, hanem a szociálpolitika feladata. Ám az iskolának ilyen esetben az összes rendelkezésére álló eszközzel hozzá kell járulnia a családok felemelkedéséhez.

Intézményfenntartók

A közoktatási intézmények fenntartásának azt a rendszerét, amely az állam iskolalapítási monopóliumának 1989-ben történt megszüntetése és az önkormányzati törvény értelmében alakult ki, alapjában megőrzendőnek tartjuk. Ez biztosítja egyebek mellett ugyanis a közoktatási rendszernek az alapelveinkben foglalt sokszínűségét. Ám több területen új elemekkel kell szabályozni az iskolafenntartás kérdését.

Szigorú előírásokkal és ellenőrzéssel kell érvényt szerezni a *szakmaiság elvének*. Az *igényesség és a jó minőség* csakis akkor válhat valósággá, ha az intézmények fenntartói is érdekeltté válnak az elérésében. Ezért a finanszírozás kritériumai között minőségi mutatóknak is meg kell jelenniük, és a fenntartóknak megfelelő szakapparátust kell működtetniük.

A most hatályos jogszabályok úgyszólván semmiféle követelményt nem támasztanak, és nem biztosítják a közepes vagy kis iskolafenntartók intézményeinél a munka igényességét. A törvényességi *ellenőrzés* önmagában nem oldja meg a sok helyütt jelentkező szakmai problémákat. Olyan megoldást kell találni, amely

megőrzi ugyan a települések felelősségét az intézményfenntartásban, de kötelezővé tesz számukra egy szakmai színvonalat, és ehhez megfelelő forrásokat is biztosít.

Minden egyes településnek elemei érdeke, hogy *megmaradjon az óvodája és az iskolája*. Ha csak az alsó osztályokkal is, de működjék (legalább 8 beiratkozott tanuló esetén). Nélküle ugyanis – számtalan példa igazolja – elvándorol az értelmiség, kiköltöznek a családok, és lassan elnéptelenedik, majd kihal a falu. Nemcsak az adott településen élőknek áll érdekükben megállítani és megfordítani ezt a tendenciát, hanem legalapvetőbb nemzeti céljainkkal is egyezik. Az intézmények fenntartása ugyanakkor lassan elviselhetetlen pénzügyi terhet ró ezekre a községekre. Napi érdekeik tehát azt diktálják, hogy megszabaduljanak súlyos kötelezettségük alól. E két ellentétes tendencia akkor oldható fel, ha az állam – jól végiggondolt kritériumok mentén – ilyen igény esetén átvállalhatja a kistépülések közoktatási intézményeinek fenntartását. Nem pályázatokon keresztül, hanem alapfeladatként. Hasonló eljárást lehet követni azon iskoláknál (kollégiumoknál) is, amelyeknek tanulói nem kizárólag az adott településről származnak.

Mindez az *önkormányzati törvény módosítását* feltételezi.

4. A közoktatás intézményei, az iskolaszervezet

Az utóbbi évtized során az oktatásügyben a leghevesebb indulatokat a megnyugtatóan máig sem rendezett iskolaszervezeti dilemmák váltották ki. Mindaddig nem remélhetjük, hogy az oktatásügy tartósan stabil állapotba jut, amíg nem nézünk szembe őszintén az idők során felvetődött kérdésekkel, és nem adunk rájuk egyértelmű válaszokat.

Alapelveink szerint jó iskolaszervezetnek az olyat tekinthetjük, amely egyaránt képes megfelelni az *egységesség* és a *sokszínűség* követelményeinek. Amely kellőképpen nyitott, rugalmas, megengedi, hogy ki-ki megtalálja a neki leginkább megfelelő iskolatípust, de zsákutcás megoldásokat sem eredményez, jól átlátható és kiszámítható. Amely nem kényszeríti túl korai választásra a gyermekeket, de nem is tartja erőszakkal együtt őket, ha fejlődésük eltérő utakat követelne számukra. Ezek a kívánalmak gyakran nehezen egyeztethetők össze. Ha egyszerű volna a megoldás, valószínűleg azonos iskolaszervezeti modelleket találnánk a fejlett világ országaiban. Ám ha akár csak Európa országait nézzük, egymástól nagymértékben különböző iskolarendszereket látunk, s ez azt mutatja, hogy nem létezik egyetlen, mindenhol tökéletes megoldás. Minden ország a saját *tradícióit* és megoldásait követve, szuverén módon alakítja oktatási rendszerét, amelyet az Európai Unió is tiszteletben tart. Az iskolaszervezeti átalakítást nemzetközi példákra hivatkozva tehát nem lehet megindokolni.

Az iskolaszervezethez elválaszthatatlanul hozzá tartozik az *átjárhatóság* sokat emlegetett kérdése. Az átjárhatóság azt jelenti, hogy egy gyermek úgyszólván problémamentesen és megállás, évismétlések nélkül folytathassa megkezdett ta-

nulmányait akkor is, ha időközben másik településre költözik, vagy másik iskolába iratkozik. Vannak, akik úgy gondolják, hogy az átjárhatósághoz az kell, hogy minden iskolában minél hosszabb ideig azonos tantervek szerint tanítsanak. Könnyen belátható, hogy ez esetben le kellene mondanunk a sokszínű iskolarendszer eszményéről. Hogy mégsem kell, arra az a magyarázat, hogy az *átjárhatóság nem szorosan vett iskolaszervezeti, hanem sokkal inkább pedagógiai kérdés*. Életutak ezrei bizonyítják, hogy eltérő tantervek szerint tanító iskolák esetén is zökkenőmentes az iskolaváltás, ha mind a küldő, mind a fogadó iskola – a szülőkkel együttműködve – kellő segítséget nyújtott a gyermeknek az átállásban, az esetleges hiányok pótlásában, és mindezt türelemmel kivárta. Ezt a segítségre koncentrálnó pedagógiai attitűdöt tartjuk mindenekelőtt erősítendőnek az átjárhatóság megerősítése érdekében.

A két világháború előtti iskolarendszer – az akkori időknek megfelelő módon – kellően nyitott és rugalmas volt. A különbséti vizsgák rendszerével az átjárhatóságot is rendszerszinten biztosította. Az az iskolaszervezet pedig, amely a rendszerváltozást megelőzve, majd követve – a hazai neveléstörténetben egyedülálló módon – alulról szerveződve alakult ki és szilárdult meg mára, lényegében ugyancsak megfelel az egységesség és rugalmasság kritériumának.

A kommunista évtizedek uniformizált 8+4-es iskolaszervezetét spontán módon megbontotta az első nyolcosztályos gimnázium létrejötte 1989-ben,²⁵ majd ezt követően a többié. 1991-ben a hatosztályos szerkezet is megjelent. Ezek az ún. szerkezetváltó iskolák azzal a céllal szerveződtek, hogy a szellemiekben tehetséget mutató gyermekek számára tizennégy éves kornál korábban kínáljanak kilépési lehetőséget az átlagból. Emellett megmaradtak a négy évfolyamos gimnáziumok is. Így kialakult egy olyan iskolaszervezet, amely kellő rugalmassággal tud alkalmazkodni a gyermekek különböző életkorban bekövetkező szellemi éréséhez: azaz tíz-, tizenkét és tizennégy éves korban egyaránt utat biztosít az értelmiségi pályákra előkészítő gimnáziumok felé. A szakképző intézmények szerkezetét azután felülről irányítva változtatták meg. Ennek értelmében a szakiskolákban a korábbi tizennégy éves korról tizenhatra tolódott ki a tényleges szakmaválasztás, a szakközépiskolák pedig tizennyolc éves korra tették a szakmatanulás megkezdését. Ezáltal a gimnáziumok és a szakközépiskolák közötti tartalmi különbségek tovább csökkentek. Az egységes érettségi pedig mindkét iskolatípus végzősei számára egyaránt útlevelet jelent a felsőoktatás felé.

Így jellemezhetjük tehát napjaink iskolaszervezetét, amelynek megerősítését alapvető oktatáspolitikai célnak tekintjük. Ez ugyanis – a szükséges rugalmasságán és sokszínűségén túl – egyaránt megfelel a hagyományos háromszor négyes tagolódású iskolarendszerünknek, pedagógusaink képzettségének, az épületállománynak és a pedagógusképzés intézményrendszerének. A közoktatásban jelentkező problémákra (mint például az olvasáskészség gyengülése) nem iskolaszervezeti választ kell tehát adni, hanem a tananyagot kell korszerűvé tenni,

²⁵A budapesti Németh László Nyolcosztályos Gimnázium.

és a pedagógiai kultúra színvonalát kell napjaink és a holnap követelményeihez igazítani.

A *szakképzésben* jelentkező problémákra több megoldás kínálkozik. Szakítani kell azzal az elgondolással, amely mindenféle gyakorlati képzést radikálisan száműzött a kilencedik-tizedik évfolyamról. Meg kell erősíteni az iskolai tanműhelyek szerepét a gyakorlati képzésben. Csak olyan tankönyveket szabad beengedni a szakképzésbe, amelyek a harmadik évezred műszaki-technológiai színvonalán állnak, és tartalmilag az európai szabványoknak megfelelő képzést tudják biztosítani.

Újra kell viszont értelmezni a kialakult *intézménytípusok* közoktatási rendszerben betöltött *szerepét*. Nyilvánvalóvá kell tenni a gyermekek, a szülők és az egész társadalom előtt, hogy pontosan mit várhatnak egy-egy intézménytípustól. A nyolc- és hatosztályos gimnáziumok jól meghatározott és ellenőrzött szakmai kritériumok szerint feleljenek meg az eltérő szerkezetben való működésnek. Ne lehessen pusztán cégtábla-módosítással (és fenntartói jóváhagyással) ilyen gimnáziumot működtetni, mert annak egyetlen célja a tanulmányaikban sikeresebb gyerekek elcsábítása az általános iskolából. Ugyanígy a többi intézménytípus működését is csak nyilvános szakmai kritériumok alapján tartjuk megengedhetőnek. Ahhoz, hogy az iskolák valóban teljesítsék a megnevezésükben kifejezett feladatot, a felsőoktatási akkreditációhoz hasonló eljárást kell a számukra bevezetni.

5. A közoktatás tartalmi szabályozása

A „Mit tanítsunk?” kérdését a világ oktatási rendszerei általában kétféle módon szabályozzák: tantervek útján – ún. bemeneti vagy folyamatszabályozással – vagy vizsgarendszerek működtetése révén, azaz kimeneti szabályozással. A magyar közoktatási rendszer hagyományosan kettős tartalmi szabályozással működik. Évszázadok óta főként a tantervek írják elő az oktatás kötelező tartalmát – azt, hogy mit kell tanítani, mikor és körülbelül milyen mélységben –, a kimeneti szabályozás szerepét pedig az érettségi vizsga tölti be.

A tanterv az a pedagógiai dokumentum a magyar oktatási rendszerben, amely meghatározza, hogy mi az a közös nemzeti műveltség, mi az, ami két magyar embert összeköt bárhol a világban. A tantervi szabályozás sokféleképpen alakult az idők során. A 90-es években, amikor az iskolák szakmai önállósága erősödött, csökkent a központi szabályozás hatóköre. Ekkor született meg laza tartalmi szabályozásként a *Nemzeti alaptanterv*, amelyben jelentősen leszűkült a közös nemzeti műveltség köre. Az iskoláknak erre a fundamentumra kellett felépíteniük a saját oktatómunkájukat meghatározó helyi tantervüket.

A *Nemzeti alaptanterv* szabályzó szerepe meglehetősen elmosódott. Nincsenek benne tantárgyak, sem kötelező óraszámok, csak műveltségi területek, ajánlások és százalékok. Az iskoláknak e mutatók figyelembevételével kell a maguk számára előírni, hogy miből és mennyit akarnak tanítani. Az oktatási miniszter ál-

tal jóváhagyott kerettantervek nem kötelező érvényűek. Mindehhez járul még az érettségi követelményeinek 2005-ben bekövetkezett változása és a további változtatások lebegtetése, valamint az alpműveltségi vizsgának az adott rendszerbe nem illeszkedő, a valóságban nem létező, ám a törvényben megerősített intézménye. A tartalmi szabályozás ma tehát nehezen értelmezhető.

Megőrzendőnek tartjuk a tartalmi szabályozás hármasszintjét: a Nemzeti alaptantervet (amely a mindenki számára érvényes műveltség-tartalom foglalata), az intézménytípusokra kidolgozott kerettantervi választékot és a helyi tanterveket. Ez utóbbiakra nézve legyen bőséges kínálat, hogy csak az erre hivatást érző, kísérlethetetlenkedő kedvű iskolák foglalkozzanak tantervírással. A minőség érdekében elengedhetetlennek tartjuk azonban az önállóan készített helyi tantervek szakmai jóváhagyását.

A szabályozás mikéntjénél sokkal fontosabb kérdés az, hogy mit tartalmazzanak a tantervek. Mekkora legyen a közoktatásban megtanulandó ismeretek köre, és milyen készségek, képességek és jártasságok fejlesztését kell elősegíteni? E téren az alábbiakat tartjuk fontosnak:

1. A közoktatásnak az a feladata, hogy általános értelemben felkészítsen az életben való eligazodásra. Ehhez le kell raknia a művelődés és az ismeretszerzés alapjait, vagyis alapvető műveltséget kell nyújtania.²⁶ Nem feladata tehát szakműveltség nyújtása, amely a szakképzés, illetőleg a felsőfokú képzés hatáskörébe tartozik. A tanulói túlterhelés azzal akadályozható meg, ha időről időre meghatározzuk az itt és most érvényesnek tekintett alpműveltség körét. Ez nem a tantervalkotó közoktatási szakemberek dolga, hanem a jövőformáló értelmiségé, köztük a pedagógiai lehetőségeket jól ismerő pedagógusoké. A tantervalkotók azután az így kialakult kánont formálják át tantervvé. A *Nemzeti alaptanterv* következő felülvizsgálatát tehát a korábbiaktól jelentősen eltérő metodikával kell előkészíteni és véghezvinni egy-két év leforgása alatt. Oly módon, hogy a munkálatokban a gyakorló pedagógusok a kezdettől fogva cselekvően részt vehessenek.
2. *Az ismeretek elsajátítása és a képességek fejlesztése, a készségek alakítása nem elmentés, egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő fogalmak.* Egyensúlyba hozataluk nélkül sikertelen lesz mindenféle tantervi próbálkozás. Ám miután a készségfejlesztés több időt követel, mint a hagyományos ismeretátadás, nem kétséges, hogy csökkenteni kell az ismeretek mennyiségét.
3. Az ismeretek csökkentésekor az alpműveltség körébe nem tartozó, főlegesen megterhelő anyagokat kell száműzni a tantervekből. Kerülni kell mindenféle egyoldalúságot. A tananyagcsökkentés mellett – elsősorban a középiskolákban – nagyobb teret kell engedni a diákok szabad tananyagválasztásának.

²⁶Ez a műveltségfelfogás azonos azzal, amelyet – Sprangerre hivatkozva – Prohászka Lajos világosan kifejt. Lásd Prohászka Lajos: Általános műveltség és szakműveltség. In P. L.: *Az oktatás elmélete*. Országos Középiskolai Tanáregyesület, Budapest, 1937, 58–75. p.

4. Az egységes *nemzeti műveltséget* döntő módon az anyanyelv, az irodalom, a történelem, a művészetek, a matematika és a természetismeret hordozza. Különösen vigyázni kell arra, hogy a tantárgyak törés nélkül épüljenek egymásra, és a tanítandó anyag annyi és csak annyi legyen, amennyi megfelel a műveltségi igényeknek, és megalapozza a továbblépést.
5. Az idegen *nyelvek* tanulásának eredményességét nem a heti óraszámok emelésével, hanem a nem hagyományos formák és módszerek terjesztésével, támogatásával lehet és kell elérni. Ilyenek például a szombati nyelviskolák, a szünidei ingyenes nyelvi kurzusok, tanulmányutak, nyelvi táborok, anyanyelvi nyelvtanárok alkalmazása.
6. A napjainkban a figyelem középpontjában álló *informatika* oktatását nagy gonddal kell kezelnünk. Világosan kell látni, hogy az informatika a szóban, írásban és képekben megfogalmazott gondolatok és információk közvetítésének új eszköze, s nem helyettesítője a beszéd, az írás, az olvasás és a művészetek útján történő gondolat kifejezésnek. Az informatika tanításának célja tehát nem a programozás vagy konkrét szoftverek elsajátíttatása – ezek a szakműveltség tartományába sorolhatók –, hanem annak az eszköztudásnak és -otthonosságnak a megszerzése, amely nélkül a XXI. század embere már nehezen boldogul. Ebből következően itt sem az óraszám emelése az elsődleges feladat, hanem az, hogy az alapok megtanítása után a gyerekek minden iskolában hozzájuthassanak a kommunikáció új eszközeinek használatához.
7. A „tudásalapú társadalom” önmagában véve nem képes megoldani sem az emberiség, sem az egyes ember problémáit. Erre figyelmeztetnek bennünket közelmúltunk megrázó történései. Sorskérdéseink etikai reflexiókat követelnek. Erkölcsileg megalapozott válaszokat nem várhatunk el erkölcsi analfabétáktól. Ezért tehát az *erkölcsi nevelést* kiemelten kell kezelnünk minden iskolában, és meg kell teremtenünk az etika tanításának feltételeit.²⁷

A *tankönyvet* a neveléstudomány *taneszköznek* és nem tartalmi szabályozóeszköznek tekinti. Ennek ellenére a pedagógiai gyakorlat úgy viszonyul hozzá, mint szabályozó dokumentumhoz. Érthető ez az attitűd, hiszen évtizedeken keresztül tantárgyanként egyetlen tankönyv volt forgalomban, amelyet sokszor a tanterv készítői írtak. Ma azonban egy-egy tantárgyhoz akár tíz-tizenöt féle tankönyvet is kínál a tankönyvpiac.

Néhány év leforgása alatt el kell és el lehet jutni a jelenlegi választék radikális csökkentéséhez. Mindaddig, amíg a tankönyvválaszték nem jutott nyugvópontra, különös gonddal és sokkal nagyobb felelősséggel kell eljárni a tankönyvjóváhagyás és -felülvizsgálat kérdéseiben. Ehhez azonban – tankönyves szakemberek, pedagógusok és más értelmiségiek bevonásával – újra kell értelmezni a tankönyvek megváltozott világunkban betöltött szerepét, műfaját.²⁸

²⁷A közoktatás tartalmi szabályozásáról lásd még Lovas István, *Mester és Tanítvány*, 3. szám.

²⁸Részletesebben lásd Frenyó Zoltán, *Mester és Tanítvány*, 3. szám.

6. A közoktatási rendszer és intézményeinek működése

A közoktatás rendszerének és intézményeinek középpontjában az ember, azaz a gyermek és a pedagógus áll. Minden intézkedést kettejük közös érdekének kell alárendelni. Ehhez a *demokratikus működés, a szakmai önállóság, az igényesség és a minőség elvének* érvényesítése szolgál alapul.

Az intézmények gyakorlatában a kialakulóban levő demokratikus vonások erősítését tartjuk követendőnek. A nevelőtestületek tanácskozási és döntési jogai, a szülői szervezetek és a diákönkormányzatok működése többnyire megfelelőképpen biztosítja az intézményi demokráciát. Tapasztalható még azonban a szellem szabadságát korlátozó és félelmet gerjesztő autokratizmus is iskoláinkban, s ez akadályozza a demokratikus működés meghonosodását. Ennek csökkentése érdekében az intézményvezetők képzése, munkájuk ellenőrzése, a testületi szervezetfejlesztés ösztönzése és forrásokkal való segítése hozhat eredményeket.

Nem tekintjük ugyanakkor a demokrácia egészséges megnyilvánulásának azokat a törekvéseket, amelyek laikusoknak adnak fontos döntési jogköröket kifejezetten szakmai kérdésekben. A házirend vagy az iskola belső ellenőrzési és értékelési rendszere ilyen szakmai kérdés. Fontos, hogy megalkotásuk előtt a tanári kar kikérje a szülők és a diákok véleményét. De káros, ha egyetértésük függvényévé teszi a kiforrott szakmai elgondolások érvényre juttatását. A nevelés társadalmi presztízsének növekedése is remélhető attól, ha szakmai kérdésekben a demokráciát csak a hozzáértők körére terjesztjük ki.

Kívánatos, hogy az oktatási rendszer egésze is demokratikusan működjék. Ez is úgy valósulhat meg, ha a döntések előkészítésében és a közoktatási javaslatok kialakításában a *szakma juthat valódi szerephez*. A működő pedagógusszakmai szervezetek e feladatra nem vállalkozhatnak, és a többségük nem is vállalkozik. Jól betöltheti e hivatást a fentebb már említett pedagógusszakmai kamara.

Közoktatási rendszerünknek korántsem főszereplői, mégis meghatározó elemei azok a *háttérintézmények*, amelyek részben a minisztérium, részben az iskolák munkáját segítik. Átszervezésükkel az utóbbi évtizedben úgyszólván mindegyik miniszter megpróbálkozott. Ezeknek eredményeképpen szaporodtak a diszfunkciók, növekedett a létszám, gyarapodtak az átfedések az ellátandó funkciók között, és mind nagyobb összegekbe került a fenntartásuk. A közoktatási rendszer egészséges működése az alábbi háttérintézmények meglétét és az alábbi feladatok ellátását kívánja meg:

- szakigazgatási apparátus,
- kutató-fejlesztő intézet,
- szolgáltató intézet,
- mérési, értékelési és vizsgaközpont,
- a pedagógus-továbbképzést és a szakvizsgát koordináló intézet,
- regionális szakmai szolgáltatók.

7. A közoktatás finanszírozása

Ahhoz, hogy alapelveink ne csak ideák maradjanak, hanem valóra váljanak, elengedhetetlen a közoktatás finanszírozásának radikális, többlépcsős változtatása. Nem adható vissza a közoktatás és az általa közvetített kultúra rangja anélkül, hogy több kormányzati ciklusban gondolkodó, koncepciózus, következetes politikával ne növelnénk látványosan az ágazatra fordított összegeket.

Mindenekelőtt és minden körülmények között az inflációt jelentősen meghaladó mértékben *emelni kell* a pedagógus- (és egyéb dolgozói) *béretet* több éven keresztül.

Az intézményrendszer fenntartásához szükséges, hogy a normatív hozzájárulások minden évben elérjék az előző évi normatív hozzájárulásoknak az inflációval és a központi béremelések áthúzódó hatásaival megnövelt összegét. Ez a legsürgetőbb, első lépés. A következő annak elérése, hogy az állami költségvetés az *intézmények működését 100%-ban biztosítsa*, a fenntartótól függetlenül, egységes normák szerint, de a sajátos feladatokra is tekintettel. A reform következő lépéseként meg kell valósítani a minőségelvű, ösztönző finanszírozást, valamint azt, hogy a működésen felül a fejlesztést is központi források fedezzék.

Az eddigiek a meglévő intézmények működtetéséről szóltak. Magának az intézményrendszernek radikális korszerűsítéséhez a *jelenleg rendelkezésre álló költségvetési források további jelentős növelésére van szükség*. A régóta megoldandó alábbi feladatok várnak projektumtámogatásra:

- ingyenes óvodai ellátás, amelynek eredményeképpen várhatóan megnövekszik a rendszeres óvodai nevelésben részesülő hátrányos helyzetű kisgyermekek száma, s így javulhatnak esélyeik a tanulmányaik megkezdése után;
- az egész napos iskolai foglalkoztatás körülményeinek megteremtése mindenhol, ahol a gyermek egészséges fejlődéséhez ez szükséges;
- iskolabuszok fenntartása a kistelepülések iskoláskorú gyermekeinek iskolába szállítására;
- a kollégiumi férőhelyek számának és minőségének jelentős javítása, különös tekintettel a leszakadó rétegek gyermekeinek tehetségmentésére és -gondozására;
- szolgálati lakások és férőhelyek teremtése fiatal pedagógusok és az anyanyelvi nyelvtanárok számára;
- intézmény-korszerűsítések és -építések támogatása;
- uszoda-, díszterem-, sportudvar-, tornaterem-építések;
- az iskolák ellátása mindazokkal az eszközökkel és felszerelésekkel, amelyek hiányában nem felelhetnek meg a korszerűség kritériumainak.

E célokat továbbra is pályázati úton célszerű finanszírozni. Az alapfeladatokat azonban – amelyeknek körét újra kell értelmezni a törvényben – költségvetési forrásból kell megoldani; erre tehát nincs értelme pályázatot kiírni. A jövőben a

központi költségvetésből finanszírozott programok megvalósulását és hasznosulását ellenőrizni kell.

A finanszírozási „reform” kulcskérdése az oktatásfejlesztési stratégiának. A kitűzött célok csak akkor valósulhatnak meg, ha végrehajtásukhoz a mindenkori kormányzat előteremti a szükséges összegeket. Ehhez erős és elkötelezett politikusokra van szükség. Miért ne sikerülhetne most is az, ami gróf Klebelsberg Kunónak sikerült nyolcvan évvel ezelőtt? Ma relatíve kevesebb beruházásra van szükség. A csökkenő gyermeklétszám miatt sok minden rendelkezésre áll: épület, felszerelés, pedagógus, segéderő, társadalmi támogatás. A meglévő iskolákat nem szabad felszámolni: állandó fejlesztéssel meg kell őket őrizni.

8. Ellenőrzés és értékelés a köznevelésben

A szakfelügyelet 1985-ben történt megszüntetésével a közoktatási rendszer szakmai ellenőrzés nélkül maradt. Ez a helyzet Európában szinte példátlan. Óvodáink, iskoláink, kollégiumaink hosszú idő óta anélkül működnek, hogy tevékenységüket *külső szakmai kontroll figyelné és minősítené*. Nincs objektív visszajelzés, nincs valós kép arról, hogy valójában mit is ér az egyes intézményekben folyó munka. A hiányt nem pótolják azok a mérések vagy felvételi rangsorok, amelyeknek adataiból az oktatáspolitikágyakran von le következtetéseket, olykor az egyes intézményekre nézve is. Ezek az adatok ugyanis kizárólag az *eredményt* mutatják, s annak is csupán egy-egy oldalát. Nem veszik figyelembe az iskola merítési bázisában a gyerekek eltérő családi hátterét, az iskolán kívül szerzett tudásuk arányát, és keveset mondanak az intézmények valós helyzetéről, az ott folyó munka színvonaláról. Nem alkalmasak tehát arra, hogy a pedagógiai munkát minősítsék.

Az ellenőrzés nemléte az oktatásügy egyik érintettjének sem kedvez. Sem a tanulóknak, szüleiknek, sem a pedagógusoknak, sem az intézményvezetőknek, sem a fenntartóknak. A reális külső értékelés hiánya bizonytalanságokat szül. Az iskola nem tudja, hogy egy objektív skálán hová sorolódna. Néha túl-, néha meg alulértékelik, amiből sok konfliktus és probléma származik. Ezzel a bizonytalansággal magyarázható, hogy a közoktatás szereplői ma már nem kérdőjelezik meg a külső ellenőrzés szükségességét;²⁹ még kevésbé azóta, hogy hazai és nemzetközi vizsgálatok rámutattak a magyar iskolák romló teljesítményére. Nem véletlen, hogy a teljesítményromlásra több európai ország oktatásirányítása éppen a külső szakmai ellenőrzési rendszer kialakításával vagy megerősítésével felelt.

A hazai oktatásirányítás egyelőre mégsem tett semmilyen lépést a szakmai ellenőrzési rendszer érdekében. A szaporodó közoktatási mérések – mint fentebb utaltunk rá – nem tekinthetők ilyennek. Mi több, a teljesítménykényszer következtében rossz irányba, a képességfejlesztés helyett a teszteknek való megfeleltetés felé terelik a pedagógiai gyakorlatot.

²⁹Lásd például a Magyar Gallup Intézet 1999-es felmérését. *Köznevelés*, 1999/27. sz.

Olyan külső szakmai ellenőrzésre van szükség, amely figyelemmel tud lenni a pluralista iskolarendszerünkre, az egyes intézmények szakmai önállóságára. Mintának tekintjük azt a minden részletében kidolgozott és eredményesen működő komplex intézmény-ellenőrzési és -értékelési modellt, amelyre a következők jellemzők:³⁰

- Az ellenőrzés célja nem a hibakeresés és az elmarasztalás mindenáron, hanem a jó gyakorlat segítése, megerősítése és a javítandó területek feltárása.
- A külső ellenőrzés irányított belső ellenőrzésre és önértékelésre épül, annak megállapításait veszi alapul a helyszíni vizsgálat során.
- Módszerei tehát az önértékelés, a dokumentumelemzés, a helyszíni megfigyelések (pl. óralátogatások), interjúk, kérdőíves vizsgálatok, amelyeket együttesen alkalmaz.
- Az ellenőrzés kiterjed az intézmény életének minden fontos területére, így az erőforrásokra, a stratégiára, a vezetésre, a pedagógiai és egyéb folyamatokra és természetesen az eredményekre. Ezáltal alkalmas arra, hogy a pedagógiai munka eredményét is vizsgálja.
- A külső ellenőrzést és értékelést e feladatra képezett független szakértők végzik, akik maguk is közoktatási intézményekben dolgoznak. Ennélfogva nemcsak az ellenőrzés szakszerűségét és objektivitását garantálják, hanem maguk is tanulnak egy-egy intézmény vizsgálatá során, amelyből viszont az anyaintézményük nyer.
- Az ellenőrzésbe bevonják nemcsak a pedagógusokat és a vezetőket, hanem a diákokat, a szülőket, a nem pedagógus dolgozókat és a fenntartót is.
- Az ellenőrzés eredményeként elkészült intézményértékelésben foglaltakat a vizsgált intézmény éveken keresztül hasznosíthatja.
- A külső szakértő által készített intézményértékelés a következő értékelés objektív viszonyítási alapját képezi, ami által ismét csak a pedagógiai hozzáadott érték és az intézmény reális fejlődése lesz mérhető.

9. Zárszó

A közoktatás fejlesztésének vázolt stratégiája mintegy másfél évtized alatt végrehajtható és végrehajtandó, középtávú program.

Számítunk mindenki támogatására, akinek nem közömbös, hogy milyenné lesznek fiataljaink az iskolában. Akiknek nem mindegy, hogy a fogyasztói társadalom könnyen manipulálható bábuivá válnak-e, vagy *az erkölcsi rendet tisztelő, az őseinktől megöröklött értékeket őrző és továbbadó, egészséges lelkű* felnöttekké. Stratégiánk ez utóbbi célt szolgálja.

³⁰A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Pedagógiai Intézete és a Katolikus Pedagógiai Szervezési és Továbbképzési Intézet által kidolgozott intézmény-ellenőrzési és -értékelési rendszert, amely 2001 óta sikeresen működik a katolikus közoktatásban. Részletesen ismerteti a *Mester és Tanítvány* 2. száma: 2004. április, 12–92. p.

A tervben foglaltak megvalósításához új közoktatási és önkormányzati törvény szükséges. Az új törvény nem vár el az iskoláktól és a pedagógusoktól ismét radikális fordulatot, és *nem kényszeríti őket szakmai meggyőződésükkel ellentétes vagy képzettségüknek nem megfelelő tevékenységre*. Célja a nemes hagyományokon nyugvó meglévő állapotok rendezése, szabályozása, a köznevelés rangjának helyreállítása.

A magyar felsőoktatás fejlesztésének irányai¹

Kiss Ádám, Kollár István, Kurutzné Kovács Márta és Réffy József

1. A felsőoktatás jelentősége Magyarország felemelkedésében

Egy ország jövőjét döntően az emberek tudása, kultúrája határozza meg. A jövő nemzedék gondolkodásmódját pedig – a nemzedékek egymásnak átadott szemlélete mellett – elsősorban az oktatás, fontos részben a felsőoktatás alakítja ki. Magyarország mindig akkor fejlődött kiemelkedően, amikor az oktatás, azon belül is a felsőoktatás megkülönböztetett szerepet kapott, és napjainkban is csak azok a nemzetek képesek az átlagot meghaladó teljesítményre, amelyek nagy gondot fordítanak felsőoktatásukra.

Magyarországnak nemzeti céljaink eléréséhez egészséges, teljesítőképes gazdaságra van szüksége. Ez azonban csak akkor érhető el, ha képzett és rendszeresen újraképzett munkaerőre támaszkodhat. Ezért különösen fontos a felsőoktatás minőségi, szerkezeti és infrastrukturális fejlesztése, valamint kapuinak megnyitása minden elegendően jó képességű honfitársunk előtt. A felsőoktatásnak építenie kell a nemzetközileg is elismert magyar felsőoktatás hagyományaira. Nyújtson széles kínálatot és olyan képzést, amely alkalmassá teszi a végzetteket arra, hogy a munkaerő-piaci versenyben helytálljanak. A legtehetségesebbek számára is adjon jó kifizetési pályát, és minden hallgatónak tanszabadságot és pályamódosítási lehetőséget. A felsőoktatási intézmények végezzenek világszínvonalú tudományos kutatást, és legyenek készek arra, hogy kutatásaik alkalmazásai révén bővíteni tudják anyagi eszközeiket.

Köznapi értelemben az egyetemet, főiskolát végzett embert nevezzük értelmi-

¹Ez az anyag 2003 szeptemberében készült. Célja a gondolatébresztés, problémafelvetés, alapelvek rögzítése. Ezek ma is érvényesek. A felsőoktatás gyorsan változó szabályozásával, napi problémák megoldásával nem foglalkoztunk, és ez nem is volt célunk. Az elveket azonban a jövőben a mindennapi gyakorlattal rendszeresen ütköztetni kell majd.

séginek. Az értelmiségi létnek nem kritériuma azonban a diploma. Felsőoktatásunk a kiművelt emberfők sokaságát hivatott növelni, s célja többrétű:

- szakmai tudás átadása,
- a kommunikációs képesség fejlesztése magyarul és idegen nyelveken,
- a kulturális-történelmi alapismeretek gazdagítása,
- a természettudományos alapismeretek gazdagítása,
- érdeklődés felkeltése emberi, közösségi, országos kérdések iránt.

2. A felsőoktatás jelenlegi problémái

- Az elmúlt évtizedben erősen megnőtt a felsőoktatásba, különösen az egyetemekre bekerülő diákok száma, miközben a felsőoktatás nem készült fel az átlagosan egyre gyengébb és eltérőbb tudású tömegek oktatására. A korábbi oktatási színvonal nem tartható, mert akkor sok diákot kellene megbuktatni. Ugyanakkor a csökkenő színvonal a legjobbak tudását kezdi ki.
- Nincs megoldás arra, mi történjék a rendszerből kieső hallgatókkal. Ha valaki az egyetemet nem tudja elvégezni, még nagyon hasznos tagja is lehet a társadalomnak a maga helyén. Nem szabad tehát „bukott emberként” kezelni őket.
- Az országban sok helyen indult egyetemi képzés. A hirtelen extenzív növekedéshez nincs megfelelő számú és színvonalú egyetemi tanár, ezért elterjedté vált, hogy egyetemi tanárok és kutatók egyidejűleg több helyen teljes állást töltenek be. Sok új tanszék „virtuális”: más helyen dolgozó oktatókkal van feltöltve, akik jó esetben megtartják az óráikat, de a helyi oktatási és tudományos életben nem vesznek részt. Ezt a jelenséget jogszabállyal kell visszaszorítani.
- A felsőoktatási intézmények autonómiája névlegessé válik, mert az Oktatási Minisztérium gazdasági nyomással közvetve belegázol az autonómiába. A felsőoktatási intézmények kivétel nélkül forráshiányosak.
- Ellenkezik az egyetemi hagyományokkal, a józan ésszel, az erkölccsel, és rontja a minőséget, hogy a demokrácia örvén beosztottak szavaznak arról, ki legyen a főnök, hallgatók szavaznak arról, ki legyen tanszékvezető vagy más egyetemi vezető, milyen új szakot alapítsanak vagy szüntessenek meg, és vétőjogot gyakorolnak az oktatás minőségét befolyásoló szakmai kérdésekben.
- A hallgatóság egyoldalúan vélekedik a hallgatói jogokról: azt hiszi, a könnyítés biztosítását jelenti. Pedig a hallgatói jog elsősorban a tanuláshoz és a tanulást elősegítő körülményekhez való jogot jelenti. A hallgatóságnak joga van ahhoz, hogy jó képzést kapjon, hogy a tananyagot legyen honnan elsajátítani, hogy tudjon megfelelő körülményeket teremteni magának akkor is, ha nem tud szülői támogatást kapni.

- Bevezettük a kreditrendszert², de nem következetesen és a „szerzett jogok” érintetlenül hagyásával. A magyar kreditrendszer ezért fonák módon működik. Az általános gyakorlat az, hogy minden zárthelyit, vizsgát addig kell ismételni, amíg a hallgató legalább kettes szinten nem teljesíti. Ez a minőséget rontja, az oktatókat túlterheli, a hallgatókat felelőtlenségre neveli. Az első tapasztalatok alapján az intézményi kreditrendszerek lényeges korrekciókra szorulnak.
- A doktori iskolák több intézményben nem megfelelően működnek. A kis hallgatói létszám miatt nehézkes a minőség ellenőrzése, és sokszor el is marad. A tudományos vezetők nem mindig törődnek a hozzájuk felvett doktorandussal, és így sok jó szándékú és jó képességű doktorandus fejezi be tanulmányait doktori cím nélkül.
- A minőségbiztosításról sok szó esik, de a legtöbb helyen csak formálisan teljesítik, tényleges ellenőrzés és szankció alig van.
- A Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB) a megalakulása utáni első években úttörő munkát végzett. Ugyanakkor az intézmények és a szakok első akkreditálása után elérkezett az idő annak átgondolására, hogy MAB a Felsőoktatási Törvényben meghatározott feladatait hogyan tudná hatékonyabban, célratörőbben végezni.
- A felsőoktatást irányító emberek között soknak nincs felsőoktatási tapasztalata, és kevesen vannak, akik a teljes vertikumát át tudják tekinteni. Így a felelős vezetők gyakran életidegen megoldásokat erőltetnek, és nem érzik át az intézmények gondjait.
- Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz megköveteli, hogy oktatásunk összemérhető legyen a többi tagországgal, hogy a hallgatók átjárhasanak egyik egyetemről a másikra, hogy akkreditációinkat kölcsönösen elfogadjassuk, és értelmezni tudjuk. Ugyanakkor nyelvünk egyedül áll, ezért főként nekünk kell alkalmazkodnunk. A magyar népesség és a hallgatószám nyelvtudása hiányos, a külföldiek számára a magyar oktatási rendszer áttekinthetetlen, érthetetlen, és nem tudják, mi minek felel meg az ő fogalmaik szerint.

3. A felsőoktatás fejlesztése: célok és eszközök

3.1. Alapelvek

- A felsőoktatás fejlesztésének alapkérdéseiben nemzeti egyetértésre kell törekednünk. A fejlesztés iránya nem változhat kormányzati ciklusonként.

²A kreditrendszer az egymással összehasonlítható, de nem azonos tanulmányok mennyiségét méri össze, és ezzel az egyéni – esetleg intézményváltást is magában foglaló – tanulmányi stratégiák megvalósításának eszköze. Egy kredit(pont) egy adott mennyiségű tananyag bizonyított elsajátításáért jár.

- A felsőoktatás bonyolult rendszer, amelynek elemei szervesen összefüggnek. Ezért nem lehet egy-egy mozzanatát a többi elemre való hatás nélkül megváltoztatni.
- A magyar felsőoktatás intézményrendszerének fenntartása, működési elveinek kialakítása, ellenőrzése állami feladat, s nem adható magánkézbe.
- A felsőoktatási rendszer gerince az állami intézményhálózat. Ennek elemei költségvetési szervek. Az egyházi és a magán (alapítványi) felsőoktatási intézmények követelményei (a világi szakokon) azonosak az állami intézményekével.
- Az állami felsőoktatási intézményekben alkalmazott oktatók és kutatók közalkalmazotti jogviszonyban dolgoznak.
- Az első felsőfokú oklevél megszerzését egy korosztály mintegy fele számára az állam finanszírozza, tandíjmentes tanulási lehetőség formájában.
- Az egyetemek és főiskolák törvényben rögzített (szellemi) autonómia alapján működnek.
- A felsőoktatás jelenlegi négy szintje a felsőfokú szakképzés, a főiskolai és egyetemi szintű oktatás, valamint a doktori képzés. Ezt a szintekre tagozódást a bolognai folyamat európai léptékű kiterjesztése miatt összhangba kell hozni a két fő ciklusú képzéssel, vagyis a főiskolákon az első szintnek (BSc-szintnek) megfelelő képzés lesz jellemző, az egyetemi szakok egy részén a korábbi integrált képzés két ciklusra oszlik (BSc- és MSc-képzésre), de ahol az ésszerűbb, az egyetemi szakokon változatlanul integrált (osztatlan) képzést kell szervezni MSc-szintű kibocsátással.

3.2. Stratégiai célok

Véleményünk szerint a felsőoktatás elé kitűzendő célok a következők lehetnek:

- A magyar felsőoktatásnak magas szakmai színvonalon kell képeznie és nevelnie erkölcsös, kisebb közösségei és nemzete iránt felelősséget érző embereket.
- Minden olyan honfitársunk kapjon lehetőséget a felsőfokú tanulmányokra, aki erre alkalmas. Ne fordulhasson elő, hogy valaki a rossz szociális helyzete miatt ne tanulhasson.
- A felsőoktatás négy szintje közül mindenki arra a szintre kerüljön be, ahol képességeit a legjobban tudja kamatoztatni.
- Nemzetközi példák alapján úgy becsülhető, hogy egy virágzó, dinamikusan fejlődő, törekvő Magyarországon az ifjúságnak mintegy fele kielégítheti a felsőoktatásba való bejutás kritériumait. A bekerülők
 - mintegy 20%-a felsőfokú szakképzésben vehet részt,
 - mintegy 40%-a főiskolai tanulmányokat folytat,
 - mintegy 40%-a pedig egyetemi tanulmányokat folytat.

- A lemorzsolódás lehetőségét figyelembe véve így a teljes korosztály 10–15%-a juthat egyetemi oklevélhez.
- Az állami költségen tanulók létszámát, szakterületek, szintek szerinti elosztását a magyar társadalom és gazdaság előrejelzésekkkel alátámasztott érdekei szerint kell meghatározni.
- Az élethosszig tartó tanulásra való lehetőséget az arra igényt tartók számára általánosan meg kell teremteni.
- Felsőfokú intézményeinknek befogadóképességben és színvonalban meg kell felelniük az itt megfogalmazott igényeknek. Eközben a hazai kultúra, oktatás és a tudományos kutatás színvonalas otthonává kell válniuk, regionális kisugárzással.

3.3. A felsőoktatás fejlesztésének eszközei

A fejlesztési célok eléréséhez a felsőoktatás irányítóinak a következő eszközök állnak rendelkezésükre:

- A felsőoktatás szakmai színvonalát főként a tanári kar, az intézményi szervezettség és szabályozás, valamint a működési támogatások összege befolyásolja.
- A felsőoktatásban nevelő hatást a követelmények értelmes megfogalmazásával és betartatásával, a diák- és oktatói-hallgatói közösségek kialakításával és személyes példaadással lehet elérni.
- Az egyetemeken az oktatásnak kutatással kell párosulnia. Az egyetemi kutatás szervezett módja a doktori iskola.
- Alapvető stratégiai kérdés, hogy a társadalom mekkora áldozatot vállal a felsőoktatásba belépő fiatalok tanulmányainak támogatásában. Az egyetemek és a főiskolák fenntartása három pillérre kell hogy épüljön: a képzési, a kutatási-fejlesztési és a létesítményfenntartási támogatásra. Az oktatási és kutatási feladatokból és eredményekből egyszerű összefüggések alapján kiszámítható legyen, hogy a támogatásokból mennyi az államra kötelező rész. Állami fejlesztési támogatáshoz az intézmények intézményfejlesztési tervek benyújtása alapján, pályázati úton juthassanak hozzá.
- Országos szintű felvételi eljárásra van szükség ahhoz, hogy a magyar felsőoktatás egészségesen fejlődhesen.
- Az ország igényeivel összhangban lévő hallgatói létszámokat és arányokat szakterület és képzési szint szerint az ország és a világ fejlődési tendenciáinak ismeretében kell meghatározni.
- Az államilag finanszírozott hallgatói létszámokat képzési szakcsoportok és szintek és esetleg körzetek szerint kell kialakítani.
- A hallgatói támogatási rendszer milyensége erősen befolyásolja a fiatalok lehetőségeit, a hallgatói munka színvonalát.

- A felsőoktatás működését és átalakítását szakmailag a Magyar Akkreditációs Bizottságnak kell felügyelnie.

4. A felsőoktatás szereplői

4.1. A hallgatók

A felsőoktatásba bekerülő fiatal az esetek többségében nagy becsvágygal érkezik, és elvárja, hogy az intézmény azt nyújtsa számára, amit ígér. Egy egyetemi, főiskolai hallgató joga, hogy

- elkötelezett, segítőkész oktatókkal dolgozzon;
- színvonalas oktatásban részesüljön;
- előképzettségéhez illeszkedő oktatást kapjon, de kapjon lehetőséget; esélyt, segítséget felkészültsége hiányosságainak pótlására is;
- tanulmányait összehangolt elemekből építhesse fel;
- a szükséges tantermek, laboratóriumok, informatikai eszközök és könyvtár rendelkezésére álljanak;
- tanulmányai alatt ne kelljen a létfenntartásért küzdenie, s tartalmas diákéletet élhessen;
- tanulmányait világos szabályok szerint folytathassa, amelyeket az intézmény képviselői betartanak, és ügyeit kifogástalanul intézzék.

A hallgatók életét a diákhitel könnyíti. A diákhitel-rendszer eddigi tapasztalatait ki kell értékelni, és ha szükséges, tovább kell fejleszteni. A diákhitel visszafizetési rendszere nem tartalmazhat jogi bizonytalanságokat, például nem fordulhat elő önkényes utólagos kamatemelés. Semmilyen más támogatást nem követelhet vissza a támogató, ha a hallgató a támogatás feltételeit teljesíti.

A kormányzat sokféle ösztönző juttatással javíthatja a tanulás esélyeit. A lehetséges támogatási formák – ösztöndíjak, jegyzet- és könyvtámogatások, utazási kedvezmények, eszközvásárlási támogatások, ingyenes szolgáltatások, kollégiumi férőhelyek, lakhatási hozzájárulások és sport- és kulturális lehetőségek kínálata stb. – együttes elemzésével kell a támogatásokat minél célszerűbben adagolni. Elő kell segíteni az önkormányzati és egyéb nem állami ösztöndíjrendszerek elterjedését is.

A jól működő kollégiumok és a szakkollégiumok a felsőfokú oktatás és a nevelés pótolhatatlan szinterei. Ezért is van nagy szükség minél több kollégiumi férőhelyre és minél kulturáltabb kollégiumokra. Becsléseink szerint 2010-ig mintegy 30 ezer új kollégiumi férőhely szükséges.

A hallgatóknak szabályozott formában kell részt venniük a felsőoktatási intézmény életének alakításában. Legyen beleszólásuk az őket érintő döntésekbe. Ugyanakkor el kell kerülni azt, hogy a hallgatóknak olyan kérdésekben is állást kelljen foglalniuk, amelyekkel kapcsolatban nem lehetnek megbízható is-

mereteik. A hallgatói érdekek érvényesülése nem az intézményi tanácson belüli képviseletük számarányán áll vagy bukik, hanem azon, hogy a választott hallgatói képviselők birtokában vannak-e minden szükséges információnak, ésszerűen alakították-e ki és képviselik-e szempontjaikat, és az egyetemi vezetők készek-e megfontolni őket. Belső demokrácia csak akkor van, ha az intézményi tanácsok döntéseivel szemben az egyetemi polgárok egyetlen rétegének sincs vétőjoga.

4.2. Az oktatók és kutatók

- Az oktatói-kutatói kar színvonala a felsőoktatás meghatározó tényezője. Hogy egy intézmény meg tudja-e nyerni a legkiválóbb személyeket, nemcsak hagyományaitól, hanem személyzeti politikájától is függ. Hogy a hazai oktatói pálya vonzó legyen, és szellemi teljesítményre sarkalljon, szükség van egy oktatói életpályamodellre.
- Szükség van továbbá egy kiegészítő oktatói ösztöndíjrendszerre. E rendszernek támogatnia kell azt, hogy a tanárok néhány évet eltölthessenek (más) tudományosan kiváló intézményekben. A karriermodellnek külföldön is értelmezhetőnek kell lennie.
- Az egyetemi és főiskolai tanárok viselik – a nekik járó tekintély és függetlenség révén – a legnagyobb felelősséget intézményükért, ezért kinevezésükkor különösen szigorú mércét kell alkalmazni.
- Az akkreditáció egyik fő szempontja, hogy legyen kellő számú magas kvalifikációjú tanár. Aki azonban két-három helyen oktat egyszerre főállásban, az nem tud minden feladatának megfelelni. Így az akkreditációs kimutatókban szereplő személyek nem tekinthetők teljes értékűnek, az az egyetem pedig, amelynek sok tekintélyes tanára ilyen, nem tekinthető teljes értékű egyetemnek.
- A felsőoktatási intézményekben dolgozó, nem felsőoktatási karriert bejáró oktatók számára kidolgozott életpályamodelleknek a közoktatási pedagógusokéhoz kell illeszkedniük. Így például fontos, hogy a nyelvtanárok, testnevelők stb. is vonzó karriert lássanak maguk előtt.

4.3. A munkaerőpiac és a felnőttképzés

Az ország szakemberigényét az Oktatási Minisztériumnak, helyben pedig az intézményeknek figyelemmel kell kísérniük. A változásoknak a felvételi keretszámokban, az oktatás tartalmában, esetleg új szakok indításában vagy régiéik leállításában tükröződniük kell.

A magyar felsőoktatásnak jelentős szerepet kell vállalnia a felnőttképzésben. Olyan rövid és mindenki számára nyitott tanfolyamokkal kell kínálatát bővítenie, amelyek a tudásukat megújítani, új ismereteket és készségeket elsajátítani s munkaerőpiaci helyzetüket javítani akarók számára hasznosak. A felnőttoktatás

csak akkor nyújthat egész életen át tartó tanulási lehetőséget, ha az állam segítséget nyújt. Ennek célszerű módja például, hogy a tandíj meghatározott hányada pontos szabályok szerint leírható legyen az adóból. Hogy ilyen vagy más támogatások adhatók legyenek, a felnőttképzési tanfolyamoknak formát is kell adni: a kredittartalmat meg kell határozni, hitelesített bizonyítványokat kell kiadni. Ezért szükség van a felnőttoktatás törvényi szabályozására.

5. A felsőoktatás tartalmi fejlesztése

5.1. Képzési formák

Fontos, hogy a felsőoktatás rendszere végzettség és szakképesítés szempontjából logikus szerkezetet mutasson. Ez a szerkezet legyen áttekinthető, mert ez a minőség egyik feltétele. Az intézményekről, az oktatókról, a képzési formákról, a hallgatók lehetőségeiről magyar és legalább még angol nyelven adjanak tájékoztatást, célszerűen az intézményi honlapokon keresztül.

A főiskolai és az egyetemi képzést hagyományosan megkülönböztetjük országunkban, és nincs okunk ezen változtatni. Már megjelent a felsőfokú szakképzés, amely lényegesen színesíti a tanulmányi kínálatot.

5.2. A kétszintű képzés és a hazai hagyományok

A felsőoktatásnak a hazai hagyományokhoz képest előre kell lépnie, és rugalmasan kitárulnia a változó társadalmi-gazdasági igények követéséhez. Az elméleti alapok lerakása után több figyelmet kell szentelnie a készségek és képességek fejlesztésének, mert így gyakorlatibb és továbbépíthető tudáshoz lehet jutni.

A szakok „képesítési követelmények” formában vannak definiálva, olyan formában, amely illeszkedik az európai kreditátviteli rendszerhez. A képesítési követelmények moduláris szerkezetet követnek: az első egység az alapképzés, amely szakok egy csoportjára azonos lehet, ezt követi a törzsképzés, amely már minden szakra más, majd a konkrét, az oklevélben esetleg szereplő szakterület leíró rész.

A hallgatói létszámok növekedése nagy vitát váltott ki. Nyilvánvaló, hogy a hallgatók számának növekedése a felsőoktatásban tanulók átlagos képességének csökkenésével jár együtt. A növekedés túl hirtelen történt, és e nagyszámú hallgató fogadásának nincsenek meg a feltételei. Így a korábbi színvonal nem tartható. Ugyanakkor az ország szellemi kapacitását herdáljuk el, ha a tehetségeket sodródni hagyjuk a tömeggel. Elvben megoldást kínál erre a kétlépcsős képzés: a tehetségeket továbbengedni az egyetemi oklevél felé, a kevésbé tehetségeket pedig kibocsátani egyetemi alapoklevéllel. Ez azonban nem oldható meg a teljes létszám azonos alapképzésével, mert a gyöngébbek nem bírnák a kívánatos színvonalat, ha pedig a követelményeket leszállítják, az a tehetségek

számára hátrányos. Csak többféle mélységű és nehézségű, egymással nem egyenértékű alapkursusok egyidejű indítása adhat megoldást. A hallgatók tehetségük és szorgalmuk szerint választhatnának közöttük, annak tudatában, hogy a nehezebb kurzusokkal későbbi esélyeiket javítják.

- A felsőoktatási rendszer azért olyan sokrétű szintek és szakok szerint, hogy egy belső irányítási mechanizmus összhangot teremthessen a társadalmi-gazdasági igények és az egyéni képességek korlátai között.
- A kikristályosodott tudást közlő alapképzést egy viszonylag egyszerűen akkreditálható, az intézmény jellegzetességeihez illeszkedő második ciklus kövesse. Egy bizonyos szakot definiáló második ciklusba esetleg több különféle első ciklusból („alapszakból”) is át lehet lépni, és egy első ciklushoz több folytatás is tartozhat.
- Az alapszakok száma legyen kisebb, mint eddig, és új alapszakokat lehetőleg ne akkreditáljanak. A kimeneti lehetőségek száma viszont maradjon meg, esetleg növekedjék. Kétszintű képzést csak bizonyos szakokon érdemes létrehozni, hiszen sok szakon veszélyeztetné a felsőoktatás színvonalát.
- Ki kell dolgozni a hagyományos és fenntartandó duális (főiskola–egyetem) képzés és a kétciklusú képzés egymáshoz való viszonyát.
- A második ciklusba való belépés feltétele egy szelekciós eljárás lehet (nem külön felvételi vizsga!), amelynek részleteit magának a felsőoktatási intézménynek kell kidolgoznia.
- A kétciklusú képzés bevezetése után a munkaerőpiacon megjelennek az első ciklust elvégző, de a másodikba be nem jutó személyek. Ez összhangban van a Magyarország által is aláírt Bolognai Nyilatkozattal.
- Az alapszakok egy része nem ad majd szakképesítést. Hogy az ilyen végzettség mit ér, arról a munkaerőpiac fog dönteni.

5.3. A tömegképzés és elitképzés egyensúlyának megteremtése

Meg kell találni a módját annak, hogy tömegek tanulhassanak, de a legkiválóbbak se szürküljenek el.

Tömegképzésre főként az egyetem első ciklusában lesz szükség (amely végzettséget ad, és többnyire szakképzettséget is), továbbá a főiskolákon és mindkét típusú intézményben a felsőfokú szakképzésben.

Az egyetemi képzés második ciklusába csak szelekció útján lehessen bejutni. Az egyetemre bejutottak csupán 40%-a tanulhasson tovább. Ez az arány nagyjából összhangban van a tehetségek számával, és valószínűleg a szakképzettségi fokok iránti igény eloszlásával is. Az egyetemi második ciklusba így nem jutnak be tömegek. A legtöbb hallgatót az egyetemi első ciklus, a főiskolai tanulmányok és a felsőfokú szakképzés fogja vonzani. A tömegképzés és az elitképzés térben és időben is elválik egymástól.

Támogatni kell a legtehetségesebb diákok külön tanulmányait: a kiválósági

kurzusokat, a tudományos diákköröket, a kiváló diákok közösségeit összekovácsoló szakkollégiumokat.

5.4. Általános ismeretek és a nyelvi követelmények

A magyar felsőoktatás az európai civilizáció része. Ennek leglényegesebb elemei a keresztény erkölcs, a humanizmus és a racionális gondolkodás, s a felsőoktatásnak ezek szellemét kell tükröznie.

A humanista sokoldalúság mellett a magyar értelmiség egésze előtt álló feladatok is megkövetelik, hogy bizonyos általános ismeretek bekerüljenek a képzési követelményekbe. Ilyenek például a környezettudatos gondolkodás, a szociálisan hátrányos helyzetű rétegekkel kapcsolatos ismeretek a tanárképzésben, más európai kultúrák ismerete stb.

A felsőfokú tanulmányokat végzettek csak akkor állhatják meg helyüket, ha nyelvismeretük a mai átlagénál sokkal jobb. Az összes hallgató számára kötelező nyelvtanítás feladata azonban csak a szaknyelv fejlesztése lehet. Meg kell adni a lehetőséget ennél szélesebb körű nyelvtanulásra, de a legáltalánosabb cél, hogy mindenki a közoktatásban sajátítson el egy nyelvet közepes színvonalon, s ez a szaknyelvben való jártasságszerzés jó kiindulópontja lehet.

5.5. A közoktatás igényei és a tanárképzés

Csak kiváló tanárok lehetnek képesek virágzó Magyarországot teremtő ifjúság nevelésére. Így a tanárképzés alapvető jelentőségű. A jövőbeni tanárképzés alakításához javasoljuk a következőket:

- A hallgatói létszámok illeszkedjenek a társadalom tényleges igényeihez.
- Csak a tanári pálya iránt elkötelezett hallgatók kaphassanak tanári képzést.
- Pedagógiai érzék és erkölcsi szempontok nagy súllyal essenek latba a tanári képzés megadásakor.
- Az egyetemek mind az első, mind a második képzési ciklus után felajánlhatnak nem tanári oklevelet.
- A tanárképző főiskolák is kínáljanak nem tanári oklevelet azoknak a hallgatóknak, akik a fenti okokból nem kaphatnak tanári oklevelet.

5.6. Az oklevélmelléklet bevezetése

A magyar oklevelek könnyebb külföldi értelmezése céljából a magyar és az angol nyelvű oklevélmelléklet bevezetése fontos, és központilag megszervezendő. Ez – bár technikai jellegű feladat – kulcsfontosságú eleme felsőoktatásunk (és a magyar munkaerő) nemzetközi elismertetésének.

6. Tudományos kutatás a felsőoktatásban

6.1. Kutatóegyetemek, doktori iskolák

A felsőoktatási intézményekben végzett tudományos kutatások a felsőoktatás színvonalát is emelik. Nagyon sok kutatásnak a természetes helye az egyetemeken, főiskolákon van. Fontos, hogy a felsőoktatási intézményekben kialakuljanak és fejlődjenek a nemzetközileg versenyképes és a hazai gazdasági szféra számára közvetlenül elérhető, részben a gazdaság számára is hasznosítható eredményeket felmutató tudományos műhelyek, amelyek révén erősíthető az ország meghatározó szerepe a kelet- és közép-európai régióban, és előbbre kerülhetünk az európai tudományos rangsorban.

A kutatások jelentősége függ hasznosíthatóságuktól, időszerűségüktől és a hozadéktól, amelyet az egyetemes és a magyar kultúra számára biztosítanak. A felsőoktatási kutatási tevékenységnek kapcsolódnia kell az oktatáshoz. Az intézményeken belül a kutatási és az oktatási tevékenységnek egymásra kell épülnie. Az egyetemeken ez a doktori iskolákban valósulhat meg. A főiskolákon elsősorban a gyakorlat számára közvetlenül hasznosítható kutatási tevékenységre kell a hangsúlyt helyezni, ott is növelni kell a tudományos fokozattal rendelkező oktatók számát. Az egyetemekre és a főiskolákra a nemzeti és európai kutatási prioritások a pályázati rendszeren keresztül hatnak.

A kutatáshoz emberekre, infrastruktúrára, szervezeti háttérre, együttműködő partnerekre s mindehhez pénzre van szükség. A eredményes kutatások érdekében részben önálló felsőoktatási kutatáspolitikát is folytatni kell. Az egyetemi tudományos műhelyek – amelyeket egy-egy tanszék, intézet kutatási szervezete alkot – fogadják be a doktorandusokat; ezzel a kutatás is nyer, és az oktatás is.

Mindebből kirajzolódik egy kutatóegyetemi modell. Egyetemi keretek között nem minden kutatás vihető végig, ezért a hazai és a külföldi kutatóintézetekkel munkamegosztás alakul ki, s a kapocs közöttük a doktori iskola. A kutatóintézetek munkatársai taníthatnak a doktori iskolákban, az egyetemi oktatók és a doktorandusok pedig bevonhatók a kutatóintézetek tevékenységébe.

A felsőoktatási intézmények ily módon nemzetközi tudományos együttműködések résztvevői. A magyar kutatócsoportok már eddig is jó nevet szereztek maguknak külföldön. Fontos cél, hogy egyetemeink mint fogadóintézmények is egyre nagyobb szerepet kapjanak. Kívánatos volna, hogy legalább egy nagy nemzetközi kutatócentrumot hazánkba vonzzunk a következő évtizedben, s ezért akár komoly anyagi áldozatot is vállaljon az ország.

6.2. A felsőoktatási intézmények mint térségük tudományos-szellemi központjai

A felsőoktatási intézményeknek társadalomépítő és regionális fejlesztési feladataik is vannak. Szellemi és infrastrukturális adottságaik regionális gazdasági és

társadalmi fejlesztések motorjaivá tehetik őket. Fejlesztések motorjaivá, központjaivá kell válniuk. A felsőoktatási intézményeknek ennek érdekében ki kell nyújtaniuk kezüket a gazdaság és a társadalom felé. A szellemi erő szervezeti összefogásával, a gazdasági szereplőknek a képzésbe való állandó bevonásával a felsőoktatási intézmények a tudásalapú társadalom megteremtésének előmozdítói lehetnek.

Regionális szerepük erősítése elsőrendű feladat az Európai Unióba való beilleszkedés időszakában, ugyanis az EU fejlesztési programokat elsősorban térségekre igyekszik vonatkoztatni. A felsőoktatás intézményeknek segíteniük kell az országot és részeit abban, képesek legyenek az unió alapjaiból pályázatokat elnyerni és a pénzeket értelmesen és hatékonyan felhasználni. Szellemi kapacitásuk fejlesztési programok tervezése, kialakítása és megvalósítása révén hasznosulhat.

7. Az intézményhálózat és működtetése

A felsőoktatás állami támogatási rendszerének célirányosnak kell lennie, a teljesítmények növelését, az ésszerű gazdálkodást és a minőségi munkát kell ösztönöznie.

Az intézmények autonómok, de a vezetés és az ügyintézés hatékonysága érdekében segítségre szorulnak. Még a választott vezetők számára is célszerű rendszeres továbbképzéseket tartani. Külső követelményekkel kell az autonóm intézményeket arra serkenteni, hogy a nemzeti célokat szem előtt tartásuk.

A finanszírozási rendszernek ösztönöznie kell az intézmények színvonalas működését. Csak átgondolt tervek alapján kaphassanak az intézmények külön fejlesztési forrásokat, a kutatási programok finanszírozási forrásait pedig nyílt pályázattal lehessen elnyerni. Minden felsőoktatási intézmény alaptevékenységének finanszírozása állami feladat. Állami intézmények infrastruktúrájának fenntartása és fejlesztése is az állam dolga. Az állami intézmények fenntartására szánt közpénz elköltését szigorúan ellenőrizni kell, egyéb bevételeikkel viszont szabadon gazdálkodhatnak.

A felsőoktatás alaptevékenységét az állam a következő csatornákon keresztül finanszírozza:

Képzési támogatás, amely főszabályként az államilag finanszírozott keretre felvett hallgatói létszámmal arányos, és lehetőleg pontosan tekintetbe veszi a képzési költségeket. A felvett (és nem a vizsgákon túljutó) hallgatói létszámmal arányos finanszírozás a felsőoktatás minőségbiztosításának egyik fontos eszköze.

A kutatási és fejlesztési támogatás, amely főszabályként a kutatási és fejlesztési kapacitások fenntartására szolgál. A tudományos teljesítőképességgel arányos, és a fejlesztés költségeit is tartalmazza.

A létesítményfenntartási támogatás, amely főszabályként a hallgatói létsámot, a kutatási és fejlesztési kapacitásokat és teljesítményeket és a létesítményi adottságokat figyelembe vevő normatív támogatás.

A felsőoktatás csak akkor tud hivatásának megfelelni, ha a kellő anyagi eszközök megkapja. A szellemi kapacitás azonban hirtelen nem bővíthető, és egy megszorító időszakban bekövetkező leépítés sem fordítható meg rövid idő alatt. A felsőoktatás nehezen viseli el, ha támogatásának mértéke évről évre erősen változik. Ezért finanszírozásának részleteit a kiszámíthatóság érdekében nemzetközi tapasztalatokat is hasznosító jogszabálynak kell rögzítenie.

8. Egyetemeink, főiskoláink nemzetközi kapcsolatai

A magyar felsőoktatásnak több száz éves gyümölcsöző kapcsolatai vannak az európai egyetemekkel. Ezek fenntartása és továbbfejlesztése alapvető érdekünk.

A Bolognai Nyilatkozat ajánlásai komoly változásokat indítottak meg az európai országok felsőoktatásaiban. Nekünk saját hagyományainkat, értékeinket megőrizve, szükségleteinket szem előtt tartva kell megkezdenuünk az összehangolódást az Európai Felsőoktatási Térség legfontosabb jellemzőivel. Tennivalóink az együttműködés fő területei alapján a következők:

- Európa-szerte értelmezhető oklevelek kiadása és ilyenek hazai elismerése,
- az európai kreditátviteli rendszerhez idomuló kreditrendszer bevezetése,
- a hallgatók és oktatók kiutazásainak és fogadásának támogatása.

Érdekünk, hogy hallgatóink külföldi résztanulmányokon ismerhessék meg a világot. Jó lenne, ha a nappali alapképzésben részt vevő hallgatók 8-10%-a lehetőséget kapna legalább féléves részképzésre. Ugyanakkor az is kívánatos, hogy minél több külföldi hallgató látogassa egyetemeinket. Ez az Európai Unió programjai és a magyar ösztöndíjak révén valósítható meg. Intézményeinknek színvonalas oktatási kínálatot kell fogadnia az európai országok diákjait.

Ugyanakkor a magyar felsőoktatási intézményeknek célszerű kibővíteni idegen nyelvű oktatási tevékenységüket, mert ez komoly bevételt hozhat számukra.

Az államnak minden lehetséges eszközzel támogatnia kell az idegen nyelven folyó, teljes képzési időszakra szervezett egyetemi oktatást, nehogy a felsőoktatási intézmények a felsőoktatás nemzetközi piacán hátrányos (vesztes) helyzetbe kerüljenek. Az idegen nyelven folyó képzések részarányának növelése biztosíthatja, hogy a magyar hallgatók paritásos alapon is a megfelelő számban vehessenek részt külföldi részképzésben.

A magyar diákok külföldjárása, külföldi részképzése, külföldi diákok fogadása komoly áldozatot, szervezést, állami támogatást érdemel.

Utóirat

Ez a tanulmány akkor íródott, amikor még nem került az Országgyűlés elé az új felsőoktatási törvény. Az új törvény számos lényeges kérdésben más elveket

fektet le, mint amiket a tanulmány írói helyesnek tartanak. Néhány ilyen alapvető eltérést a következőkben sorolunk fel.

Az új törvény

1. érdemben megengedi az intézmény privatizációját;
2. lemond az országos, összehasonlítható felvételi rendszerről;
3. megszünteti a főiskolai oklevelet;
4. egészen más finanszírozási filozófiája van, mint amit mi vázoltunk;
5. az irányítótestületek létrehozásával durván korlátozza, nevetségessé teszi az intézményi autonómiát (lehet ezért, hogy az Alkotmánybíróság ezt kivételi belőle);
6. a hallgatói létszámokat korlátozza, lényegesen alacsonyabb szinten, mint ahogyan azt mi javasoltuk;
7. a tudományos kutatásról érdemben semmit sem mond;
8. megszünteti az általunk tárgyalt képzési formák egy részét.

Az új törvény még nem lépett hatályba a jelen tanulmány nyomdába adásának előkészítésekor, 2005 szeptemberében sem, mert a köztársasági elnök alkotmányossági aggályok miatt (vagyis nem a képzésre és az oktatási rendszerre vonatkozó, a mi nézeteinktől eltérő elképzelések miatt) megfontolásra elküldte a törvényt az Alkotmánybírósághoz. A jelenlegi oktatási kormányzat – lényegében jogszabályi alapok híján, törvényi felhatalmazás nélkül – kényszerítette az intézményeket, hogy 2004 szeptemberében, de legkésőbb 2006 szeptemberében a sokszor kellő átgondolás nélkül, kapkodva kialakított és akkreditáltatott BSc/BA tantervek alapján indítsák el a képzéseket, anélkül, hogy a képzés teljes ívét (BSc/BA- és az MSc/MA-képzés együttesét) végig lehetett volna gondolni. Az új felvételi rendszer is életbe lépett (számos ellentmondással, igazságtalansággal, buktatóval). Mindenképpen számolni kell azzal, hogy a tanulmányban leírt elképzeléseket ütköztetni kell az új felsőoktatási törvény rendelkezéseivel, és ha szükséges, és károkozás nélkül lehetséges, akkor kezdeményezni kell az új felsőoktatási törvény módosítását.

Észrevételek a magyar felsőoktatás reformjáról

Szabó Gábor

A felsőoktatásban tervezett/megindult reformok döntő többsége az európai felsőoktatási térséghez (EFT) való csatlakozást – vagy más elnevezéssel az országnak a bolognai folyamatban való részvételét – kívánja támogatni. A bolognai folyamatra való hivatkozás olyan aduvá vált, amellyel a vitákat bármely pontban el lehet vágni, miközben ezek a hivatkozások nem mindig megalapozottak, időnként egyszerűen hibásak. A bevezetőben ezért célszerű a bolognai folyamat néhány alapelemét összefoglalni. (Az alábbiakban ezt jórészt az oktatási miniszterek 2003-ban Berlinben tartott értekezletén kiadott kommuniké alapján tesszük.)

- A felsőoktatás finanszírozásával kapcsolatos fejleményekkel kapcsolatban nem árt a kommunikéből felidézni: „... a Miniszterek megerősítik álláspontjukat, mely szerint a felsőoktatás közjó, és a társadalom közös felelőssége (»*public good and public responsibility*«).”
- A vitákat figyelve az a benyomásunk támadhat az utóbbi időben, hogy a bolognai folyamat csaknem kizárólag a kétciklusú képzés bevezetését jelenti. Ez súlyos tévedés. A fő cél egy versenyképes, transzparens, átjárható és kölcsönösen elismert képesítéseket adó oktatási rendszer kialakítása. Ennek egyik eszköze a kétciklusú képzés. Mindezt jól illusztrálja, hogy a berlini kommuniké szerint a következő (2005-ös) miniszteri találkozóra jelentés készül a minőségbiztosítás, a kétciklusú képzés, valamint a tanulmányok szakaszainak és az oklevelek elismerésének témakörében. Itt tehát a kétciklusú képzés ismét egy a három esedékes feladat közül.
- A kétciklusú képzés bevezetésének időhorizontját illetően sokszor elhangzik, hogy a miniszterek megállapodtak a kétciklusú rendszer 2005-ig történő bevezetésében. Ez ismét pontatlan hivatkozás. A kommuniké a következőt tartalmazza: „*All Ministers commit themselves to having started the implementation of the two cycle system by 2005.*” („Minden miniszter elkötelezte magát, hogy 2005-ig hozzáfog a kétciklusú képzés bevezetéséhez.”)

- Általában elsikkad a kommuniké azon vonása, hogy kiemelten fontos szerepet szán a felsőoktatási intézményekben folyó kutatásnak. Érdekes szó szerint idézni egy igen lényeges megállapítást ezzel kapcsolatban. „A miniszterek tisztában vannak azzal, hogy ezen célok [hogy a kutatás egyre nagyobb szerephez jusson mint a technológiai, szociális és kulturális fejlődés motorja – Sz. G.] megvalósításának útjában olyan akadályok vannak, amelyeket a felsőoktatási intézmények egyedül nem tudnak megoldani. Erős támogatásra, beleértve a pénzügyit is, és megfelelő döntések meghozatalára van szükség az érintett kormányok és európai testületek részéről.”

Annak világos áttekintéséhez, hogy az EFT-hez való csatlakozás mit kíván meg a magyar felsőoktatástól, érdemes szemügyre venni, hogy maga az EFT mennyire egységes, és hogy az egyes államok milyen téren alkalmaznak speciális szabályozást.

A legelterjedtebb modell az, amelyben az MSc 300 kredit megszerzésével érhető el, s ezt tipikusan a 180 (BSc) + 120 (MSc) tagolás szerint osztják fel. Emellett azonban létezik a 240 (BSc) + 90–120 (MSc) modell is (ilyenkor általában 30–60 kredit a BSc-szintről beszámítható úgy, hogy az MSc-szinten megszerzendő kreditek száma nem lehet 60-nál kevesebb), illetve több szakmában megtalálhatóak a 300 kredites ún. integrált programok. Az egyes országok között jelentős eltérések lehetnek. A svéd diplomák elfogadásával az egyértelműen alacsonyabb követelmények – 180 (BSc) + 60 (MSc) – miatt bizonyára nehézségek lesznek az egyes országokban, de a görög rendszer – ahol a BSc fokozatot 4-5 év után lehet megszerzeni, amelyet 1-2 év további tanulással az MSc követ – is speciálisnak tekinthető. Ráadásul az egyes programok között, még ha a megszerzendő kreditek száma hasonló is, lényeges tartalmi különbségek lehetnek. Így például Franciaországban kétfajta MSc szerezhető, egy szakmai és egy kutatási jellegű, melyek közül az előbbi nem feltétlenül jogosít fel PhD-tanulmányokra. Külön elbírálás alá esnek azok a foglalkozások, amelyek üzését speciális (jog)szabályok szabályozzák. Ide tartozik általában az orvos- és állatorvos-tudomány, a gyógyszerészet, a jog, számos országban az építészet, de Németországban például az élelmiszer-vegyészet is. Ezeknek a képzési programjait nem a kétciklusú modell, hanem az adott ország hagyományai határozzák meg. Amint az a fenti rövid elemzésből is kiderül, az EFT nem teljesen egységes, és belátható időn belül nem is lesz az. Ennek a felismerése vezetett a „*diploma supplement*” bevezetéséhez, amely az alapvető eszköze annak, hogy a hallgatók által megszerzett képesítéseket a különböző országok között konvertálni lehessen. Mindebből adódik egy fontos következtetés: *Magyarország helyesen jár el, ha főszabályként bevezeti a 180 + 120-as kétciklusú modellt, de nincs olyan külső kényszer, amely azt követelné, hogy ebbe a modellbe az egész magyar felsőoktatást belekényszerítsük, tekintet nélkül a specifikumokra. Azt pedig végképp nem várja tőlünk senki, hogy meglevő értékeket romboljunk le.*

A kétciklusú képzés kapcsán egy lényeges problémát feltétlenül meg kell említenünk. A nemzet legfőbb értékének, a tehetségnek intézményesített hűtlen ke-

zelését jelentené egy olyan rendszer bevezetése, amely formális okok miatt a kiemelkedő képességű hallgatókat helyben járásra kényszeríti. *Megoldást kell nyújtani arra, hogy az arra alkalmas hallgatók – természetesen vállalva az ezzel járó magasabb követelmények teljesítését – már a BSc-diploma megszerzése előtt érdemben elkezdhesse- nek az MSc diploma megszerzésén dolgozni.* Erre jó példát szolgáltat az Egyesült Királyság, ahol számos intézmény – főként a műszaki és természettudományok területén – felkínálja hallgatóinak azt a lehetőséget, hogy BSc-tanulmányaik utolsó évében úgy döntsenek, hogy a BSc-oklevél megszerzése helyett elinduljanak az MSc-szint felé.

A Magyar Universitas Program

Mindenekelőtt le kell szögeznünk: a magyar felsőoktatás vitathatatlan értékei ellenére feltétlenül szükség van átfogó reformokra. Ebből következően az Universitas Program alapjait aligha lehet megkérdőjelezni. Külön-külön szemlélve a fő célkitűzések többségével – rugalmas, a munkaerő piac igényeire jobban válaszoló oktatási rendszer kialakítása, a tudomány megerősítése stb. – egyet is tudunk érteni. Az már jóval kevésbé helyeselhető, hogy az alapvető célok elemzése során az anyag felületes, logikailag inkohereus, ráadásul megjegyzés nélkül átsiklik lényeges ellentmondások felett. (Nem mentség, hogy az ellentmondások egy része a felsőoktatás belső viszonyaiból fakad, és más országokban is fellelhető.) Jól illusztrálhatjuk a fentieket a *Várható társadalmi hatások* című fejezet közelebbi elemzésével. Itt négy alapvető paragrafus szerepel, vizsgáljuk meg ezeket külön-külön.

- *A munkaadók, a felhasználói szféra számára kiképzett, korszerű tudással, nemzetközi kitekintéssel és EU-ismeretekkel rendelkező, kvalifikált szakembereket ad, az élethosszig tartó tanulás jegyében a munkaadók igényeihez maximálisan illeszkedő, változatos időtartamú továbbképzési programok széles kínálatát nyújtja. Ugyanakkor megteremti a hazai és EU-finanszírozású, nagy volumenű tudományos, innovációs és regionális fejlesztési programokba történő érdemi, konzorciális jellegű bekapcsolódás lehetőségét, lehetővé teszi a szoros kooperációt a helyi önkormányzatokkal, szervezetekkel közös célú infrastrukturális fejlesztési programok kidolgozásában, továbbá elősegíti a szaktanácsadási szolgáltatások kiépítését.*

Miért kerül egymás mellé a képzési szerkezet munkaerő-piaci adaptivitásának fejlesztése és a K+F (kutatás és fejlesztés) terület? Milyen nagyvonalú programok indulnak, amelyekbe a felsőoktatásnak csak be kell kapcsolódnia? Mi akadályozza jelenleg a felsőoktatás és az önkormányzatok kooperációját, és milyen módon változtat ezen a képzési rendszer fejlesztése vagy a K+F? Milyen szaktanácsadási programokról van szó, amelyek olyan alapvető fontosságúak, hogy itt kell velük foglalkozni, vagy az is lehet, hogy csak a szerzők fejében keveredtek össze a nagyságrendek? Főképp: ki ad tanácsot kinek?

- *A hallgatók jogállása ebben a rendszerben merőben új alapokra kerül. A hallgató olyan megrendelői státusba kerül, amelyben döntéseitől valójában az intézmény léte függ, hiszen a hallgató azzal, hogy dönt az intézmények között, a kezelésében lévő, az állam által számára rendelkezésére bocsátott tanulmányi támogatást (utalványokat, voucher-t) egy általa választott intézményben „költi el”. Valójában ez a megoldás – különösen akkor, ha ezek az utalványok vagy normatívák külföldre is áttelepíthetők – egy átmeneti lépés afelé, hogy a hallgató krediteket vásároljon, s abból „állítsa össze” a maga diplomáját. Ez a hallgatói szerep merőben más, mint az eddigi. A hallgató tehát nemcsak azzal szavaz az intézményre, hogy annak intézményi tanácsában szavazattal rendelkezik, s ezzel befolyásolja az intézmény stratégiáját, amelynek alakulásában kevés érdekeltsége van, mert hosszú távon hat, hanem azzal, hogy az intézmények által nyújtott szolgáltatásokat az általa kiválasztott intézmény(ek)ben veszi meg.*

A szerzők a voucherrendszer kapcsán nyilván nem a hallgatók jogállását akarják változtatni, hanem a hallgatók és a felsőoktatási rendszer viszonyát. Ez azonban csak apró szépséghiba. Az igazi baj a voucherrendszerrel az, hogy teljesen irreális. A kapacitások még a „tantermi” szakok esetén sem bővíthetők úgy, ahogy a hallgatói igények változnak. A természettudományos és mérnöki szakok esetén pedig a rugalmasság lényegében nulla.

Azt azután végképp nem értem, hogy miért lenne nekünk jó az, ha az állami támogatás külföldre is kivihető lenne. (Úgy látszik, túl sok pénz áramlik a magyar felsőoktatásba, ezért annak egy részével külföldi egyetemeket kell támogatni.) Ilyen a világon sehol sincs. A kedvezményes tandíj még az USA-ban is csak az adott állam lakóira vonatkozik, ha valaki átmegy egy másik államba tanulni, jóval többet fizet. Szerencsére ez a pont elég zavaros, mert nem derül ki, hogy mit értünk állami támogatáson. A hallgatónak járó juttatásokat, az intézménynek járó normatívát, esetleg mindkettőt?

Úgy tetszik, a szerzők fejében egy igen torz kép él a hallgatói mobilitásról. Azt hiszik, az a kívánatos, hogy a hallgatók szemeszterenként más-más egyetemre menjenek. Ez nem mobilitás, hanem káosz, ami lehetetlenné teszi az elmélyült tanulást és ezáltal minőségi diplomák megszerzését. A mobilitás az USA-ban is rendszerint csak addig terjed, hogy a hallgató egy egyetemen szerez BSc-t, egy másikon MSc-t, egy harmadikon PhD-t. Ez a kreditenként összevásárolt diploma – nonszensz.

Azt elfogadom, hogy nem árt, ha a felsőoktatási intézmények éreznek egyfajta piaci nyomást, de ebben a formában a szabad választás (túl)hangsúlyozása mögött nem látok mást, mint felelőtlen (politikai) népszerűség-hajhászást a hallgatók, illetve a szülők között.

A fentiek már elég nagy problémát jelentenek, de ez még távolról sem minden. Az igazán fontos kérdés az, hogy ha bárki, bárhol, bármit tanulhat a voucherével, akkor hogyan fog a felsőoktatás kibocsátása megfelelni a munkaerőpiac elvárásainak. Ez talán a felsőoktatás legalapvetőbb problémája, amire az alábbiakban

még visszatérek.

- *A hallgatók számára ez a rendszer nagyobb esélyegyenlőséget jelent már a választott képzési programokba történő bejutásnál is. Szabad intézményválasztást kínál a magyar felsőoktatási rendszeren belül, magas színvonalú, a globális munkaerőpiacon is elismert készségeket és képességeket eredményező képzési kínálatot, valamint az intézmények által nyújtott hallgatói szolgáltatások bővített, széles körét nyújtja. A hallgatói jogok széles körű, garantált érvényesítését kínálja, valamint a hallgatói érdekvérvényesítés biztosítását nyújtja az intézmények képzési, tanulmányi döntéseiben.*

Ez pont az előzőhöz képest semmi lényeges újdonságot nem tartalmaz. Az végképp nem értem, hogy a voucher miért növelné a bejutás esélyét a kiválasztott programba. Ha több vouchert visznek egy intézményhez, akkor megnő az előadó-termekben, illetve a laborokban a férőhelyek száma?

- *Az oktatók/kutatók számára jogszabályban rögzített irányelveken alapuló, egységes oktatói követelményrendszert biztosít, amelyben kiemelt szerepet kap a teljesítmény- és minőségközpontú besorolás és a vonatkozó EU-alapelveken nyugvó verseny pályázati rendszer. Ezzel válik lehetővé a jobb oktatói-kutatói teljesítmények megfelelő honorálása, a kimagasló teljesítmény valódi elismerése. A változásoknak megfelelő vezetési struktúra, a professzionális menedzsment megteremti az oktatói-kutatói munka nyugodt végzéséhez szükséges hátteret, és így végső soron a minőséget szolgálja.*

Nem világos, hogyan kerül ez a pont a társadalmi kihatások közé, miután itt összesen kb. 15 ezer ember érintett. A professzionális menedzsment ügyére pedig még később visszatérek.

A munkaerőpiac igényei és a hallgatók szabad választása

Az előző részben már érintettük ezt a kérdést, de fontossága miatt mindenképpen érdemes egy kissé részletesebben is foglalkozni vele. A felsőoktatást az utóbbi időben a fiskális körök egyre keményebben támadják azzal, hogy diplomás munkanélkülieket termel. Ez az érv ugyan önmagában is sántít, mert igaz, hogy a diplomás munkanélküliek száma növekszik, de az is tény, hogy a diplomások körében a munkanélküliség kb. a nemzeti átlag harmada. (A diplomásokat a csupán nyolc általánost végzettekkel összehasonlítva, az arány meghaladja az 1:10-t.) Súlyos hiba ugyanakkor nem észrevenni a diplomás munkanélküliség mögött kitapintható strukturális tényezőket. Azzal egy időben, hogy a művelődésszervezők, a kommunikátorok és a jogászok munkaerőpiaci kilátásai az utóbbi időben folyamatosan romlanak, az ország gazdasági versenyképességét veszélyeztető hiány alakul ki a mérnöki/természettudományos végzettséget szerzők körében. (Erre egy megdöbbentő adat: Magyarország a 2003-as European Innovation Score-board szerint az EU-ban – a csatlakozó országokat is beleértve – az

utolsó helyen áll az újonnan kiadott *science/engineering* diplomákra vonatkozó trendben.)

Ki kellene végre mondani: *az elérendő cél az, hogy Magyarországon mindenkinek, aki erre törekszik, lehetősége legyen állami támogatással egy diploma megszerzésére. Ebből azonban egyáltalán nem következik az, hogy bárki bármilyen diplomát szerezhessen.* Ahelyett, hogy mindent az érettségiző diákok szabad akaratára bízánk, egy felelős felsőoktatási politikaerő korlátozásokat kell bevezetnie a munkaerőpiacon kevésbé keresett szakokon. (Nem látok semmi racionális okot arra, hogy keretszám-korlátozást miért csak a medicina területén lehet alkalmazni.) Véleményem szerint ez az előfeltétele annak, hogy a teljes felsőoktatási keretszámot olyan szinten lehessen tartani, hogy lényegében mindenki, aki akar, szerezhessen diplomát. Valójában azonban ennél tovább is kellene menni. Aktív ösztönző eszközöket – például a valamikori társadalmi ösztöndíjhoz hasonló rendszert vagy inkább talán a diákhitelhez kapcsolódó kedvezményt – kellene bevezetni a hallgatói érdeklődés növelésére azokon a szakokon, ahol a hiány az ország gazdasági versenyképességét veszélyezteti.

A Program várható költségkihatásai

Az anyag tartalmaz egy táblázatot, amely megadja többletigényeket. A probléma az, hogy a táblázatnak – legalábbis az ott megadott időzítésben – semmi realitása nincs. Nem tudom elképzelni, hogy 2005-ben a felsőoktatás az infláció kompenzálásán túl 12 milliárd Ft többletforráshoz jut. (E pillanatban még az infláció kompenzálását is bizonytalanak látom.) A Program megvalósítása többletek nélkül egész egyszerűen lehetetlen. Ezért sokkal tisztességesebbnek tartanám, ha szembenéznénk a realitásokkal, és a Program megvalósítását szinkronba hoznánk a várható forrásokkal. *Ennek első lépéseként a Program megvalósítását egy évvel el kellene halasztani.*

A tanárképzés problémái

A tanárképzéssel kapcsolatban kiindulásként szükségesnek tartok két dolgot lezögezni.

1. *A tanárképzés jelenlegi rendszere működőképes, el képes látni alapvető funkcióját. A rendszert természetesen lehet javítani, de arról nincs szó, hogy azonnal és alapvető beavatkozásra lenne szükség.*
2. *Ahhoz, hogy pedagógusképzés beilleszkedjen a lineáris rendszerbe – amire nincs is feltétlenül szükség, miután tanárokat elsősorban a magyar közoktatás számára képezünk, így itt a bolognai folyamat csak másodlagos szempont –, nem szükséges a tanári oklevélnek az MSc-szintre történő feltolása.*

Mindezek alapján számomra teljesen elfogadhatatlan a Programban vázolt tanárképzési modell. A modell megvalósítása a tanárképzésben teljes káoszhoz ve-

zetne. A tanárképző főiskolák/karok számára az alábbi alapkérdések vetődnének fel.

Milyen szakmai oklevelet adnának ki? Joguk lenne szakmai BSc – pl. kémiából vagy matematikából – kiadásra? Ez azt jelentené, hogy az esetenként 8-10 oktatót foglalkoztató szaktanszékek egy teljes 180 kredités programot a szükséges laboratóriumi gyakorlatokkal végigoktatnának. Ezt aligha gondolhatja bárki is komolyan.

A tanári képezést MSc-szinten ki adhatná ki? Ez csak az egyetemek joga lenne, a főiskolák sem szakmai, sem pedagógiai oklevelet nem adhatnának ki? Esetleg a főiskolák mind egyetemmé válnának?

Egyáltalán, milyen új igény jelent meg a közoktatásban, ami a hosszabb tanulmányi idejű, és költségesebb egyetemi szintű végzettséget az alsóbb szinteken is szükségessé teszi? Az egyetlen emellett elhangzó érv az volt, hogy így az elhelyezkedés szempontjából rugalmasabb lenne a rendszer, hiszen bárki bárhol taníthatna. Ez az érv azonban nyilvánvalóan abszurd. Egyenértékű azzal, mintha mindenkitől a PhD megszerzését követelnénk, hogy rugalmasabb legyen a munkaerőpiacon. A rendszer éppen rugalmatlanabbá válik azáltal, hogy kizárja a rövidebb idő utáni kimenetet azok számára, akik eleve általános iskolában kívánnak tanítani. Bár természetesen létezik a rendszeren belül mobilitás, a közoktatás különböző szintjei általában különböző tudás-összetételű, sőt különböző habitusú pedagógusokat követelnek meg. Ezt a meglévő rendszer jól figyelembe veszi, tehát megváltoztatása csak ront a helyzeten. (Azok számára, akik később tovább kívánnak lépni, ma is ott van a kiegészítő képzés lehetősége.)

Ha már a Program lépten-nyomon hivatkozik a munkaerő-piaci rugalmasságra, akkor az sem hagyható szó nélkül, hogy a javasolt modell a klasszikus kétszakos tanárképzést kizárja.

Az természetesen üdvözlendő, ha a rendszer rugalmassága nő, így a tanári képzettség irányába a tanulmányok későbbi szakaszában is elindulhatnak a hallgatók, azaz nincs korai döntési kényszer. Ugyanakkor nem fogadható el az, hogy nincs specifikusan tanári bemenet. Ezzel voltaképpen a tanári pálya iránt erendő elhivatottságot érző hallgatókat hozzuk hátrányos helyzetbe. *Azokat, akik képesek korán dönteni, nem szabad várakozásra kényszeríteni csak azért, mert mások még nem döntöttek.*

Véleményem szerint a pedagógusképzést meg kellene hagyni jelenlegi struktúrájában. A tanárképzés úgy is beilleszthető a lineáris rendszerbe, ha azt mondjuk, hogy első lépésben megszerezhető egy pedagógia jellegű BSc a *diploma supplement*ben megadott szaktárgyakból. (Itt azonnal visszaállítható a kétszakos képzés.) Ez feljogosítana az iskolákban a nem tanári képzettséghez kötött állások (szabadidő-szervező, esetleg napközis tanár stb.) betöltésére. A továbbhaladásra kétféle lehetőség lenne. Egy további év alatt tanári képezést (ezt lehetne licencnek is nevezni) lehetne szerezni, ami általános iskolai tanári állás betöltésére jogosítana fel, illetve két év alatt olyan MSc-t lehetne szerezni, amely a középiskolai tanári képezésnek felelne meg. A pedagógiai BSc rugalmasságát tovább

lehetne növelni azzal, ha a tulajdonosa megkapná a lehetőséget, hogy – bizonyos pluszkreditek megszerzésével – átnyergeljen a szakjának megfelelő szakmai MSc-képzésre. Ez a rendszer finanszírozási szempontból is kedvezőbb lenne, hiszen ahelyett, hogy minden pedagógust végigkényszerítene az 5 éven, 50% már négy év után kiléphetne.

A felsőoktatási intézmények irányítása

Aligha van Magyarországon valaki, a felelőséggel azt merné állítani, hogy a felsőoktatási intézmények vezetése teljesen rendben van, azon nem lehet/kell változtatni. A Programban vázolt struktúra azonban szerintem elfogadhatatlan. Ez még akkor is így van, ha első ránézésre hasonlít az USA-ban jól bevált rendszerre. Két alapvető különbség azonban van.

- Az egyik az IT (Irányító Testület) legitimitása. Az USA-ban a magánegyetemenek azok ülnek az egyetem *Board*jaiban, akik jelentős, gyakran több tízmillió dolláros adományaikkal demonstrálták, hogy az egyetem sorsát a szívükön viselik. Az állami egyetemek *Board*jaiba a tagokat – gyakran az elnökválasztással egy időben – választják. A Programban javasolt modellből nem derül ki, hogy ki javasolja/választja az IT azon tagjait, akiket nem a minisztérium delegál. Ha ez intézményi hatáskör, akkor nem sok értelme van az egésznek. (Ennél csak az lehet rosszabb, ha a rektornak lényeges befolyása van rá, mert az a visszaélések melegágya.)
- A másik különbség az IT szerepe. Az USA-beli *Board*ok csak igen alapvető, stratégiai kérdésekkel foglalkoznak. A Programban szereplő modell szerint az IT-nek elég lényeges operatív funkciói lennének, ami nyilvánvalóan nem működik.

Az igazi kérdés azonban még ezeknél is alapvetőbb. Hogyan lehet egyáltalán az akadémiai és az intézményműködtetési szerepköröket szétválasztani. Hogyan lehet pl. intézményi akadémiai stratégiát csinálni úgy, hogy a gazdasági stratégia valaki másnak a kezében van? (Ez természetesen megfordítva is igaz.) Összefoglalva: a vezetési rendszerre vonatkozó javaslat alapjaiban hibás.

Megjegyzések

Az elemzés az Universitas Program 2004. március 1-jén érvényes változata alapján készült. Az azóta megkezdődött államigazgatási egyeztetések során az anyag tudomásom szerint változott, de ezeket a módosításokat a tanulmány írása idején még nem ismertem.

Ebben az anyagban a PPP-rendszerrel nem foglalkoztam, de az azzal kapcsolatos aggályok is igen komolyak. Erre később még érdemes lenne visszatérni.

Felsőoktatás és tudomány

Pálinkás József

1. Felsőoktatás

1.1. A magyar felsőoktatás helyzetéről

A változó gazdasági-társadalmi környezetben a magyar felsőoktatás folyamatosan átalakul. 1993-ban megszületett az új felsőoktatási törvény, amely visszaadta az intézmények autonómiáját és a tudományos fokozat odaítélésének jogát, továbbá létrehozta a Magyar Akkreditációs Bizottságot. 1995-ben a felsőoktatás drasztikus pénzügyi elvonást és oktatói elbocsátást élt át, és a felsőoktatási törvény módosítása fellazította az egyetemi oktatás hagyományos rendszerét. A 2003. és a 2004. évi ismételt költségvetési megszorítások a felsőoktatásban komoly működési zavarokat idézhetnek elő.

1998 és 2002 között a felsőoktatás fejlesztését célzó reform fontos elemei valósultak meg: az intézményi integráció, az intézményfejlesztési terveken alapuló beruházások, a diákhitel, a hallgatói létszámnövekedés, a kreditrendszer; míg más fontos komponensek: az oktatás szerkezeti-tartalmi korszerűsítése, a megnövekedett létszámú és heterogénebbé vált hallgatóság differenciált oktatása, az intézményi működés reformja és a normatív finanszírozás reformja nem vagy nem kielégítő mértékben valósultak meg.

A magyar felsőoktatás egyik legfontosabb jellemzője *a tanulni vágyók számának ugrásszerű emelkedése*. 1990 és 2002 között a felsőoktatásban tanulók létszáma 101 ezer főről 382 ezer főre, vagyis közel a négyszeresére, az oktatói létszám 42%-kal, azaz 16 319 főről 23 151 főre emelkedett. Az egy oktatóra jutó hallgatók száma 6,2 főről 16,5 főre nőtt. Ez az arány megfelel az EU hasonló adatainak. A tanulás iránti igény megerősödését mutatja, hogy – miközben a 18 éves korosztály létszáma 125 ezer fő – 2001-ben 149 ezren, 2002-ben 165 ezren, 2004-ben 168 ezren jelentkeztek felsőoktatási intézménybe. A felsőoktatásnak ugyanakkor szembe kell néznie a demográfiai helyzet alakulásával. A fiatalok száma folyamatosan csökken. 2015-re a következő helyzet alakulhat ki: általános iskolát végez kb. 100 ezer fő/év, ebből középiskolába megy kb. 80 ezer fő/év, érettségizik kb. 70 ezer fő/év.

Az erőteljes létszámnövekedésben szerepet játszik a *második és a harmadik diploma megszerzésének igénye*, amelyet az oktatási intézmények és az oktatáspolitikai mesterségesen is gerjesztenek. Ugyanakkor alacsony a szakképzésben és a felsőfokú szakképzésben részt vevők létszáma (2002/2003-ban a hallgatói összlétszám mintegy 1,5%-át tette ki).

Többségükben megfelelően működnek a doktori iskolák, de a doktorandusok (jelenlegi számuk 7500) közül csak igen kevesen szereznek három év után fokozatot. Sokuknak négy vagy öt év sem elég erre. A doktorandusok számának kismértékű növelése mellett a kutatómunkára fordítható időt egy évvel meg kell emelni.

Tudnunk kell azonban, hogy a statisztikákban jól mutató létszámnövekedéssel és az alacsonyabb szintű főiskolák egyetemi rangra emelésével *jelentős mérvű színvonalcsökkenés* következett be. Az egyetemek nem oldották meg a kiemelkedő képességű hallgatók magas színvonalú oktatását. A tömegesedés következtében nincs energia az egyéni foglalkozásra. Elmaradnak a gyakorlati és házi feladatok, mérések, tervezések, a kiscsoportos foglalkozások és különösen a személyre szabott számonkérés. Az átlagosan alacsonyabb képességű hallgatókra szabott követelmények miatt a jobbak unatkoznak, a gyengébbek pedig tudás nélkül mennek át. A diploma értékét veszti. A felvételi rendszer és a számonkérési szabályok túlzottan engedékenyek, az oktatók és a hallgatók közötti viszony személytelenné vált.

A magyar felsőoktatás erősségei:

- a magyar tudomány tekintélye;
- a pusztán szakmai képzésen túllépő nevelő és nemzetépítő szerep hagyományai;
- a felsőoktatás számos területen még megnyilvánuló igényessége;
- a történetileg kialakult, világszerte elismert, nagy hagyományú tudományos iskolák, amelyekre szervesen épültek rá a doktori iskolák;
- a felkészült oktatók és kutatók tekintélyes száma;
- az intézmények nagy része bekapcsolódik a felsőoktatás és kutatás nemzetközi hálózatába.

A magyar felsőoktatás gyengeségei:

- Az intézményrendszer nem képes szétválasztani a tehetségek színvonalas képzését a tömegképzéstől, ugyanakkor a tömeges képzés szempontjából rugalmatlan, hatékonysága alacsony.
- A felsőoktatás finanszírozása esetleges, az elvek és az alkalmazott gyakorlat nincs összhangban. A finanszírozás nem alkalmazkodik a tömeg- és elitképzés egyidejűleg megjelenő követelményéhez.

- A felsőoktatásban a kutatás finanszírozása messze elmarad a kívánatostól, és hiányzik a kutatás korszerű szervezeti és infrastrukturális háttere. A kutatási feladatok jellege és a hivatali kötöttségű költségvetési finanszírozás nem illeszkedik egymáshoz.
- Az intézmények képzési kínálata gyakran egyszerre elavult és túlzottan divatvezérelt. A képzési programok száma szükségtelenül nagy, a szakképzettségek egy része nem felel meg a munkaerő-piaci keresletnek, a gyakorlati képzések gyakran alacsony színvonalúak, a kihelyezett képzések száma indokolatlanul nagy.
- Az intézményi döntéshozatalban nem kellően érvényesül a kompetencia-elv. Az intézményi vezetés nem kellően felkészült a tömegoktatási igények és a munkaerő-piaci elvárások kezelésére. Az oktatásigazgatás nem törekszik az államilag finanszírozott képzési kínálatot az ország valós igényeivel összhangba hozni. A bekerülő hallgatók csökkenő tudásszintje és a felsőoktatási intézmények létszámnövelési kényszere értéktelen diplomákat eredményez.

1.2. A felsőoktatás fejlesztésének céljai

A magyar felsőoktatás fejlesztésének legfontosabb célja *a magyar nemzet gazdasági, tudományos és kulturális versenyképességének fenntartása*. Ugyanakkor az Európai Unióhoz való csatlakozás is sürgőssé és szükségessé teszi magyar felsőoktatás gyengeségeinek kiküszöbölését, a magyar felsőoktatás fejlesztését.

A felsőoktatás fejlesztése nem csupán oktatáspolitikai, közigazgatási és pénzügyi döntést kíván, hanem hosszú távú nemzeti, társadalomfejlesztési célok meghatározását is. Dönteni kell arról, hogy a felsőoktatás milyen mértékben legyen kitéve a globális piac törvényeinek, és milyen eszközökkel érvényesítsük a nemzeti érdekeket. Az állam nem vonulhat ki a felsőoktatásból, de jobban a munkaerőpiac piac igényeihez kell igazítania szerepvállalását: a megrendelő szerepét részben át kell engednie más szereplőknek: a hallgatóknak (mint potenciális munkavállalóknak) és a nem állami munkáltatóknak. Ugyanakkor gondosan meg kell terveznie az állam (és az önkormányzatok) feladatainak ellátásához szükséges szakemberek képzését.

A *Bolognai Nyilatkozat*, amelyet 1999-ben Magyarország is aláírt, nemzetközi kötelezettséget is jelent. A Bolognai Nyilatkozat az európai felsőoktatás harmonizálását az egységes Európai Felsőoktatási Térség (a továbbiakban EFT) megteremtésének nevezi. A nyilatkozat – hivatkozva az egyetemek 1988-as Bolognai Magna Chartájában lefektetett alapelvekre, *legfontosabbnak nevezve az egyetemek önállóságát és autonómiáját, kiemelve és megőrzendő értéknek feltüntetve az európai kulturális és oktatási sokszínűséget* – az európai felsőoktatási intézmények világméretű versenyképességének fokozása és az európai polgárok lehetőségeinek bővítése céljából kinyilvánítja, hogy az aláíró országok együtt törekszenek:

1. *áttekinthető és összehasonlítható végzettségeket és szakképzettségeket* jelentő diplomák kialakítására, beleértve a diplomák által elismert tanulmányok pontos felsorolását egy „diplomamellékletben”;
2. egy lényegében *kétciklusú képzésen* alapuló felsőoktatási rendszer kiépítésére, amelynek első ciklusa legalább hároméves, és e ciklus sikeres befejezésekor kiadott diploma munkavállalást tesz lehetővé;
3. olyan *kreditrendszer* bevezetésére, amely segíti a diákok szabad mozgását és a felsőoktatáson kívül megszerzett tudás regisztrálását és beszámítását;
4. a diákok és oktatók intézmények közötti *cseréjének* elősegítésére,
5. együttműködésre a *minőség* európai garانتálásában;
6. az oktatásban az *„európai dimenzió”* elősegítésére.

Az aláíró országok miniszterei 2001. május 19-én Prágában áttekintették az addig történeteket, és kiadtak egy hosszabb kommunikét, amelynek egy fontos mondata: „A miniszterek támogatják azt a gondolatot, hogy a felsőoktatást *közjónak* kell tekinteni, és a jövőben is a *köz felelőssége* kell hogy maradjon, továbbá hogy a hallgatók az egyetemi közösség teljes jogú tagjai.”

A bolognai folyamatról 2003. szeptember 19-én tartott berlini miniszteri értekezleten a részt vevő országok oktatási miniszterei által aláírt kommuniké hangsúlyozza: közös érdek, hogy az EFT kialakításához vezető folyamatok a tagországokban csakúgy, mint európai szinten felgyorsuljanak, és egységes irányelvek szerint valósuljanak meg. Így a miniszterek egyhangúlag úgy döntöttek, hogy a legfontosabb változtatások, különösen a kétciklusú képzés bevezetését előrehozzák 2005-re.

A magyar felsőoktatás fejlesztésének fontos kérdése annak eldöntése, hogy a magyar felsőoktatási rendszer mely elemei igényelnek azonnali változtatást, és a fejlesztés további elemei milyen ütemezésben valósítandók meg. Az irreális célokat kitűző, szükségtelen és meggondolatlan átalakítás káoszhoz, az indokolatlan halogatás a fejlesztés elmaradásához vezet. Célszerű nem egyszerre, hanem tervezett ütem szerint végrehajtani a magyar felsőoktatás fejlesztését, összhangban a mienkhez hasonló oktatási rendszerű európai országokban ténylegesen végbevitt változtatásokkal, különösen a képzések átstrukturálása terén. Az oklevélmelléklet bevezetése, a kredittranszfer lehetővé tétele, az áttekinthető felsőoktatás és az elektronikus „*course catalogue*”-ok létrehozása önmagukban nagy feladatok, a fejlesztést ezek következetes végrehajtásával kell kezdeni.

Tisztában kell lennünk ugyanis azzal, hogy a kétciklusú képzés nem öncél, hanem az európai felsőoktatási térséghez való csatlakozás eszköze. Meg kell várunk, hogy kialakuljon: Európa egyetemei hogyan értelmezik az első ciklus diplomáját. Ma sok német, holland, belga, francia egyetemről hallani, melyek az ötéves képzés változatlanul hagyása mellett tervezik a 3 év után megszerezhető első diploma bevezetését.

1.3. A fejlesztés várható hatásai

Az igényesebb és hatékonyabb felsőoktatás közvetlenül javítja a magyar emberek életminőségét, hozzájárul egyéni jólétük megteremtéséhez, a nemzeti kultúra fejlődéséhez. Ugyanakkor növeli az *ország gazdasági és kulturális versenyképességét*: hozzájárul ahhoz, hogy Magyarország vonzó legyen a hazai és külföldi befektetések számára. A magyar felsőoktatás még inkább szerves részévé válik az EFT-nek, több lehetőséget nyújt a hazai hallgatóknak, oktatóknak és kutatóknak a külföldi oktatásba, kutatásba való bekapcsolódásra, valamint az intézményeknek a külföldi hallgatók fogadására. Az állami irányítás és az intézményi működés területén az európai hatások kedvező változásokat indíthatnak el. A finanszírozásban többletforrásként jelennek meg az EU-források.

Ha késlekedünk a magyar felsőoktatás gyengeségeinek kiküszöbölésével, és a „bolognai folyamatból” következő feladatok végrehajtásának stratégiáját hibásan alakítjuk ki, az Európa felé történő nyitás komoly veszélyeket rejt magában. Hibás stratégia esetén a magyar felsőoktatási intézmények versenyképessége romlik, legjobb hallgatóink egy része külföldön keres olyan oktatási intézményt, amely az európai munkaerőpiacon elismert diplomát bocsát ki, a magyar hallgatók nem tudnak hatékonyan beilleszkedni az EFT egyetemeinek, főiskoláinak tanulmányi rendjébe, hazai intézményeink nem tudnak elegendő számban külföldi hallgatókat fogadni. A folyamat kihat a magyar munkavállalók EU-mobilitására és Magyarország versenyképességére.

1.4. A felsőoktatás fejlesztésének tartalmi elemei

1.4.1. A felsőoktatás fejlesztésének főbb elvei:

- a nyitottság és az egyenlő esélyek biztosításának elve, mely szerint mindenkinek joga van a képességeinek megfelelő oktatásban való részvételhez;
- a felsőoktatás közhasznúságának és nemzetépítő feladatának elve;
- az államnak a felsőoktatásért mint közjóért való nagyfokú felelősségvállalásának elve;
- a felsőoktatás hatékony finanszírozásának és az intézményi pénzügyek hatékony kezelésének elve;
- a tudomány, az oktatás és a művészetek szabadságának és felelősségének elve;
- az önálló szellemi alkotáshoz való jog és a szellemi alkotásokhoz fűződő jogok érvényesítésének elve;
- a felsőoktatási intézmények önkormányzathoz, tulajdonhoz, önálló gazdálkodáshoz való joga;
- az oktatók és a hallgatók kompetenciájuknak megfelelően szólhatnak bele az őket közvetlenül érintő döntésekbe;
- a hallgatói és oktatói jogok érvényesíthetőségének és a kötelezettségek számonkérhetőségének elve;

- a hallgatók és oktatók belföldi és nemzetközi mobilitása.

A felsőoktatás fejlesztésének területei:

- a képzési és a kutatási tevékenység,
- a finanszírozás,
- az intézményi vezetés,
- az állami irányítás.

1.4.2. A képzési és a kutatási tevékenység fejlesztése

A képzési tevékenység fejlesztése során a magyar felsőoktatás *hagyományaiból* és jelenlegi állapotából kell kiindulni, és az *európai fejlesztési irányt* kell figyelembe venni. A Bolognai Nyilatkozat által elindított európai elképzelésben a felsőoktatás lineáris, és két fő ciklusra bomlik (felsőfokú alapképzés [*bachelor*] és mesterképzés [*master*]), amelyhez harmadikként kapcsolódik a doktori képzés [PhD, DLA]. Ennek megfelelően a magyar felsőoktatásban – főszabályként – az alábbi képzési ciklusokat kell kialakítani:

*Az első képzési ciklus a felsőfokú alapképzés, amely a fő szabály szerint 3 éves (hat szemeszteres, 180 kredites) időtartamú képzés az ISCED 6. szintjén. Az e ciklusban folyó képzés célja általános diszciplináris tudás átadása, általános diszciplináris készségek kialakítása és egy, a munkaerőpiacon hasznosítható szakképzettség nyújtása. A képzés végén diplomamunka és záróvizsga nyomán bakka-laureátus (angolul *bachelor*) fokozatot és szakképzettséget igazoló oklevelet lehet szerezni.*

*A második képzési ciklus a mesterképzés, amely az alapképzés utáni, arra épülő, fő szabályként 2 éves (négyzemeszteres, 120 kredites) képzés az ISCED 6. szintjén. A mesterképzés célja speciális diszciplináris tudás átadása, speciális diszciplináris készségek, szakmai kompetencia kialakítása, a tudományos kutatáshoz, a magasabb szintű diszciplináris ismeretek megszerzéséhez szükséges készségek kialakítása, valamint egy, a munkaerőpiacon hasznosítható szakképzettség nyújtása. A képzés végén diplomamunka és záróvizsga nyomán magiszteri fokozatot (angolul *master*) és szakképzettséget igazoló magiszteri oklevelet lehet szerezni.*

*A doktori képzés, amely a mesterképzés utáni, arra épülő 3 éves (6 szemeszteres, 180 kredites) képzés, és az ISCED 7. szintjén helyezkedik el, *harmadik képzési ciklusnak* tekinthető. E képzés tudományos doktori fokozat (PhD, illetve DLA) megszerzésére készít fel. A képzés végén tudományos disszertáció és doktori védés (illetve művészi mestermunka készítése és védeése) nyomán tudományágakban lehet doktori (PhD/DLA) fokozatot elnyerni.*

A felsőoktatás részeként az ISCED 5. szintjén működik a *felsőfokú szakképzés*, amely elsősorban meghatározott szakképzettség megszerzésére készít fel. A felsőfokú szakképzés kétéves (négyzemeszteres, 120 kredites) képzés, amelyben megtalálhatóak az adott szakképzettséghez kötődő általános ismereteket átadó

tárgyak is. A képzés végén sikeres szakmai vizsga nyomán felsőfokú szakképzettséget lehet szerezni. A felsőfokú szakképzésnek olyannak kell lennie, hogy az abban megszerzett kreditek legalább egy negyede betudható legyen valamilyen alapképzés kreditjeibe.

A magyar felsőoktatás ma duális jellegű, azaz a főiskolai és az egyetemi képzés szervezetileg (egyetem – főiskola) és tartalmilag is (különböző egyetemi és főiskolai képesítési követelmények) elkülönül. A lineáris kétciklusú képzésre történő áttérést felületesen megközelítve egy igen egyszerű megoldás adódik: az egyetemi képzést jelenlegi formájában bontsuk két ciklusra, a főiskolai képzést pedig tekintsük alapképzésnek. A magyar felsőoktatás átalakításának egyik veszélye azonban éppen ennek a megoldásnak az egyszerűségében van. A magyar felsőoktatás duális rendszerének erőszakos és gyors megszüntetése esetén a rendszer tehetetlensége folytán ugyanis éppen ez az állapot jön létre. Ekkor az alapképzések szintje a főiskolai képzések szintjéhez igazodik, és ezáltal a magiszteri fokozat színvonala a jelenlegi egyetemi diploma színvonala alá esik. A magyar felsőoktatásban ezért meg kell engedni a lineáris kétciklusú képzéstől eltérő képzéseket:

- Alapképzésre nem épülő magiszteri fokozattal végződő képzések indulhatnak akkor, ha a képzés lineáris ciklusokba szervezése a végzettségekhez társuló szakképzettségek jellege és a képzés hazai hagyományai miatt csak aránytalan nehézségek árán lenne megvalósítható (pl. orvosi képzések, jogászképzés, egyes művészeti képzések).
- Az alap- és a magiszteri képzésben – elsősorban a tanárképzés speciális szempontjai miatt – meghatározott szakpárokon meg kell valósítani a két-szakos képzés lehetőségét.
- A tanító- és az óvodapedagógus-képzést speciális pedagógiai bakkalaureusi fokozatnak kell tekinteni.
- A tanárképzés továbbra is két szinten legyen lehetséges. A képzés első szintje szakterületet (preferáltan két szakterületet) megjelölő tanári vagy szakterületi bakkalaureátus fokozat megszerzése után tanítási gyakorlatot adó és tanári készségeket fejlesztő képzésben történjen, és tanári vizsgával záruljon. A tanárképzés második szintje a magiszteri képzéssel egyidejűleg vagy azt követően tanítási gyakorlatot adó és tanári készségeket fejlesztő képzésben történjen, és tanári vizsgával záródjon. Az első szint a közoktatás 5–8., a második szint a 9–12. osztályaiban szaktanári feladatok ellátására képesít. A szakterületet megjelölő tanári bakkalaureátusi fokozattal rendelkezők magiszteri képzésbe történő belépésének feltételeit az intézmények határozhatják meg.
- A magyar egyetemi képzés hagyományosan magas színvonala érdekében lehetővé kell tenni, hogy a felsőfokú alapképzésben emelt szintű tárgyak és kiemelt kurzusok (angolul *honorary course*) jelenjenek meg, amelyek a mesterképzésbe történő felvételnél előnyt jelentenek.
- Lehetővé kell tenni olyan alapképzések indítását, amelyek nem adnak szak-

képzettséget. Az ilyen alapképzéshez fő szabályként mesterképzés csatlanakozik („*consecutive studies*”). Minden ilyen képzéshez biztosítani kell ugyanakkor a szakképesítés megszerzését lehetővé tévő kétszemeszteres speciális szakmai képzést.

- A képzési ciklusba nem illeszkedő, a diszciplináris ismeretek megújítását, specializálását, a szakmai ismeretek fejlesztését, megújítását célzó kiegészítő, továbbképző, specializáló programok indítását törvénnyel nem szabad kizárni.

A képzési szerkezet változásával megváltozik a képzések tartalmi tagolódása is. A felsőfokú alapképzésben jelenlegi túlspecializált szakok helyett mintegy 100 alapszakon szerezhető képesítés. A mesterképzés speciálisabb mesterszakokon történik. A mesterszakok összesített száma akár 500 is lehet. A doktori képzésben tudományáganként szervezett doktori iskolák keretében kialakított programokban folyik a tudományos kutatásra történő felkészítés.

A képzésben továbbra is a szakok jelentik az alapvető megjelölést. A szakok képzési ágak és képzési területek szerinti csoportosítása sok szempontból (pl. finanszírozás) hasznos lehet.

A képzési szerkezet átalakulásával megváltozik a *felvétel rendje* is. A *felsőfokú szakképzésbe* minden sikeresen érettségiző diák felvételt nyerhet, amennyiben oda jelentkezik. A felsőfokú alapképzésre jelentkezők képzési szakra nyerhetnek felvételt érettségi eredményük alapján. Minden intézmény meghatározhatja, hogy az egyes képzési szakjára milyen érettségi eredménnyel lehet felvételt nyerni. A magiszteri képzésbe alapképzéssel lehet jelentkezni, és aztán az alapképzésben elért eredmények adják a felvétel kritériumait, de az intézmények felvételi vizsgát is tarthatnak a megfelelő felkészültségű hallgatók kiválasztása érdekében. A képzés szakokon kezdődik és folyik. Az intézmény meghatározhatja, hogy az egyes magiszteri szakokra milyen bakkalaureátusi fokozatok birtokában lehet felvételt nyerni az eredmények vagy felvételi vizsga alapján. A doktori képzésre mesterfokozattal lehet jelentkezni. Az intézmények/doktori iskolák maguk határozzák meg a felvétel kritériumait és a felveendők kiválasztásának módját is.

A felsőoktatási intézményekben folyó kutatási, fejlesztési és szakmai (pl. művészeti) alkotómunkát az intézmények alaptervékenységéhez tartozónak kell tekinteni. A felsőoktatás fejlesztésének kiemelt feladata a felsőoktatásban működő szellemi műhelyek megerősítése. Ennek három fő eleme: a tudományos kutatás és fejlesztés, valamint a szakmai (pl. művészeti) alkotómunka finanszírozásának az alapfinanszírozásba történő beépítése, valamint egy új pályázati alap létrehozása, amely új, hatékony és az európai szinten versenyképes műhelyek beindítására szolgál. A kutatás és fejlesztés, valamint a művészeti alkotótevékenység versenypályázati rendszerének gyors, és jelentős fejlesztése.

1.4.3. A felsőoktatás finanszírozása

A finanszírozási rendszerrel szemben támasztott követelmények:

- Tegye lehetővé a képzés, a tudományos kutató és fejlesztő, továbbá a szakmai (pl. művészeti) alkotómunkát és az intézmény fenntartását.
- Legyen stabil, átlátható, tervezhető.
- Normatív mutatókon és teljesítményindikátorokon alapuljon.
- A munkaerő-piaci (a felvevőpiaci) igényeknek megfelelő képzési kínálatot finanszírozzon.
- Ösztönözze a minőség, a hatékonyság növelését.
- Ágazati szinten biztosítsa, intézményi szinten ösztönözze a felsőoktatás tartalmi és szerkezeti korszerűsítését.
- A saját bevételek egyaránt szolgálják a tudományos kutató és fejlesztő, a szakmai alkotómunka, valamint az infrastruktúra fejlesztését, illetve a realizálásában közreműködők jövedelmének növelését.

A fenti elveket bizonyára többféle finanszírozási modell kielégíti. A jelenlegi állapotot, a képzési szerkezet változását, a felsőoktatási intézmények feladatait figyelembe véve a fenti elvek megvalósítására az alábbi finanszírozási rendszert javasoljuk:

1. normatív alapú támogatások:
 - a) képzési támogatás,
 - b) kutatási támogatás,
 - c) fenntartási támogatás;
2. pályázatok útján elosztandó források:
 - d) egyéb járulékos támogatások;
3. szerződéses alapon nyújtott támogatások:
 - e) átalakítási támogatások,
 - f) fejlesztésekre és felújításokra nyújtott beruházási támogatások;
4. saját bevételek.

A finanszírozás a)–f) elemein belül meghatározott arányoknak kell érvényesülniük. A normatív támogatási rendszer szolgáljon az intézményeknek szánt állami finanszírozás döntő részének, mintegy 80%-ának elosztására. *A finanszírozást így alapvetően a hallgatói érdeklődés és a tudományos teljesítmény határozhatja meg.* Ehhez meg kell határozni az állami finanszírozás képzési ciklusok és területek szerinti nagyságát és az államilag finanszírozott hallgatói helyek intézményenkénti számát.

A pályázati úton elosztott egyéb járulékos támogatások d) valójában működési (képzési, kutatási, fenntartási) támogatások, amelyek bizonyos speciális sajátosságok kezelésére, illetve speciális tevékenységek (pl. kis szakok fenntartása,

tangazdaságok, szakmai gyakorlati képzés stb.) támogatására szolgálnak. A szerződéstámogatások pályázati úton elosztott források, amelyek célja az új rendszerre való átálláshoz szükséges átalakítások megkönnyítése e), valamint intézményfejlesztési tervek alapján hosszabb távra kötött szerződésekre alapozva elosztott fejlesztési támogatások f). Az egyensúly és az egyenletes fejlődés érdekében a d)–f) támogatások *együttes súlya* a fejezeti költségvetési támogatás 20%-a körül alakulhat, egy-egy intézményen belül azonban aránya ne haladhassa meg az intézményi költségvetés 30%-át. Az állami fenntartású intézményekben a beruházásokat és felújításokat (állagmegóvást) egyaránt szolgáló fejlesztési támogatás részaránya egy évben se csökkenhessen országos szinten a teljes költségvetési támogatás 5%-a alá, intézményi szinten pedig mindig érje el legalább a 3%-ot.

Az egyes képzési ciklusokban tanulmányokat folytató hallgatók arányait kiindulásként – a rendelkezésre álló hazai és nemzetközi tapasztalatok alapján – a következőképp célszerű meghatározni: felsőfokú szakképzésben az érettségizők 10%-a, alapképzésben 75%-a vesz részt. Mesterképzésre az alapképzésből kikerültek 60%-a jelentkezik. Doktori képzésben a mesterképzést bevégzők 4%-a részesül. E fő arányokon belül az állam ciklusonként a képzési területekre határozza meg az állami finanszírozásban részesítendő hallgatók számát az előző évi jelentkezések és a munkaerőpiac igényeinek figyelembevételével.

1. *A képzési támogatás.* A képzési támogatást (normatívát) képzési *ciklusonként* (alapképzés, mesterképzés, doktori képzés), a *képzési területek eltérő költségeit* figyelembe véve kell megállapítani.
2. *A létesítményfenntartási támogatás.* A fenntartási támogatás javasolt mértéke távlatilag a teljes normatív támogatás 20%-a, az átmenet megkönnyítése érdekében néhány évig 30%-a. Az intézményfenntartási normatíva számításának alapját az előző évi teljes állami támogatásban célszerű meghatározni. Ez kellő gyorsaságú átmenetet és kellő stabilitást biztosít a finanszírozásban. A speciális igények az egyéb járulékos pályázati támogatásban figyelembe vehetők.
3. *A kutatási támogatás.* Az állami finanszírozás költségvetési forrásainak kutatástámogatásra használt részarányát fokozatosan 25%-ra kell emelni. A megemelkedett kutatási támogatás azonban csak akkor érheti el célját, ha a támogatás számításának alapja a kutatási kapacitások (tudományos minősítéssel rendelkezők száma) mellett fokozatosan, növekvő súllyal figyelembe veszi a kutatási eredményesség (cikkek, szabadalmak, alkotások, hivatkozások stb.) mértékét is.
4. *Pályázati úton elosztott egyéb járulékos támogatás.* E források szolgálnak képzés- vagy tudománypolitikai célból fenntartandónak ítélt kis szakok magasabb költségeinek támogatására; a nemzetközi szerződések keretében működtetett képzési programok támogatására; egyéb sajátos felsőoktatási tevékenységek támogatására (tangazdasági, klinikai, gyakorlóiskolai szakmai gyakorlat, kutatóberendezések, művészeti diplomamunkák stb. költsé-

geire); a társadalom- és oktatáspolitikai aktuális célkitűzéseinek támogatására és az intézményfenntartás speciális (pl. műemléki) feladatainak finanszírozására. A speciális sajátosságokat, célokat támogató pályázati források súlya a fejezeti költségvetési támogatás mintegy 5-10 %-a lehet.

5. *Szerződéses alapon nyújtott átalakítási támogatás.* A szerződéses alapú átalakítási támogatások célja, hogy az átmenet éveiben az intézményátalakulási kiadások finanszírozhatók legyenek, azaz forráshiány miatt ne maradjon el a szükséges átalakítás. Erre a támogatásra akkor van szükség, ha az intézmény iránti hallgatói érdeklődés változása miatt a képzési, kutatási és fenntartási támogatás összege több mint 5%-kal kisebb, mint a korábbi évben hasonló jogcímen kapott támogatás reálértéke. Az állam e források elosztásánál a szektorsemlegesség elve alapján jár el. Egy-egy intézményen belül érvényesítendő korlát lehet, hogy a nem normatív támogatások együttes aránya ne haladhassa meg egy adott évben sem az intézményi költségvetés 30%-át.
6. *Szerződéses alapon nyújtott intézményfejlesztési támogatás.* A fejlesztési támogatások odaítélésének alapelve az, hogy a fejlesztés költségvetési támogatásának célja az intézmény teljesítményének növelése, azaz a teljesítménymutatóinak javítása. Ennek teljesülése érdekében minden fejlesztési támogatás teljesítményszereződés keretében valósul meg. A fejlesztések finanszírozása a kívánatos ütemben akkor lehetséges, ha a már jelzett, addicionális költségvetési forrás társul egyéb források bevonásával.

Döntés a finanszírozásról

A kormány ciklusonként és képzési területenként meghatározza meg az állami finanszírozásban részesítendő hallgatók számát.

A kormány előterjesztése alapján az *Országgyűlés* a költségvetési törvényben képzési ciklusonként és képzési áganként meghatározza az egy hallgatóra eső képzési támogatást, a kutatási és a fenntartási támogatás, a beruházási és pályázati támogatás fejezeti összegét.

Az *oktatási miniszter* meghatározza az államilag finanszírozott hallgatói helyek intézmények közötti elosztását, valamint dönt a kutatási és a fenntartási támogatás, a beruházási és pályázati támogatás intézményenkénti elosztásáról.

A hallgatói támogatási rendszer fejlesztése

A hallgatói támogatás jelenlegi rendszerét kell fenntartani, amely a hallgatói normatíván alapuló tanulmányi ösztöndíjből, szociális (pl. önkormányzati) ösztöndíjakból, lakhatási támogatásból és az intézményben igénybe vehető természetbeni juttatásokból áll. E rendszer nem szorul lényeges átalakításra, a támogatás növelését elsősorban a szociális ösztöndíjra kell fordítani. A hallgatói támogatás rendszeréhez tartozik a diákhitel intézménye, amelyet fenn kell tartani.

1.4.4. Az intézményi vezetés

A képzési szerkezetben tervezett változtatások kapcsán át kell gondolni az intézményi irányítást. Változtatni annyit érdemes, amennyi a képzési szerkezet megváltoztatásához és a hatékonyabb működéshez szükséges. Minden átgondolatlan átalakítás oktatói és kutatói energiát köt le, és csökkenti a magyar felsőoktatás intézményeinek és egészének versenyképességét. Érdemes figyelembe venni, hogy az EU hivatalos dokumentumai nem kívánják meg az intézményi irányítási rendszer átalakítását.

A képzési szerkezet átalakításával nem történik a magyar felsőoktatásban olyan változás, amely az intézményi irányítás teljes átalakítását követeli meg. *Az intézményeket továbbra is az autonóm egyetemi közösség által választott rektornak kell vezetnie. A gazdálkodás jogszerűségéért a gazdasági főigazgató felel. Az akadémiai tevékenység és a menedzsmenttevékenység felügyelete nem választható ketté.* A felsőoktatási intézmények méretének és piaci helyzetének megváltozása ugyanakkor megköveteli, hogy az intézmények vezetésében az operatív döntések gyorsabban és hatékonyabban, a személyi felelősséget jobban megjelenítve történjenek. Ehhez szükséges átalakítások:

- a dékán vezetői szerepének és hatáskörének és a dékáni tanács hatáskörének növelése,
- a rektor vezető szerepének és hatáskörének és a rektori tanács hatáskörének növelése,
- az intézmények Társadalmi Tanácsainak a felsőoktatási törvény szerinti működtetése.

Az állami intézmények fenntartója a magyar állam, a fenntartói jogokat az oktatási miniszter gyakorolja. Az állami intézmények esetében ennek továbbra is így kell történnie.

Az oktatási miniszter fenntartói jogát ma lényegében a *felsőoktatási helyettes államtitkárságon keresztül gyakorolja*. Ennek célszerű így maradnia. A fenntartói jogok hatékonyabb ellátása – az intézmények méretének megnövekedése következtében – indokoltta teheti, hogy az oktatási miniszter – a felsőoktatási intézmény tanácsával és az egyetem képzési profiljában érdekelt szakminisztériumokkal egyetértésben – egy *Fenntartói Tanácsot* (a továbbiakban FT) hozzon létre. A FT a fenntartói jogok tekintetében a miniszter tanácsadó és döntés-előkészítő testülete, amelynek vannak jogosítványai az intézmény működésének vizsgálatára. A fenntartói jogok gyakorlójaként azonban csak a miniszter vagy a miniszter megbízásából a helyettes államtitkár jár el. Ebből következően a FT megbízatása a miniszter megbízatásával esik egybe.

Azon állami felsőoktatási intézmények esetében, amelyek nem állami intézményként való működése jelentősen növelhetné az intézmény lehetőségeit, a törvénynek meg kell engednie a szigorúan kontrollált – az állami vagyonszerzést megakadályozó – átalakulást. Ennek feltehetően számos formája lehetséges. Az

alábbiakban felvázolt minta az egyik lehetséges, a magyar felsőoktatás lehetőségeit növelő forma.

Ha a felsőoktatási intézmény képzési, kutatási vagy művészeti tevékenységének fejlesztésére jelentős és megbízható háttérrel rendelkező magánbefektető komoly ajánlatot tesz, Felsőoktatási törvény (a továbbiakban Ftv.) tegye lehetővé, hogy az oktatási miniszter előterjesztésére az Országgyűlés járuljon hozzá az intézmény következő formában történő átalakításához:

A befektető létrehoz egy *magánalapítványt* az intézmény fenntartásának támogatására. Az alapítványnak igazolnia kell, hogy legalább öt évre biztosítani tudja a felsőoktatási intézmény teljes költségvetésének legalább 30%-át.

Az alapítvány és az Oktatási Minisztérium létrehoz egy *intézményfenntartó közhasznú társaságot* (a továbbiakban Kht.), amelynek feladata az intézmény fenntartása. A közhasznú társaságot a tulajdonosi tanács által választott igazgató irányítja. A tulajdonosi tanácsban a szavazati arány a befektetett tőke és az intézmény finanszírozásában vállalt részesedés szerint oszlik meg.

Az Oktatási Minisztérium – az Országgyűlés jóváhagyása után – átadja a fenntartói jogokat az intézményfenntartó Kht.-nek. Az állami finanszírozás szintjét és fejlesztését az átadáskor szerződésben rögzítik. Az intézmény fenntartója ezek után az intézményfenntartó kht., amelyben az állam tulajdonrészsel rendelkezik.

1.4.5. Az állami irányítás

A felsőoktatás egésze tekintetében állami irányításon a *közigazgatási irányítást* értjük. Az állami felsőoktatási intézmények esetében a közigazgatási és a fenntartói irányítás között különbséget kell tenni.

A közigazgatási irányítás

A közigazgatási irányítás szereplői:

- az Országgyűlés,
- a köztársasági elnök,
- a kormány,
- az oktatási miniszter,
- a szakmai tartalomért felelős miniszterek.

A közigazgatási irányításban a legfontosabb kérdés az oktatási miniszter ágazati irányítási jogkörének meghatározása. Az ágazati irányítás sajátossága, hogy fenntartótól függetlenül kiterjed minden intézményfenntartóra, felsőoktatási intézményre, a bennük foglalkoztatottakra és az ott tanulmányokat folytatókra.

Az ágazati irányítás legfontosabb feladatai:

- a törvények és kormányrendeletek előkészítése,
- a miniszteri szintű szabályozás,

- a költségvetési támogatás elosztási rendszerének működtetése,
- a felsőoktatás rendszerének fejlesztése,
- fenntartói tevékenység feletti törvényességi ellenőrzés ellátása,
- hatósági engedélyezési jogkör gyakorlása,
- az államilag finanszírozott létszámok elosztása.

Egyértelműen és pontosan meg kell határozni az oktatási miniszter hatósági törvényességi ellenőrzési jogosítványait. A miniszter hatósági ügyekben hozott döntéseivel kapcsolatosan biztosítani kell a bírósági jogorvoslat lehetőségét. Tételesen meg kell vizsgálni a miniszter jelenlegi jogosítványait, és ki kell szűrni a felesleges engedélyezési jogköröket. Ezeket át kell adni a fenntartónak, illetve az intézményvezetés részére.

A fenntartói irányítás

A fenntartói irányítás kérdéseinek vizsgálata előtt igen lényeges annak tisztázása, hogy a fenntartó az a szervezet vagy személy, amely, illetve aki a *felsőoktatási intézmény működéséhez szükséges feltételeket biztosítja*. A fenntartó jogosítványai egységesek. Minden fenntartót azonos jog illet meg. Az intézmény működéséért a fenntartó felelős. Fenntartó lehet:

1. az állam,
2. alapítvány,
3. gazdasági társaság,
4. az egyházi jogi személy,
5. az országos kisebbségi önkormányzat,
6. önkormányzat,
7. magánszemélyek.

Felsőoktatási intézmény létesítésének személyi, tárgyi feltételeit jogszabály határozza meg. Felsőoktatási intézmény létesítésének jogát továbbra is az Országgyűlés hatáskörében kell tartani. Az állami felsőoktatási intézmények fenntartója az állam nevében az oktatási miniszter.

A fenntartó

1. dönt a felsőoktatási intézmény létrehozásáról, és az alapító okiratban meghatározza a felsőoktatási intézmény alapeladatait és az ehhez kapcsolódó kiegészítő tevékenységeket. A felsőoktatási intézmény létrehozását az Országgyűlés hagyja jóvá;
2. biztosítja a felsőoktatási intézmény működéséhez szükséges vagyoni, személyi és tárgyi feltételeket;
3. megállapítja a felsőoktatási intézmény költségvetését, és biztosítja részére a működéséhez szükséges költségvetési fedezetet;
4. az oktatási miniszteren keresztül a köztársasági elnökhöz kinevezésre felterjeszti az egyetemi tanárokat és az intézmény vezetőjét, az egyetemi tanács javaslata alapján kinevezi az intézmény gazdasági főigazgatóját;

5. jóváhagyja a jelentős átalakítási döntéseket: pl. jelentős beruházásokat, karok és új professzori állások létesét;
6. ellátja az intézmény működése feletti törvényességi ellenőrzést.

2. A tudományos kutatás és fejlesztés

2.1. Bevezetés

A tudományos kutatás és a kulturális élet egy nemzet öntudata, szuverenitása és gazdasági ereje szempontjából alapvető jelentőségű. *„Az értelmi fejletlenség előbb utóbb minden bizonytalansággal függésbe hozza a szellemi súly az egyedüles valódi felsőbbség a világon.”* Széchenyi István látnoki szavainak érvényessége ma bizonyára nyilvánvalóbb, mint akkor volt, amikor leírta. Technikai értelemben a XXI. század a mögöttünk hagyottnál is nagyobb mértékben a tudás, a tudomány évszázada lesz, a közösségek versenyképességét még inkább a tudás megteremtése (kutatás), átadása (oktatás) és felhasználása (innováció) határozza meg. Az elmúlt századok kiemelkedő magyar gondolkodói is felismerték a tudás és a tudomány értékeinek társadalom- és jövőformáló erejét, a nemzet életében és felemelkedésében betöltött jelentős szerepét. A nemzet nagyjai, a hazai szellemi élet kiválóságai tevékenységüket a nagyvilágra való kitekintéssel mindenkor a nemzeti haladás szolgálatába állították.

„Egy nemzet nagy csak akkor lehet, ha kebelében önálló kutatás folyik. Ezért a nemzetek életében döntő jelentősége van annak, van-e ott tudománypolitika...” Klebelsberg szavai sem kevésbé aktuálisak ma, mint a múlt század elején. Az Európai Unió tagállamai között talán a tudományos kutatás területén a legerősebb a kooperáció. Mégis, Németország kancellárja éppen a napokban jelentette be az új német tudománypolitikai tervet, amely világosan mutatja, hogy Európa jelentős hatalmai nem mondanak le az önálló tudomány- és technológiapolitikáról.

2.2. A jelenlegi helyzet

Magyarországon a rendszerváltoztatás után a *tudománypolitika a nemzeti politika meglehetősen elhanyagolt területe volt.* A tudományos kutatás ráfordításai jelentős mértékben csökkentek, a már 1990-ben is versenyképtelen kutatási infrastruktúra állapota tovább romlott, a tudományos pálya iránti érdeklődés csökkent. Az egymást váltó kormányok programjukban még igen, tényleges döntéseikben már kevésbé foglalkoztak a tudománypolitikával.

Először az Orbán-kormány dolgozott ki átfogó tudománypolitikai programot. A *Tudomány- és technológiapolitika 2000* című dokumentum a magyar tudomány és a technológiai innováció hosszú távú fejlesztési programját fogalmazta meg, amely a magyar szellemi élet, a gazdasági és politikai szféra széles körének elkötelezését, jövőbe tekintő tervein alapult. Ennek három ajánlása: 1. a meglévő

tudományos műhelyek megerősítése, versenyfinanszírozási abszorpciók képességük növelése, 2. a meglévő versenypályázati rendszerek megerősítése, 3. *Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok (NKFP)* indítása volt.

A megfogalmazott célok megvalósításához a 2001. és 2002. évi költségvetés jelentős forrásokat rendel. 2001-ben legalább 17,5 milliárd forinttal, 2002-ben további legalább 19 milliárd forinttal nőtt a kutatás és fejlesztés költségvetési finanszírozása. A 2002. évi statisztikai adatok szerint a kutatás és fejlesztés költségvetési támogatása elérte a GDP 0,7%-át, ami azt jelenti, hogy ha a vállalkozások kutatási és fejlesztési ráfordításai a költségvetési ráfordításokkal legalább azonos mértékűek lettek volna – az eredeti terveknek megfelelően –, abban az évben a GDP *legalább 1,4%-a szolgált volna* a kutatást és fejlesztést.

A tudománypolitika legfontosabb elemei közé tartozott egy teljesítményelvű, az ifjú nemzedék számára vonzó életpályamodell kialakítása, s első lépésként 2001-től kezdődően egységes oktatói és kutatói bérrendszert vezetünk be. Ebben a jövedelmet alapvetően az oktatói és kutatói pálya szigorú követelményeiken alapuló előmeneteli rendje határozza meg. A pálya egyes szakaszainak (tanárság, adjunktus, docens) jövedelmét az egyetemi tanárok garantált illetményének százalékában (45%, 50%, 70%) határoztuk meg, és pontos megfeleltetésbe hoztuk az oktatói és a kutatói beosztásokat. A garantált professzori illetményt a költségvetési törvény határozta meg. A fiatal oktatók és kutatók pályakezdésének segítésére létrehoztuk a Békésy György posztdoktori ösztöndíjat, amely országos versenypályázati rendszerben a legkiválóbb 250 doktorált fiatal részére biztosított docensi jövedelmet. Fenntartottuk a Bolyai-ösztöndíjat. A Széchenyi István-ösztöndíjjal országos versenypályázati rendszerben a 150 legkiválóbb docensnek előlegeztük meg a professzori jövedelmet. Az egységes oktatói és kutatói bérrendszer bevezetése *a kutatók számára 2001-ben átlagosan 30%-os béremelést jelentett, és az oktatói és kutatói pályát kiszámíthatóvá tette.*

A program az államilag fenntartott kutatóhelyeknél megerősítette *az alapellátáson és pályázati rendszeren alapuló kétszatornás költségvetési finanszírozást.* Az intézmények alapellátása 2001-ben és 2002-ben jelentősen nőtt. E számottevő növekedés mellett minden kutatóhely, tudományos műhely számára új lehetőséget jelentenek a 2001-ben az előző évinek mintegy kétszeresére, 2002-ben további másfélszeresére növekvő versenypályázati források.

A magyar kutatás és fejlesztés igazán kritikus pontja a vállalati kutatási és fejlesztési források dinamikus növekedése. Ennek legfontosabb ösztönzője a kutatás és fejlesztés profittermelő képessége és a kutatást és fejlesztést serkentő társadalmi környezet megteremtése. Mindkettőnek kulcskérdése az oktatás, a megfelelően képzett munkaerő és a megfelelő kutatási és fejlesztési műhelyek megléte. A vállalatokat közvetlen ösztönzőkkel is érdekeltté tettük K+F-ráfordításaik növelésében. Egyfelől a Műszaki Fejlesztési Alapprogram célzott pályázatain révén, másfelől azzal a régióinkban egyedülálló intézkedéssel, hogy 2002-től a vállalkozások kutatási és fejlesztési kiadásai 200%-át leírhatják adóalapjukból, ha saját laboratóriumukban vagy bármely más magyarországi kutató-fejlesztő he-

lyen végzik vagy végeztetik el fejlesztéseiket.

A program legjelentősebb lépése a versenypályázati finanszírozás jelentős fejlesztése volt. Az 1986-ban létrehozott – 1991-től önálló törvénnyel szabályozott – *Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok* (OTKA) feladata elsősorban az *alapkutatások* támogatása a tudomány fejlődésének belső logikáját követve. Egyéni kutatói vagy kutatócsoporti kezdeményezésre – elsősorban a felsőoktatási és kutatóintézeti műhelyekben – nemzetközi színvonalú tudományos eredmények létrejöttét, eszközbázisuk megteremtését finanszírozza – kissé leegyszerűsítve – évente és programonként 1 és 20 millió forint közötti mértékben. Az OTKA költségvetési támogatása a 2000. évi 3,3 milliárd forintról 2001-ben 5,2 milliárd forintra, 2002-ben 7 milliárd forintra nőtt. Rendkívül sajnálatos, hogy a 2004. évi költségvetésben az OTKA támogatás 5,7 milliárd forintra esett vissza, veszélyeztetve a programok végrehajtását.

A *Központi Műszaki Fejlesztési Alapprogram* (KMÚFA) feladatát abban határoztuk meg, hogy segítse elő az *alkalmazott kutatások*, a közcélú műszaki fejlesztések megvalósítását, az infrastruktúra fejlesztését, a hasznosításra alkalmas eredmények megismertetését, gyakorlati alkalmazásának meggyorsítását. A támogatottak köre is jóval szélesebb, mint az OTKA esetében. Egyetemi műhelyektől a kis- és középvállalatokon keresztül a magyar és nemzetközi nagyvállalatok kutató- és fejlesztőműhelyeiig terjed. Ismét némi egyszerűsítéssel témánként 10–150 millió forintos támogatást lehetett elnyerni pályázatain. A KMÚFA költségvetési támogatása a 2000. évi 6 milliárd forintról 2001-ben 8,7 milliárd forintra, 2002-ben 11 milliárd forintra nőtt.

A program keretében elindítottuk a több szakterületet egyszerre átfogó *Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programokat*, az alábbi öt területen:

1. Az életminőség javítása
2. Információs és kommunikációs technológiák
3. Környezetvédelmi és anyagtudományi kutatások
4. Agrárgazdasági és biotechnológiai kutatások
5. A nemzeti örökség és a jelenkori társadalmi kihívások kutatása

A pályázati programok 2001. évi költségvetési fedezete 5,75 milliárd forint, amely 2002. évben 10 milliárd forintra emelkedett. A NKFP első négy programja esetében a projektenként kérhető összeg minimum 100 millió forint, az ötödik program esetében ez minimum 10 millió forint. A pályázati projektek értékelésekor előnyt élveztek azok a témák, amelyek vállalkozás és közcélú kutatóhely konzorciális együttműködésén alapulnak. Olyan nagy ívű fejlesztéseket kívántak elindítani, amelyekben egy programon belül jelen van az alapkutatástól a piaci termékig vagy szolgáltatásig a teljes fejlesztési lánc; a vállalkozások aktív partnereivé válnak a kutatás és fejlesztés műhelyeinek, és maguk a programok konkrét eredmények létrehozását célozzák. A Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program harmonikusan illeszkedett az Európai Unió fejlesztési programjaihoz.

A kutatás és fejlesztés versenypályázati támogatását a fenti három pillére helyezve és ezzel egyidejűleg műhelyeit megerősítve a finanszírozás tekintetében hosszú ideje először állt elő az igazi áttörés lehetősége.

A kormányváltás után a tudománypolitika marginalizálódott. Az elindított programokat leállították, a költségvetési támogatás 2003-ban és 2004-ben jelentős mértékben, a versenypályázati finanszírozás drasztikusan csökkent. A kormány mintegy másfél évig egyáltalán nem foglalkozott a tudománypolitika kérdéseivel. Ebben csak a 2003 végén történt változás, amikor benyújtották „A tudományos kutatásról és a technológiai innovációs alapról” szóló törvényt. Az új törvény a vállalkozásokat fejlesztési hozzájárulásra kötelezi, amely az innovációs alap egyik forrása. Ezt az alapvetően helyes lépést azonban nem követte a költségvetési hozzájárulás növekedése. Az Innovációs Alap 2004. évi költségvetési hozzájárulása mintegy 10 milliárd forinttal kevesebb, mint a KMÜFA és az NKFP 2002. évi költségvetési támogatása volt.

2.3. Legfontosabb feladataink

1. A költségvetési támogatás csökkentésének korrigálása az intézményfinanszírozás és az alap kutatások versenyfinanszírozási támogatása (OTKA) esetében.
2. A bér és az infrastrukturális feltételek javításával az intézmények versenyképességének növelése.
3. Olyan önálló, de az Európai Kutatási Térség programjait figyelembe vevő aktív tudománypolitika megvalósítása, amely a magyar kutatás és fejlesztés eredményeit jól láthatóvá teszi. Ez a források koncentrálását, az európai szinten versenyképes területek kiválasztását és hatékony finanszírozását jelenti.
4. Az Innovációs Alapnak át kell vennie a Központi Műszaki Fejlesztési Alap és a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program első négy alprogramjának támogatását.
5. A nemzeti szempontból (pl. magyar nyelv) fontos bölcsészeti és társadalomtudományi kutatások számára új alapot kell létrehozni.
6. Következésképpen meg kell valósítani a felsőoktatási intézmények olyan finanszírozási reformját, amely a felsőoktatási kutatásokat hatékonyan, a magyar tudósok versenyképességét és a teljesítményeket figyelembe véve finanszírozza.

A hátrányos helyzetű rétegek oktatása

Szentirmai Attila

A leszakadt rétegek minden modern társadalomban késztetést éreznek arra, hogy elkülönüljenek. Belesüppednek tehetetlenségükbe, és a többségi társadalmat a televízió torzító lencséjén át szemlélik. E megmerevedett helyzetből a felnövekvő nemzedékeket az óvodai-iskolai neveléssel lehet kiszakítani. Az iskola a társadalmegyesítés eszközeként nem lehet szegregált. Ugyanakkor az integrált oktatást nem mint dogmát tartjuk követendőnek. Ha ugyanis egy iskolai osztályban tudásban, viselkedésben és a személyi higiénia elsajátításában lemaradt nagyszámú gyermek van, az a belátásra még éretlen többiekben ellenszenvet kelt, és az előítéleteket újratermeli. Mivel a lemaradt gyermekek a többiek fejlődését hátráltatják, a tehetősebb többségi szülők pénzt sem sajnálva máshová viszik gyermekeiket. A rosszul előkészített együttes nevelés így elkülönülésre ösztönöz. A tizenéves korosztály, különösen a középiskolás korúak számára viszont a szegregált nevelés a káros, mert a felzárkóztatást már nem szolgálhatja – ahhoz túl késői –, hanem csupán az elkülönülési hajlamot erősíti. Sajátságos, hogy az esélyegyenlőség fő szószólói számára a cigány középiskola gyakorlata mégsem visszatetsző.

A megoldást az adhatja, ha a társadalom felismeri, hogy a hátrányos helyzetben született gyermekeket (nem csak a cigányokat!) egy kötelező előkészítő szakasz után kell a közoktatás közös csatornáiba beengedni. E szakaszban az elkülönítést a pozitív diszkrimináció egy formájának kell tekinteni.

Közismert tudományos tény, hogy az emberi test és szellem alakulását a születést követő korai fejlődési szakaszban ért hatások alapvetően befolyásolják. Ezért később a hátrányos helyzetből adódó lemaradás csak különleges fejlesztőprogrammal csökkenthető. Ebből következik, hogy a felzárkóztató nevelést minél korábban el kell kezdeni. Mivel azonban csak a család szolgálhat a személyiségfejlődéshez szükséges érzelmi háttérrel, a kisgyermekeket nem szabad a családból kiszakítani. A felzárkóztató nevelés első grádicsa egy délelőtti-délutáni foglalkozást adó, számukra kötelező hároméves óvodai neveltetés lehet, amelyet ingyenesen lehet a szülők számára vonzóvá tenni.

Az intenzív nevelési szakasz az óvodával aligha érhet véget. Csak tapasztalat döntheti el, meddig kell a különleges nevelést folytatni, de valószínű, hogy az óvoda után szükség van egy második lépcsőfokra az iskola alsó tagozatában. Az intenzív iskolának a szokásos iskolai foglalkozásoknál hosszabb és behatóbb elfoglaltságot kell nyújtania, s mindezt azon a játékos módon, amelyre ez a korosztály fogékony. A cigány gyermekeknek gyakran nincs meg az iskolai munkához szükséges magyar szókincsük sem, hiszen a család vagy valamelyik cigány nyelven vagy keveréknyelven beszél, vagy a hiányosan nevelt szülők csak egy beszűkült szókincs továbbadására képesek. A gyermekek figyelemösszpontosító és absztrakciós képessége gyakran nem elég jó, mert első éveikben a környezet másfelé terelte figyelmüket. Mindezen nagy-nagy türelemmel, sok személyes foglalkozás árán, csak hosszú idő alatt lehet javítani.

De a hátrányos helyzetű gyermekeknek nemcsak a tanulás megkönnyítésére van szükségük több foglalkozásra, hanem a többségi társadalomban megkívánt viselkedés elsajátításához is. A fejlesztő iskolának törekednie kell arra, hogy neveltjei szabad idejüket is célirányosan töltsék. Erre keretet egy önkéntesen vállalható, alulról építkező, önszabályozó módon nevelő szervezet – egy cserkészcsapat vagy ahhoz hasonló – adhat. A *felelős* vezető személye a nevelés szempontjából alapvető jelentőségű, mert ennek a szervezetnek lehetne a feladata a népi hagyományok őrzése, a folklór (tánc, ének, képzőművészet) ápolása és az egymást kölcsönösen segítő ifjak csoportöntudatának fejlesztése. A „felelős” jelzõt nem véletlenül emelem ki, mert a testiségben rejtõzõ ösztönök a gondolati szféra ellenõrzése alatt mûködnek, és a csoportöntudat kialakításakor a vezetõ szuggesztív hatása és nevelési gyakorlata nagyban elõsegítheti növendékeinek a társadalomba való beilleszkedését. A nevelõnek közel kell kerülnie a szülõkhöz is, akikkel be kell láttatnia, hogy a gyermekeknek szentelt különös figyelem a javukat szolgálja. Ha ez sikerül, van esély rá, hogy a család belsõ élete is igényesebbé válik, de legalábbis nem húzza vissza a gyermekeket fejlõdésükben. Reális célként az fogalmazható meg, hogy az általános iskola negyedik osztályára ériék el azt a szintet, amely után az együttes nevelés a hátrányos és a többségi származású gyermekek számára kölcsönösen hasznos. Az így elõnevelt gyermekeknek már valószínûleg nem lesz nehéz a közös iskolába beilleszkedni, az ösztöndíj-rendszert a javukra fordítani és a többségi társadalomban megszokott felemelkedési pályák valamelyikét bejárni.

Erre a feladatra különlegesen képzett, áldozatkész pedagógusokat kell találni. Tekintve, hogy a feladat sokkal nehezebb, mint egy átlagos pedagógusé, csak a szokásosnál jóval nagyobb fizetéssel és eredményfüggõ többletjuttatásokkal, a falusi környezetben szolgálati lakással stb. lehet embereket találni rá. A főiskolán ilyen munkára sok cigány származású diákot kellene kiképezni, és addig is, amíg ilyenek kevesen vannak, az óvónői kart a felzárkóztatásért tenni kész cigány dadákkal célszerű kiegészíteni. Az intenzív nevelés módszertani fejlesztésére kísérleti óvodát, iskolát létrehozni – a képzõ intézmények védnöksége alatt – nem a nagyváros aszfaltján, hanem a falusi cigánytelepek sűrűjében érdemes.

Tennivalók a magyar ösztöndíj-politikában

Czvikovszky Tibor és Sohár Pál

A „kiművelt emberfők” jelentik nyersanyagokban és energiaforrásokban szegény hazánk jövőjének boldogulásának legfőbb zálogát. Az ország jövőjéért felelősséget érző értelmiség – köztük az egyetemi oktatók – egyik legfontosabb feladata a tehetséggondozás. Ezért tehát elodázhatatlan, hogy ennek legfőbb eszközét, egy hosszú távú, határozott célokat maga elé tűző ösztöndíj-politikát dolgozzunk ki.

Az oktatás nemcsak ismeretek átadását jelenti, hanem szellemi és lelki készségek, képességek kialakítását, jellemformálást és nevelést; nevelést a módszeres és igényes, fegyelmezett és lelkiismeretes munkára, a tehetség által reánk rótt kötelezettségek tudatosítására, a felelősségvállalásra a haza, a társadalom, a tudomány és a munkahely iránt. A nevelés során a teljesítmény megkövetelése mellett az *ösztönzés* a pedagógia egyik leghatásosabb eszköze.

A társadalomnak nemcsak erkölcsi kötelessége, de elemi érdeke is, hogy felismerje a kiemelkedő tehetségeket, és elindítsa a lehető legnagyobb teljesítményekhez, sikerekhez vezető úton. A letehetségesebb fiatalok kiválasztása és a feltételek biztosítása tehetségük kibontakoztatásához: az *elitképzés*.

Magyarország a kor s immár uniós tagságunk követelményeihez igazodva az elmúlt években a felsőoktatásban részesülő diákok számát többszörösére bővítette azzal a céllal, hogy a felnövekvő korosztályok egyre nagyobb százaléka kapjon lehetőséget egyetemi, főiskolai diploma megszerzésére. A felsőoktatás nagymértékű szélesítése, a tömegoktatás azonban a színvonalromlást, a diplomák devalválódásának veszélyét is magával hozhatja. *Ösztöndíj-politikánk újragondolását* egyebek között e veszély elhárítása indokolja.

Magyarországnak az európai közösség tagjaként alkalmaznia kell az ún. bolognai alapelveket: be kell vezetnie a többszintű (alap- és mesterfokú, illetve doktori) képzést, és „átjárhatóvá” kell tennie a magyar egyetemeket, azaz meg kell nyissuk egyetemeink kapuit más nemzetek ifjúsága előtt, és biztosítanunk kell a magyar diákok számára a külföldi tanulmányok akadálytalan folytatását. Ehhez el kell hárítanunk a nyelvi akadályokat. A mobilitást már jelenleg is segítik a diák-

hitel és a TEMPUS típusú ösztöndíjak, de további ösztöndíjalapokra és -formákra is szükség van.

Hazánkban igen sokféle ösztöndíj pályázható meg, és hasonlóan változatos a nem magyar állampolgárságú magyar és nem magyar diákok és kutatók számára a magyarországi tanulmányokhoz vagy kutatómunkához elnyerhető támogatások köre. E lehetőségek sokaságában nehéz eligazodni, párhuzamosságok léteznek, ügyeskedésre nyílik mód, és sok más probléma is hozzájárul ahhoz, hogy igen rossz e támogatások hatásfoka. Ezért egy hosszú távú, összehangolt, jól átgondolt, a nemzet érdekeire fókuszált ösztöndíjazási rendszer kidolgozása még a jelenlegi szerény anyagi források jelentősebb bővítése nélkül is látványos javulással, eredményekkel járhat. A magyar ösztöndíj-politika új alapokra helyezése leggyorsabban, legkönnyebben és leghatékonyabban az államilag finanszírozott ösztöndíjak terén valósítható meg, s itt is a legfontosabb.

Az állami ösztöndíjak elosztása a rendszerváltás előtt az Országos Ösztöndíj Tanács (OÖT), utána pedig, 2002-ig, a Magyar Ösztöndíj Bizottság feladata volt. Az OÖT, mint minden akkori szervezet, a kommunista diktatúra szempontjait szem előtt tartva működött, fő célja a hatalmi érdekeket kiszolgáló értelmiség jutalmazása, utánpótlása és ellenőrzése volt, s az ország számára nagy erkölcsi és anyagi károkat, kontraszelekción okozva hozta meg döntéseit. Az OÖT-t 1992-ben felváltó MÖB szakmai irányítás alá került, s testületei demokratikus úton, kiváló szaktekinetélyekből verbuválódtak, mégis – kényszerűségből, gyakorlatlanságból, kellő informáltság és határozottság hiányában, talán mert nem volt eléggé tudatában feladata fontosságának – sok mindent akaratlanul is „átmentett” a diktatúra évtizedeiből, s nem tudott maradéktalanul megszabadulni a múlt hordalékától.

Az oktatási kormányzat 2002-ben döntő lépésre szánta el magát, és az addig az Oktatási Minisztérium kötelékében működő MÖB helyett létrehozta az Eötvös József Ösztöndíj Közalapítványt (EJÖK), biztosítva, hogy az új intézmény szigorúan szakmai alapon, garantáltan politikától függetlenül, döntéseit a közalapítványt működtető kuratórium tagjai révén személyes felelősséget vállalva tevékenykedjék. További előrelépésként, a kuratórium kezdeményezésére, 2002 tavaszán az addig önálló hatóságként működő MÖB Irodát a kuratórium hatáskörébe helyezte. A közalapítvány tiszavirág-életű fennállása során hozzálátott az addigi ösztöndíjrendszer és -politika gyökeres átalakításához, s kidolgozta ehhez a legfontosabb alapelveket. Ezek irányadók lehetnek a jövőben a polgári, nemzeti elkötelezettségű oktatási kormányzatok számára is. A legfontosabb alapelvek a következők:

A minőség: Az ösztöndíjak – még ma is fellelhető – automatikus folyósítása helyett szerződésben rögzített feltételek szerinti *eredményességtől* (tanulmányi teljesítménytől) kell függővé tenni juttatásukat vagy felfüggesztésüket, illetve megszüntetésüket. Az ösztöndíj-politika alappillére a *tehetség–teljesítmény–minőség* követelményhármás szigorú és következetes *érvényesítése*. A kétoldalú nemzetközi megállapodások alapján a *pályázat nélküli ösztöndíjak* teljes és azonnali *felszámolása* szükséges (a már folyamatban levők kivételével).

A korrektség: A pályázatok elbírálásában a szakmai szempontok kizárólagossága. A bírálati folyamatnak szakszerűnek, teljesen nyilvánosnak és elfogulatlannak kell lennie. A szociális jellegű és megörökölt vagy aktuális politikai indíttatású támogatások felszámolandók. A pályázatok tárgyilagos elbírálásának biztosítása érdekében a szakkollégiumi tagok folyamatosan (háromévenként) cserélődnek, és kiválasztásuk demokratikusan, a tudományos és a művészeti közélet megítélésére alapozva történik.

Az ésszerűség: A teljes képzésre szóló kimenő és bejövő ösztöndíjak fokozatos leépítése. Ez abban az ütemben oldható meg, amelyet a nemzetközi szerződések megengednek. A felszabaduló pénzeszközöket a rész- és PhD-képzést nyújtó ösztöndíjak céljára lehet átcsoportosítani. A teljes képzésre küldést, illetve fogadást biztosító ösztöndíjakra vonatkozó szerződések átirányíthatóak az intézmények közötti kétoldalú megállapodások keretében.

A nemzeti érdek: A projekttámogatások kiterjesztése a hazánk számára „fontos” országok minél szélesebb körére, a lehető legnagyobb mértékben figyelembe véve a kölcsönösséget és a kiegyenlítettség szempontjából az anyagiakat is. Egyidejűleg a kihasználatlanokat le kell építeni, vagy meg kell szüntetni. „Fontos országok” a jelentős magyar népességű szomszédok és azok az országok (USA, Kanada, Ausztrália, Izrael és néhány nagy nyugat-európai ország), ahol nagy létszámú szórványmagyarok él. Az ezekből az országokból érkező magyar és nem magyar nemzetiségű ösztöndíjasok, illetve az eme országokba magyar ösztöndíjjal kiutazók a politikai határokon átnyúló összefogást erősíthetik az anyaországi és határon túli magyarság között, egyszersmind hozzájárulhatnak a történelmi előítéletek eloszlásához a szomszéd népek körében, és segíthetik hazánk beilleszkedését az európai nemzetközösségbe. A kifelé és befelé irányuló ösztöndíjazás átgondolt összehangolása, egyensúlyban tartása nagyban előmozdíthatja annak a célnak az elérését, hogy Magyarország *regionális kulturális-tudományos központtá váljék, s híd szerephez jusson az újraegyesített Európa közepén.* Visszaállítva az immár 14 országban működő *Collegium Hungaricum*-hálózat eredeti, elitkollégiumi funkcióját, biztosítani kell e patinás intézmények kulcsszerepét nemcsak a magyar kultúra közvetítésében, hanem a magyar ösztöndíj-politikában is.

Az Eötvös-ösztöndíj „elit” jellegének visszaállítása is az eredeti alapelveknek felel meg. Az ösztöndíj összegének jelentős megemelésével jár ez együtt, továbbá az évente nyújtott ösztöndíjak számának a pályázatok színvonalához való igazításával, és pályázati feltételként a PhD, illetve DLA fokozat meglétének kikötésével. A nemzetközi viszonylatban is versenyképes anyagi támogatást nyújtó Eötvös József-ösztöndíjat a kimagaslóan tehetséges, már komoly tudományos eredményeket elért fiatal kutatók külföldi útjainak támogatására, tehetségük minél teljesebb kibontakoztatásához a lehető legjobb feltételeket biztosítandó, az önkényuralmi korszakot követő első demokratikusan választott kormány Antall József személyes kezdeményezésére hozta létre. Kezdetben, hogy valóban a legérdemesebbek juthassanak ezen elit ösztöndíjhoz, az Eötvös-ösztöndíjat csak a PhD vagy DLA fokozatot már megszerzett pályázóknak ítélte oda a MÖB. Egyes

MÖB-tagok és a MÖB Iroda néhány munkatársa számára azonban az elit fogalma ellenszenvesnek, sőt antidemokratikusnak minősült, és mindent elkövettek a pályázási feltételek felpuhításáért és az elbírálás szigorúságának enyhítéséért. Néhány év leforgása alatt elérték, hogy doktorandusok, sőt átlagos vagy gyenge tanulmányi eredményt produkáló hallgatók is Eötvös-ösztöndíjasok lehettek. A tanulmányutak eredményét nem kérték számon, és az ösztöndíj összege éveken át változatlanul maradva fokozatosan devalválódott.

Utógondozás: Publicitás biztosítása a hazatérő magyar ösztöndíjasok eredményeinek: ehhez előadói és közzétételi lehetőségek megteremtése. A tanulmányúton elért kimagasló teljesítmények méltó elismerése, jutalmazása. A volt ösztöndíjasok további pályafutásának követése, vendéglátóikkal való további kapcsolattartásuk segítése, szervezése. A legsikeresebb pályázók számára garantálni kellene a további termékeny munka ideális feltételeit megfelelően dotált állások, jól felszerelt munkahelyek, kellő mértékű támogatás biztosításával az eredményes működés személyi és anyagi feltételeihez. Így lehetne a leghatékonyabban mérsékelni, illetve meggátolni az agyelszívást.

Tájékoztatás: Az érdekelték esélyegyenlőséget garantáló hatékony tájékoztatása a pályázási lehetőségekről. Az ösztöndíjakat odaítélő grémiumok tevékenységének gyors és pontos dokumentálása, a pályázati lehetőségekre vonatkozó információk hozzáférhetőségének elősegítése. A MÖB és EJÖK tízéves fennállása során végzett munkáját bemutató dokumentum összeállítása.

Naprakész *adatfeldolgozás*, pénzügyi s minden más, az ösztöndíjazással kapcsolatos statisztika folyamatos összeállítása.

A fenti célkitűzések közül eddig csak néhány – az is csak részlegesen –, több pedig egyáltalán nem valósult meg. Olyan is van (pl. bilaterális megállapodások módosítása, Eötvös-ösztöndíjak elit jellege), ahol jelenleg is ellentétes tendenciák érvényesülnek. A kitűzött célok eléréséhez megfelelő anyagi források szükségesek. Míg 2003-ig, ha változó ütemben is, de fokozatosan nőtt az ösztöndíjakra fordítható összeg, 2003-ban a keret felére zsugorodott, s gyakorlatilag azóta sem növekedett. E téren sürgető a kedvező változás.

Folyamatos korszerűsítés: A több mint 75 éves magyar ösztöndíj-politikában néhány sarkalatos alapelv fenntartása mellett állandó megújításra, a változó körülmények késedelem nélküli követésére van szükség. A legutóbbi években is felmerültek újabb szempontok, amelyek az ismertetett koncepció kisebb-nagyobb módosítását, kiegészítését kívánják. A legfontosabb ezek közül a doktorandusok számára létrehozandó külön ösztöndíj, amely a jelen támogatási rendszer hézagait tömné be.

A fenti gondolatok főként az állami ösztöndíjakra vonatkoznak. Ám ez a hazai ösztöndíj-lehetőségeknek csak egy viszonylag szűk szegmensét jelenti a nem államilag felügyelt támogatások átláthatatlan útvesztője mellett. Azonban az állami, illetve az állam által felügyelt ösztöndíjak tekintélyes része is a MÖB-től és egymástól függetlenül, változatos csatornák kusza rendszerén, ellenőrizetlenül, összehangolatlanul és sokféle elosztási szempont érvényesülése közepette jut el

a kedvezményezettekhez. A jelenleg kaotikus állapotok egységes elvek szerinti, összehangolt és a nemzet érdekeit következetesen és kompromisszummentesen érvényesítő rendezése nagymértékben javíthatná az ösztönzések hatékonyságát, gazdaságosságát és igazságosságát. Természetesen vannak olyan speciális területeket támogató ösztöndíjfajták, amelyek elkülönített kezelése célszerű és indokolt lehet. Ezek közé tartoznak a határon túli magyar fiataloknak szóló ösztöndíjak vagy a külföldön élő kiemelkedő magyar tudósok hazai működését elősegítő ösztöndíjak.

Rendezni az ösztöndíjazás ügyét – ismételten hangsúlyozzuk – nemzetstratégiai fontosságú feladat, ahol hosszú távon sokszorosán megtérülnek a ráfordítások. E tanulmány a rendezéshez szeretne segítséget nyújtani a nemzeti ösztöndíjpolitika elveinek rendszerbe foglalásával és felvázolásával.

GAZDASÁG A NEMZETÉRT

A mai közgazdaság-tudomány belső ellentétei és korunk alapvető kérdéseinek eltérő megítélése¹

Szakolczai György

1. Bevezetés

A modern közgazdaság-tudomány nem egységes: belső ellentétek osztják meg. Annak ellenére igaz ez állítás, hogy a modern közgazdasági gondolkozást alapvetően meghatározó amerikai közgazdaság-tudomány összességében konzervatívá vált, és ennyiben egységes. Egységes annyiban is, hogy nagyszámú és egymáshoz nagymértékben hasonló tankönyvet produkál, amelyekből nem világlik ki első olvasásra, de akár alaposabb tanulmányozásra sem, ez a mélységes belső ellentét.

A mostanit megelőzte a szinte teljes belső egység kora, amely a neoklasszikus közgazdaságtannak vagy a modern közgazdaságtan fő irányzatának (*modern mainstream economics*) időszaka volt. Ez a Keynes előtti neoklasszikus közgazdaságtan és a keynesi elmélet szintézisét hozta létre, s ezt akkor szinte mindenki elfogadta. A szintézis Samuelson tankönyvének első, 1948. évi kiadásával (Samuelson 1948) született meg, amelyhez hasonló súlyú és jelentőségű művet a modern közgazdaságtan mindmáig nem tudott megalkotni. Érdemes szó szerint idézni, amit erről a mai, egymáshoz olyannyira hasonló amerikai tankönyvek egyikének szerzője, Blanchard ír műve utolsó, a makroökönómia történetét összefoglaló fejezetében:

„A neoklasszikus szintézis

Az Általános Elmélet (Keynes 1936/1973, Keynes 1936/1963, Keynes először 1936-ban megjelent főműve) néhány év alatt átformálta a makroökönómiát.

¹Ez a cikk a *Valóság* XLVIII/9. (2005) számának 85–102. oldalán megjelent hasonló című cikk eredeti, részletesebb változata. Köszönjük a *Valóság* szerkesztőségének, hogy a közléshez hozzájárult.

Nem mindenki tért át erre a hitre, és kevesen értettek egyet tanításának egészével. A legtöbb vita azonban ekörül szerveződött meg.

A korai 1950-es években széles körű egyetértés alakult ki, amely Keynes számos gondolatának és a korábbi közgazdászok gondolatainak integrációján alapult. Ezt a konszenzust nevezték neoklasszikus szintézisnek. Hogy Paul Samuelsont idézzük, ő tankönyvének, az első modern közgazdaságtani tankönyvnek 1955. évi kiadásában (Samuelson 1955) a következőket írja:

»A legutóbbi években az amerikai közgazdászok 90 százaléka már nem »keynesi közgazdász« vagy »Keynes-ellenes közgazdász«. Ehelyett mindannak a szintézisén dolgoztak, ami értékes eleme a régebbi közgazdaságtannak és a jövedelemmeghatározás modern elméleteinek. Az eredményt neoklasszikus közgazdaságtannak lehet nevezni, és ezt, nagy általánosságban, mindenki elfogadja, a szélsőségesen baloldali és szélsőségesen jobboldali szerzők öt-öt százalékától eltekintve.«

A neoklasszikus szintézis maradt az uralkodó nézet további húsz évre. Megdöbbentő mértékű volt a haladás, és a korai 1940-es évektől a korai 1970-es évekig terjedő idő tekinthető a makroökómia aranykorának.» (Blanchard 1997, 611.)

E sorok írójának véleménye szerint a keynesi közgazdaságtani forradalom elsősorban nem elméleti, hanem etikai forradalom volt, és ezt a neoklasszikus szintézist is ezek az etikai megfontolások alapozták meg. Keynes előtt a közgazdászok – az akkori közgazdaságtant teljes egészében elutasító szocialistáktól, kommunistáktól és forradalmároktól eltekintve – a gazdasági válságok periodikusan ismétlődő sorozatát a velük járó mérhetetlen emberi nyomorúság periodikus ismétlődésével együtt mintegy természeti adottságnak tekintették, olyasminnek, mint a szélvész, a földrengés vagy a vulkánkitörés. Ennek egyes hatásait felületi intézkedésekkel talán kissé enyhíthetőknek tekintették ugyan, alapvető kezelését azonban éppolyan lehetetlennek, mint a vulkánkitörés elhárítását.

Azt hiszem, nem tévedek, ha úgy látom, hogy Keynes és követői elsősorban etikai szempontból utasították el ezt a felfogást, és elsősorban etikai megfontolások alapján kerestek tudományos megoldást arra a helyzetre, amelynek egyszerű tudomásulvételét nem csupán tudományos szempontból tartották elfogadhatatlannak. A modern makroökómia tehát ezek szerint éppúgy erkölcsi felháborodásból született meg, mint ahogy az önkényuralom, a teljhatalmú uralkodók és léha udvaroncok elleni felháborodásból született meg maga a közgazdaságtan is az erkölcsfilozófus Adam Smith 1776-ban megjelent művével, amely azonban csak a legjobban megfogalmazott kifejezése volt az akkori, a nagy forradalmakra és az amerikai függetlenségi háborúra vezető közszellemnek.

A fejlett országok gazdasági válságainak periodikus ismétlődése ma már a modern közgazdaságtan, az előbb bemutatott neoklasszikus szintézis kidolgozása, elterjedése és általános alkalmazása folytán – remélhetőleg véglegesen – a

múlté. Korunk azonban új és nem kevésbé súlyos problémát hozott, és ez a globalizáció. Első megközelítésben közgazdasági szakkérdésnek tűnik, de ismét nem csak az. Ismét vannak, akik úgy látják, hogy előretörése olyan, mint a szélvész, a földrengés vagy a vulkánkitörés, éppúgy tudomásul kell venni, hogy ez a folyamat tömegeket és nemzeteket temet el, és alapvető emberi értékek fennmaradását fenyegeti, ahogy elemi csapások esetén. Ugyanakkor ismét vannak, akik az eseményeknek ezt a menetét nem fogadják el, ahogy a XVIII. század gondolkozói és tömegei nem fogadták el az önkényuralmat, és a XX. század gondolkozói és tömegei a kimélyült gazdasági válságot. Nem alaptalan az a vélemény, hogy korunk közgazdaságtanában, sőt korunk egész politikájában és közéletében a legfontosabb törésvonal, hogy fenntartás nélkül el kell-e fogadnunk a globalizációt, és elő kell-e mozdítanunk világméretű kiterjedését, vagy hangot kell-e adnunk fenntartásainknak, és keresnünk kell-e az emberiség számára az elfogadhatóbb alternatívát.

Szinte a véletlen adott lehetőséget arra, hogy be tudjuk mutatni a modern közgazdaság-tudomány meghatározó belső ellentétét. Rudiger Dornbusch, aki nemcsak a tudomány, hanem a hatalom képviselője is annyiban, hogy egyike azoknak, akik alapvető módon határozzák vagy határozták meg a nemzetközi pénzügyi szervezetek politikáját és magatartását, nemcsak tudományos könyveket és cikkeket, valamint tudományos eredményeket népszerű formában, gyakorlati gazdaságpolitikusok és politikusok számára közvetítő munkákat tett közzé, hanem publicisztikákat is, és ezeket gyűjteményes kötetben is közreadta (Dornbusch 2000). Cikkeit – saját közlése szerint – elsősorban a vezető üzletemberek által olvasott lapokban, a *Business Week*ben, a *Wall Street Journal*ban és a *Financial Times*ban tette közzé, de egyebütt is. Ezekben a publicisztikai művekben gondolatai népszerű előadására törekszik, és felhagy az igényvel, hogy szigorúan csak szakmai kérdések körében maradjon, és következtetéseit egzaktt módon bizonyítsa. Tehát lehetősége nyílt általános felfogásának kötetlen előadására és az olvasónak pedig a megismerésére.

Az első részben Dornbusch személyét és tevékenységét, valamint – pontokba foglalva – publicisztikáiban kifejtett nézeteit tekintjük át. A második rész ezek valóságértékét és kritikáját veszi sorra, elsősorban a közgazdaságtan ma is meglévő fő irányzatának képviselőire és magyarul is megjelent munkáikra támaszkodva, hogy ezzel is megkönnyítsük az olvasó számára az esetleges további tájékozódást. A tanulmányt a következtetések rövid összefoglalása zárja le.

2. Dornbusch és tézisei

Rudiger Dornbusch Svájcban kezdte tanulmányait, a University of Chicagón, a neoliberalizmus fellegetvárában fejezte be, és ezt követően az MIT (Massachusetts Institute of Technology) közgazdaságtan-professzora. A University of Chicagón alakult ki kapcsolata Stanley Fischerrel, tankönyveinek legfontosabb társszerző-

jével, aki ugyancsak az MIT professzora lett. Számos amerikai kutatási intézmény munkatársa, és számos esetben szerepelt a Valutaalap, az Egyesült Nemzetek és a Világbank tanácsadójaként különböző kormányok mellett.

Stanley Fischerrel együtt írt *Macroeconomics* című tankönyvének első kiadása 1978-ban jelent meg (Dornbusch–Fischer 1978), a magyar könyvtárakban fellelhető utolsó kiadás az ötödik (Dornbusch–Fischer 1990). 1983-ban tették közzé *Introduction to Macroeconomics* (Fischer–Dornbusch 1983a), *Introduction to Microeconomics* (Fischer–Dornbusch 1983b) és *Economics* (Fischer–Dornbusch 1983c) című tankönyveiket, amelyek tulajdonképpen önálló tankönyvírói tevékenységük befejezésének tekinthetők. A makroökonómiai tankönyv későbbi, David Begg továbbírt társszerzővel együtt írt változata (Begg–Fischer–Dornbusch 1984/2000) ma az egyik legáltalánosabban használt tankönyv. Első tankönyveiket még mint az MIT professzorai írták alá. A *Macroeconomics* ötödik kiadásában már azt olvashatjuk Stanley Fischerről, hogy 1988-tól Vice President, Development Economics and Chief Economist a Világbanknál. A *Makroökonómia* 2000. évi kiadásában már az szerepel a neve alatt, hogy First Deputy Director, International Monetary Fund.

Áttérve Dornbusch alkalmazott közgazdaságtani és gazdaságpolitikai tevékenységére, tudomásom szerint sohasem volt adminisztratív értelemben is a Világbank vagy a Valutaalap vezető tisztviselője, de aktív módon vett részt ezeknek az intézményeknek a munkájában. Tudományos vezetője volt a fentebbi, valamint más gazdaságpolitikai intézmények számos konferenciájának, és az ő (társ)szerkesztésében jelent meg több nemzetközi konferencia anyaga (Armella–Dornbusch–Obstfeld 1983), (Dornbusch–Simonsen 1983), (Dornbusch–Helmers 1988), (Dornbusch–Draghi 1990), (Dornbusch–Marcus 1991). Foglalkozott Kelet-Európa rendszerváltás utáni problémáival is (Dornbusch–Nödling–Layard 1993), (Dornbusch 1994). A felsorolás nem teljes.

Az itt ismertetett publicisztikáknak az ad igazi jelentőséget, hogy a szerző mint a nemzetközi pénzügyi intézmények vezető szakértője komoly nemzetközi gazdaságpolitikai, tehát voltaképpen közéleti szerepet tölt be. Aligha képzelhető el fontosabb közéleti szerep, mint hatalmas országok gazdaságát és ezen keresztül egész létét meghatározó alapvető gazdasági döntések meghozatala vagy az ebben való – informális vagy tanácsadói szintű – részvétel. Alapvető politikai döntésekről van szó még akkor is, ha a nemzetközi pénzügyi szervezetek szerepe formálisan csupán tanácsadásnak, az esetleges kölcsönnyújtási feltételek meghatározásának, sőt elvben az érintett országok által kidolgozott szándéknyilatkozatok véleményezésének minősül csupán. Ezek a publicisztikák ezért nem pusztán a szerző felfogását mutatják be, hanem bizonyos fokig utalnak a nemzetközi pénzügyi szervezetek döntései mögött meghúzódó, általános közgazdasági és politikai jellegű elvi alapokra, sőt akár a döntéseket meghatározó értékítéletekre és mentalitásra is.

Térjünk át ezek után a publicisztikákban kifejtett nézetekre. Az itt közölt idézetek az első két, a szerző által is kiemelt és az érvelésről áttekintő képet adó cikkből származnak, de a továbbiak szelleme is megegyezik az itt kifejtettekkel.

1. Az elméleti háttér és a modern közgazdaságtan vezető irányzatai közötti törésvonal. A szerző ebben a tekintetben félreérthetetlen, és az előszó legelején a következőket írja: Az esszék a legidősebb közgazdasági kérdésekkel,

„a politika és a jó közgazdaságtan metszéspontjaival foglalkoznak. Az ezeket megalapozó ideológia leplezetlenül Chicago, vagyis a University of Chicago azon meggyőződése, hogy mindent a piacok oldanak meg a legjobban, és hogy a bürokratákat – még ha jó szándékúak is – általában megőrjít a politika és a tökéletes megoldásokra való szélsőséges törekvés. A chicagói nézet szerint a bonyolult problémáknak egyszerű megoldásuk van. (Erre az MIT-nek az a ríposztja, hogy a bonyolult problémákra könnyen érthető, de rossz választ lehet adni.) Való igaz, hogy ezek a chicagói válaszok időnként kicsit kemények, de ugyan ki érvelhet úgy, hogy a bürokraták eredményei általánosságban jobbak? Még akkor is, ha eredményeik jobbak lennének, ők vannak hatalmon, és ezért állandóan provokálni kell őket, hogy megismertessük velük az alternatív megoldásokat, és korlátozzuk ambíciójukat.” (I. m. ix.)

A szerző tehát eléggé provokatív módon adja elő a közgazdaság-tudomány ma is legfontosabbnak tekinthető két fő iránya közti alapvető ellentétet, és a legteljesebb mértékben megerősíti azt, amit erről a bevezetésben írtunk. Nem közgazdászok számára röviden annyit, hogy a University of Chicago a neoliberalizmus és fő képviselője, Milton Friedman fellelvárára, az MIT szellemét pedig – még ha ezt a szellemet az MIT több professzora elutasítja is – Samuelson és a neoklasszikus szintézis határozza meg. Friedman az általános felfogását jól mutató publicisztikai jellegű munkákat is közzétett [(Friedman 1962), (Friedman 1962/1996), (Friedman 1980), (Friedman 1980/1996)], és néhány behatároltabban szakmai munkája is megjelent magyar nyelven (Friedman 1986). Samuelson egyes munkáira már utaltunk [(Samuelson 1948), (Samuelson 1955)], magyar nyelven pedig ekkor már William Nordhausszal együtt írt tankönyvének 12. és 16. kiadása jelent meg [(Samuelson–Nordhaus 1985/1988), (Samuelson–Nordhaus 1998/2000)].

2. Történelmi háttér: a soha nem látott prosperitás évszázada. A szerző ebben a tekintetben is félreérthetetlen, és elemzése szerint a gazdasági liberalizmus vezetett a XX. század páratlan gazdasági eredményére: a soha nem látott prosperitásra. Az általa adott történelmi áttekintés világméretű és évszázados léptékű, és – Angus Maddisonra (Maddison 1982) hivatkozva – a következőket írja:

„1700 és 1820 között szinte semmi sem történt a világ egy főre jutó GDP-jével. [...] 1820-ban [...] India és Kína együtt még a világ GDP-jének felét adta. Ekkor jött azonban az első drámai mértékű növekedés, amely a XIX. században megháromszorozta Európa életszintjét, és megnégyszerezte az Egyesült Államokét.” (I. m. 4.)

„Ami azonban drámai növekedésnek látszott a XIX. században, eltörpül a [XX. század] eredményei mögött. A XX. század produkálta az életszint bár-

mikor látott leggyorsabb növekedését, és ennek legnagyobb része is ennek a századnak a második felére összpontosult. 1950 után Japán nyolcszorosára növelte életszintjét, Kína pedig ebben az időszakban több mint hétszeresére növelte egy főre jutó nemzeti jövedelmét. Ázsia fellendülő piacgazdaságai nagyjából ugyanezt érték el.” (I. m. 5.)

„A legnagyobb eredmény nyilván az, hogy fejlődő országok alig ötven év alatt évszázados elmaradottságot ráztak le. [...] Szingapúr a semmiből jött, hogy túltegyen Nagy-Britannián, Kína pedig az életszint elképesztő meghatszorozódását érte el egy olyan 1950. évi helyzetből kiindulva, amely nem különbözött az 1700-astól.” (I. m. 7.)

Ezek tények, és ezekre célszerű a következő részben visszatérni.

3. A politika és a gazdaság. A szerző ezzel kapcsolatos nézetei is egyértelműek, és már az eddigiekből is következnék, mégis külön foglalkozik a kérdéssel. Már az előszóban azt olvashatjuk, hogy

„a célkeresztben elsősorban a rosszul kormányzó politikusok állnak Braziliától Oroszorszáig és Japántól a sok többi országig, ahol a hatékony demokrácia és a felelősségrevonhatóság hiánya botrányos kockázatok vállalására és gazdasági katasztrófákra vezetett.” (I. m. x.)

Az álláspont tehát világos, a hibák elsődleges oka az állam és a politika.

4. „Az állam kezdete és vége” („The Come and Go of the State”). Az állam gazdasági szerepvállalásának teljes elutasítását Dornbusch történelmi érvekkel is alátámasztja, ezekről a későbbiekben még lesz szó. A provokatív című cikk az első bekezdésében erről a következőket írja:

„Egy századdal ezelőtt az állam gazdasági téren gyakorlatilag nem létezett. Teljes volt a javak és szolgáltatások forgalmának szabadsága, a forgalmat az arany mint közös valuta alapján bonyolították le (némi ezüsttel kiegészítve egyes külön helyeken), a jóléti államról még csak nem is hallottak, és olyasmiről, hogy a kormány gyártott volna javakat, vagy nyújtott volna szolgáltatásokat – a honvédelem körétől eltekintve –, még csak nem is létezett. A XX. század hozta mindezt. Amint azonban ez a század a végéhez közelít [ez a cikk 1997-ben jelent meg először], „úgy közelít a végéhez a Gazdasági Államnak, az alapvetően rossz eszmék egyikének az ideje. [Ami e helyett jön], az egy határok nélküli világ, verseny a szabad piacokon és a jóléti állam félreérthetetlen visszavonulása. Ez ígéri azt, hogy megteremti a jólétnek és a rugalmasságnak az új bázisát, amire szükség van azoknak a minden eddigit felülmúló kihívásoknak a kezeléséhez, amelyeket az új technológiáknak és több milliárd embernek a világpiacon való megjelenése okoz. Vannak efelől némi kétségek, de az alapvető feltevés az, hogy az állam eszméje a múlté. A XX. század vége visszavisz minket oda, ahol egy századdal ezelőtt voltunk: a technológiába, a lehetőségek és kihívások állandóan kiterjedő világába és a liberális gazdasági rendbe vetett legteljesebb bizalomhoz.” (I. m. 25.)

Ez az állam gazdasági szerepének teljes elutasítása.

5. A jóléti állam felszámolása. Az állam gazdasági szerepének teljes elutasítása nyilván magában foglalja a jóléti állam elutasítását is, amint ez már meg is jelent az előző pontban. A részletesebb kifejtés szó szerint a következő:

„A nagy, rosszul működő kormányzati apparátusok a fejlett gazdaságok és még inkább a fejlődő világ uralkodó elemévé váltak. Ez a protekcionizmusnak, a kapitalizmus és az individualizmus ellentétének másik oldala. Azok, akik azt hitték, hogy ez pozitív teljesítmény, jóléti államnak nevezték, azok viszont, akik felismerték, hogy akadályozza a versenyt és az újítást, és az erőforrások elvesztegetése, mindent átható és megfojtó kormányzatnak [pervasive and stifling government]. A fogyasztásra és beruházásra fordított kormányzati kiadások, a közegészségüggyel és a munkanélküliséggel kapcsolatos igen nagy jövedelemátcsoportosítások [transfer payments], valamint a növekvő adósságszolgálati terhek mind a nagy kormány [big government] történetéhez tartoznak.” (I. m. 29.)

A jóléti állam elutasítása ennél egyértelműbb nem lehet. Ezek után nem lehet csodálkozni, hogy a későbbiekben már „a jóléti állam megszüntetése” (i. m. 33.) szerepel.

A jóléti állam elítéléséhez a munkanélküli-segély intézményének elítélése kapcsolódik. A közszolgálati alkalmazottak számának növekedése mellett

„ott van a nagyszámú munkanélküli, akiket azért fizetnek, hogy ne dolgozzanak, és így fennmaradjon a status quo és a társadalmi béke. [...] Bizonyára nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a [közületi] kiadások nagy részét arra fordítják, hogy az emberek ne dolgozzanak, és hogy az államapparátus nagy része nem tesz mást, mint hogy akadályozza a magánkezdeményezést és ennek sikerét.” (I. m. 16–17.)

6. A foglalkoztatási viszonyok. A jóléti állam és ennek részeként a munkanélküliségi segély elutasításához a foglalkoztatás biztonságának elutasítása társul, noha ezek együtt igencsak súlyos veszedelmet jelentenek a csak a munkájukból élők számára. Itt, tekintettel arra, hogy ez a tanulmány elsősorban nem közgazdászok számára készül, legalább a bevezetésben el kell tekinteni a szó szerinti idézettől, és le kell írni magát a problémát.

Az Egyesült Államokban mindig is a munkahely gyakori változtatása volt a természetes. Sohasem számított erkölcsileg elítélendőnek, ha valamely vállalat elbocsátotta fölösleges munkását vagy alkalmazottját, és a munkásoknak és alkalmazottaknak sem volt különösebb erkölcsi kötelezettségük vállalataikkal szemben. Ez alól volt kivétel, például a tartós foglalkoztatásra berendezkedett Ford. Általánosságban azonban valósággal gyanús volt az, aki túl sokáig maradt egy munkahelyen, mert ezzel mintegy azt bizonyította, hogy másra – többre – nem

alkalmas. A munkavállalók nehézségeihez hozzájárult a munkáltatási és a bérviszonyok szabályozásának mindig is alacsony szintje. Németországban ugyanakkor nagy hagyománya van a háromoldalú bérügyi és foglalkoztatáspolitikai tárgyalásoknak, ahol a három oldal a munkáltatók, a munkavállalók és az állam. Sokáig ennek tudták be, hogy Németországban a foglalkoztatás magas szintje az infláció alacsony szintjével járt együtt, szemben az Egyesült Államokkal, ahol a nagyobb mértékű munkanélküliség számított az infláció letöréséhez az egyetlen eszközhöz. Japánban ugyanakkor az amerikai rendszer ellentéte, a vállalat és alkalmazottja közti életre szóló szamurájhűség volt a természetes. Hogy ezeknek a rendszereknek mik az előnyei és hátrányai, évtizedes vita tárgya.

Következzék itt is a szó szerinti idézet:

„Nehéz bizonyítani, hogy ami a vállalatok vezetését illeti: az Egyesült Államok stílusát a japán stílussal szemben, avagy ami a munkapiac jellegzetességeit: az európai hosszú távú kapcsolatokat az Egyesült Államok stílusa szerinti nagy munkaerő-forgalommal szemben, hogy az egyiknek vagy a másiknak van-e jobb hatása [a gazdasági növekedés lehetőségeire], és megmondani, hogy hogyan lépünk előre. Valaha úgy látszott, hogy a japán vállalatirányítás és a német munkaerőpiac ad nagyobb lehetőséget a jobb teljesítményre, ma azonban az egyik Japán gazdasági összeomlásával azonosítható, a másik pedig az euroszklerózissal. Az igazi jó megoldás keresése ma is tovább folyik.” (I. m. 7.)

Itt tehát az álláspont nem egészen egyértelmű, de az amerikai rendszerhez, a nagyobb munkaerő-forgalomhoz és a munkahely kisebb biztonságához való vonzódás mégis félreérthetetlen.

7. A növekvő jövedelmi egyenlőtlenség és ennek politikai következményei.

Az állam gazdasági szerepének, a jóléti államnak és a foglalkoztatás biztonságának csökkentéséhez vagy felszámolásához az itt idézett nézetek szerint a jövedelemelosztás nagyobb egyenlőtlensége és a nagyobb jövedelmi különbségek párosulnak.

„El kell ismernünk, hogy a versenynek, a privatizációnak és a globalizációnak drámai mértékű hatása van a viszonylag kevésbé képzettek jövedelmére. Az Egyesült Államokban ez az eltolódás már bekövetkezett, Európában ezt a csatát most vívják. [...] Európának és Japánnak el kell fogadnia a munkabérek szélesebb szóródását. [...] Aminek jönnie kell, az nem új fejlemény, de több lesz belőle” – azaz tovább kell nőnie a jövedelmi egyenlőtlenségnek. (I. m. 33.)

„Mi azonban a baj az egyenlőtlenséggel? – írja másutt. – A szegénység a rossz, nem az egyenlőtlenség. [...] Nyílt és versenyző piacokon bármely személy bérenek nagy része lehet bármely évben a jó- vagy balszerencse következménye. Ezek [...] az eltérések azonban átlagukban az energiát és a tehetséget, a motivációt és az emberi tőkébe való beruházást fejezik ki. Minden

olyan társadalom, amely korlátozza a teljesítmény javadalmazását, elérheti az egyenlőséget, de alacsony közös nevezőn. A kiválóság javadalmazása vagy az egyenlőtlenség – ha annak akarjuk nevezni – a fejlődés nagy mozgatóereje. [...] Háromszoros éljen az egyenlőtlenségnek; ez a növekedésnek, a növekedés pedig a szegénység felszámolásának legbiztosabb útja.” (I. m. 20–21.)

Ez szinte az egyetlen pont, ahol már Dornbusch is felismeri az aggasztó politikai következményeket:

„Az egyenlőtlenség most következő növekedése döntő új fejlemény lesz. Az egyik oldalon ott lesznek a multimilliárdosok, akik új technológiákat fejlesztenek ki, s ezek drámai mértékben megnövelik az emberi termelékenységet mind a munka, mind a szórakozás terén. A másik oldalon viszont ott lesznek a korábbi középosztályhoz tartozó szavazók, akik lemaradnak. Eddig ennek a hatásai még csak nagyon kevéssé voltak érezhetők. Egészen biztos azonban, hogy amint belépünk az új századba, az egyenlőtlenséggel és a gazdasági bizonytalansággal együtt járó demokrácia szinte teljes biztonsággal robbanás-hoz vezet.” (I. m. 33–34.)

8. A követendő út első konkrét eleme: a jó pénz. Az állam gazdasági szerepének elutasításából, amint erről már a 4. pontban is szó volt, egyenesen következik az állam pénzügyi szerepének az elutasítása is, vagyis a pénzrendszernek az államtól való függetlenítése. A követendő út a száz évvel ezelőtti helyzethez való visszatérés, a jó – azaz a stabil, értékálló – pénz helyreállítása és az állam pénzügyi szerepének megszüntetése, ami voltaképpen már meg is történt:

„[Már] visszatértünk a jó pénzhez és azokhoz az intézményekhez, amelyek ennek fenntartását ígérik.” (I. m. 11.) „Az aranyvaluta rendszer rögzített valutaárfolyamokra vezetett a világ egészében.” (Uo.) „A világ, amelyben élünk, egészen új, még ha nem is más, mint visszatérés oda, ahol egy századdal ezelőtt voltunk. [...] A kormányoknak vissza kellett vonulniuk, és hivatalosan is föl kellett adniuk a központi bankok fölötti hatalmukat. [...] A pénzt kivették a politikusok kezéből, akik rosszul kezelték ennek a századnak a legnagyobb részében. [...] A pénz túlságosan komoly dolog ahhoz, hogy rá lehetne bízni a politikusokra. Ebben a tekintetben nincs olyan, hogy felelős politikus, a demokratikus pénz rossz pénz. [...] Teljesen nyilvánvalóvá válik az egyszerű lecke. Az olyan országok, amelyeknek politikai és pénzügyi intézményei gyöngék, nem engedhetik meg maguknak, hogy saját pénzük legyen. El kell fogadniuk az eurót és az amerikai dollárt mint saját nemzeti pénzüket, ezzel meg kell szerezniük az egészséges pénzzel és az alacsony kamatokkal járó előnyöket, [és ez úton] el kell kerülniük a válságokat, hogy ennek folytán megnyíljon számukra a gazdasági fejlődés nagyobb lehetősége. Biztos, hogy máttól húsz évre már csak kevés valuta marad meg a világban. Talán kínai pénz lesz Ázsiában, a dollár Észak- és Dél-Amerikában, és az euró minden

más helyen. Talán a svájci frank is megmarad a pénzgyűjtők számára.” (I. m. 15–16.)

Elsődleges tehát a pénz stabilitása. Az instabilitás

„az Egyesült Államok az 1960-as években elért túlzott mértékű növekedésének és az 1970-es évek olajválságainak, valamint, mindenekelőtt, az arra való hajlandóság hiányának a következménye, hogy vállaljuk a lassú növekedést vagy akár a gazdasági visszaesést avégett, hogy fenntartsuk a pénz értékállandóságát.” (I. m. 14.)

A pénzügyi stabilitásnak tehát ára van, mégpedig *„a lassú növekedés vagy akár a gazdasági visszaesés”,* és felvetődik az a kérdés, hogy mik a pénzügyi stabilitás *„mindenáron”* (uo.) való fenntartásának költségei, és hogy meddig érdemes vállalni ezeket. Ennek tárgyalására a kérdőjelek és ellenérvek között kerül majd sor.

9. A követendő út második konkrét eleme: a globalizáció feltétel nélküli elfogadása. Az állami beavatkozás nélküli nemzetközi pénzrendszer és az egyes államok saját pénzének megszűnése már önmagában véve is globalizáció, vagy legalábbis fontos eleme annak. A szerző a megoldás második konkrét elemének a globalizáció feltétel nélküli elfogadását tekinti. Ez a következtetés olyannyira nyilvánvaló számára, hogy nem is foglalkozik az ezt alátámasztó érvekkel, hanem csupán az ellenérvek cáfolatával:

„A globalizációval szembeni szkepszis újabb keletű jelenség [ezek szerint tehát a globális gazdaság az eredeti és természetes állapot], amelyet elsősorban öt tényező táplál. Először, a vállalatok megtanulták, hogy globális méretekben működjenek, így keresve piacot és így csökkentve költségeiket. Az eljárás egyszerű volt, a tőke mobil, és a munkások azonnal érezni kezdték más országok munkásainak versenyét. Másodsor, a tőke mozgékonyága folytán gyakoribbak lettek a pénzügyi balesetek, és vitatható, hogy ezek elkerülhetetlenek voltak-e vagy sem. A velük járó nagy veszteségek azonban szükségképpen a globalizációra vetették a gyanút, mert az volt felelős a tőkemozgásért. A globalizáció rossz hírének harmadik oka, hogy a verseny szorítása arra kényszerítette a kormányokat, hogy feladják az állam szerepét hangsúlyozó politikai törekvéseiket. A munkások elvesztették biztonságérzetüket, a belső piac védelmének hagyományos eszközei pedig alkalmazhatatlanná váltak a nemzetközi megállapodások folytán: lehetetlenné vált letérni a pályáról. Negyedszer, a világ tőkepiacainak hatalma és integráltsága következtében bármilyen és bárhol kezdődő zavar azonnal problémát okoz mindenütt. Ahogy a nemzetgazdaságok és a piacok ingatagabbá válnak, nem múlik el nap anélkül, hogy eszünkbe ne jutna, milyen nyomasztóan csekély hatásunk van saját gazdasági egzisztenciánkra. Végül a technológia, a pénzügyek, az innováció, a termékek, valamint a nyertesek és a vesztesek változásának pusztá üteme meghaladja az embereknek azt a képességét, hogy lépést tartsanak mindezzel, és [ezért] természetes reakciónk, hogy ki akarjanak lépni ebből a körből egyszerűen azért,

mert az események menete túlságosan gyors. Elsősorban a fenyegetettséget látják, és alig veszik észre a hatalmas előnyöket. [...] A munkások azt hiszik, hogy a globalizáció felelős alacsony reálbéreikért, és a kormányok úgy érzik, hogy a világgazdasági változásoknak a hazai viszonyokra gyakorolt hatása folytán nagymértékben csökkent az a képességük, hogy kezükben tartsák az eseményeket, vagy legalább azt a látszatot keltsék, mintha képesek lennének rá. Túl gyakran halljuk, hogy ki akarnak lépni ebből a körből, vagy legalábbis csökkenteni akarják a kölcsönös függőséget.” (I. m. 10–11.)

Az itt leírtak szerint tehát evidencia vagy, ha úgy tetszik, posztulátum, hogy a globalizáció helyes, sőt a legnagyobb jó, és csupán az emberi természetnek azok a sajnálatos gyöngeségei szorulnak magyarázatra, amelyek teljes és tökéletes érvényesülését akadályozzák.

10. A megoldás alapfeltétele: az emberi természet megváltozása. Amint ezt azonban éppen az előző pont hosszú idézete mutatja, mindezt a társadalom nagy része nem tudja elfogadni.

„A középkorúak és az idősebbek mindenütt a világon azt érzik, hogy a globalizáció aláássa életük stabilitását, és hogy a változékonyság, amelyről, tévesen, azt hiszik, hogy nagyobb, mint valaha volt, nagy veszélyeknek teszi ki őket. Úgy érzik, hogy elvesztették uralmukat az események fölött, és úgy vélik, hogy ugyanez kormányaikra is igaz. Biztosítékot akarnak kapni arra, hogy visszatér a biztonság, valakinek tennie kell valamit. [...] A polgárok azt szeretnék tudni, hogy kinek a kezében van a gyeplő. A válasz az, hogy senkiében.” (I. m. 23.) „A világnak nincs szüksége több szabályozásra, és megállapodásokra arról, hogy ezt vagy azt rögzítsük. Nagy adag prosperitási politikára van szüksége.” (I. m. 24.)

„A világgazdaság nyíltságát és kölcsönös függőségét [azonban] nem lehet feláldozni. Abban sem lehetünk biztosak, hogy a pénzügyi piacok ingatagsága csökken, vagy hogy a műszaki újításoknak és ezek alkalmazásának üteme lelassul. A globalizáció azonban nem lesz probléma úgy egy generáció múlva, amikor a fiatalok, akik nem ismertek semmiféle más világot, és hozzászoktak a kisebb stabilitáshoz, többségbe kerülnek. [Kiemelés tőlem – Sz. Gy.] Ez azonban azt jelenti, hogy a globalizációt vitatják és támadják még egy jó ideig, és ez [a vitatás és a támadás] kedvező visszhangra talál. Ez azt a feladatot hárítja a politika irányítóira, hogy tartsák fenn a világgazdaság nyíltságát, és foglalkozzanak megfelelőképpen az elkerülhető instabilitással.” (I. m. 11.)

3. Kérdőjelek és ellenérvek

Az itt kifejtett álláspont határozott és egyértelmű, nyilvánvaló ellentétben áll azonban az emberiség nagy többségének nemcsak vágyaival és törekvéseivel, ha-

nem alaptermészetével is, és az emberi alaptermészet megváltoztathatóságába vetett hit nem látszik megalapozottnak. Mi sem indokoltabb tehát, mint az itt kifejtettekkel kapcsolatos kérdőjelek és ellenérvek számbavétele. A tárgyalás az előző rész logikai sorrendjét követi.

1. Az elméleti háttér: az „MIT-álláspont”. Az előző rész 1. pontjában beszámoltunk róla, hogy Dornbusch határozottan kinyilvánítja: a nézeteit „megalapozó ideológia leplezetlenül *Chicago*, vagyis a *University of Chicago* azon meggyőződése, hogy mindent a piacok oldanak meg a legjobban” (i. m. ix.), és álláspontját az MIT felfogásával ütközteti. Az „MIT-álláspont” bemutatására Samuelson és Nordhaus világhíres és már fél évszázados jubileumát is megélt könyvének (általam ismert) legutolsó kiadása tekinthető a legmegfelelőbbnek. Ez a könyv a prosperitásról, a biztonságról, a jóléti államról és a globalizációról a következőket írja:

„Az elmúlt két évszázad során a világ nagy része a korábban elképzelhetetlen prosperitás korszakát élte meg. [...] A fejlődő országokban is megfigyelhető az életszínvonal gyors emelkedése a közelmúltban.”

„A széles körű jólét ugyanakkor nem hozott magával gazdasági biztonságot. Egy átlagos évben mintegy 10 millió amerikai veszt el állását, és 100 ezer vállalat megy csődbe. A háztartások 14%-a számít szegénynek, és ez az arány csaknem 50% az olyan háztartások esetében, ahol a család fő színes bőrű asszony. Sok családban él a félelem a megbetegedés végletes pénzügyi következményeitől, mert nincs betegt biztosításuk. A bőség társadalma egyúttal szorongó társadalom is.”

„A gazdaságilag szerencsétlenül járt emberek az emberi történelemben szinte mindvégig kizárólag családjuk és barátaik segítségére számíthattak. A kormányzatok úgy egy évszázada kezdték létrehozni a »jóléti államot«, amely társadalombiztosítást és jövedelemtámogatást nyújt a rászorulóknak. A szegény emberek a gazdag országokban fokozatosan hozzájutottak egy minimálisnak tekintett jövedelemhez, élelmezéshez és egészségügyi ellátáshoz. A növekvő adók, az egészségügyi ellátásra és állami nyugdíjakra fordított nagyobb kiadások azonban a középosztályok lázadását idézték elő, hiszen ez az adózó osztály. 1996-ban az Egyesült Államok megszüntette a szegény családoknak juttatott garantált jövedelemtámogatást. Egyes országok szerte a világon át-rajzolják az állam és a piac közötti határvonalakat, egyensúlyozni igyekeznek a közszolgáltatások iránti fokozódó igények, illetve az olyan erősödő hangok között, amelyek az adók csökkentését és a kormányzat visszaszorítását követelik.”

„A globális piac korszakát éljük. Napjainkban a pénz, termékek és információk minden eddiginél egyszerűbben haladnak át a nemzeti határokon. [...] Ma »világautóban« ülünk, [...] ebben olyan anyagok, munkateljesítmények, tőke és technikai ismeretek testesülnek meg, amelyek a világ legkülönbözőbb részeiből származnak. A globális piac kialakulása újabb kihívásokat hoz magával. Kik tudnak a legjobban alkalmazkodni a fokozódó külföldi versenyhez?

Ki találja fel magát a leggyorsabban az információs korszakban? A tétek nagyok. A nyerteseké a profit, a vesztesek pedig lemaradnak.” (Samuelson–Nordhaus 1998/2000, 3.)

Az itt képviselt szemléletmód alapvetően különbözik attól, amit az első részben ismertettünk. Számol a prosperitás hatalmas előnyeivel, de érthetőnek, nem pedig megszüntetendőnek tekinti a biztonságra való törekvést, amely alapvető emberi tulajdonság, és ezért megszüntethetetlen. Számol a szorongás nyomasztó érzésével is. Látja a jóléti állam problémáit, de a jóléti államot mégsem tekinti felszámolandónak. Ténynek tekinti a globális piac kialakulását, de nem tagadja az ezzel járó súlyos problémákat. Nem vitatható, hogy ez az álláspontja az ezek által a problémák által érintett emberiség többségének, sőt nagy valószínűséggel a közgazdászok nagyobb hányadának is, még ha az utóbbi időben szélsőségesen konzervatívvá lett amerikai közgazdasági irodalom túlnyomó része elfogadja is a monetarista tanokat, és elutasítja az állami beavatkozást. E sorok írója szerint ebben a szellemben kell megközelítenünk az itt felvetett konkrét kérdéseket.

2. Történelmi háttér: a XX. század szakaszai. Dornbusch történelmi érvelése alapvető belső ellentmondásokat tartalmaz. Szerinte *„a XX. század produkálta az életszint bármikor látott legnagyobb növekedését”* (i. m. 5.), ugyanakkor azonban *„egy századdal ezelőtt az állam, gazdasági téren, gyakorlatilag nem létezett, [...] a jóléti államról még csak nem is hallottak, [...] a XX. század hozta mindezt”*. (I. m. 25.) Fő következtetése ugyanakkor az, hogy meg kell szüntetni ennek a századnak a legfontosabb intézményeit. Meg kell szüntetni a gazdasági élet menetébe való állami beavatkozást és a jóléti államot, sőt talán a szervezett nemzetközi együttműködést is, és vissza kell térni a XIX. századba, lényegében véve az aranyvalutának megfelelő világba. Az előbbi két tekintetben az általa kifejtettek annyira egyértelműek, hogy további elemzést végképp nem igényelnek. Ami viszont a legutóbbit, a szervezett nemzetközi együttműködés megszüntetését illeti, az, hogy a gyepelő senkinek a kezében sincs (i. m. 23.), továbbá hogy *„a világnak nincs szüksége több szabályozásra, és megállapodásokra arról, hogy ezt vagy azt rögzítsük”* (i. m. 24.), tulajdonképpen ennek elutasítását involválja.

Itt tehát három állítást olvashatunk. Az egyik az, hogy a XX. század volt a legeredményesebb. A tények ezt kétségbevonhatatlanul alátámasztják, olyannyira, hogy ennek részletekbe menő bizonyítására nincs szükség. A másik, hogy a XX. század hozta az állami beavatkozást és a jóléti államot. Ez az állami beavatkozás teljes egészére nem, de ennek modern, keynesi és ezt követő formáira feltétlenül igaz, és – eltekintve attól, hogy a jóléti állam kezdetei a XIX. század végére, Bismarckra mennek vissza – feltétlenül igaz a jóléti államra is. A harmadik, hogy a XX. századnak ezeket az intézményeit meg kell szüntetni, mert ezek alapján véve rosszak, és vissza kell térni a száz év előtti állapotokhoz. Joggal merül föl a gondolat, hogy ezek megszüntetése nem szünteti-e meg a XX. század eredményeit is. E sorok írója azt a nézetet képviseli, hogy feltehetőleg igen, és ezt a nézetet a tények is alátámasztani látszanak. Ha akarjuk a XX. század eredményeit,

akkor akarnunk kell ennek a századnak az intézményeit is, még ha alkalmasint a kor igényei szerint módosított formában is. Feloldhatatlan belső ellentmondás származik ezen alapkövetkeztetés elutasításából.

A század egységes egésznek tekintése nyilvánvalóan ellentmond az alapvető tényeknek, és tudománytalan. Határozottan elkülönülő szakaszai, ezeknek a szakaszoknak pedig határozottan eltérő gazdasági eredményei voltak. Vizsgáljuk meg először az átlagos évenkénti növekedési ütem szakaszonkénti eltéréseit; ezeket az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat. Átlagos éves növekedési ütem (%)

Időszak	GDP	GDP/munkaóra	Aktív népesség	Munkaórák ^a
1870–1913	2,5	1,6	1,2	0,9
1913–1950	1,9	1,8	0,8	0,1
1950–1973	4,9	4,5	1,0	0,3
1973–1990	2,5	2,7	1,1	-0,1

^a Ledolgozott munkaórák összesen

Forrás: Samuelson–Nordhaus (2000/2002), 503.

Samuelson és Nordhaus a Dornbusch által is idézett Angus Maddisonra (Maddison 1982) hivatkozva és az ő idősorait meghosszabbítva mutatják be a XIX. század végi és XX. századi gazdasági növekedés történetét. A számok 16 magas jövedelmű országra vonatkoznak, ideértve Észak-Amerika és Nyugat-Európa nagyobb országait, valamint Japánt és Ausztráliát. Az egy dolgozóra jutó kibocsátás éves átlagban 2,4%-kal emelkedett a teljes periódusban, 120 év alatt tehát tizenhatszorosára növekedett.

A növekedésnek azonban határozottan elkülöníthető szakaszai vannak. A XIX. században, a boldog békeidőkben, amely történelmi léptékkal nézve nem 1900-ig, hanem az I. világháború kitöréséig, azaz statisztikai értelemben 1913-ig tartott, a növekedés a tiszteletre méltó évi 2,5%-ot érte el, amely magasabb volt minden azt megelőző korénál. A két világháború és a gazdasági válság idején a növekedés üteme visszaesett. A mi szempontunkból azonban a két legutolsó értéknek van a legnagyobb jelentősége. A II. világháborútól 1973-ig, az első olajválságot követő évig, tehát a keynesi közgazdasági tanítások érvényesülésének idején volt a világgazdaság igazi aranykora. A növekedés mind a XIX. század végén, a táblázat első sorában szereplő fél évszázadban, mind pedig a monetarizmus uralma idején, 1973-tól 1990-ig, ennél lényegesen lassabb volt, és az igazi aranykorban tapasztalt ütemnek csak a felét érte el. Ezeknek az idősoroknak a meghosszabbítása megoldhatatlan feladat lenne számomra, a részletek ismerete alapján azonban valószínű, hogy a növekedési ütem a vezető országokban – az Egyesült Államoktól eltekintve – 1990 után tovább csökkent, és igazán jó teljesít-

ményt csak Kína és India, valamint néhány más felzárkózó ország ért el.

Ezek a tények nem értelmezhetők úgy, hogy ez a kiemelkedő eredmény egyedül a korabeli modern közgazdaság-tudomány alkalmazásának és e tudomány szellemében mind az egyes országokban, mind pedig a nemzetközi intézményekben kialakított tudatos gazdaságpolitikai beavatkozás következménye. Azzal a felfogással azonban nyilvánvaló ellentétben állnak, hogy az ezekre az elvekre felépülő intézkedések és intézmények károsak, visszavetik a fejlődést, és megszüntetendők. Sokkal inkább azt a vélekedést támasztják alá, hogy fenntartandók, még ha a változó időknek és megváltozott körülményeknek megfelelően módosított formában is. Ezt a következtetést Kína és India, valamint más felzárkózó országok példája is megerősíti, ugyanis a gyors fejlődés mindezekben az esetekben céltudatos gazdaságpolitikával jár együtt, sőt nagyrészt annak a következménye. Ugyanezt a következtetést támasztják alá ennek a fejezetnek a további pontjai is.

A növekedésnek ez a lassulása általános világtrend, amely minden vezető országban megmutatkozik. Ezt egyértelműen mutatja a 2. táblázat.

2. táblázat. A növekedés lassulása: az egy főre jutó kibocsátás növekménye, %/év

	1948–1972	1972–1992
Kanada	2,9	2,1
Franciaország	4,3	2,0
Nyugat-Németország	5,7	2,1
Olaszország	4,9	2,8
Japán	8,2	3,4
Egyesült Királyság	2,4	1,8
Egyesült Államok	2,2	1,5

Forrás: Mankiw (1997/2002), 142.

Ez esetben is magyar nyelven elérhető és így az olvasó számára könnyen hozzáférhető forrást használtam. Mankiw (1997/2002) – ugyancsak Maddison (1982) adataiból kiindulva és az ő idősorait meghosszabbítva – kapta az itt közölt számokat. Az ebből levonható következtetések szükségképpen ugyanazok. Semmi sem bizonyítja, hogy a II. világháború utáni negyedszázad folyamán követett gazdaságpolitika elutasítása a korábbinál jobb eredményekre és a vizsgált országok vagy az emberiség számára kedvezőbb körülményekhez vezet.

Mankiw ezeket a számokat a hosszú távú gazdasági növekedés feltételeinek vizsgálata kapcsán közli. Azt a felfogást követi, amit a közgazdaságtudományban gyakorlatilag mindenki, hogy a gazdasági növekedés elsősorban a műszaki fejlődés ütemétől függ. Semmi sem utal azonban arra, hogy a műszaki fejlődés üteme a legutóbbi évtizedekben lelassult volna, a neoliberalizmus és globalizáció hívei pedig úgy érvelnek, hogy a kötöttségek lebontása és a szabadabb lehetőségek adják meg a legkedvezőbb feltételeket a műszaki fejlődés számára.

Ha ez így van, akkor talán mégis a növekedés számára mégsem kedvező új intézményrendszer vagy más okok, Európában és Japánban a népszaporodás lelassulása és a népességszám fenyegető vagy már be is következett csökkenése lehetnek a lassulás okai.

Ugyanezeket az összefüggéseket még egy oldalról bemutatva foglalkozzunk a termelékenység és a reálbérek alakulásával (3. táblázat).

3. táblázat. A termelékenység és reálbérek átlagos évi százalékos növekedése az Egyesült Államokban

	A munka termelékenysége	Reálbérek
1948–1973	3,0	3,1
1973–1996	1,0	0,7

Forrás: Samuelson–Nordhaus (2000/2002), 503.

Ezek az adatok az Egyesült Államok vállalati szektorára vonatkoznak. A munka termelékenysége és a reálbérek növekedési ütemének visszaesése drámai mértékű. Ez a visszaesés ugyanakkor egybeesik a modern számítástechnika kialakulásának és széles körű elterjedésének idejével, ami az Egyesült Államokban hamarabb következett be, mint egyebütt. Ezért semmi sem bizonyítja, hogy a gazdaságpolitikai irányvonal megváltozása, tehát a neoliberais monetarista elmélet és az ezen alapuló gyakorlat előtérbe kerülése meggyorsította a műszaki fejlődést, a termelékenység növekedését és a reálbérek növekedését. A számok inkább ennek az ellenkezőjére utalnak.

3. A politika és a gazdaság. A szerzőnek az állammal, a politikusokkal és a politikusoknak a gazdasági kérdésekbe való beavatkozásával szembeni mélységes ellenszenvé végighúzódik az egész cikkgyűjteményen. Az előző fejezet ennek megfelelő pontjában azonban „a rosszul kormányzó politikusok” szerepelnek, továbbá „a hatékony demokrácia és a felelősségrevonhatóság hiánya”, és ezek vezetnek „botrányos kockázatok vállalására és gazdasági katasztrófákra.” (I. m. x.) Az azonban, hogy „a hatékony demokrácia és a felelősségrevonhatóság hiánya” „botrányos következményekre” és „gazdasági katasztrófákra” vezethet, nem érv a felelős politikusok gazdaságpolitikai szerepvállalása ellen, ha van „hatékony demokrácia és a felelősségrevonhatóság”.

Mi több, politikusok sikeres gazdaságpolitikai szerepvállalására még „hatékony demokrácia és felelősségrevonhatóság” hiánya esetén is van példa, mert például a délkelet-ázsiai országok példátlan gazdasági sikereit nem a legteljesebb mértékben kiteljesült demokrácia körülményei között érték el, és még inkább ez a helyzet Kínában. Maga a szerző írja azt, hogy az ázsiai gazdasági teljesítmény „óriási áldozatokat [kíván] a folyó fogyasztás terén a tőkefelhalmozás és a gazdasági haladás javára”, és hogy ezt csak „nagyon is tekintélyelvű rendszerek érhetik el” (i. m. 8–9.).

A mélységes ellenszenv a gazdasági életbe és főként a fejlődés megindításába és meggyorsításába való gazdaságpolitikai beavatkozás iránt tehát nem látszik megalapozottnak, sőt ellentmondani látszik a történelmi tapasztalatoknak.

4. „Az állam kezdete és vége.” Az államnak a gazdasági fejlődés megindításában való szerepvállalása azonban nem ennyire új keletű, és nem a délkelet-ázsiai országok voltak az elsők, ahol a gazdasági fejlődés kezdetei politikai indíttatásúak voltak. Még csak nem is kell visszamenni a merkantilizmusra. A XVIII. század végén iparfejlesztést és védővámrendszert kezdeményezett Alexander Hamilton az Egyesült Államokban, a XIX. század első felében élt Friedrich List, aki vámvédelmet követelt a modern gazdasági fejlődés megindításában lemaradt országok számára, és az ő elveit alkalmazta a XIX. században Németország, a Monarchia és Japán is. Az előbbi első táblában bemutatott I. világháború előtti fejlődés jórészt ezekben országokban zajlott le, és ezért jórészt az ezeknek az országoknak az akkori gazdasági lemaradását felszámolni akaró állami beavatkozásnak volt a következménye. Ekkor ennek az állami szerepvállalásnak mások voltak ugyan az eszközei, és a világkereskedelem az I. világháború előtti években valóban a beavatkozással meg nem zavart aranyvaluta-rendszerben bonyolódott le, de az állami beavatkozás ténye vitathatatlan. Az állam gazdasági szerepe nem a XX. század találmánya, és vélhetőleg nem is fog elmúlni a XX. század végével.

A XX. század első felében már nem a késve iparosodó, de mára már a vezető országok közé felzárkózott államok fejlődésének megindítása volt a legnagyobb probléma, hanem a gazdasági válság elmélyülése és a munkanélküliség. Azt, hogy így mit hozott az állami beavatkozás, a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat. Kibocsátási veszteség^a

	Munka- nélküliség ^e	GDP- veszteség ^f	GDP- veszteség ^g
Nagy világgazdasági válság ^b	18,2	4 400	38,5
Olajsokkok és inflációs válságok ^c	7,7	1 250	2,5
A közelmúlt nyugalmas periódusa ^d	6,3	500	0,6

^a A magas munkanélküliség gazdasági költsége

^b 1930–1939

^c 1975–1984

^d 1985–1996

^e Átlagos munkanélküliség, %

^f Milliárd dollár, 1996-os áron

^g Az adott időszak GDP-jének százalékában

Forrás: Samuelson–Nordhaus (2000/2002), 546.

Ezeket a számokat az irodalomjegyzékben megadott szerzők állították össze hivatalos GDP- és munkanélküliségi adatok alapján. Láthatjuk, hogy a munka-

nélküliség az 1930–39-es évek átlagában közel 20 – 1933-ban mintegy 30 – százalékos volt, a kieső nemzeti jövedelem pedig 4 400 milliárd dollár, a potenciális, azaz az erőforrások normális kihasználtsága esetén elérhető nemzeti jövedelem 40%-a. Ez csillagászati szám, és annak következtében fordult így a helyzet, hogy a közgazdászok ekkor elutasították az állam beavatkozását a konjunktúra alakulásába, vagy talán inkább képtelenek voltak arra, hogy kialakítsák ennek módszereit. Az 1970-es években, az olajválságoknak, az ezt követő inflációnak és antiinflációs politikának az évtizedében, 1975 és 1984 között már sokkal kisebbek voltak ezek a veszteségek, és a következő évtizedben még kisebbek lettek. 1929-ben semmiféle olyan reálgazdasági esemény nem volt, amely az akkori katasztrofális visszaesést indokolta volna, de nem volt megfelelő konjunktúrapolitika sem. Az állam szerepének elutasítása ilyen körülmények között nemcsak elfogadhatatlan, hanem megvalósíthatatlan is. Ha ismeretes a gyógyszer, elképzelhetetlen alkalmazásának elutasítása szükség esetén. Alkalmazzák is folyamatosan, minden olyan országban, ahol erre megvan a legcsekélyebb képesség és lehetőség.

5. A jóléti állam felszámolása. Ez az igény egyenesen következik az állam gazdasági szerepének felszámolásából, és Dornbusch álláspontja mindkét tekintetben egyértelmű. Ennek a problémának három forrása van: a társadalmak előregedése, elsősorban Európában és Japánban, az adózók lázadása és a globalizáció.

Az előregedés hatása nyilvánvaló. Öregek kapnak nyugdíjat, és elsősorban öregek szorulnak gyógykezelésre. A problémát súlyosbítja az új és drága orvostechnikai eszközök elterjedése, amelyek nem adhatók meg mindenkinek ingyen még a leggazdagabb országokban sem. Az adózók lázadása és az adózás kikerülésének terjedése világszerte tapasztalható. Mi sem érhetőbb, mint hogy a társadalom ténylegesen dolgozó és produktív része egyre kevésbé hajlandó eltartani azokat, akik nagy részéről föltételezi, sokszor nem is alaptalanul, hogy érdemtelenül veszik igénybe a társadalom segítségét. Végül a globalizálódó világban a nemzetek közti és nemzetek fölötti tőke is azt az országot keresi, ahol a legalacsonyabbak a szociális juttatások.

A fenti problémák valóságosak és vitathatatlanok, azonban mégsem adható rájuk az a leegyszerűsített válasz, hogy a jóléti államot fel kell számolni. Ennek társadalmi és politika következményei ugyanis beláthatatlanok, és ezért ez az út nem járható. A világban sehol sincs szó megszüntetéséről, hanem csak bizonyos fokú korlátozásról. A jóléti állam felszámolása emellett a közgazdaságtudománynak az egyénekre vonatkozó alapvető felismeréseivel is ellentétes, az egyén tudniillik hajlamos jövőbeni igényei és szükségletei alábecslésére és elhanyagolására. A fiatalok úgy élnek, mintha örökké élnének, és nem hajlandók lemondani az autóról vagy a lakásról betegség és öregség biztosítás kedvéért. Joggal gondolhatják, hogy talán sohasem szorulnak rá a betegellátásra, és talán meg sem érik az öregkort. A társadalom ugyanakkor szükségképpen távlatokban gondolkodik, mert számára nyilvánvaló, hogy lesznek betegek és öregek, akikről gondoskodni kell. Az intézményrendszer felszámolása melletti érvelés ezért tudományos értelemben sem tartható.

6. A foglalkoztatási viszonyok. Ez az a pont, ahol a szerző bizonytalan, és bizonytalan a sorok írója is. Tény, hogy valaha Európában, mindenekelőtt Németországban, valamint Japánban volt a legalacsonyabb a munkanélküliség, és leggyorsabb a növekedés, az Egyesült Államokban pedig a munkanélküliség volt nagy, és a gazdasági növekedés üteme csekély. A XX. század utolsó évtizedére és napjainkra ez a helyzet megfordult. Az amerikaiak hajlamosak arra az állításra, hogy ez az ő kegyetlenebb világuknak a következménye. Könnyebb bárkit elbocsátani, kisebb a munkanélküliségi segély, és a csődbe kerülő vállalatok nem számíthatnak semmiféle segítségre. Hogy ez így van-e vagy sem, és hogy az euro-szklerezis és a japáni negatív növekedési ütemek magyarázatát nem kell-e inkább az alacsony népszaporodással és a társadalom elöregedésével magyarázni, arra egyértelmű és általánosan elfogadott magyarázat nincs. Köztudott az is, hogy a munkapiac korábbi merevségének feloldódása, a kötetlen, otthon végzett és alvállalkozásnak minősülő munkavállalás terjedése is sok problémát vet fel. A nagyobb rugalmasság előny mind a vállalkozók, mind a munkavállalók szempontjából, de a kisebb biztonság nagy hátrány az egész társadalom számára. Az viszont aligha vonható kétségbe, hogy ez elsőrendű fontosságú politikai és nem csupán gazdaságpolitikai probléma, amely megfelelő kezelést kíván.

7. A növekvő jövedelmi egyenlőtlenség és ennek politikai következményei. A nagyobb egyenlőtlenség mindenütt megmutatkozó tendencia, holott ellentétes mind az emberi természettel, amelynek alapvető eleme az emberi egyenlőség tudata, mind pedig az e tudatra felépülő demokratikus berendezkedéssel. Dornbusch is világosan látja, hogy az egyenlőtlenség egy bizonyos szintet meghaladó foka összeegyeztethetetlen a demokráciával (i. m. 34.). Ugyanez a tanítása mind a történelem-, mind pedig a közgazdaság-tudománynak.

A történelmi tapasztalatok félreérthetetlenek. Az egy bizonyos szintet meghaladó egyenlőtlenség vezetett a francia és az orosz forradalomra. Az egyenlőtlenségnek az emberi természet alapjaival ellentétes mértéke tehát nem csupán demokratikus körülmények között válik elviselhetetlenné, hanem még a totalitárius rendszereket is szétfeszíti. Félreérthetetlen a közgazdaság-tudománynak a történelmi tapasztalatokkal megerősített tanítása is. A meglévő különbségek önmagukat növelik. A gazdag és a szegény családok, a fejlett és lemaradó régiók közötti különbség folyamatosan növekszik, ha nincs ez ellen ható tervszerű és tudatos törekvés, valamint az ennek érvényesítését lehetővé tevő intézményrendszer. Mindig és minden társadalomban létezett az újraelosztás valamilyen formája, és valamilyen kitorési lehetőség a legszegényebbek számára. Valaha az egyház, a falu és a város látta el a legszegényebbeket, és a katonai és egyházi szolgálat adott kitorési lehetőséget az alacsonyabb születésű tehetségesek számára. Ma az EU fejlesztési alapokat juttat a legszegényebb régióknak, a nemzetközi pénzügyi és politikai intézmények pedig most próbálják kialakítani a feltételeket a legszegényebb országok adósságainak törlesztésére.

Az állam gazdasági szerepének felszámolása, a jóléti állam megszüntetése és az egyenlőtlenség fokozódása mindezek folytán elfogadhatatlan. Ezek együtte-

sen nem minősíthetők másnak, mint „*botránys kockázat*” (i. m. x.) vállalásának, ami elkerülhetetlenül katasztrófához vezet.

8. A jó pénz és a stabilizáció ára. Nem vitatható, hogy a pénzérték stabilizása előny és érték, de ennek ára van. Látni kell tehát, hogy mi az ár, és csak ennek függvényében lehet eldönteni, hogy érdemes-e megfizetni. Az 1980-as évek amerikai inflációjának letörésével kapcsolatos költségek felbecslését Samuelson és Nordhaus kísérelték meg. Számításaik eredménye az 5. táblázatban van összefoglalva.

5. táblázat. A dezinfláció költsége, 1980–1984

Tehetetlenségi infláció	
1979	9%
1984	4%
Változás	-5%

A potenciális és tényleges GDP közötti eltérés (1996-os árakon (10^9 \$))

1981	150
1982	210
1983	470
1984	470
1985	200
Összesen:	1 500

A dezinfláció költsége = 1500×10^9 \$ / (5%) = 300×10^9 \$ / %

Forrás: Samuelson–Nordhaus 1998/2000, 577.

Az 1973. és 1979. évi olajválságokat követően az Egyesült Államokban két számjegyes infláció alakult ki. Ennek letörésére Reagan elnökké választása után Paul Volcker, a Federal Reserve Board akkori elnöke hitelkorlátozó politikát alkalmazott. Ennek folytán válság és munkanélküliség alakult ki. A teljes foglalkoztatás szintjén elérhető potenciális és a tényleges termelés között ennek folytán kialakult különbséget becsli fel a fenti tábla. Az 1500 milliárd dollár csillagászati szám. A százalékpontonkénti 300 milliárd nagyságrendjét jól érzékelteti, hogy a magyar külkereskedelmi mérleg évenkénti hiánya, ami megítélésem szerint a magyar gazdaság legnagyobb problémája, átlagosan évi 3 milliárd dolláros nagyságrendű, tehát az amerikai infláció 1 százalékpontos csökkentésével járó veszteségnek alig 1 százaléka.

Ez a kieső nemzeti jövedelem nem foglalja magában a tömeges munkanélküliséggel együtt járó emberi veszteségeket, az öngyilkosságokat és a széteső családokat, márpedig mindezek szükségszerű következményei a tömeges munkanélküliségnek. Nem veszi figyelembe az Egyesült Államokon kívüli gazdasági

veszteségeket és az ezzel járó társadalmi problémákat sem, az amerikai gazdasági visszaesésnek ugyanis, az amerikai gazdaság súlya miatt, világméretű negatív következményei vannak. Az infláció letörése és a pénzsűke magas kamatlábakra vezetett, nemcsak az Egyesült Államokban, hanem világszerte, és ennek lett a következménye a nemzetközi adósságválság, amelynek hatásait mi magyarok nagyon erősen éreztük és érezzük, és amely még ma sem tekinthető lezártnak. Végül, ami a legfontosabb, nagyrészt a két évtizedes antiinflációs politika vezetett a gazdasági növekedés ütemének arra a világméretű csökkenésére, amit ennek a résznek a 2. pontjában tárgyaltunk. A pénzstabilitás kérdése tehát nem tárgyalható az ezzel járó költségek figyelembevétele nélkül, és ezért nem meglepő, hogy Samuelson és Nordhaus ezeknek a problémáknak a tárgyalását a következőkkel fejezi be:

„A kegyetlen dilemma

Sok közgazdász napjainkban úgy véli, hogy létezik a munkanélküliség mértékére vonatkozóan egy legkisebb fenntartható hányad, amely alatt a gazdaság csak az egyre gyorsuló infláció kockázatával működhet. Többen azt tartják ráadásul, hogy olyan magas [ez] a fenntartható hányad, hogy hatékonyságvesztést okoz. A kapitalizmus kritikusai szerint az Észak-Amerikában és Európában uralkodó magas munkanélküliség a modern kapitalizmus legnagyobb problémájává vált. A modern makroökonomia legégetőbb feladatai közé tartozik annak a kegyetlen dilemmának a feloldása, hogy az inflációt jelenleg csak nagy munkanélküliség árán tudjuk megfékezni.” (l. m. 580.)

9. A globalizáció. Ez a kérdés a legfontosabb, és itteni tárgyalása éppen ezért csak egészen rövid lehet. A 7. pont végén arra a következtetésre jutottunk, hogy az állam gazdasági szerepének felszámolása, a jóléti állam megszüntetése és az egyenlőtlenség fokozódása együttesen nem minősíthető másnak, mint „botrányos kockázat” (vö. i. m. x.) vállalásának. Ugyanez világméreteken, amikor az emberiség lélekszáma a tízmilliárd felé halad, még nagyobb és még áttekinthetlenebb kockázat. Az emberiség nem tehető ki a gazdasági állam, a jóléti állam, a munkanélküli-segély, a foglalkoztatási biztonság és a jövedelmi egyenlőtlenség korlátozására való törekvés együttes felszámolásából eredő kiszámíthatatlanul súlyos következményeknek.

10. Az emberi természet megváltozása. Végül, ami a legfontosabb, az emberi természet nem változtatható meg. Az emberi egyenlőség tudata és a biztonság-
nak legalább valamilyen minimumára való törekvés az emberi természet annyira alapvető eleme, hogy ezek megváltozását nem lehet feltételezni. Hamis feltételezésre nem építhető fel gazdaságpolitika, világméretű gazdaságpolitika pedig különösen nem.

4. Összefoglalás

A keynesi gondolkozásmód áttörése, általános elfogadása és a modern makroökonomia kialakulása után az 1940-es évek elejétől az 1970-es évek elejéig gyakorlatilag egységessé vált a közgazdaság-tudományi közgondolkodás. Kialakult a modern közgazdaság-tudomány fő iránya vagy másként a neoklasszikus közgazdaság-tudomány, amely egységbe foglalta az összes addig elért fontosabb tudományos eredményt, és amelyet gyakorlatilag a közgazdász szakma valamennyi tagja elfogadott. Mi több, elfogadták és alkalmazták ezeket a nézeteket a gazdaságpolitika irányítói is, és akár döntő részben ennek volt a következménye a II. világháborútól az első olajválságig terjedő idő soha azelőtt és soha azután nem tapasztalt, páratlan mértékű tartós fellendülése, és egyben az az egész világra kiterjedő optimista közhangulat, hogy a növekedés és a jólét az egész világra kiterjeszhető.

A közgazdaság-tudománynak ez az egysége az 1970-es évek elején megtört, és azóta sem állt helyre. Új problémák alakultak ki, a tartóssá vált infláció, az egyre kezelhetlenebb mértékű költségvetési hiány, a nemzetközi fizetések zavarai és a nemzetközi adósságválság, számos országban az egyre nagyobb munkanélküliség, a fejlett országok nagy részében, elsősorban talán a társadalmak előregedése folytán, a jóléti állam válsága, és a fejlődő országok jelentős részében a belátható időn belüli felzárkózással kapcsolatos remények elhalványulása. Ezek az új problémák nagyrészt nem voltak kezelhetők a régi eszközökkel, és ez a közgazdász szakma korábbi egységének megszűnésére, valóságos törésvonal kialakulására vezetett.

Vannak ugyan különböző közgazdasági iskolák, de úgy látszik, hogy a fő törésvonal a globalizációnak mint meg nem változtatható adottságnak az elfogadása, illetve az ezzel kapcsolatos kétségek és veszélyek hangoztatása, valamint az állami beavatkozás és a jóléti állam fenntartása, illetve elutasítása mentén alakult ki. A radikálisan jobboldali gondolkodás feltétlenül igenli a globalizáció kiterjesztését, elutasítja az állam gazdasági szerepvállalását, és visszaszorítandónak vagy akár megszüntetendőnek tekinti a jóléti államot. A konzervatívabb és a közgazdaság-tudomány korábbi fő irányához közelebb álló gondolkodás szerint ennek az útnak a radikális követése olyan veszélyekkel jár, amelyek nem vállalhatók.

Ennek a törésvonalnak a felismerését és megértését nagyon megkönnyítik Rüdiger Dornbusch publicisztikai, amelyek a tankönyveknél és tudományos munkáknál élesebb és határozottabb formában mutatják be az első elgondolást. Ez a globalizáció feltétlen igenlését, az állam gazdasági szerepének és a jóléti államnak az elutasítását, ezzel széles tömegek foglalkoztatási, egzisztenciális és jóléti biztonságának nagymértékű csökkenését és a gyorsan növekvő és szélsőségessé váló egyenlőtlenség helyeslését jelenti. E gondolkodás képviselői ennek az irányzatnak az érvényesülésével magyarázzák a jólét eddigi – és ettől várják további – növekedését.

Könnyű azonban rámutatni ezen érvelés gyöngeségeire. A XX. század eredményei nagyrészt éppen az állami beavatkozás következményei. A keynesi gazdaságpolitika széles körű alkalmazása bizonyítható módon megakadályozta a visszaesések kimélyülését, és csökkentette az ezzel járó veszteségeket. A foglalkoztatás biztonságának csökkenése, a munkanélküliek támogatásának és a jóléti állam vívmányainak megnyirbálása vagy akár megszüntetése és az egyenlőtlenség fokozódása nemcsak a gazdaság, hanem a társadalom és politika alapjait veszélyezteti. A történelem azt bizonyítja, hogy a társadalmak sohasem túrték el az egyenlőtlenség és a létbizonytalanság elviselhetőt meghaladó mértékét. A túlzott egyenlőtlenség és létbizonytalanság összeegyeztethetetlen a demokratikus társadalmi és politikai berendezkedéssel.

E sorok írója szerint mindezekből a tényekből nem vonható le más következtetés, mint hogy el kell kerülni, különösképpen egy tízmilliárd felé növekvő népességű világban, az olyan merész kísérleteket, amelyek semmivel sem igazolható kockázatok vállalását jelentik. Az emberiség nem fosztható meg attól a háttértől, amelyet az államok és a jóléti intézmények jelentenek számára. Semmi sem bizonyítja, hogy ezek nagyobb mértékű meggyöngítése növeli a közjólétet, és még ha növelné is, a biztonság elvesztésével és az egyenlőtlenség fokozódásával járó kockázatok nem vállalhatók. Különösen veszélyes, ha a nagy hatalmú nemzetközi pénzügyi intézmények vagy az ezek politikáját alapvető mértékben meghatározó személyiségek támogatnak ilyen megalapozatlan és kockázatos kísérleteket.

Irodalom

- Armella, Pedro Aspe, Rudiger Dornbusch és Maurice Obstfeld [1983]: *Financial Policies and the World Capital Market: The Problems of Latin American Countries*. National Bureau of Economic Research – The University of Chicago Press, Chicago és London, 1983, 293 o.
- Begg, David, Stanley Fischer és Rudiger Dornbusch, [1984/2000]: *Economics*. McGraw-Hill, 2000, az első kiadás 1984-ben, 634 o.
- Blanchard, Olivier [1997]: *Macroeconomics*. Prentice-Hall International (UK) Ltd., London, xix + 623 + A15 + G9 + I16 o.
- Dornbusch, Rudiger [1994]: *Post-Communist Monetary Problems. Lessons from the End of the Austro-Hungarian Empire*. International Center for Economic Growth – Institute for Contemporary Studies. ICS Press, San Francisco, 1994, 39 o.
- Dornbusch, Rudiger [2000]: *Keys to prosperity. Free markets, sound money and a bit of luck*. MIT Press, Cambridge, Mass. és London, England, 2000, 357 o.
- Dornbusch, Rudiger és Stanley Fischer [1978]: *Macroeconomics*. McGraw-Hill, 1978, 664 o.
- Dornbusch, Rudiger és Stanley Fischer [1990]: *Macroeconomics*. Fifth Edition. McGraw-Hill, 1990, 828 o.
- Dornbusch, Rudiger and Mario Henrique Simonsen [1983]: *Inflation, Debt and Indexation*. MIT Press, Cambridge, Mass. és London, England, 1983, 334.
- Dornbusch, Rudiger and F. Leslie C. H. Helmers (eds.) [1988]: *The Open Economy. Tools for policymakers in developing countries*. Published for The World Bank by Oxford University Press, New York, 1988, 414 o.
- Dornbusch, Rudiger and Mario Draghi [1990]: *Public debt management: theory and history*. Cambridge University Press, Cambridge, England and New York, U.S.A., 1990.
- Dornbusch, Rudiger and Steve Marcus [1991]: *International Money & Debt. Challenges for the World*

- Economy*. International Center for Economic Growth. ICS Press, San Francisco, California, 1991, 200 o.
- Dornbusch, Rudiger, Wilhelm Nöling és Richard Layard [1993]: *Postwar Economic Reconstruction and Lessons for the East Today*. MIT Press, Cambridge, Mass. és London, England, 249 o.
- Fischer, Stanley és Rudiger Dornbusch [1983a]: *Introduction to Macroeconomics*. McGraw-Hill, 1983, 476 + 118 o.
- Fischer, Stanley és Rudiger Dornbusch [1983b]: *Introduction to Microeconomics*. McGraw-Hill, McGraw-Hill, 1983, 552 + 123 o.
- Fischer, Stanley és Rudiger Dornbusch [1983c]: *Economics*. McGraw-Hill, 1983, 476 + 118 o.
- Friedman, Milton [1986]: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 263 o.
- Friedman, Milton, With the assistance of Rose D. Friedman [1962]: *Capitalism and Freedom*. The University of Chicago Press, 1962, 292 o.
- Friedman, Milton, Rose Friedman közreműködésével. [1962/1996]: *Kapitalizmus és szabadság*. (Az első angol nyelvű kiadás 1962-ben.) Akadémiai Kiadó, Budapest, és MET Publishing Corp., Florida – Budapest, 1996, 220 o.
- Friedman, Milton és Rose Friedman [1980]: *I Free to choose. A personal statement*. (First published in the U.S.A. by Harcourt, Brace and Jovanovich, 1980.) Penguin Books, 1980, 386 o.
- Friedman, Milton és Rose Friedman [1980/1998]: *Választhatasz szabadon*. (Az első angol nyelvű kiadás 1980-ban.) Akadémiai Kiadó, Budapest, és MET Publishing Corp., Florida – Budapest, 1996, 347 o.
- Keynes, John Maynard [1936/1973]: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. (Az első kiadás 1936-ban.) *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, Volume VII, Macmillan for the Royal Economic Society, 1973.
- Keynes, John Maynard [1936/1963]: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. (Az 1961. évi kiadás alapján, az első kiadás 1936-ban.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965, 430 o.
- Maddison, Angus [1982]: *Phases of Capitalist Development*. Oxford University Press, Oxford és New York, 1982, 274 o.
- Mankiw, N. Gregory [1992/2002]: *Makroökonómia*. (Az 1997. évi harmadik angol nyelvű kiadás alapján, az első kiadás 1992-ben.) Osiris, Budapest, 2002, 564 o.
- Samuelson, Paul A. [1948]: *Economics*. McGraw-Hill, New York, 1948.
- Samuelson, Paul A. [1955]: *Economics*. McGraw-Hill, New York, 1955.
- Samuelson, Paul A. és William D. Nordhaus [1985/1987]: *Közgazdaságtan*. (Az 1985. évi 12. angol nyelvű kiadás alapján, az első kiadás 1948-ban.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 1356 o.
- Samuelson, Paul A. és William D. Nordhaus [1998/2000]: *Közgazdaságtan*. (Az 1998. évi 16. angol nyelvű kiadás alapján, az első kiadás 1948-ban.) KJK – Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest, 2000, 763 o.

A washingtoni konszenzus, és ami utána következik¹

Szakolczai György

1. Bevezetés

Ennek a kötetnek az előző tanulmánya (Szakolczai 2005) részletesen ismerteti a mai közgazdaság-tudomány belső ellentéteit és korunk alapvető kérdéseinek eltérő megítélését. A jelen tanulmány szorosan kapcsolódik ehhez, és azt mutatja be, hogy ez az ellentét hogyan mutatkozik meg a világméretű gyakorlati gazdaságpolitikában.

A tanulmány első része az ún. washingtoni konszenzust (a továbbiakban: *Konszenzus*) ismerteti. A legutóbbi másfél évtized nemzetközi makroökonómiai, közgazdaságtani irodalmában kevés gyakrabban használt fogalom szerepel, mint ez. A „washingtoni” szó – Williamson (1990a) magyarázata szerint – itt egyrészt a politikai Washingtonra, tehát a Kongresszusra és a kormányzat vezető tisztviselőire utal, másrészt a technokrata Washingtonra, vagyis a nemzetközi pénzügyi intézményekre, a gazdasági kormányhivatalokra, a Federal Reserve Boardra és a független washingtoni agytrösztökre. Az itt leírtak egyértelműen mutatják az amerikai kormány, a FED és a nemzetközi pénzügyi intézmények közismerten rendkívül szoros kapcsolatát. Maga Williamson az egyik ilyen agytröszt, az Institute for International Economics vezető kutatója. A washingtoni konszenzus úgy szerepelt a köztudatban mint egy neoliberális kiáltvány, és széles körben használták fel a neoliberális szellemű gazdaságpolitika megalapozására. Azonnal látni fogjuk azonban, hogy maga Williamson, a megfogalmazó határozottan tiltakozik a *Konszenzus* ilyen értelmezése ellen. A *Konszenzust* a magyar közgazdasági irodalomban alaposan ismertette Lányi Kamilla két cikke is [(Lányi 1997), (Lányi

¹Ez a cikk szerkesztői módosításoktól eltekintve megegyezik a *Külgazdaság* XLIX/10. (2005) számának 26–46. oldalán megjelent hasonló című cikkel. Köszönjük a *Külgazdaság* szerkesztőségének, hogy a közléshez hozzájárult.

2000)]. Foglalkozik vele a magyar közgazdasági irodalomban Greskovits (1994), Szamuely (1955), Antalóczy és Kunczer (1995), valamint Csaba (1995) is.

A tanulmány második része az *After the Washington Consensus* című kötet (Kuczynski és Williamson 2003) foglalkozik. A *Konszenzus* már eredeti formájában is szélesebb látókörű volt, mint ahogy azt a közgazdaság-tudományi közvélemény feltételezi. Ennél is sokkal szélesebb látókörű ez a kötet, hiszen még körültekintőbben fogalmazza meg a növekedés újraindításának feltételeit, és a növekedés mellé egyenrangú szempontnak állítja oda az igazságosságot, azaz szakít az előző tanulmány (Szakolczai 2005) első részében leírt szemlélettel. Ez az alapvető fontosságú szemléletváltás – ennek nyilvánvaló hazai vonatkozásai miatt is – indokoltá teszi, hogy ezt a munkát itt tárgyaljuk.

A fenti két kötetnek még frissebb aktualitást ad az OECD *Going for Growth* című, ez évben megjelent kiadványa (OECD 2005). Míg Kuczynski és Williamson (2003) a világgazdaság egy nagyobb, nem kielégítő gazdasági teljesítményt nyújtó és ezért viszonylagos értelemben lemaradó régiójával foglalkozik, az OECD (2005) azt tárgyalja, hogy az Egyesült Államokon kívüli szinte valamennyi OECD-oroszágnak az Egyesült Államokhoz való felzárkózása elakadt, sőt lemaradása fokozódik. A kötet a megoldást – amint címe mutatja – a növekedés újraindításában vagy meggyorsításában látja, és ennyiben a két mű szelleme azonos. Az OECD (2005)-kötetben azonban nem mutatkozik meg az általános látókörnek az a kiszélesedése, amely a fenti, Latin-Amerikával foglalkozó kiadványban valósággal központi jelentőségű, és szó sem esik például az igazságosságról. Míg tehát a *Konszenzus* az itt kifejtendők szerint már eleve nem volt minősíthető neoliberális kiáltványnak, az OECD-kötet nagy valószínűséggel igen, vagyis az előző tanulmány (Szakolczai 2005) első részében bemutatott – szerintünk és a legújabb irodalom nagy része (vö. Meier és Stiglitz 2000) szerint is ma már meghaladott – szellemiséget követi. E műveket érdekes tehát összehasonlítani.

2. A washingtoni konszenzus

1. A történelmi helyzet és a közvetlen előzmények. A gazdaságtörténelem legújabb, mindmáig tartó szakasza az olajválságokkal, Thatcherrel és Reagannal, sőt elsősorban talán Paul Volcker FED-elnökségével, az általa kezdeményezett restrikciós politikával, az ennek folytán kialakult világméretű kamatnövekedéssel és az ezt követő adósságválsággal kezdődött. Ezek az események vezettek a washingtoni konszenzus kialakulására is.

Ezeknek az eseményeknek Latin-Amerikára gyakorolt hatását Kuczynski (2003) tekinti át a legrövidebben. Az ő összefoglalása szerint Latin-Amerika gazdasági növekedése – Argentína kivételével, ahol az aranykor az I. világháború előtt volt – 1940 és 1980 között gyorsabb volt, mint bármikor azelőtt vagy azután. Az átlagos növekedési ütem 1945 és 1981 között elérte az évi 5,2%-ot. Gyorsan javultak a szociális mutatószámok is. Ekkor is voltak azonban már gondok. Első-

sorban azoknak a jövedelme nőtt, akik a leggazdagabbak voltak, és ezért fennmaradt a jövedelemeloszlás nagymértékű egyenlőtlensége. Ez a növekedés sem érte el azonban a világ más tájainak akkori növekedését, pl. Dél-Európáét és Kelet-Ázsiáét. Emellett egyre nagyobb kétségek merültek fel ennek a növekedési modellnek a fenntarthatóságát illetően, ugyanis nőtt a költségvetés hiánya, gyorsult az infláció, nagy ütemben nőtt a külföldi hitelfelvétel, azaz gyorsabban nőtt ezeknek az országoknak az adósságállománya, mint adósságszolgálati képessége.

Így került sor a nemzetközi adósságválság kitörésére 1982 augusztusában, amikor elfogytak Mexikó valutatartalékai, képtelen volt további hitelek felvételére, és kénytelen volt bejelenteni az adósságszolgálati moratóriumot. Az adósságválság hetek alatt átterjedt egész Latin-Amerikára. Egy évtizedre csaknem megszűnt a gazdasági növekedés, megmaradt azonban a népszaporodás, tehát csökkent az egy főre jutó nemzeti jövedelem és az életszínvonal, és újra nőtt a szegénység, amely csökkenni kezdett az azt megelőző évtizedekben.

A Reagan-adminisztráció helyét átvevő Bush-kormány azonnal felismerte ennek a helyzetnek a tarthatatlanságát, és 1989 elején, nem sokkal hivatalba lépése után előterjesztette a Brady-tervet az adósságválság megoldására. A Kongresszus nagy része ellenezte a tervet, mert nem volt meggyőződve arról, hogy maguk a latin-amerikai országok megtették azt, amit meg kellett tenniük a probléma megoldása érdekében. E kétségek annak ellenére merültek föl, hogy ezek az országok már a 80-as évek második felében nagymértékben módosították gazdaságpolitikájukat az Egyesült Államok és a nemzetközi pénzügyi intézmények vezető közgazdászai által kívánatosnak tekintett irányban.

Erre a történelmi helyzetre és szemléletváltozásra nagyon határozottan utal Feinberg is (Williamson 1990, 21–24.). Szerinte mind a latin-amerikai, mind a washingtoni jobboldal addigra már sokat tanult. Akkor, tehát 1989-ben már felismerték, hogy a kiigazításra vonatkozó korábbi javaslataik egyoldalúak voltak, mert csak az adósoktól igényeltek kiigazítást. Az akkori, 1989. évi formula, a „reform és adósságcsökkentés” jobban megfelelt a realitásoknak, mert elismerte, hogy a hitelezők és adósok egyaránt követtek el hibákat, és hogy mindkettejüknél indokolt a kiigazítás. Ekkor már mindannyian felismerték azt is, hogy gondot okoz a folyamatos jövedelemkivonás az adós országokból, noha ezt a gondolatot a hitelezők korábban elutasították. Felismerték továbbá a szoros kapcsolatot a külföldi adósságszolgálati teher és a belföldi költségvetési hiány és infláció között.

Ilyen körülmények között hívott össze 1989 novemberében az Institute for International Economics egy konferenciát. Ez a konferencia tehát határozottan progresszív célt szolgált: a Brady-terv elfogadtatását s ezzel az adósságválság és Latin-Amerika súlyos gazdasági problémáinak megoldását. A konferencia öt ülésén (Williamson 1990) latin-amerikai előadók ismertették országuk helyzetét, a bevezetett reformokat, ezek eredményeit és a várható helyzetet. A konferenciát Williamson előadása és ennek vitája vezette be, a latin-amerikai szakértők előadásait panelvita követte, amelyen nagy nemzetközi tekintélyű közgazdászok vettek részt, majd az üléseket Williamson összefoglalója zárta le.

Williamson bevezető előadása (Williamson 1990a) mutatta be azt, amit – az ő szóhasználatát követve – mindmáig washingtoni konszenzusnak nevezünk. A washingtoni konszenzus – eredeti célja szerint és eredeti alakjában – egyetlen régió, Latin-Amerika problémáinak megoldását szolgálta. Már a konferencián fölvetődött azonban az az aggodalom, hogy ez az ún. konszenzus ideológiává, méghozzá általános érvényre számot tartó ideológiává merevedhet, és ezt a veszélyt maga Williamson is elismerte, azzal együtt, hogy talán helyesebb lett volna a washingtoni konszenzus megnevezés helyett az általános konvergencia kifejezést használnia. Valóban az történt, hogy ez a határozottan progresszív gondolatrendszer – ideológiává merevedve – nem éppen progresszív vagy akár retrográd célok szolgálatába is állítható lett.

2. A Konszenzus tíz pontja. A *Konszenzus* tíz pontban foglalja össze a gazdaságpolitikai reform – vagy kiigazítás – feltételeit. Ezt a tíz pontot magyar nyelven már ismertette Lányi (1997, 10–11. skk.), Lányi (2000. 6.), továbbá az ő hivatkozása szerint és őt is megelőzve Csaba (1995), valamint Antalóczy és Kunczer (1995). Ettől érdemben nem különbözik Williamson újabb megfogalmazása (Williamson 2003a), de ez alkalmasabb arra, hogy bevezesse a tíz pont értelmezése körüli vita ismertetését:

1. *Költségvetési deficit.* „A költségvetési deficitnek [...] elég kicsinek kell lennie ahhoz, hogy az inflációs adóhoz való folyamódás nélkül finanszírozni lehessen.”
2. *A közületi kiadások rangsora.* „A közületi kiadásokat át kell irányítani azokról a politikailag érzékeny területekről, amelyek több erőforrást kapnak, mint amennyi ezek gazdasági hozadéka alapján megindokolható, [...] azokra az elhanyagolt területekre, amelyeknek nagy a gazdasági hozadéka, és javíthatják a jövedelemelosztást, mint az elemi oktatás és a közegészségügy, valamint az infrastruktúra.”
3. *Adóreform.* „Szélesíteni kell az adózók körét és csökkenteni a marginális adókulcsokat.”
4. *Kamatlábak.* „Pénzügyi liberalizáció, ami végső célként magában foglalja a piaci erők által meghatározott kamatlábakat.”
5. *Valutaárfolyam.* „Egységes valutaárfolyam olyan szinten, amely kellőképpen versenyképes ahhoz, hogy előmozdítsa a nem tradicionális export gyors növekedését.”
6. *Kereskedelempolitika.* „A mennyiségi importkorlátozások helyébe minél előbb vámoknak kell lépniük, és ezeket fokozatosan csökkenteni kell mindaddig, amíg el nem érik az egységes alacsony, 10–20%-os vámszintet.”
7. *Közvetlen külföldi beruházás.* „Azoknak a korlátozásoknak a megszüntetése, amelyek akadályozzák a külföldi közvetlen beruházások belépését.”
8. *Privatizáció.* „Az állami tulajdonban lévő vállalatok privatizációja.”
9. *Dereguláció.* „Az olyan szabályozások megszüntetése, amelyek akadályozzák új cégek belépését, vagy korlátozzák a versenyt.”

10. *A tulajdonjogok.* „A tulajdonjogi biztonság megteremtése, különösképpen az informális szektorban.”

Vajon miféle közmegegyezésről van itt szó, és mi is a kiigazítás vagy reform tulajdonképpeni célja?

Feinberg, Williamson bevezetőjének (1990a) első felkért hozzászólója (Williamson 1990, 21–24.) arra mutatott rá, hogy Williamson a konszenzus érdekében lenyeste a washingtoni politikai spektrumnak mind a bal-, mind a jobbszárnyát, és így centrista konszenzust adott elő. Az eredménnyel szerinte nem értene egyet a Valutalap fele, a Világbank harmada és a Kongresszus harmada. Ugyanakkor úgy véli, hogy a centrum felé való elmozdulás határozottan megfigyelhető mind Latin-Amerikában, mind pedig a washingtoni jobboldalon. Tehát a konszenzussal egyetértő centrum erősödik.

A végső célt Williamson a következőkben jelöli meg: növekedés, alacsony infláció, elfogadható fizetési mérleg és igazságos jövedelemelosztás. A növekedés és az igazságos jövedelemelosztás ilyen súlyú hangoztatása ugyancsak centrista gazdaságpolitikai elgondolás.

Az 1989–1990-es elgondolás centrista jellegét igazolják még az alábbi megállapítások, s ezeket az 1989–1990-es változatból idézzük fel:

- A költségvetési deficit csökkentése, vagyis a pénzügyi fegyelem nem feltétlenül jelent kiegyensúlyozott költségvetést.
- A költségvetési hiány csökkentése esetén nem feltétlenül előnyösebb a kiadások csökkentése, mint az adók növelése, ugyanakkor nagyon fontos a kiadások átcsoportosítása a közoktatás és a közegészségügy irányába (különösképpen a hátrányos helyzetben lévők javára), valamint az infrastrukturális beruházásokra.
- A technokrata Washington legnagyobb része (a jobboldali agytrösztök kivételével) a politikai Washingtonnak az adók növelésével szembeni ellenérzését felelőtlennek és érthetetlennek tartja.
- A kamatlábaknak pozitívnak és mérsékeltnek kell lenniük, aminek célja nyilván a beruházások előmozdítása.
- A valutaárfolyamnak kellőképpen kompetitívnek kell lennie ahhoz, hogy előmozdítsa az export olyan ütemű növekedését, amely lehetővé teszi, hogy a gazdaság abban a maximális ütemben növekedjen, amelyet kínálati oldali potenciálja megenged, és egyben azon a szinten kell tartania a folyó fizetési mérleg hiányát, amely fenntartható módon finanszírozható.
- A kereskedelempolitika terén szükség lehet lényeges mértékű, de szigorúan átmeneti (vám)védelemre, egy vámmal erősen védett gazdaságtól pedig nem várható, hogy egyik napról a másikra megszüntesse az egész védelmet.
- A közvetlen külföldi beruházással szembeni restriktív magatartás ostobaságnak tekinthető.

- És végül, szó szerint: „saját véleményem szerint a privatizáció nagyon konstruktív lehet, ha a verseny növekedésére vezet, és hasznos, ha csökkenti a pénzügyi feszültségeket, de nem vagyok meggyőződve arról, hogy a köz szolgálata mindig rosszabb motíváló erő, mint az egyéni nyereségvágy. Bizonyos körülmények között” – „közüzemi szállítás”, „vízszolgáltatás” – „továbbra is azt hiszem, hogy a köztulajdon előnyösebb, mint a magánvállalkozás. Ez a nézet azonban nem tekinthető jellegzetesnek Washingtonban” (Williamson 1990a, 16.).

Nem közgazdászok számára is nyilvánvaló, hogy ezek a nézetek ellentétesek a standard neoliberais doktrínával. Nem tekinti elsődleges és feltétlen követelménynek a költségvetés kiegyensúlyozását. Fontosnak tartja a közoktatásra és közegészségügyre fordított kiadások növelését, elsősorban a hátrányos helyzetben lévők javára. Nem ad feltétlen elsőbbséget az adócsökkentésnek. Fontosnak tartja a beruházások előmozdítását és az ország kínálati potenciálja által elérhetővé tett nemzeti jövedelmi szint elérését. Nem követeli meg a belföldi piac azonnali megnyitását az importverseny előtt. A közvetlen külföldi beruházással szembeni restriktív magatartást ostobaságnak minősíti, amiben feltétlenül igaza van, a privatizáció előnyeit azonban nem abszolútizálja, és fenntartásai vannak a közüzemek privatizációjával szemben. Végül a köz szolgálatát nem tartja rosszabb motíváló erőnek, mint az egyéni nyereségvágyat.

Mindez egyértelműen bizonyítja, hogy a washingtoni konszenzus nem volt liberális kiáltvány. Ennek a megállapításnak a súlyát még tovább is fokozhatjuk. Megkockáztathatjuk azt a megállapítást is, hogy kellő felelősséggel és az érintettek iránt jóindulatú realista megközelítésben, tehát a teória szintjéről a valóság szintjére lépve, szélsőséges és fenntartás nélküli neoliberális javaslat aligha fogalmazható meg. Ez kemény, de megalapozott állítás.

A *Konszenzus* előadásának végén Williamson két kétségének ad hangot:

A legnagyobb kétség, amit Dornbuschra hivatkozva ad elő, az, hogy „vajon a teendőknek az a Washington által javasolt listája, amelyet felvázolt, felhasználható-e arra, hogy helyreállítsa a növekedést, ha egyszer sikerült elérni a stabilizációt. [Dornbusch] rámutat Bolívia és Mexikó kiábrándító tapasztalataira, ott ugyanis a határozott és hatékony stabilizáció addig [tehát a konferencia időpontjáig] nem vezetett a növekedés újbóli megindulására. [...] Vajon mivel kell kiegészíteni Washington gazdaságpolitikai tanácsait ahhoz, hogy helyre lehessen állítani a növekedést?” (Uo. 19.)

A másik megjegyzés szerint „szembeötlő tény, hogy a gazdaságpolitikai intézkedéseknek az a listája, amely felől Washingtonban általános az egyetértés, teljes egészében a klasszikus közgazdasági elmélet fő irányzatán alapszik, amennyiben ma már Keynes is klasszikusnak lehet tekinteni. A gazdasági fejlődési elmélet irodalmában kialakított egyetlen gondolatnak sincs [...] lényeges szerepe a *Konszenzus* kialakításában. Ez felveti a kérdést, hogy vajon helyes-e az, hogy a *Konszenzus* implicit módon elutasítja a gazdasági fejlődési elméletet mint eltávo-

lodást a Malthus szavaival »lehangoló tudomány«-nak nevezett közgazdaságtan kemény realitásától? Vagy hiányzik valami a washingtoni konszenzusból vagy ennek értelmezéséből?» (Uo. 19–20.). Nem közgazdászok számára: a gazdasági fejlődési elméletnek óriási irodalma volt a neoliberais iskola uralmának kialakulása előtt, amely azt vizsgálta, hogy mik a feltételei a gazdasági fejlődési folyamat megindításának, például mi és mekkora az a minimális erőfeszítés, amely a fejlődés megindításának előfeltétele. Ez a második kérdés szorosan összefügg az előzővel, és a történelmi tapasztalatok ezt is teljesen megalapozottá teszik, mert a sikeres stabilizáció számos esetben nem vezetett növekedésre. Ezek a gondolatok azonban már átvezetnek a következő szakaszhoz.

3. Értékelés és kelet-közép-európai összefüggések. Az előbb leírtak alapján nyilvánvaló, hogy ha van valami, ami ellentéte a (szimplifikált) liberális kiáltványnak, akkor Williamson írása az. Williamson összes fricskája a washingtoni jobboldal ellen irányul, és ő alkalmasint nem is a washingtoni centrumban, hanem ettől a centrumtól kissé balra áll.

Ennek a résznek a befejezéseként röviden a kelet-közép-európai összefüggésekről. A konferencia, amelyen a *Konszenzust* ebben a formában összetették és megvitatták, és amellyel most foglalkozunk, 1989 novemberében zajlott le, azokban a napokban, amikor a szovjet rendszer összeomlott. Erre a tényre, valamint a latin-amerikai és a kelet-közép-európai helyzet és problémák hasonlóságaira Williamson mutat rá a kötet bevezetésében. A *Konszenzus* megfogalmazására tehát éppen a szovjet összeomlás idején került sor, és a *Konszenzus* – a latin-amerikai tapasztalatok alapján – készen állt, amikor a kelet-közép-európai átalakulás megkezdődött. Mi sem természetesebb, hogy a *Konszenzus* – vagy inkább ennek leegyszerűsített, eredeti változatánál jobboldalibb, radikálisabb változata – lett a kelet-közép-európai átalakulás vezérfonala. Ez tehát az a változat volt, amely elfogadható volt a Valutaalap azon fele számára is, amely nem fogadta el Williamson változatát.

3. A washingtoni konszenzus után

1. Új történelmi helyzet, új közelítésmód. A történelem igazolta Williamsonnak és az 1989. évi konferencia több más résztvevőjének aggodalmait. A *Konszenzus* nem gondoskodott a növekedés újraindításának és fenntartásának feltételeiről, és a latin-amerikai növekedés újból elakadt. A helyzetet Kuczynski (2003a) és Williamson (2003a) nyomán tekinthetjük át a legrövidebben.

A korai kilencvenes években a latin-amerikai országok legnagyobb része liberalizálta a külkereskedelmet, csökkentette a költségvetési deficitet, és privatizált – közszolgálati üzemeket is. Ami valószínűleg talán ennél is fontosabb, 1990–91-ben csökkentek az amerikai kamatlábak. Nagymértékű volt a portfólióberuházás a latin-amerikai tőzsdéken, és a tőzsdeindex a térség átlagában évi 25 százalékkal nőtt 1989 és 1994 között. Gyorsulni kezdett a gazdasági növekedés is. A növe-

kedés 1990–95 során a térség egészében évi 4,2% volt, az 1982–89. évi időszak 1%-ával szemben. Ennek folytán az egy főre jutó nemzeti jövedelem ismét nőni kezdett.

A válság azonban visszatért. Mexikó 1992–94-ben fenntarthatatlan folyófizetésimérleg-hiányt halmozott fel, amely óriási mértékű leértékelésre vezetett. A válságkezelést 50 milliárd dolláros kölcsöncsomaggal kellett alátámasztani. Utána a kamatlábakat magas szinten kellett tartani a fizetési mérleggel kapcsolatos meg gondolások miatt, ami megszüntette a beruházást és a növekedést. A mexikói kormány 100 milliárd dollárt kellett fordítania a bankrendszer megmentésére, ami hatszorosa volt a bankrendszer privatizálásából származó bevételnek. A mexikói leértékelés után három évvel hasonló probléma alakult ki Brazíliában, amelyet a Thaiföldön 1997 júliusában megkezdődött pénzügyi válság tett még nehezebben kezelhetővé. A kölcsöncsomag ez esetben 42 milliárd dolláros volt, és a válság kihatásai valamivel kevésbé súlyosak. A térség két legnagyobb államának problémái nyilván egész Latin-Amerikára kihatottak. Az 1990-es évek második felében a régió növekedési üteme csak évi 2,5% volt, sokkal kisebb, mint az Egyesült Államoké, ahol 3,9% volt ugyanebben az időszakban. Ez a rossz teljesítmény nagyrészt a délkelet-ázsiai válság következménye volt, ez ugyanis tovább csökkentette a magánforrásokból származó nemzetközi finanszírozást. Az 1998. évi orosz válság megerősítette ezt a tendenciát, és különösképpen fájdalmas volt a 2000. évi argentin krízis, ugyanis Argentínát általában a reform mintagyerekének tekintették. Ezt 2002-ben újabb argentinai és brazil válság követte.

Mindezek folytán az 1990-es évtized ismét kiábrándító volt Latin-Amerika számára, 2001–2002-ben pedig egyáltalán nem volt növekedés. Joggal vetődik fel tehát a kérdés: lehet-e egyáltalán Latin-Amerika sorsán javítani, és ha igen, milyen gazdaságpolitikával? Ennek a problémának a megoldása érdekében került sor arra az új tudományos kezdeményezésre, amelynek ismertetésével most foglalkozunk. Ezúttal nem konferenciát rendeztek, hanem egy 15 tagú kutatócsoportot hívtak össze, amely – más szakértők bevonásával – háromszor ülésezett, 2000-ben és 2002-ben Washingtonban, 2001-ben pedig Montevideóban. Ennek a munkának az eredményeit foglalja össze az a kötet (Kuczynski és Williamson 2003), amelyet itt mutatunk be.

A kötet új szellemet képvisel, amint ez már Kuczynski bevezető tanulmányából is kiderül (Kuczynski 2003a). Nem a stabilizáció áll a központban – noha ez a tanulmány azt az álláspontot képviseli, hogy „a makroökonómiai politika koherens és realiztikus rendjének fenntartása lényeges még a minimális növekedés eléréséhez is” (i. m. 28.) –, hanem a növekedés meggyorsítása és a jövedelemelosztás javítása. Kuczynski – aki időközben pénzügyminiszter is volt Peruban – félreérthetetlenül leírja, hogy „egyes politikusok szkeptikussá váltak a növekedés lehetőségeit illetően, és az évi 3–4%-os, közepes mértékű növekedést már elégedettséggel, sőt önelégültséggel fogadják el. Ha Latin-Amerika meg akarja teremteni a munkanélküliség és a szegénység megszüntetésének lehetőségét, ak-

kor féltre kell tennie ezt a lemondó attitűdöt, és hosszú távú, fenntartható gazdasági növekedést beindító gazdaságpolitikát kell kidolgoznia” (i. m. 31.). Az tehát az alapvető kérdés, hogy „képesek lesznek-e a latin-amerikai országok magas – évi 7% körüli – növekedési ütem elérésére, mégpedig tartósan” (i. m. 29.). Végül felveti a kérdést: „minthogy a régió nagy része öregedni kezd, nem a most következő néhány év-e a tartós gazdasági növekedés utolsó lehetősége?” (i. m. 28.). Noha itt nem a magyar gazdaság szempontjából levonható következtetésekkel foglalkozunk, kétségtelen, hogy nálunk is szükség lenne erre a szemléletváltásra, különös tekintettel arra, hogy a népesség előregeedése, amit ő nyilvánvaló módon a növekedés akadályának minősít, nálunk már be is következett.

Kuczynski a növekedés előfeltételét a hazai megtakarítás növelésében látja, és nyilvánvaló módon helyteleníti, hogy a növekedés döntő részben a tőkeimporttól függjön. A nagyobb megtakarítás nyilvánvaló előfeltétele azonban a szegénység felszámolása és a növekedés: „a magas növekedési ütem a megtakarítás előmozdításának legegyszerűbb módja” (i. m. 29.). Ezenfelül „a kormányoknak is elegendő jövedelmüknek kell lennie ahhoz, hogy lényeges mértékű produktív beruházást finanszírozzanak, elsősorban a közoktatás és az alapvető infrastruktúra terén, hogy [ezzel] megadják a felemelkedés lehetőségét a jövedelmi spektrum középső és alsó részén lévő nagy tömegeknek” (i. m. 29.). Arra kell tehát törekedni, ami Kelet-Ázsiában történt, ahol „kéz a kézben járt a gazdasági növekedés, a megtakarítás és az oktatás” (i. m. 29.). Ez a szemléletmód alapvető megváltozása, de rá kell mutatni arra is, hogy alapvető problémát vagy akár belső ellentmondást is tartalmaz. A nagyobb megtakarítás a gyorsabb növekedés előfeltétele, a gyorsabb növekedés viszont előfeltétele a nagyobb megtakarításnak. Hiányzik az a fogantyú, amely lehetővé tenné a csekély megtakarítással járó lassú növekedés zsákutcájából való kitörést.

Ez azonban mégis alapvető módon megváltozott szemlélet, és ennek felel meg a könyv szerkezete is. Kuczynski bevezető tanulmányát (Kuczynski 2003a) az alábbi kilenc (2–10. sorszámú) tematikus tanulmány követi:

2. Az állam reformja (Kuczynski 2003b),
3. A szegénység, az egyenlőség és a szociálpolitika (Birdsall és Székely 2003),
4. A fiskális politika (Artana, López Murphy és Navajas 2003),
5. A pénzügyi rendszer (Kuczynski 2003c),
6. A monetáris politika és a valutaárfolyamok (Rojas-Suarez 2003),
7. A külkereskedelem liberalizációja (Bouzas és Keifman 2003),
8. Az oktatás és képzés (Wolff és de Moura Castro 2003),
9. A munkaügy (Saavedra 2003),
10. A második generációs reformok megvalósításának politikája (Navia és Velasco 2003).

Már a fejezetcímek és ezek elhelyezése is mutatja az óriási változást. A könyv az állam reformjával kezdődik, és nem az állam háttérbe szorításával. A szegénység felszámolásával, a nagyobb egyenlőség megteremtésével és a szociál-

politikával folytatódik, tehát az igazságosság kérdésével, vagyis olyan témákkal, amelyek eddig szinte szóba sem kerültek. Ezekkel kapcsolatban korábban – a *dismal science*, azaz „lehangoló tudomány” szellemében – inkább azt tételezték fel, ha nem is mondták ki, hogy a növekvő egyenlőtlenség és a szociális helyzet rosszabbodása a gazdaság rendbetételének és a felemelkedésnek elkerülhetetlen ára. Ilyen nézetekkel mintha idehaza is találkoztunk volna. Csak ezután következik a fiskális és monetáris politika, valamint a külkereskedelem liberalizációja, a tanulmányok sorát pedig az oktatás és képzés, valamint a munkaügy és végül a reformok megvalósításának politikai útja, tehát egy határozottan politikatudományi tanulmány zárja le. Valamennyi tanulmány megérdemelné, hogy külön-külön részletesen ismertessük, de erre nincs lehetőség, és valamennyi tanulmány alapos elolvasását javasoljuk az ezekkel a kérdésekkel és az idetartozó reformokkal foglalkozó magyar szakértőknek.

Mind a kötet tematikus tanulmányainak, mind pedig az irodalomjegyzékben szereplő tanulmányoknak a szerzői zömmel latin-amerikaiak. Egyértelműen látszik tehát, hogy ezek az országok saját kezükbe akarják venni saját sorsukat, és egyre inkább kialakul az ezt lehetővé tevő szakértői gárda. Hogy el tudják-e érni céljukat, a növekedést és az igazságosságot, és főként a Kuczynski által követelményként megfogalmazott 7%-os növekedési ütemet, most még nem lehet megmondani, de a cél és a törekvés félreérthetetlen.

Most azonban vissza kell térnünk fő témánkhoz: a *Konszenzus* értékeléséhez. Ezt Williamson tanulmányai teszik lehetővé.

2. A *Konszenzus* értékelése. Kuczynski bevezetőjét és a kilenc tematikus tanulmányt mintegy keretbe foglalja Williamson három írása. Megelőzi őket az *Agenda* (Williamson 2003a), amely a teendőket foglalja össze, követi az *Összefoglalás* (Williamson 2003b), amely a kilenc tematikus tanulmány összefoglaló áttekintése, és lezárja a *Függelék* (Williamson 2003c), az *Agenda* és a *Konszenzus* összehasonlítása. Következzék tehát az *Agenda*, az *Összefoglalás* és végül a *Függelék*.

2.1. Az *Agenda* megfogalmazásának kiindulópontja csak a tapasztalatok összegzése lehet: mi is volt a *Konszenzus*t követő idő kiábrándító tapasztalatainak oka. Williamson három fő okot sorol föl:

- a visszatérő súlyos válságokat,
- a szükséges reformok nem kellőképpen következetes végrehajtását és az ún. második generációs reformoknak, tehát az intézményrendszer megerősítésének elhanyagolását, és azt, hogy
- a gazdaságpolitika központjában egyedül a növekedés meggyorsítása állt, nem pedig a növekedés és az igazságosság együttesen.

Ez a harmadik tétel esetleg némi pontosítást igényel: vajon a *Konszenzus* központjában nem a stabilizáció állt-e inkább, mint a növekedés, valamint az a semmivel sem bizonyított feltételezés, hogy a stabilizáció meghozza növekedést? Ha ez így van, a *Konszenzus* alapvető hibáinak harmadik pontja inkább úgy fogalmazható meg, mint

- a gazdaság szempontjainak egyoldalú hangsúlyozása a társadalmi szempontok és az igazságosság elhanyagolásával;
- a gazdaság szempontjain belül a stabilizáció egyoldalú hangsúlyozása a növekedéssel szemben.

Williamson szerint tehát a kiábrándító tapasztalatok (egyik) oka a jövedelemelosztás és a szociálpolitika elhanyagolása. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy az átlagos helyzetű polgárok valaha is fel tudjanak zárkózni az ipari országok szintjéhez csupán a növekedés következtében, anélkül hogy csökkenne az egyenlőtlenség a gazdagok és szegények között. Ez az egyenlőtlenség megfosztja a szegényeket a felemelkedés lehetőségétől, és nagyrészt ez magyarázza ennek a régiónak a gyászos gazdasági teljesítményét. Itt utalnunk kell arra, hogy Magyarországon és a többi kelet-közép-európai országban is növekszik az egyenlőtlenség, sőt az esélyegyenlőtlenség is, ami a lemaradókat – a gazdasági növekedés mérsékelt üteme folytán is – még inkább megfosztja a felemelkedés lehetőségétől.

Az új *Agenda* négy eleme a következő:

- a válságmentes gazdaságpolitika,
- az első generációs reformok befejezése,
- a második generációs reformok és
- a jövedelemelosztás és a szociális szféra.

Vizsgáljuk meg sorban a javaslatoknak ezt a négy csoportját.

A válságmentes gazdaságpolitika Williamson által felsorolt legfontosabb elemei a következők:

- költségvetési többlet kedvező időkben, hogy ez felhasználható legyen a rossz években;
- valutatartalékok gyűjtése a külkereskedelmi problémák idejére;
- rugalmas valutaárfolyam;
- alacsony infláció;
- a bankrendszer felügyelete és
- a belföldi megtakarítások növelése.

Ezek konzervatív, de megalapozott javaslatok, amelyek nem mennek túl a *Konszenzus* szellemén, de új köntösben jelennek meg mint a válságmentes gazdaságpolitika előfeltételei.

Az első generációs – vagyis a *Konszenzusban* tárgyalt – reformok befejezéséről maga Williamson írja le, hogy a régiónak elsősorban a növekedés meggyorsítására lenne szüksége, az első generációs reformok azonban, amelyeket már a *Konszenzus* is hangsúlyozott, inkább fékezik, mint előmozdítják a növekedést.

A második generációs – vagyis a *Konszenzusban* még nem tárgyalt – reformok elsősorban az intézményrendszert érintik. Amint ezt elsősorban a kilenc tematikus tanulmány szerzői fejtik ki, az intézményrendszer megfelelő működése előfeltétele az első generációs reformok megvalósításának. A jól működő állam, a

jól működő igazságszolgáltatás, a korrupció megszüntetése és a törvény előtti egyenlőség nélkül nincs gazdasági fejlődés. Ennek felismerése szinte teljesen átrendezi a hangsúlyt és a teendőket.

A jövedelemelosztás és a szociális szféra tekintetében, Okun (1975) nagy dilemmájára utalva, Williamson a *Konszenzus*nak és a *Konszenzus* ellenzőinek álláspontját ütközteti. Ezek szerint a *Konszenzus* hívei a növekedés fokozására törekzenek az egyenlőség sérelme nélkül, a *Konszenzus* ellenzői pedig az egyenlőség fokozására a növekedés ütemének csökkentése nélkül. Utal a vonatkozó empirikus kutatások ellentmondó eredményeire. Egyesek szerint a növekedés akkor is kedvező a szegények számára, ha ez nem tudatos célja a gazdaságpolitikának, más eredmények szerint viszont a nemzeti jövedelem 1%-os növekedése esetén a szegények jövedelmének növekedése nem éri el az 1%-ot. Javasolja az adóbevételek növelését és a többletbevételnek a szociális szolgáltatásokra, a közoktatásra és a közegészségügyre való fordítását. Szerinte az adóbevételek növelése nem odázható el újabb külföldi tőkeimporttal. Szinte fölösleges utalni arra, hogy ez a nézet mennyire ellentétes az elsősorban a költségvetési kiadások, de emellett az adók csökkentését központba állító nemzetközi és hazai közgazdasági közfelfogással.

2.2. Az Összefoglalás (Williamson 2003b) ehhez hasonló szellemben áttekinti a lehangoló tényeket, és a kudarc okát latolgatja. A legfőbb okot végül is abban látja, hogy a reformok nem mentek elég messzire, és hogy a régiót közben költső megrázkódtatások érték. A reformok végrehajtásának legfontosabb hiányosságai a következők voltak:

- a valutaárfolyam nem volt kellőképpen kompetitív ahhoz, hogy az export gyors növekedésére vezessen;
- az oktatásügy nem kapta meg azt a prioritást, amely lehetővé tette volna a modern, tudásra alapozott gazdaság kialakítását;
- a reform intézményi alapja gyöngye volt, és a köztisztviselők, a bíróságok és az oktatók nem alkalmazkodtak kellőképpen a modern világhoz;
- a szegényeknek nem volt lehetőségük képességeik kifejlesztésére;
- nem indult meg a jövedelemelosztás egyenlőtlenségének csökkentése.

Mindezek arra utalnak, hogy Williamson a progresszív szempontokkal kiegészített hagyományos stratégia követését tartja célszerűnek.

2.3. A kötetet lezáró Függelék – az *Agenda* és a *Konszenzus* (Williamson 2003c) összehasonlítása – ugyanezt a szellemet képviseli. Williamson határozottan tagadja, hogy a *Konszenzus* neoliberális volna. Progresszív elemei pedig még hangsúlyozottabbá váltak az *Agendában*.

Felvetődik a kérdés: vajon megbukott-e a *Konszenzus*? „Az egyik ok, amiért olyan sokan csalódtak az 1990-es évek eredményeiben, az, hogy annak a növekedésnek a hozadéka, amelyet akkor el lehetett érni, a foglalkoztatás kiterjesztésének vagy a szegénység csökkentésének dimenzióiban mérve kiábrándító volt. Ilyen eredmény várható, ha a növekedés lassú, és azoknak a haszna, akik a jövedelmi skála alsó részén helyezkednek el, csupán a [magasabb jövedelműek hasznának]

lecsöpögéséből ered. Hogy az eredmény a szegények számára kedvezőbb legyen, vagy gyorsabb növekedésre, vagy a növekedés eredményeinek jobb elosztására van szükség, sőt lehetőleg mindkettőre. A neoliberális módszer, amely kizárja a jövedelemelosztás bármilyen figyelembevételét, még valószínűbbé teszi, hogy az eredmények kiábrándítók lesznek” (i. m. 327.). Ez nem csupán a *Konszenzus* neoliberálisnak minősítése elleni, hanem a neoliberális politika elleni határozott tiltakozás is. Ez a határozott kritika valóban nem fér össze a *Konszenzussal* kapcsolatos hagyományos elképzelésekkel.

Félreérthetetlen tehát, hogy a *Konszenzus* eredeti formájában sem volt neoliberális kiáltvány, hogy Williamson határozottan elhatárolja magát ettől az értelmezéstől, és hogy mind ő, mind pedig a vele és Washingtonnal együttműködő latin-amerikai szakértők a korábbinál sokkal szélesebb látókörű gazdaság- és társadalompolitikát kezdeményeznek. Hogy ez az óhaj milyen mértékben válik valósággá, hogy a stabilizációtól milyen mértékben sikerül továbblépni a növekedés, a növekedéstől pedig az igazságosság felé, azt a jövő dönti el. A siker tehát, mint minden ilyen esetben, kétséges, a szándék azonban egyértelmű.

4. Gazdaságpolitikai reformok: előre a növekedésért

Míg a Kuczynski és Williamson (2003) által szerkesztett kötet Latin-Amerika növekedésének újraindításával foglalkozik, az OECD által a közelmúltban közreadott *Gazdaságpolitikai reformok: előre a növekedésért (Economic Policy Reforms: Going for Growth)* c. kötet (OECD 2005) az OECD más államainak az Egyesült Államokhoz való felzárkóztatásával. Ennek a felzárkóztatásnak eszköze csak a növekedés újraindítása vagy meggyorsítása lehet, és ezért e két munka célja azonos. A megközelítés módja és a konkrét javaslatok ugyanakkor, amint ezt azonnal látni fogjuk, különböznek. Az azonos cél és az eltérő megközelítés indokolja ennek a két munkának a párhuzamos tárgyalását.

A kötet az OECD nagyszámú részlettanulmányán és terjedelmes statisztikai háttéranyagain, valamint kérdőíves felmérésein alapszik. Az előszóban ezt olvashatjuk: „Sok OECD-országban egyre inkább észrevehető a hosszú távú gazdasági teljesítménnyel kapcsolatos kiábrándultság. Általános az egyetértés abban is, hogy a növekedés lendületének visszaszerzése a kulcsa annak, hogy fenn lehessen tartani még a már elért életszintet is a gyorsan elöregedő társadalmak korszakában.”

A központi gondolat tehát az Egyesült Államokhoz való felzárkózás. A kötet megállapításai szerint az 1994–2003. évi időszakban az OECD-országok egy része gyorsabban növekedett, mint az Egyesült Államok, felzárkózásuk tehát már megindult. Idetartozik elsősorban Írország, ahol az időszakban az átlagos évi növekedési ütem közel 5%-kal volt magasabb az Egyesült Államok kiemelkedően jó teljesítményénél. A kötet szerint kielégítő Korea, valamint Lengyelország, Szlovákia és Magyarország teljesítménye is. Nekünk azonban hozzá kell fűznünk,

hogy a rendszerváltást követő válság mélypontjának, 1994-nek bázisán az Egyesült Államokét évi 2%-kal – Magyarország esetében alig évi 1,5%-kal – meghaladó növekedés inkább csak a veszteség részbeni pótlásának tekinthető. A skandináv, az angol nyelvű és a dél-európai országok átlagos növekedése nem különbözik szignifikáns mértékben az Egyesült Államokétól, az EU magjában, eredeti hat államában pedig a növekedés köztudottan szignifikáns mértékben alacsonyabb. A legkiábrándítóbb Törökország és Mexikó helyzete, ahol mind a nemzeti jövedelem szintje, mind pedig növekedésének üteme a legalacsonyabb. Böven van tehát tennivaló a növekedés terén, és nem megalapozatlan az a kiindulás, hogy ennek mérőszáma az Egyesült Államokhoz való felzárkózás mértéke lehet.

A kötet kiindulópontként az Egyesült Államokkal szembeni reális, tehát vásárlóerő-paritáson mért reáljövedelem-különbséget eredete szerint két részre bontja: a munkaerő felhasználásából és a munka termelékenységéből adódó részre. A munkaerőnek az Egyesült Államokénál kisebb mértékű felhasználása a munkaerő-állományban való részvétel alacsonyabb arányából, a nagyobb munkanélküliségből és az egy foglalkoztatottra jutó évi ledolgozott munkaórák kisebb szából adódhat. Mindezek folytán a munkaerő-felhasználás – elsősorban Korea, valamint Izland és a Cseh Köztársaság kivételével – mindenütt kisebb mértékű, mint az Egyesült Államokban. Különösképpen alacsony a munkaerő-felhasználás az EU magjában, vagyis első tagállamaiban, továbbá természetesen Törökországban. Alacsony Magyarországon is.

A kötet a reáljövedelem-különbség fennmaradó részét a munka eltérő termelékenységének tulajdonítja. Ebből az jön ki, hogy a termelékenység különösen Norvégiában, de Franciaországban, Belgiumban és – egészen csekély mértékben – Olaszországban is nagyobb, mint az Egyesült Államokban. Ez módszertani problémákra utal. Maga a tanulmány is rámutat arra, hogy az egy főre jutó GDP nem is az Egyesült Államokban a legmagasabb, hanem Norvégiában, ez azonban a szénhidrogénvagyon következménye. Az itt követett eljárás a szénhidrogénvagyon hatását mégis a munka termelékenységének hatásaként tünteti fel. Másrészt ismét maga a tanulmány is rámutat arra, hogy összefüggés van a munkaerő felhasználása és a munka termelékenysége között olyan értelemben, hogy ahol a munkaerő felhasználása nagyobb, ott a munka termelékenysége kisebb és viszont. Ez vezet arra, hogy a munka termelékenysége nagyobbak adódik Franciaországban, Belgiumban és Olaszországban, mint az Egyesült Államokban, noha ez nyilván csak annak a következménye, hogy itt alacsony szintű a munkaerő felhasználása. Komoly problémák merülnek fel tehát már a követett megfontolások legalapvetőbb elemével kapcsolatban is.

Ezek a problémák fokozódnak a gazdaságpolitikai prioritások meghatározása során. Az eddigiek logikájából az következik, hogy kétfajta gazdaságpolitikai prioritás választható: vagy a munkaerő felhasználását vagy a munka termelékenységét lehet növelni. A kötet úgy érvel, hogy el akarja kerülni a „mindenkinek ugyanazt” („*one size for all*”) receptet, hiszen azt, főként a nemzetközi pénzügyi intézmények ajánlásaival kapcsolatban, a közgazdász szakma joggal kifogásolja,

hanem differenciált javaslatokat terjeszt elő az egyes országok számára. Azt az eljárást követi, hogy az elmaradó országokban a „legjobb gyakorlattól való eltérést” („*deviation from the best practice*”, i. m. 18.) tekinti az elmaradás okának. A megoldás tehát a „legjobb gyakorlathoz” való csatlakozás, vagyis az amerikai intézményi rendszer követése. A kötet tehát ilyen elvek szerint határoz meg öt gazdaságpolitikai prioritást, amelyből három kvantitatív módon is megfogalmazható. Az európai országok számára előterjesztett javaslatok a következők (i. m. 19.):

Csökkenteni kell

- új közszolgáltató (energiaszolgáltató, hírközlési és vasúti) cégek belépésének akadályait és a szabad foglalkozások korlátozását Dániában, Franciaországban, Németországban, Görögországban, Izlandon és Svájcban;
- a vállalatalapítás adminisztratív akadályait Ausztriában, Csehországban, Görögországban, Magyarországon és Törökországban;
- az üzleti tevékenységnek az árelenőrzésből és az adminisztratív eljárásokból adódó korlátozásait Belgiumban, Írországon és Hollandiában;
- a köztulajdon arányát Finnországban, Magyarországon, Olaszországban, Norvégiában, Lengyelországban, Portugáliában, Svédországban és Törökországban.

E sorok írója csodálkozva olvassa ezeket a javaslatokat, mert a munka termelékenységét mindeddig az oktatással és képzéssel, a beruházással, a műszaki fejlődéssel, valamint a tudományos kutatással kapcsolta össze. Ilyen utalások ebben a műben csak egy helyen jelennek meg olyan formában, hogy pl. „növelni kell a közoktatási rendszer követelményeinek szintjét Németországban, Luxemburgban” stb., de beruházásról vagy K+F-ről szó sem esik.

A munkaerő felhasználásának növelésére tett javaslatok a következők:

- csökkenteni kell a munkanélküliségi-segély fizetésének időtartamát és szintjét, ugyanakkor viszont javítani kell a munkaközvetítés rendszerét;
- csökkenteni kell a munkáltatók társadalombiztosítási hozzájárulásait;
- csökkenteni kell a karkedvezményes és rokkantnyugdíjazás lehetőségeit;
- az általános bérszintnél kisebb mértékben kell növelni a minimálbéretet.

Nem vonható kétségbe, hogy ezek az intézkedések növelik a foglalkoztatottságot, de igen nagy emberi költségek árán, és aligha mozdítják elő az előző részben olyannyira hangsúlyozott igazságosságot. E sorok írójában ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy ez a gondolkodásmód nem téveszti-e össze az okot az okozattal. A munkanélküliség növekedése vajon nem inkább annak a következménye-e, hogy nincs munkaalkalom, mint hogy a szociális juttatások adta lehetőségeket egyesek csalárd módon munkakerülésre használják fel? Vajon a karkedvezményes és rokkantnyugdíjazás terjedése nem inkább a munkanélküliségből való menekülésnek és az időskorúak elhelyezkedési nehézségeinek a következménye-e, mint hogy egyesek a munka helyett a semmittevést választják?

Vagy általánosságban: nem a növekedés megindítása növeli-e a foglalkoztatást, ahelyett, hogy a szociális juttatások megvonásától és a munkavállalási indíték ilyen módon való megnövelésétől várnánk a növekedés megindulását?

Nézzük meg végül a Magyarországra szabott gazdaságpolitikai ajánlásokat:

- csökkenteni kell a közszolgáltatási intézmények állami ellenőrzését;
- csökkenteni kell az alacsony bérű munkások után fizetendő társadalombiztosítási hozzájárulást, azzal a fenntartással, hogy a költségvetés egyensúlyának szempontja korlátozza az adócsökkentés lehetőségét;
- csökkenteni kell a vállalkozások alapításának adminisztratív terheit;
- folytatni kell a rokkantnyugdíjazás rendszerének reformját, hogy nőjön a munkakínálat;
- csökkenteni kell a lakásépítés támogatását, nemcsak költségvetési megmondolásokból, hanem a munkaerő mobilitásának növelése érdekében is.

E sorok írója szerint nem ezektől az intézkedésektől várható elsősorban a magyar gazdaság növekedésének meggyorsítása. Egyes javaslatok racionálisak, bár nem elsőrendűen fontosak, másoknak viszont a közgazdasági megalapozottsága is vitatható. A közszolgáltatási intézmények működésének állami ellenőrzése elkerülhetetlen, és nem állítható, hogy a legkevesebb ellenőrzés a legjobb. Vitatható, hogy a magyar lakásépítés-támogatási rendszer a legcélszerűbb és legigazságosabb-e, de az nem vitatható, hogy a lakásépítés támogatása növeli, és semmiképpen sem csökkenti a munkaerő területi mobilitását.

Ennek a tanulmánynak a központi része tehát nem hagyható komoly kritikai megjegyzések nélkül. Ugyanakkor elkerülhetetlenül felmerül az előző fejezetekkel való összehasonlítás igénye. Williamson, a washingtoni konszenzus első írásba foglalója tiltakozik a *Konszenzus* szűk értelemben vett neoliberális értelmezése ellen, Kuczynski és Williamson pedig elismerésre méltóan széles spektrumú javaslatokat terjeszt elő Latin-Amerika növekedésének meggyorsítására, ez a javaslat viszont valóban szinte liberális manifesztumnak tekinthető. Ez a kötet abból a bizonyítatlan feltevésből indul ki, hogy a liberalizáció és a dereguláció automatikusan a növekedés újraindulását és az OECD-országoknak az Egyesült Államokhoz való felzárkózását vonja maga után. Ezt a feltevést nemcsak hogy semmi sem bizonyítja, hanem Latin-Amerikának az adósságválság kitörése utáni több mint két évtizedes gazdaságtörténete ennek ellenkezőjét támasztja alá. Elég csak Mexikó, az egyetlen OECD-tag latin-amerikai ország vagy Törökország, az egyetlen OECD-tag közel-keleti ország ebben a kötetben is részletesen tárgyalt siralmas eredményeire hivatkozni.

5. Összefoglalás

E tanulmány három fő fejezete három különböző, de témájában szorosan egymáshoz kapcsolódó könyvvel foglalkozik. Előbb a washingtoni konszenzus első írá-

sos megfogalmazását ismerteti. Az ismertetés igazat ad a *Konszenzus* első írásba foglalójának, Williamsonnak, aki szerint a *Konszenzus* semmiképpen sem tekinthető annak a neoliberális kiáltványnak, amelynek gyakran ábrázolják. A következő rész a latin-amerikai gazdaságok legjobb szakértőinek a *Konszenzus* meghaladását célzó törekvéseit ismerteti. E javaslatok a korábinál még sokkal nyitottabb szemléletet tükröznek, és szélesebb spektrumú intézkedéseket tartanak szükségesnek. A növekedéssel egyenrangú célnak tekintik az igazságosságot. A legtekintélyesebb latin-amerikai szerző, Kuczynski, aki a kötetnek társszerkesztője is, azt is megfogalmazza, hogy az évi 7%-os növekedési ütem elérése, ami pedig merész célkitűzés, a latin-amerikai problémák rendezésének előfeltétele, sőt ennek a növekedési ütemnek a rövid időn belüli elérése a társadalmak előregedése miatt akár az utolsó alkalom a problémák megoldására. A harmadik fő fejezet az OECD ez év elején megjelent kötetét ismerteti, amely elsősorban az OECD-országok növekedésének és az Egyesült Államokhoz való felzárkózásának meggyorsításával foglalkozik. Ez a kötet is szükségesnek tartja a növekedés újraindítását. Szemlélete mégis alapvetően eltér az előbbiétől, hiszen meg sem említi az igazságosságot, nem terjeszt elő széles spektrumú javaslatokat, és a növekedés újraindítását lényegében véve a dereguláció folytatásától, valamint a munkanélküliek és a gazdaságilag inaktívok támogatásának csökkentésétől és az így kibővített munkakínálattól várja.

Magyarország gazdasági helyzete az utóbbi két évtizedben sokban hasonlít Latin-Amerikáéra, és a 90-es években alkalmazott gyógymódok is párhuzamot mutatnak. A washingtoni és helyi szakértők által Latin-Amerikára kimunkált javaslatok mind helyzETFelismerés, mind intellektuális vonzerő tekintetében felülmúlják az OECD-javaslatokat, és megfontolandónak tartjuk őket hazánk gazdaságpolitikájának szempontjából is.

A szerző ezúton köszöni meg Farkas Péternek és Oblath Gábornak a kézirat első változatának elolvasását, értékes megjegyzéseiket és a kérdés korábbi hazai irodalmára való utalásaikat. A fennmaradó hibákért csak a szerző a felelős.

Irodalom

- Antalóczy Katalin és Kunczer Éva (1995): Magyarország és a Világbank kapcsolatai. *Európa Fórum*, 5/4. (1995 december), 49–70.
- Artana, Daniel, Ricardo López Murphy és Fernando Navajas (2003): A Fiscal Policy Agenda. In Kuczynski és Williamson (2003), 75–101.
- Birdsall, Nancy és Miguel Székely (2003): Bootstraps, not Band-Aids: Poverty, Equity, and Social Policy. In Kuczynski és Williamson (2003), 49–73.
- Bouzas, Roberto és Saúl Keifman (2003): Making Trade Liberalization Work. In Kuczynski és Williamson (2003), 157–179.
- Csaba László (1995) A nemzetközi pénzügyi szervezetek és a kelet-európai rendszer-átalakító politika. *Közgazdasági Szemle*, 42/2. (1995 december), 117–158.

- Greskovits Béla (1994) *A tiltakozás és a türelem politikai gazdaságtanáról. Latin-Amerika és Közép-Kelet-Európa átalakulásának tapasztalatai alapján*. Kandidátusi értekezés. Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék. Kézirat. Budapest.
- Kuczynski, Pedro-Pablo (2003a): Setting the Stage. In Kuczynski és Williamson (2003), 21–32.
- Kuczynski, Pedro-Pablo (2003b): Reforming the State. In Kuczynski és Williamson (2003), 33–47.
- Kuczynski, Pedro-Pablo (2003c): The Financial System. In Kuczynski és Williamson (2003), 103–121.
- Kuczynski, Pedro-Pablo és John Williamson (ed.) (2003): *After the Washington Consensus. Restarting Growth and Reform in Latin America*. Institute for International Economics, Washington, D. C., 2003, 373 o.
- Lányi Kamilla (1997): A globális konvergencia változatai: Washington és Maastricht. I. és II. rész. *Külgazdaság*, VXI/11–21. (1997. november–december) 5–29. és 5–19.
- Lányi Kamilla (2000): Válság táplálta globalizáció. *Külgazdaság*, I. és II. rész. (2000. április–május, november–december) 5–24. és 5–35.
- Meier, Gerald M. és Joseph E. Stiglitz (eds.) (2000): *Frontiers of Development Economics. The Future in Perspective*. The World Bank and Oxford University Press, 2000, 575 o.
- Navia, Patricio és Andrés Velasco (2003): The Politics of Second-Generation Reforms. In Kuczynski és Williamson (2003), 265–303.
- OECD (2005): *Economic Policy Reforms. Going for Growth*. OECD, ISBN 92-64-00836-5, 2005, 193 o.
- Okun, Arthur (1975): *Equality and Efficiency: The Big Trade-Off*. Brookings Institution Press, 1975.
- Rojas-Suarez, Liliana (2003): Monetary Policy and Exchange Rates: Guiding Principles for a Sustainable Regime. In Kuczynski és Williamson (2003), 123–155.
- Saavedra, Jaime (2003): Labor Markets During the 1990s. In Kuczynski és Williamson (2003), 213–263.
- Stiglitz, Joseph E. (2002a): *Globalization and Its Discontents*. Allen Lane, an imprint of Penguin Books, 2002, 282 o., illetve W. W. Norton & Co., New York–London, 2002.
- Stiglitz, Joseph E. (2002b): *A globalizáció és visszasságai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 274 o.
- Szakolczai György (2005): A mai közgazdaság-tudomány belső ellentétei és korunk alapvető kérdéseinek eltérő megítélése. Jelen kötet, 117. o.
- Szamuely László (1995): Az átalakítási stratégiák gazdaságfilozófiai háttere. Megállapodásra kell törekedni az IMF-fel. *Gazdaság*, 28/2. (1995. ősz), 68–74. o.
- Williamson, John (ed) (1990): *Latin American Adjustment: How much has happened*. Institute for International Economics, Washington, D. C., 1990, 445 o.
- Williamson, John (1990a): What Washington Means by Policy Reform. In Williamson (1990), 7–20.
- Williamson, John (ed) (1994): *The Political Economy of Policy Reform*. Institute for International Economics, Washington, D. C., 1994, 601 o.
- Williamson, John (2003a): Overview. An Agenda for Restarting Growth and Reform. In Kuczynski és Williamson (2003), 1–19. o
- Williamson, John (2003b): Summing Up. In Kuczynski és Williamson (2003), 305–321. o
- Williamson, John (2003c): Appendix. Our Agenda and the Washington Consensus. In Kuczynski és Williamson (2003), 323–331.
- Wolff, Laurence és Claudio de Moura Castro (2003): Education and Training: The Task Ahead. In Kuczynski és Williamson (2003), 181–212.

A magyar mezőgazdasági politika és vidékfejlesztés jövőképe

†Veress László, Ángyán József, Tanka Endre, Nagy Bálint,
Szeremley Béla és Márton János

*„Mindnyájunknak van elég erőnk más baját elviselni.”
La Rochefoucauld: Gondolatok*

1. A Római Klub

A Római Klubot 1969-ben Rómában 10 ország 30 független, haladó gondolkodású értelmiségi tagja hozta létre. 1972-ben megjelentetett tanulmányuk a Föld valamennyi országa – tehát az egész emberi társadalom – veszélyeztetettségére, de egyidejűleg e veszélyek elhárításához szükséges tennivalókra is felhívta a figyelmet [13]. E veszélyek:

- szegénység a bőség közepette,
- a környezet romlása,
- az intézményekbe vetett hit elvesztése,
- a városok növekedésének káros következményei,
- a foglalkoztatottság bizonytalansága,
- a fiatalság elidegenedése,
- a hagyományos társadalmi értékek elvesztése,¹
- a pénzromlás és egyéb szerteágazó pénzügyi zavarok.

E valóban aggasztó jelenségeket műszaki, társadalmi, gazdasági és politikai elemek egymásra gyakorolt kölcsönhatásai alakítják, öt alapvető tényező szerint. A tanulmány ezen öt tényező,

¹Itt egyrészt a termelőmunka megbecsülésének, az összetartozás, az egymás iránt érzett kölcsönös felelősség tudatának hiányára, másrészt a kevés energiát követelő gyors meggazdagodás vágyára és a minél nagyobb fogyasztási igényre utalnak.

- a demográfiai változások,
- a mezőgazdasági-élelmiszeripari termelés,
- a természeti erőforrások kimerülési irányzatai,
- az ipari termelés,
- a környezetünket veszélyeztető ártalmak

várható alakulását és lehetséges alakíthatóságát elemzi. Az azóta eltelt több mint három évtized alatt a fejlett országok e figyelmeztetések indokoltságát ugyan nem cáfolják, de a veszélyek elhárítása érdekében keveset tettek. Talán Nyugat-Európa országaiban, ahol a kereszténydemokrata-konzervatív és hagyományosan – skandináv módra – szociáldemokrata-munkáspárti kormányok váltják egymást, valamint Japánban veszik komolyabban a jövő nemzedékei iránti felelősséget. Ezért az EU jövőbeli gazdaságpolitikájában a Római Klub elveinek fokozottabb mértékben kell érvényesülnie.

A Római Klub 1991-ben megállapította, hogy 1973-as jóslatai helyesek voltak, és a gondok súlyosbodtak. A jelentés tehát sajnos nem pusztán történelmi dokumentum, hanem tükör a világ- és nemzetpolitika számára: a mulasztások lajstroma. Ezért szolgálhat hivatkozási alapul írásunknak.

2. Sokkterápia Kelet-Európában

Amikor a szocialista tábor országainak gazdasági összeroppanása bekövetkezett, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank ezeknek az országoknak készséggel ajánlott fel újabb kölcsönöket, melyeket „csupán” saját javaslataik végrehajtásához kötöttek. Ezek a feltételek „sokkterápia” néven váltak hírhedtté, mert megkövetelték:

- a belső piac gyors liberalizálását (megnyitását),
- az állami (és szövetkezeti) vagyon gyors magánosítását,
- az ország valutaalapjainak és pénzügyi biztonságának elvárásaik szerinti kezelését,
- külföldi cégek betelepülésének kedvezményezését,
- költségvetési megszorításokat, bérvisszafogást.

Az érintett országok nemzetgazdaságát és társadalmát e rendelkezések érvényesítése alaposan megrendítette:

- A belső piacra termelt hazai termékek részben vagy teljes egészében kiszorultak onnan.
- A nemzeti vagyont gyorsan elherdálták, miközben létrejött a gazdaság, a megvesztegethető politikai réteg és a bűnözés összefonódása.
- Ezt a lakosság 1–6%-ának gyors és tisztességtelen meggazdagodása, 20–30%-ának hasonló ütemben tapasztalható állásvesztése és elszegényedése követte [24].

Ezért e világszervezeteket – mert létrehozásuk minden ország boldogulásának érdekeit kellett volna szolgálnia – *súlyos erkölcsi és anyagi felelősség terheli*. Az hasonló ajánlatot Kína nem fogadta el. Kitart a lassú reformok mellett. Ennek is köszönhető, hogy elkerülte a kelet-európai volt szocialista országok sokkterápiája okozta gazdasági válságát. A GDP növekedése évről évre 9–11% körül alakult [24]. Magyarországon az 1960 és 1980 közötti jelentős gazdasági fellendülést a 80-as évek gazdasági egy helyben topogása követte. „A második adóssághalmozást követően a fejlődés lendülete a fejlesztés és a beruházások visszafogása miatt megtorpant... 1989-ben Magyarország a nemzeti össztermékhez viszonyítva Európa legeladósodottabb állama lett... Időközben gazdaságilag drámai módon elsúlytalanodott. Az évszázad utolsó évtizedétől pedig külföldi befektetési pályán vesztegel” [5]. Az ország többéves GDP-növekedésének éves átlaga alig haladja meg az évi 1%-ot.

3. Két ellentétes vidékfejlesztési irányzat az EU-ban

A mezőgazdaság és a vidék támogatása az EU-ban több vonatkozásban követi az USA mezőgazdasági politikáját. Ott a 70-es évek óta az egyes gazdaságok területi növekedése jelentősen lassult. A 2 190 000 gazdaság átlagos mérete 175 ha. Ezeknek 65%-ában csupán kiegészítő, melléktevékenységként üzött gazdálkodás folyik, amit az állam működtet és *támogat*. A délen fekvő és nem külterjes jellegű nagy gazdaságokban mintegy 800 ezer külföldi idénymunkást foglalkoztatnak. (Ezeknek a nem munkájukhoz kötődő szociális gondjai más államokat terhelnek.) Az Egyesült Államokban a támogatás területhez kötődik, az összes értékesítés függvénye, és célja a vidék *fejlesztő* támogatása [19].

Az EU korábbi emberséges – humánus – irányzatát többek között Franz Fischler mezőgazdasági és vidékfejlesztési főbiztos képviseli. A jövőben a mezőgazdaságban dolgozóktól, akik többnyire falvakban vagy kisvárosokban, esetleg tanya-világban élnek, több párhuzamos feladat ellátását várja, nevezetesen:

- jó minőségű, szermaradványmentes élelmiszerek, élelmiszeripari nyersanyagok termelését,
- a természet, a környezet, a termőföld megóvását,
- az elmaradt vidék fejlesztését,
- a termőföldhöz kötődő nemzeti és paraszti szokások, az energiatakarékos gazdálkodási és termelési módok felújítását, megőrzését és ápolását.

A jövőben az EU által nyújtott mezőgazdasági támogatások rendszere várhatóan jelentősen átalakul. Franz Fischler 2003. március 16-án Szófiában, az új belépők részére rendezett tanácskozáson elhangzott előadásában így fogalmazott: „... a vidékfejlesztés a CAP kísérő intézkedéseiből teljesen kiforrott politikává alakult, és mint annak növekvő második pillére már évi 7 milliárd eurós költségvetéssel rendelkezik. [...] a következő tervciklusban forrásainak megduplázását

irányoztuk elő, és így aránya a teljes agrárkölségvetésen belül meg fogja haladni a 25%-ot.” Ez az irányzat tehát minden tagországban a fentebb sorolt feladatok közül a második és harmadik pontban ismertetett elvárások teljesítését támogatja. Ezt támasztja alá Renata Künast német mezőgazdasági és fogyasztóvédelmi miniszter korábbi – 2002-ben –, a Bundestagban elhangzott beszéde is, amelyben leszögezte: „Ha a mezőgazdaság csak termelni tud, akkor ne számítson közösségi pénzekből nyújtott közösségi kifizetésekre és támogatásokra” [2, 3]. Az *EU korábbi tagországaiban a jelenleg mezőgazdaságból élő lakosság létszámát és birtokszerkezetét meg akarják őrizni, mert ezt nemzeti érdekek tekintik.* (Ez az irányzat csupán Spanyolországban nem ilyen határozott.) Ezért a különböző mezőgazdasági termékeket – állattenyésztés, szántóföldi növénytermesztés, gyümölcs-, szőlő-, virág- és zöldségtermesztés – előállító mezőgazdasági üzemek nagyságának engedélyezett határát meghatározták, és nem engedik túllépni. Ez tudatos védekezés a bérmunkára alapozott nagybirtok kialakítása ellen. *Előreláthatólag a 300 ha-nál nagyobb gazdaságoktól a jövőben minden támogatást megvonnak* [3, 27].

Az új irányzatot képviselők abból indulnak ki, hogy a nyugat-európai mezőgazdasági termelést egyre kritikusabb helyzetbe hozta a globalizáció. A versenyképessége javítását több EU-ország szakértői az új belépő kelet-európai országok mezőgazdaságának gyarmatosításával szándékoznak biztosítani. Az új belépőket a termőföld forgalmának liberalizálására kényszerítik. A termőföldet *csupán a jövedelemszerzés eszközének tekintik*, az új belépők esetében az első néhány év múltán a föld *nemzetközi forgalmának akadályozását tiltják* [26, 27, 28]. Igyekeznek elősegíteni tőkés vállalkozók bekapcsolódását a közép- és kelet-európai mezőgazdasági termelésbe. *E régióban az olcsó nyersanyagot nagyméretű üzemekben kívánják termeltetni*, melyeket a nyugati régiókban dolgoznak fel késztermékké. Az így megnövekedett értékű késztermékeket visszaszállítva a keleti tagországokba vagy más külfiacon értékesítve olyan értéknövekedést érnek el, amiből saját mezőgazdasági termelésüket továbbra is támogathatják.

Mindez az új belépő országok mezőgazdaságának egyértelmű gyarmatosítását, a korábban mezőgazdaságból élő lakosság földjétől és megélhetésétől megfosztását vetíti előre [26, 27, 28]. Ezek az országok a korábbi politikai vazallushelyzetükben a gazdálkodás kollektivizálását hajtották végre, ezért most indokolt, hogy mezőgazdaságuk rendbetételére jelentős anyagi támogatásban részesüljenek. A francia diplomácia által érvényesített neoliberais szándék viszont elérte, hogy az új belépők mezőgazdaságának fejlesztése helyett jelenleg versenyképességük kialakulását akadályozzák. A termőterületre kapott támogatásokban az új belépők csupán egynegyedét kapják annak, amit a régi országok termelői kapnak. Ezzel versenyeseik 2007-ig – az újabb tervciklus kezdetéig – tovább romlanak. A helyzet tragikomikumát jelzi, hogy a termelők e 25%-os támogatásnak is örülnek, mert saját kormányaik az őket már korábban is erősen sújtó agrárrolló ellenére ennél kevesebb támogatást nyújtottak [27].

Nyugat-Európa országainak többségében jól szervezett érdekvédelem és egy közös tárolási, beszerzési, értékesítési, feldolgozási szövetkezeti mozgalom létezik. Így hatékonyabb

az érdekérvényesítésük, s a kereskedelemből és a termékek feldolgozásából eredő többletjövedelem a gazdálkodás jövedelmét jelentősen növeli [25]. Az EU eljárása a kelet-európai országokkal szemben ezen országok mezőgazdaságát bizonytalan helyzetbe sodorta. Ez pedig ellentétes a Római Klub korábbi javaslataival.

4. Önérdeksértő irányzat a hazai agrárpolitikában

Két évtizede minden kormányzat a mezőgazdaságból igyekezett minél több jövedelmet kisajtolni. A mezőgazdaság versenyképessége eközben a beruházások és a technológiai fejlesztések visszafogása miatt fokozatosan romlott [10]. Mégis, még az ezredfordulón is jelentős részét termeli az ország devizabevételének [4]. A különböző pártok egymással homlokegyenest ellentétes elvi álláspontja ellenére *folyamatosan olyan neoliberais politika érvényesült, mely igen egészségtelen birtokszereket kialakulásához vezetett.* Ez ellentétes az EU korábban meghirdetett mezőgazdasági politikájával (CAP), de jövőbeli fejlesztési programjával is [2, 25, 26].

Az Agrárgazdasági Tanács a 2003-as évet értékelve megállapította, hogy az elmúlt év 6-7%-os inflációja mellett a növényi termékek termelői árszínvonala ugyan 20%-kal emelkedett, de az élő állat és az állati termékek ára 6,3%-kal csökkent. Az adott évben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 11%-kal, a nettó vállalkozói jövedelem 31%-kal csökkent [9]. 2000 és 2003 között az egyéni és családi gazdaságok száma 20%-kal, a gazdasági szervezeteké 7%-kal lett kevesebb. Az állattartók száma a magángazdaságokban 22,5%-kal, a gazdasági szervezetekben 11%-kal esett vissza [3]. Magyarország gazdasági állatállománya 1985-ben érte el a csúcst, de még akkor is lényegesen kisebb volt a nyugat-európai országokénál. Az állattermék-előállítás lehetőségeit tehát még korántsem merítettük ki. 1985 óta az állomány és teljesítménye 1/3-ára esett vissza. Ilyen csekély állatlétszámra csupán az országban átviharzó háborúk után volt példa [8]. A gyepgazdálkodásban egyre súlyosabb következményekkel jár a korszerű technológia alkalmazásának évtizedes elmulasztása. Emiatt legelőterületeinknek csupán 55%-át sikerült legeltetni vagy kaszálatni, a többi parlagon hever, gyomosodik [23]. Állandó piacok hiánya, értékesítési gondok aggasztják és sorvasztják zöldség- és gyümölcsstermesztésünket is. A korábbiakhoz (1985) képest gyorsan emelkedik az olyan mezőgazdasági termékek és élelmiszerek behozatala, melyekből korábban nem csupán önellátók voltunk, hanem külpiaci értékesítésre is bőven jutott. Érthető tehát, hogy a mezőgazdaság részesedése a nemzetgazdaság teljesítményéből folyamatosan romlik (1. táblázat). A mezőgazdaság – az erdőgazdasággal és a halászattal együtt – a megtermelt hazai bruttó termék-ből már 2003-ban csupán 3%-kal részesedett. A mezőgazdaság, az élelmiszeripar és az azokat kiszolgáló szektorok – az agrobiznisz – együttes részesedése az összes GDP-ből fokozatosan 20%-ról 12%-ra esett vissza [9]. Az elmúlt évtizedben (1990–2000) a mezőgazdaságot ezer milliárdos tőkevesztés érte [17,18]. Sajnos a mezőgazdasági termelés esélyei azóta sem javultak [9].

1. táblázat. A mezőgazdaság részaránya a nemzetgazdaságban (AKII-adatok)

Év	A mezőgazdaság részaránya (%)					Külker. forgalmi egyenlege ^a (USD)
	a GDP- ben	a fogyasztás- ban ^a	az ex- portban ^a	a beruhá- zásban	a foglalkoz- tatásban ^b	
1990	15,3	37,0	23,1	8,7	18,0	1311
1995	5,9	34,5	22,0	2,9	8,0	1781
2000	4,9	26,4	7,8	3,3 ^c	6,9	1072
2002	3,5	29,9	7,9	6,4	6,2	1518

^aMezőgazdasági és élelmiszeripari termékek

^bMunkaerő-felmérés adatai

^cReálértéke az 1989. évinek csupán 57%-a

Az egymást követő kormányok paternalista – posztkommunista – beidegződése miatt az egyre népesebbre duzzasztott minisztériumokkal akarják azokat a feladatokat ellátatni, amelyeknek ellátása a nyugat-európai országokban civil szervezetek feladatköre. Ilyenek a termékpályás szövetkezeti mozgalom (HANGYA, TÉSZ), a biotermelők, a gyümölcs- és zöldségtermesztők, a méhészek, a borászok közös termékfeldolgozási, értékesítési, termékfejlesztési és piacutatósi törekvései, *egyeseletei* [25].

Az EU-ba lépésünk óta egyrészt a velünk szemben érvényesített sokkterápia, másrészt a felvilágosítás elmulasztása miatt mezőgazdaságunkat a CAP már eddig is erőteljesen gyarmatosíthatta [22]. Ez országunk esetében több területen okoz súlyos gazdasági és társadalmi gondokat.

5. Váltakozó kormányok és birtokszerkezet-politika

1. A magánosítást előbb az 1988. évi VI. törvény indította el, amely gazdasági társaságok szervezését hatósági és társadalmi ellenőrzés nélkül tette lehetővé. Majd az első szabadon választott kormány pártjai, engedve a Kiszgazda Pártot meghódító új elnök nagyhangú és megfontolatlan követelésének, a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítását támogatták. A kárpótlással egyidejűleg jelentősen – mintegy 40%-kal – csökkentették az agrárágazat támogatását. A már meglévő adottságok átalakítását, korszerűsítését és a felhasználható elemekre történő építkezést elmulasztották [11]. A földbirtokszerkezet megváltoztatása során ismét figyelmen kívül hagyták, hogy a kis- és középbirtokos – 30–300 ha-os – kategória kialakítása lenne az EU mezőgazdasági termelésében számunkra kedvező, a korábbi tagországok ennél jóval kisebb birtokméretéhez képest. (Az egyik igen versenyképes országban – Dániában – több mint 30 év alatt az átlagos birtokméret

34 hektárról csupán 50 hektárra növekedett.)

Nálunk a földtulajdon és a földhasználat is elvált egymástól. 2002-ben az egyénileg gazdálkodók szántóterületének 35%-a, a gazdasági társaságok területének 93,4%-a volt bérlet [1]. A földhasználók 90%-a 30 ha-nál kisebb szántóterületen, az összes terület 24%-án gazdálkodott. *A gazdálkodók 0,7%-a (1168) gazdálkodott 300 ha-nál nagyobb területen, a szántóterület 41,5%-án (2. táblázat). A mezőgazdaságban létrehozott birtokszerkezet nem kedvez az ország lakosságának, mert sok az életképtelen törpebirtok és a bérmunkára alapozott nagybirtok. Csekély a főként a családi munkaerőre alapozott közepes méretű gazdaságok száma és területe. E jelenleg akadályozza a mezőgazdaságban a polgári réteg kialakulását. „Ahol a középosztály hiányzik, ott lehetnek egyének, de nincs osztály, amelyik a munkát is, az irányítást is egyaránt gyakorolja.”* Ezt a megállapítást a magyar mezőgazdaság birtokszerkezetére 1867-ben Heinrich Ditz vonatkoztatta. Ez a felfogás már akkor is érvényesült Nyugat-Európa országaiban. Magyarország esetében sajnos ma is időszerű a kritika. Medgyaszay László becslése szerint, mint ahogy erre a 2. táblázat adatai is utalnak, több mint 500 000 ha szántó regisztrációja kimaradt a parcellaazonosítás rendszeréből. (A hibás adatok egymás közötti egyeztetésére vonatkozó felszólítást 2005 februárjában küldték ki, jöllehet a nyilvántartásokat júniusban bekérték pontosítás céljából.)

2. táblázat. A gazdálkodók száma és megoszlása 2002-ben (AKII-adatok) [17]

Mérethatár (ha)	Gazdálkodók		Szántóterület		
	száma	aránya (%)	összes (ha)	összes (%)	átlag (ha)
<10	125 370	74,2	529 258	13,5	4,2
10–30	27 916	16,5	477 563	12,2	19,9
30–50	6 327	3,7	250 166	6,3	39,5
50–100	4 384	2,6	304 664	7,8	69,5
100–300	3 882	2,3	732 083	18,7	188,6
300–500	143	0,01	58 372	1,5	408,0
>500	1 025	0,69	1 565 835	40,0	1 527,6
Összesen:	169 047	100	3 917 941	100	23,2

2. Az MDF által kezdeményezett és a parlament elé 2001-ben beterjesztett *Nemzeti Földalap* (NFA) létesítéséről szóló indítványt a másik két kormánypárt akkor nem fogadta el, csupán annak átdolgozása után, 2002-ben. (Ez a törvénynek korántsem használt.) *Ennek kettős célja volt, az egyik a családi gazdaság modelljének megteremtése, jogi keretek közé foglalása mind létszámban, mind területben. A másik a csendben folyó jogellenes külföldi földszerzések visszaszorítása [1, 2, 26, 27, 28].* Feladata lett volna az árverések során *szétforgácsolt területek tagosítása* is. A törvény

megjelenését követő hetekben 17 ezren jelentkeztek, akik 51 ezernyi családtagjukkal vállalták a birtokuk legalább 30, de legfeljebb 300 ha-ra növelésével járó hosszú lejáratú földvásárlási hitelek felvételét is [1].

A családi gazdaságok kialakításának és gyarapításának korábbi szándékát a jelenlegi kormányzat újabb földtörvény-módosítással azonnal befagyasztotta. Felgyorsult a sok tulajdonost számláló szövetkezeti gazdaságok kisajátítása néhány hazai – nem egy esetben külföldi – tulajdonos részére. Az állam mintegy 500 ezer hektárnyi tartalék szántóföldjét 1992 óta megyénként néhány nagybirtok igen kedvezményes áron – 15 kg búza/aranykorona – bérelte. A kedvező éghajlatú és termékeny talajokkal rendelkező fejlett országokban a hihetetlen magasra szökött földárak további emelkedése várható a Római Klub 1972. évi becslése szerint is [13, 26, 29]. Az 1991. évi XXV. tv. megalkotását követően 1 millió ha-ra becsülhető az a főként szántóként nyilvántartott terület, melyet külföldi magán- és jogi személyek a törvényt *megkerülve* „zsebszerződésekkel” vásárolták meg, és e területek használatát bérlőként legalizálták [29]. A folyamatosan érvényesülő neoliberais agrárpolitika a *támogatások és juttatások csaknem 80%-át a nagygazdaságoknak juttatta* (beruházás, adósságelekedés, aszálykár stb.). *Az EU korábbi tagországaiban a támogatások 80%-át a kisebb méretű gazdaságok élvezik.* Jelenleg a második pillére igénybe vehető EU-támogatásokat is igyekeznek a kialakítandó nagybirtoknak juttatni [12].

Az iparszerű termelést folytató nagybirtok tőke-, eszköz- és energiaigénye jóval nagyobb, ráadásul a lakosság egyre csekélyebb hányadát foglalkoztatja. A világ élelmiszer-termelése 1951 és 1966 között 34%-kal növekedett. Ez idő alatt a traktorok – gépek – vásárlására fordított költség 63%-kal, a nitrogéntartalmú műtrágyák beszerzése 146%-kal, a rovarirtásra és növényvédő szerre fordított kiadások 300%-kal emelkedtek. Az újabb 34%-os terméshozam-növelés a tőke- és eszközbefektetést ennél jóval nagyobb mértékben növelheti [13, 16].

3. Az élelmiszer-feldolgozó ipart a korábbi nemzetközi versenytársak vásárolták fel. Az élelmiszer-forgalom 80%-át áruházi láncok szerezték meg. Nyereségük nem csupán az élelmiszeripar, hanem a mezőgazdasági termelés nyereségét is lefölözi, profitjuk eléri a 35%-ot [18]. Ezzel a termelést, feldolgozást, forgalmazást összekötő kölcsönös gazdasági egymásrautaltság és érdekeltég alkotta szálak elszakadtak [17]. A mezőgazdasági kis- és nagyüzemek a mintegy 60%-ban külföldi tulajdonba került élelmiszeriparral és különösképpen az élelmiszert forgalmazó – *döntő többségükben ugyancsak külföldiek tulajdonában lévő* – áruházi láncokkal szemben gyarmati függésbe süllyedtek. A hazai mezőgazdasági termékeket feldolgozó számos iparágat új tulajdonosaik vagy megszüntettek (gyapjúfeldolgozás, olajsajtolás, dohányfeldolgozás), vagy teljesítményüket fokozatosan sorvasztják (cukor-, olaj-, édesség-, tej-, hús-, bőr-, mezőgazdasági gépipar stb.). A magánosítás során az APV Rt. ugyanis semmiféle garanciát nem kötött ki, így az ország számíthat a hazai élelmiszeripar további leépülésére. 1990 és 2000 között a világ élelmiszer-termelése 23%-kal nőtt, a hazai teljesítmény 30%-kal esett

vissza [17]. A visszaesés azóta is tart. *A hazai mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparágak lakosságeltartó képességét mindez jelentős mértékben rontotta. Az áruházi láncok lenyomták a mezőgazdasági termékek amúgy is alacsonyan tartott hazai árait, miközben az élelmiszerek ára nyugat-európai színvonalra emelkedett. Ez a termelést és a belső fogyasztást egyaránt lefékezte [17].*

6. A magyar föld

A magyar mező- és erdőgazdaság termőhelyi adottsága, hogy európai összehasonlításban – az ország nagyobb részének medencejellege miatt – viszonylag mentes az időjárás szélsőségeitől. A mocsarak korábbi – a XIX. században végzett – lecsapolása és az erdők sok évszázada tartó fokozatos kiirtása azonban fokozta éghajlatunk kontinentális jellegét. Nyaranta a levegő relatív páratartalma túlságosan csekély, a harmatképződés gyakorta elmarad. Az évenkénti termésátlagokban $\pm 50\%$ -os ingadozás is előfordulhat [15]. Az ország mezőgazdaságilag művelhető területeinek – 7 706 000 ha – 56%-a szántóként művelhető, ami az európai arányokkal összehasonlítva igen magas érték. Ennek egyharmada kítűnő termőképességű, szemes tengeri termesztésre is igen alkalmas. A már tudományosan is bizonyított klímaváltozás okozta hatások megelőzésére alaposan fel kellene készülnünk [6]. A jövőben várhatóan a mezőgazdasági termelés növelését főként az édesvíz hiánya akadályozhatja. A rajtunk átfolyó – Hollandián átfolyó vízzel azonos tömegű – víz hasznosítási lehetőségeit is figyelembe véve [14] a magyar nemzetgazdasági ágak közül a mezőgazdaság rendelkezik elsősorban a termeléshez szükséges erőforrásokkal [17]. Az energiaforrásokhoz hasonlóan a jövőben az élelmiszeripari nyersanyagok termelése és feldolgozása, az ország önellátásra való képessége stratégiai fontosságú lesz [13, 29]. A mezőgazdasági termelés mintegy 400-500 ezer családnak nyújthat tisztességes megélhetést, nyersanyagainak ipari feldolgozása és forgalmazása ugyanennyi családnak kínál egészséges hazai munkaalkalmat [15]. A magyar termőföld a nemzeti vagyion egynegyede. „A föld egész korlátozott mennyiségénél fogva mindig politikai hatalmat ad tulajdonosainak, éspedig nagyobb, mint a tőke” – Ihrig Károly 1941-ből származó megállapítását három évtizeddel később a Római Klub vitaírata alaposan megerősítette [13].

7. Belépés után

A koppenhágai csatlakozási értekezleten a mi kormányunk kért és kapott a legkisebb arányú vidéki és a legnagyobb arányú első pillérre érvényes közvetlen támogatást. Ez a vidékfejlesztést eleve akadályozza [2, 3, 14, 15], jöllehet egy neves baloldali agrárpolitikusunk már 2002-ben felhívta a figyelmet a vidékfejlesztéssel együtt járó sokirányú elvárások figyelembevételére [20]. A törpebirtokosok

termőföldjét gyors ütemben igyekeznek kisajátítani egyrészt földfelajánlás ellenében nyújtott földjára, másrészt a bérlők elővásárlási jogának földtörvénybe foglalása segítségével. A bérlők jelenleg érvényesülő előjoga következtében az 1992 óta törvénytelenül, „zsebszerződésekkel” bérlőkké vált külföldiek egymillió hektárra becsülhető szántóterülete, melyet eddig is javarészt „telefonon” irányítottak, immár törvényesen elidegeníthető [28]. A jelenleg érvényben lévő földtörvényünk – miként a gyarmati országokban – elősegíti a tőke szabad áramlását, a *nemzetközi földspekulációt*. A most érvényben lévő földbirtok-politika az ország lakosságának szociális és gazdasági esélyeit több évszázadra megpecsételheti [26, 27, 28].

Emlékeztetni kívánjuk a hazai mezőgazdasági politika irányítóit, hogy az egymást követő kormányok 1920 és 1944 között és 1970 és 1985 között a mezőgazdaság belterjes irányú fejlesztését nemzeti érdekek tekintették. Volt olyan időszak is (1975–1980), amikor a kormány arra ösztönzött, hogy a sok és lelkiismeretes munkát vagy nagyobb szakképzettséget igénylő mezőgazdasági kultúrákat a magán- és háztáji gazdaságokkal állítsák elő.

A hazai állati termékek előállításának és a belterjes növényi kultúráknak, valamint az üzemek belüli és üzemek közötti termékfeldolgozásnak a sorvasztása mélyíti a hazai mezőgazdaság és az egész magyar társadalom válságát is. A mezőgazdaságból élők számára gazdálkodásunk külterjes irányba sodródása egyre súlyosabb gazdasági és társadalmi gondokat gerjeszt. *Mintegy 200 ezernyi munkaerő (500 ezernyi családtagjával együtt) vált feleslegessé az elmúlt években. A termelési kapacitás ésszerű kihasználása esetén rájuk igen nagy szükség lenne* [29].

Jelenleg jogsértések folyamata állja útját 1,5 millió ha részaránytulajdonú föld tulajdonrendezésének. Két éve 240 ezer kérelem vár a tulajdonközösség természetbeni megszüntetésére, illetve a föld kiadására [3, 28]. Az FVM korábbi politikai államtitkára 2003 őszén több alkalommal is hangoztatta a nyilvánosság előtt: *„Hozzá kell szoknunk a gondolathoz, hogy a mezőgazdaságban csak 80-100 ezer ember fog munkát találni, a többieket kezelje a szociálpolitika.” Ez a törekvése a nemzet és a magyar mezőgazdaság iránti döbbenetes felelőtlenségét tükrözte.* Európa népei súlyos véráldozatok árán tanulták meg, és manapság is hangsúlyozzák: „akié a föld, azé az ország” [28].

Minden tisztességes hazafi joggal kérdezheti: ha a nagybirtokrendszer a nemzetnek valóban előnyösebb, a nyugat-európai országok miért nem vállalják? Miért csak az új belépő országokra erőltetik?

A kormány jelenlegi mezőgazdasági politikája, miként ezt Lengyel László 1995-ben több ízben hangoztatta, a dél-amerikai társadalmakat jellemző helyzet kialakításának nemzetpusztító vízióját vetíti elénk. A korábban mezőgazdaságból élő lakosság vagyontól és munkalehetőségétől megfosztva a városba vándorol, ahol munkaalkalom nem vár rá. (A KSH adatai szerint a 19 és 60 év közötti férfi lakosságnak csupán 51%-a vállalkozó vagy foglalkoztatott.) A XXI. századnak a globalizáció által gerjesztett egyik gondja a munkanélküliség fokozatos növekedése. A Római Klub erre már 1972-ben felhívta a figyelmet [13]. A *munka*

nélkül maradtak körében tapasztalható demoralizáció egyrészt lumpenesedést vált ki, másrészt bűnözésre csábít. A nyomor és létbizonytalanság többnyire megfosztja az önálló véleményalkotás képességétől is az embert, és a véleményalkotás egyre erőteljesebb befolyásolhatósága a szociális demagógiának, az antidemokratikus tendenciáknak kedvez [2, 3, 29]. Halaszthatatlan az új, hosszú távú, nemzeti mezőgazdasági önvédelmi program kidolgozása [25].

8. Sürgős tennivalók

1. A nemzet és az állam érdeke a mezőgazdaság züllésének megállítását, adottságaihoz méltó versenyképességének megújítását, a falvak indokolatlanul gyors elnéptelenedésének mérséklését követeli. A pártok megegyezése alapján hosszabb időszakra elfogadható mezőgazdasági és vidékfejlesztési operatív program kidolgozására és fokozatos megvalósítására van szükség, mely összhangban van a Római Klub javaslataival és a CAP új vidékfejlesztési törekvéseivel. *Az EU tagországaként a jövőben mi is jogosan követelhetjük a korábbi tagokhoz hasonló gazdasági támogatást. A vidéken, főként a mezőgazdaságból élő lakosság többségének tulajdonosi tudattal kell bírnia, emberséges életkörülményekhez kell jutnia. Ez segíthetné elő az államtól jóval kevésbé függő, önálló polgári és politikai arculatának kialakulását. A jövőben is mezőgazdaságból élni akarókkal szemben nekünk – miként a nyugati tagországoknak is – többirányú követelményt kell támasztanunk:*

- Jó minőségű, egészséges – szermaradványmentes – élelmiszereket, nyers-termékeket kell termelniük.
- Nagy figyelmet kell a környezet és a természet, a termőföld eredeti biológiai állapotának megóvására és helyreállítására fordítaniuk.
- Meg kell őrizniük az ökológiai szemlélettel átítatott paraszti szokásokat, kiváltképpen az energiatakarékos termelési eljárásokat. *A tájkörzetenként és településenként eltérő adottságokhoz illeszkedő termelési profilokat kell kialakítaniuk.*

A természet és a környezet megóvására, a városba vándorlás megelőzésére szolgál az EU vidékfejlesztési támogatásának számos változata, melyeket eddig csak korlátozott mértékben vettünk igénybe [2, 3]. A mezőgazdaság technikai fejlesztését és a vidék életkörülményeinek fokozatos javítását azonban felesleges összemosni [16].

2. A termőföld az ország számára nem csupán jövedelemforrás, hanem széles társadalmi réteg – 400-500 ezer család – eltartását is szolgálja. E követelmény teljesülése érdekében *a földtörvényt sürgősen módosítani kell. A földtörvény módosítására Tanka Endre [27] dolgozott ki igen alapos javaslatot, melynek részletezésére itt nincs terünk. Meggyőződésünk, hogy az általa javasolt módosítás az egész nemzet gazdasági boldogulásának sarkalatos feltételei közé tartozik. A nemzetközi*

földforgalom esetén is érvényesülnie kell a *kölcsönösség és viszonyosság* elveinek a jelenlegi kiszolgáltatottsággal szemben Meg kell változtatni a gazdaságok öröklésének eddigi jogi szabályozását, hogy a birtokok ne aprózódhassanak el. A földtörvény rendelkezze az arról, hogy földbérletre, földvásárlásra és gazdálkodásra – a nyugat-európai joggyakorlathoz igazodva – annak a személynnek (külföldi vagy hazai állampolgárnak) legyen joga, aki:

- ott tartósan letelepszik,
- fő jövedelme a gazdálkodásból származik,
- megfelelő szakképzettséggel rendelkezik.

Meg kell határozni a különböző mezőgazdasági ágazatokban az üzemek méreteinek felső határát.

A földtörvény az EU más országaiban a termőföld, a hazai lakosság megélhetésének védelmét szolgálja, s fékezi a nemzetközi tőkespekulációt. A kormánynak az EU-tól igényelhető támogatások minél nagyobb hányadát kistérségenként a vidék fejlesztésére kell felhasználnia.

3. Olyan földbirtokszerkezet kialakításának kell érvényt szerezni, melyben a termőterület minél nagyobb hányada kis- és középméretű (30–300 ha) – főként családi munkaerőre alapozott – gazdaság kezén van. Az ilyen méretű gazdaságok rugalmasabban tudnak a nemzetközi kereslet-kínálathoz alkalmazkodni, alkalmassá válhatnak a fejlett mezőgazdasággal rendelkező európai országokkal azonos fajlagos teljesítmények és jövedelmezőségi viszonyok kialakítására. Csak ilyen birtokszerkezet adhatja meg a vidék lakosságának a *biztonságos megélhetést, a polgárosodás lehetőségét*, és teszi lehetővé, hogy *eleget tegyenek a nemzetközi kötelezettségeiknek* (1. pont). A XIX. századnak és a XX. század első felének hazai statisztikai felmérései és tapasztalatai szerint az akkor egészséges méretűnek tekintett 20 és 200 kh közötti birtokméret *lakosságtartó képessége és árukibocsátása jóval kedvezőbb volt* az akkortájt működő nagybirtokokénál. (Azóta a technika fejlődése, az élőmunka nagyobb termelékenysége az optimális birtokméretet megnövelte.)

Rendezni kell a szövetkezeti résztulajdon sorsát is, melynek „befagyasztása” és a tulajdonosokkal szemben a természetbeni visszaadás megtagadása egyrészt *súlyos alkotmányvétség, másrészt akadályozza az uniós támogatások megpályázását* [28].

4. A *közpénzekből nyújtott támogatások súlypontja* a jövőben a környezet- és tájgazdálkodási *rendszerekhez* helyeződjen át (pl. ökológiai gazdálkodás, a tájgazdálkodás különböző formái, valamint az integrált növénytermesztés a szántóterületeken és az ültetvényeken, legeltetéses állattartás a gyepterületeken, őshonos állatfajták tartása, ökológiai állattartás vagy pl. hagyományos tó- és nádgazdálkodás a vizes területeken stb.). A termőhelyi adottságkategóriákhoz és a kis- és középbirtok-kategóriákhoz *kötődő ötéves állami szerződésen nyugvó földalapú kifizetéseket*, az ezek elterjedését és megerősödését szolgáló beruházási tevékenységet

és az egyéb kiegészítő intézkedéseket ugyancsak a *vidékfejlesztésre* kell átcsoportosítani. *Ne a termelés méretéhez és ne ágazatokhoz, hanem gazdálkodási rendszerekhez igazodjék a jövőben a gazdálkodás. A gazda maga választhasson, maga is dönthesse el, hogy a kiválasztott rendszeren belül mit érdemes termelnie, mely ágazatokban válhat tevékenysége igazán eredményessé. Azt kell csupán vállalnia, hogy betartja az adott gazdálkodási rendszer előírásait. Ennek ellenértékéért kapja közpénzekből a rendszeres állami kifizetést, melynek 80%-át az EU fedezi. Csupán 20%-ot kell nemzeti forrásból előteremteni. Gazdaönrészt nem követel e támogatások igénybevétele. Az elvonások rendszere, az adópolitika a jövőben a közterheket az élők munkáról fokozatosan a környezethasználatra, valamint az anyag- és energiafelhasználásra helyezze át. Így növekszik azoknak a gazdálkodási formáknak a versenyképessége, amelyek kevesebb külső anyagot, energiát használnak fel, és környezeti szempontból kedvezőbbek a hatásai, emellett több embernek kínálnak munkát, megélhetést a vidéki térségekben [14, 15, 16].*

5. A hajdani élelmiszer-gazdaság talpra állítása a kölcsönös érdekeltségi lánc helyreállítása nélkül elképzelhetetlen. *Olyan önként szerveződő, de államilag (és EU által is) támogatott termékpályás szövetkezeti hálózatot kell felépíteni, amely a termékek közös tárolását, beszerzését, értékesítését, a termékek közös feldolgozását, e termékek szakadatlan fejlesztését, új piacok kutatását képes egy-egy országos integrációban megvalósítani (miként ez Nyugat-Európában is működik). E feladat megvalósítására alulról építkező civil szervezetek támogatása szükséges. Így megakadályozható a távolban termelt élelmiszerek hosszú távú utaztatása, melyek eredete és minősége alig ellenőrizhető. Összehangolt és az egész országra kiterjedő szövetkezeti mozgalom hiányában a mezőgazdaság – kis- és nagyüzem egyaránt – jelenlegi gyarmati helyzetén nem könnyíthet. Addig felesleges az EU korábbi tagjaival azonos esélyek megvalósításáról álmodozni, mert az ilyen típusú integrációban dolgozó nyugat-európai mezőgazdasággal – ahol a feldolgozásból és kereskedelemről eredő haszon jelentős része ugyancsak a gazdálkodóké – a magyar mezőgazdaság nem lehet versenyképes.*

A szövetkezeti hálózatnak a jövőben nem csupán közös hűtő-, tároló- és termékfeldolgozó létesítményeket, hanem tájegységenként közös takarmánykeverőket és állattenyésztési telepeket is létesítenie kellene. (Erre a szocialista időkben is juttattak állami támogatást.) Az öntözés szintén közös beruházásban, gazdaságok közötti egyenrangú társulásban képzelhető el.

6. Az elmúlt másfél évtizedben létrehozott termelést szervező intézmények – terméktanácsok, mezőgazdasági kamarák – azért nem feleltek meg rendeltetésüknek, mert a termelés–feldolgozás–forgalmazás képviselőinek anyagi érdeke ütközött egymással. Többnyire nem a termelés, hanem a kereskedelem érdekei érvényesültek. *A földtulajdonosok érdekvédelme csak akkor lehet hatékony, ha a tagság felsorakozik a maguk által választott érdekvédelmi szervezet vezetői mögé. Érdekeiknek – hol a kormányzattal, hol a multinacionális kereskedelmi szervezetekkel szemben – csak így tudnak érvényt szerezni. Csak így számíthatnak a jelenleginél sokkal*

alaposabb állami tájékoztatásra, az új rendeletek és törvények eddig alig alkalmazott előzetes társadalmi vitájának bevezetésére. (Ezért nem javasolható egyik politikai párthoz tartozásuk sem.) Az érdekvédelmi szervezeteken belül célszerű rétegszervezetek létrehozása is. (Erre említhető példaként az 1944 előtt igen eredményesen tevékenykedő Mezőgazdasági Kamara.) Nem szabad szemeltetni a hazai termelési kvóták engedély nélküli nemzetközi forgalmazása és értékesítése felett, mert ez is a mezőgazdaság nagyobb mértékű kiszolgáltatottságához és gyarmatosításához vezet.

7. A nyugat-európai országok gyakorlata szerint létezik olyan nemzeti tulajdonban vagy a gazdák közös tulajdonában lévő bankhálózat, amely a hazainál jóval kedvezményesebb hitelekkel képes ellátni a gazdatársadalmat. Ilyen *gazdabank lehet a ma már a „vidék bankjaként” is elismert takarékszövetkezeti hálózat.* A bank tőkéjét azonban az államnak kell kiegészítenie. (Annak idején a magyar szövetkezeti hálózat tőkeállományát, bolthálózatát, tárolóhelyeit térítés nélkül kobozták el, újbóli létrehozását pedig nem támogatják.)

8. Az ország szántóterületeinek *mintegy 30%-át*, elsősorban az ország aszályos, alföldi területein – a tudományosan igazolt klímaváltozás miatt is – *öntözhetővé kell tenni.* Erre a Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése – VTT – *következetes végrehajtása* teremthet lehetőséget. Így mérsékelhető a terméshozadék, biztonságosabbá tehető nemzetközi kereskedelmi partnereinkkel kötött több évre szóló áruszállításunk. *Ipari növényeink termesztésének területcsökkentése ellen tiltakoznunk kell, mert ez a hazai feldolgozóipar további sorvasztásával járna együtt.* Egyidejűleg új ipari növények termesztésével is próbálkozunk kellene. Az édesség- és élelmiszeripar, a tejtermelés, sertésfenyészés és a baromfi-nyelés napjainkban igen drágán szerzi be – többnyire külföldről – szójaszükségletét. Az öntözés lehetővé tenné a hazai termelésből a szükséglet fedezését. Ehhez azonban a jelenleginél jóval *olcsóbb öntözővízre* van szükség. A vízfogyasztás tömegének lényeges növelése alacsonyabb vízbér esetén is tovább gyarapíthatná az államkassza bevételét.

9. Az országban – 2003-ban – 114 ezer hektáron folyt környezetkímélő – ökológiai – gazdálkodás. A várható hozam értéke 12-13 milliárd Ft, ennek 85%-a külföldön értékesíthető. Ehhez az állam 2003-ban 1 milliárd Ft támogatást nyújtott. Ez a terület 2006-ig 400 ezer hektárra, később ennek többszörösére tovább növelhető. Különösen az ökológiai állattartás területén kihasználatlanok még a lehetőségeink. A jövőben a termelésnek e formája jóval nagyobb figyelmet és állami ösztönzést indokol [21].

Olyan társadalmi szervezeteket kell támogatni, melyek széles körű társadalmi mozgalmat gerjesztve igyekeznek a hazai előállítású, egészséges élelmiszerek fogyasztására buzdítani. Ösztönözni kell a *hungarikumok* számának és előállításának a növelését, és ezek *nemzetközi szintű védettségéről hatékonyabban kellene gondoskodni.*

10. A nyugat-európai polgárosult parasztság igen fontos segítője az *ingyenes szaktanácsadási hálózat*. (Ezt a hálózatot kívánta az első kormány a falugazdászokból létrehozni.) Feladata lenne új fajták, új technológiai módszerek kipróbálása, a növényvédelmi tanácsadás, a *pályázatokban nyújtott segítség, ingyenes könyvelés*, mely az adóbevallásnak és az országos statisztikának is alapja. *Teljes körű* (komplex) *tanácsadásra lenne szükség*. (Példaként Dánia gyakorlatának honosítását javasolhatjuk.) A falugazdászok munkája évek óta főként adminisztratív szolgáltatásokra korlátozódik, s ez tarthatatlan. A vidékfejlesztés címen pályázható külföldi támogatásokat is a falugazdászok és szaktanácsadók előzetes és alapos tájékoztatása alapján és közreműködésével kellene a jövőben benyújtani. A szaktanácsadók és falugazdászok fontos feladata a kistérségek lakosságának téli továbbképzése és folyamatos tájékoztatása is.

11. A gyengébb termőképességű – a szántóterületek 10-15%-át kitevő – lejtős és homokterületeket erdősíteni kell, a mélyfekvésű és szikes talajokat pedig vissza kell gyepesíteni (vidékfejlesztési pályázatokkal). A visszaerdősítés az öntözéssel együtt mérsékelheti a nyári kánikulát, az aszályos Alföldön nyaranta növelheti a levegő páratartalmát, az éjszakai harmatképződést.

A jelenlegi „iparszerű”, kizárólag szántóföldi takarmányokra alapozott tejtermelést is részben célszerű olyan tájakra visszatelepíteni, ahol azt a legeltetésre is lehet alapozni (Északkelet-Tiszántúl, Délnyugat-Dunántúl, folyóvölgyek és árterületek). A legelőterületek csak körülkerítve, korszerű, éjjeli-nappali szakaszos legeltetéssel hasznosíthatók megfelelően. *Szakaszos legeltetéssel* – Hütter Csaba üzemi megfigyelései alapján – *a természetes fűhozam 15%-kal növelhető*. Nem kerülhető el a legelők egy részének öntözése sem. *A húsmarha- és juhtartást csakis a hazai legelőgazdálkodás korszerűsítésével lehet versenyképessé tenni*. A természetvédelmi gyepterületek hasznosítására ugyancsak hazai társulásokot kell létrehozni. *Az állattulajdonosoknak jogi lehetőséget kell adni a birtokháborítás és állatlopás fegyveres védelmére is*, miként ez az USA-ban, Ausztráliában és Új-Zélandon is biztosítva van. Ott ezt a gazdálkodók magától értetődőnek tekintik.

Eddig többnyire elmulasztották a gazdálkodásra – vállalkozásra – alkalmas vidéki lakosság széles körű tájékoztatását, továbbá az EU-tagsággal együtt járó lehetőségek kiaknázását. A Professzorok Batthyány Köre a mezőgazdasági politika hosszú távú programjára vonatkozó javaslatának érvényesítése, a program megvalósítása érdekében kéri a *pártok, érdekvédelmi és civil szervezetek támogatását, összefogását. Közös céljaink érdekében a most belépő országokkal is össze kell fognunk*. Csakis így szerezhetünk érvényt jogos követeléseinknek, s hozhat eredményt a Római Klub által javasolt társadalmi és politikai szemléletváltás.

Irodalom

1. Alvincz József (2003): A magyar föld védelme. A PBK első vitaanyaga, 2004. április 30. Jelen kötet, 175–192.

2. Ángyán József, Ónodi Gábor (2003): Mi történik itt a vidékkel? *A falu* XVIII. évf. 4. sz. 5–24.
3. Ángyán József, Ónodi Gábor, Tanka Endre (2004): A magyar vidék lehetséges jövőképe és fejlesztésének feladatai. *A falu* XIX. évf. 1. sz. 11–18.
4. Botos Katalin (2004): Milyen Magyarországot szeretnénk? *Magyar Szemle* XIII. évf. 7–8. sz. 21–38.
5. Böröcz József (2004): A félperifériás kapitalizmus. *Népszabadság* március 6. Hétféve 4.
6. Csete László (2004): Változékony időjárás és a mezőgazdaság. *A falu* XIX. évf. 2. sz. 71–82.
7. Fischler Franz (2004): A közös agrárpolitika és a bővítés. *A falu* XIX. évf. 1. sz. 5–9.
8. Horn Péter (2000): Az állattenyésztés fejlesztésének néhány kérdése. *Állattenyésztés és Takarmányozás* Vol. 49. No 1., 3–12.
9. Horn Péter (2004): *Az Agrárgazdasági Tanács állásfoglalása*. Budapest. szeptember 3. Kézirat
10. Ihrig Károly (1941): *Agrárgazdaságtan*. Gergely Kiadó, Budapest.
11. Keserű János (2004): Agrár rendszerváltás Magyarországon. *Múltunk* 49. évf. 3. sz. 182–197.
12. Kis Zoltán (2004): Az EU üzemméret alapján nyújtja a támogatást. *A falu* XIX. évf. 2. sz. 5–12.
13. Meadows D. H., Meadows D. L., Randers J., Behrens W. W. III (1972): *The Limits to Growth*. Universe Books, New York.
14. Nagy Bálint (2003): Az agrárium lehetőségei és feladata a vidékfejlesztésben. *A falu* XVIII. évf. 3. sz. 5–15.
15. Nagy Bálint (2003): *Vidékfejlesztés*. Agrárkamara kiadványa, Budapest. 240 o.
16. Nagy Bálint (2004): *A vidékfejlesztés helyzete a várható makrokörnyezeti változások fényében*. Kézirat.
17. Németi László (2004): *A magyar agrárgazdaság az ezredfordulón*. Szaktudás Kiadóház, Budapest. 201 o.
18. Papócsi László, Takács József (2001): *Megtiport falu*. Belvárosi Kiadó, Budapest. 117 o.
19. Popp József (2002): *Az USA agrárpolitikájának gyakorlata napjainkig*. AKII, Budapest. 183 o.
20. Romány Pál (2002): Az agrárpolitika 12 pontja. *Gazdálkodás* XLV. évf. 2. sz. 3–20.
21. Roszik Péter (2004): Az ökológiai gazdálkodás helyzete és perspektívái hazánkban. *A falu* XIX. évf. 2. sz. 37.
22. Sikorski Radek (2004): Európa (majdnem) teljes és szabad. *Magyar Szemle* XIX. évf. 7/8. sz. 138–147.
23. Stefler József (2003): Csatlakozás után. *Magyar Állattenyésztők Lapja* XXXI. évf. 2. sz. 6–7.
24. Stiglitz E. Joseph (2004): *A globalizáció visszasságai*. Napvilág Kiadó, Budapest. 274 o.
25. Szeremley Béla (2003): EU-konform termelői csoportok szerepe a vidékfejlesztésben. *A falu* XVIII. évf. 2. sz. 45–46.
26. Tanka Endre (2001): *Megmaradásunk a föld*. Kairosz Kiadó, Budapest. 150 o.
27. Tanka Endre (2003): Mi lesz veled magyar föld? *Valóság* 10. sz. 1–30.
28. Tanka Endre (2004): A globális tőkeuralom új korszaka a hazai birtokpolitikában. *A falu* XIX. évf. 3. sz. 21–38.
29. Veress László, Tanka Endre, Nagy Bálint, Szeremley Béla, Márton János (2004): Mezőgazdaságpolitika, vidékfejlesztés másképp. *Magyar Szemle* XIII. évf. 7/8. sz. 39–63; 9/10 sz. 31–53.

A magyar termőföld védelme

Alvincz József

Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk szempontjából kiemelt figyelem illeti meg a mezőgazdaságot. Bár az Unió országaiban általában a mezőgazdaság gazdaságon belüli súlya a főbb mutatók alapján – a bruttó hazai termék előállításában (GDP) és a foglalkoztatásban betöltött szerepét nézve – nem túl jelentős, mégis az EU költségvetésének csaknem 50%-a agrárcélokot szolgál.

A csatlakozási tárgyalások lezárását követően ma már tudjuk, hogy az első évben mi az úgynevezett közvetlen kifizetéseknek csak a negyedéhez juthatunk hozzá, amelynek következtében mezőgazdaságunk vélhetően versenyhátrányba kerül majd az Unió piacán, igaz, ez nemzeti forrásból további 30 százalékpontnyi összeggel kiegészülhet. Tagországeként csak igen szűk területen nyílik lehetőségünk nemzeti támogatások folyósítására, mivel az Unió mindenkire kötelező piacsabályozással rendelkezik. Másrészt az Unió költségvetéséhez Magyarországnak is hozzá kell járulnia, amelyből az EU a mezőgazdaságot is finanszírozza, ezért nem is volna számunkra, pontosabban a hazai költségvetés számára túlzottan kedvező, ha a mezőgazdasági termelést jelentősebb pénzeszközökkel még külön is támogatnánk.

1. A földhasználat főbb jellemzői

Az Európai Unió tagországeként rendkívül fontossá vált a termőföld tulajdonlásának, ezen belül is a külföldi természetes és jogi személyek földtulajdonhoz jutásának a kérdése. A rendszerváltást követően Magyarországon egy meglehetősen elaprózódott tulajdonszerkezet jött létre. Ez a megállapítás ugyanakkor csak részben igaz a birtokszerkezetre. A földtulajdon és a földhasználat ugyanis a kárpótást követően nagyrészt nem esett egybe. Ennek pedig az az alapvető oka, hogy a földtulajdonhoz jutott személyek jelentős része nem kívánt mezőgazdasági tevékenységet folytatni (1. táblázat).

1996-ban a gazdasági szervezetek az ország földterületének közel felét hasz-

1. táblázat. Az ország földterületének használata gazdálkodási formák szerint

Gazdálk. forma	Szántóterület						Változás	
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2001*	2001**
	(ezer ha)						(%)	
Társaságok	2 615,0	2 357,9	2 409,6	2 619,5	2 560,3	2 785,1	106,5	108,8
Szövetk.	2 009,6	1 824,8	1 671,0	1 494,5	1 230,3	855,0	42,5	69,5
Szervezetek együtt	4 624,6	4 182,7	4 080,6	4 114,0	3 790,6	3 640,1	78,8	96,0
Gazdák	4 191,8	4 627,3	4 744,9	4 689,0	3 988,9	4 195,6	100,1	105,2
Egyéb	486,6	493,0	477,6	500,0	1 529,3	1 467,3	301,5	95,9
Összesen	9 303,0	9 303,0	9 303,0	9 303,0	9 303,0	9 303,0	100,0	100,0

*1996-hoz képest

**2000-hez képest

náltak. A gazdasági társaságok részesedése a földterületből az 1996. évi 28%-ról 30%-ra növekedett 2001-re. A szövetkezeti földhasználat az 1996. évi 22%-ról 6 év alatt 9%-ra csökkent. A szövetkezetek által használt földterület nagysága 1996 és 2000 között évenként átlagosan 200 ezer hektárral, 2001-ben 375 ezer hektárral (összességében 57%-kal) csökkent. A szövetkezeti földhasználat aránya a termőterületből 2001-ben 11%, a szántóterületből 15% volt az 1996. évi 24, illetve 31%-kal szemben.

A termőterületből a gazdasági társaságok 34 százalékkal, a szántóterületből közel 27 százalékkal részesedtek (az 1996. évi hasonló arányok 29, illetve 18%). A gazdasági szervezetek részesedése a termőterületből 2000-hez képest 4, a szántóterületből pedig 3 százalékponttal növekedett.

Az egyéni gazdaságok részesedése a termőterület használatából az 1996. évi 48%-ról 52%-ra, a szántóterületnél 51%-ról 56%-ra változott 2001-re.

2. A földpiac potenciális szereplői

A termőföldpiacot az elmúlt évtizedben alapvetően meghatározta, hogy a mérséklődő belföldi élelmiszer-fogyasztás és összeomló exportpiacok miatt csökkenő kereslet a mezőgazdasági termékek árát egyrészt alacsony szinten tartotta, másrészt pedig szélsőséges ingadozásnak tette ki. Ennek következtében a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége nagymértékben visszaesett, és ágazatonként szélsőségesen ingadozott. Ez a termelés csökkenését eredményezte, sok esetben a felhalmozott vagyon felélését vonta maga után. Az igen alacsony és kiszámíthatatlanul hullámzó jövedelemtermelő képesség a termőföldárakat is alacsony szinten tartotta, mivel a termőföldvásárlás mint beruházás megtérülése a mai na-

pig igen alacsony, illetve bizonytalan. További keresletcsökkentő tényezőként értékelhető a jogi személyiségű gazdasági társaságok földvásárlási tilalma, amely az esetlegesen jelentkező keresletet is tovább korlátozta. A magángazdaságok fejlesztését – ezzel földvásárlását – pedig nemcsak a tőkehiány, hanem a személyi és tárgyi feltételek, valamint a szükséges infrastruktúra meglétének hiánya is akadályozta.

Amint arról már korábban szoltunk, Magyarországon a földtulajdon és földhasználati viszonyok jelentős mértékben szétváltak. A regisztrált (árutermelő) gazdaságok mezőgazdasági földtulajdonviszonyait szektorok szerint a következők jellemzik (2–4. táblázat).

2. táblázat. A regisztrált gazdaságok földtulajdonviszonyai 2002-ben (AKII, 2003)

Szántóterület (ha)	Saját tulajdon	Bérelt	Együtt
Gazdálkodószervezetek			
Összes terület	989 892	2 261 422	3 251 314
Ebből: mezőgazdasági	189 352	2 027 081	2 216 433
szántó	132 783	1 782 697	1 915 480
gyep	48 895	215 172	264 067
gyümölcs	4 759	20 191	24 950
szőlő	2 915	9 021	11 936
Egyéni gazdaságokban			
Összes terület	1 742 163	816 187	2 558 350
Ebből: mezőgazdasági	1 609 402	805 026	2 414 428
szántó	1 298 836	703 625	2 002 461
gyep	207 314	88 456	295 770
gyümölcs	51 276	6 868	58 144
szőlő	51 976	6 077	58 053
Együtt			
Összes terület	2 732 055	3 077 609	5 809 664
Ebből: mezőgazdasági	1 798 754	2 832 107	4 630 861
szántó	1 431 619	2 486 322	3 917 941
gyep	256 209	303 628	559 837
gyümölcs	56 035	27 059	83 094
szőlő	54 891	15 098	69 989

A regisztráció kiterjed azokra a mezőgazdasági termelést folytató gazdálkodókra, akik legalább egy hektár szántóterületet, gyepet vagy ötszáz négyzetméter szőlő-, gyümölcsültetvényt használnak, illetve területi korlátozás nélkül ker-

tészeti termelést végeznek, földhasználat hiányában legalább egy számosállatot tartanak, vagy erdőgazdálkodási, vadgazdálkodási, illetőleg halászati tevékenységet folytatnak.

3. táblázat. A szántóterülettel rendelkező regisztrált gazdaságok száma gazdasági formánként és nagyságkategóriák szerint (AKII, 2003)

Terület (ha)	Jogi szem. társ.	Nem jogi szem. társ.	Szövetkezet	Főogl. egyéni váll.	Nem főogl. egyéni váll.	Főogl. östermelő	Nem főogl. östermelő	Családi gazd.	Egyéb gazd.	Össz.
0-10	485	258	49	1 101	678	7 517	112 800	2 353	129	125 370
10-20	271	136	22	570	412	2 095	15 789	2 925	57	22 277
20-30	156	69	10	254	192	530	2 493	1 915	20	5 639
30-40	132	61	10	188	141	220	1 062	1 701	20	3 535
40-50	159	62	14	200	166	138	772	1 267	14	2 792
50-60	67	29	9	81	53	50	210	949	4	1 452
60-70	74	29	4	64	29	25	120	667	7	1 019
70-80	64	26	8	56	27	18	64	550	8	821
80-90	61	19	11	28	19	8	53	413	6	618
90-100	39	16	4	31	14	14	29	319	8	474
100-200	354	102	64	142	101	17	103	1 367	32	2 282
200-300	573	79	105	106	55	10	57	602	13	1 600
300-400	37	4	20	1	1				3	66
400-500	46	3	21	2	2				3	77
500,01-	665	14	325	9	2		2		8	1 025
Összesen	3 183	907	676	2 833	1 892	10 642	133 554	15 028	332	169 047

Az elmúlt két év adatai alapján – 80 ezer hektárral – csökkent az összes regisztrált terület, ugyanakkor a mezőgazdasági terület – 52 ezer hektárral – nőtt. A regisztrált gazdaságok 2002-ben az összes terület 53,0 százalékát, míg a szántónak 63,5 százalékát bérleményként hasznosították. A regisztrált gazdaságok saját tulajdonú mezőgazdasági területe 2002-ben 200 ezer hektárral haladta meg a két évvel korábbit. A gazdálkodási formákat tekintve – a törvényi szabályozással összefüggésben – igen nagy különbségek tapasztalhatók. A szövetkezetek által használt összes (601 ezer hektár) földterület 93,4%-a, a (499 ezer hektár) szántónak pedig 96,4%-a volt 2002-ben bérlemény, míg a főoglalkozású östermelők által használt összes (149 ezer hektár) földterületnek csupán 26,1%-a, de a (111 ezer hektár) szántónak is mindössze 25,7%-a volt bérlemény. A jogi személyiségű gazdaságok használatában lévő (1341 ezer hektár) szántóterületnek is alig 8%-a volt saját tulajdonban.

A regisztráció alapján az egy gazdaság által művelt terület is rendkívül szóródik. A 2002. évi adatok szerint a szántóterülettel rendelkező 169 ezer regisztrált gazdaságból több mint 125 ezernek – 74%-nak – a szántóterülete maximum 10 hektár volt, ők a 3918 ezer hektár szántó alig 1,6%-át használták. Ide tartozott

4. táblázat. A regisztrált szántóterület nagysága gazdasági formánként és nagyságkategóriák szerint (AKII, 2003)

Terület (ha)	Jogi szem. társ.	Nem jogi szem. társ.	Szövetkezet	Főogl. egyéni váll.	Nem főogl. egyéni váll.	Főogl. östermelő	Nem főogl. östermelő	Családi gazd.	Egyéb gazd.	Össz.
0-10	2 363	1 265	209	5 709	3 872	36 955	466 170	12 136	578	529 258
10-20	4 191	2 184	358	8 921	6 573	31 261	239 696	44 742	874	338 800
20-30	3 882	1 724	262	6 245	4 783	12 956	60 631	47 776	503	138 763
30-40	4 628	2 092	341	6 580	4 911	7 718	36 753	59 602	707	123 332
40-50	7 373	2 814	639	9 201	7 623	6 204	35 070	57 268	644	126 834
50-60	3 683	1 593	497	4 417	2 902	2 716	11 356	52 151	217	79 531
60-70	4 821	1 892	252	4 186	1 903	1 628	7 767	43 182	452	66 083
70-80	4 779	1 934	605	4 226	2 025	1 335	4 743	41 227	604	61 479
80-90	5 207	1 612	937	2 397	1 634	683	4 472	35 082	506	52 531
90-100	3 735	1 516	397	2 959	1 320	1 329	2 763	30 252	768	45 040
100-200	51 099	14 432	9 560	19 547	14 150	2 173	14 204	187 111	4 247	316 523
200-300	153 941	20 865	27 507	28 138	14 567	2 659	14 651	149 956	3 275	415 560
300-400	13 095	1 497	7 184	347	390				1 138	23 651
400-500	20 711	1 378	9 471	888	915				1 358	34 721
500-	1 057 639	18 276	441 036	7 664	1 134		31 190		8 895	1 565 835
Össz.	1 341 149	75 075	499 256	111 423	68 703	107 616	929 466	760 488	24 765	3 917 941

5. táblázat. Az egyéni gazdaságok földrajzi megoszlása termőterületük nagysága szerint (KSH, 2000)

Régió	Területnagyság (ha)				Szám (1000)	Átlagméret (ha)
	-5	5-10	10-50	50-		
Közép-Magyarország	91,95	3,45	3,91	0,69	81,1	2,36
Közép-Dunántúl	91,99	3,16	3,99	0,85	89,8	2,57
Nyugat-Dunántúl	90,56	4,33	4,47	0,63	100,8	2,54
Dél-Dunántúl	91,65	3,21	4,31	0,84	122,8	2,60
Észak-Magyarország	93,42	2,90	3,05	0,63	134,7	2,05
Észak-Alföld	88,35	5,50	5,36	0,79	220,2	2,92
Dél-Alföld	86,21	6,77	6,16	0,86	209,1	3,39
Összesen	89,93	4,58	4,72	0,77	958,5	2,74

112,8 ezer nem főoglalkozású östermelő, 7,5 ezer főoglalkozású östermelő és 2,4 ezer családi gazdaság is.

50 hektárnál nagyobb szántóterületet 2002-ben 9434 gazdaság – a regisztráltak 5,6%-a – művelt, mely az összes regisztrált szántóterület 67,9 százalékát tette ki.

6. táblázat. A gazdaságok földrajzi megoszlása termőterületük nagysága szerint,%-ban (KSH, 2000)

Régió	Területnagyság (ha)				Szám (1000)	Átlagméret (ha)
	-5	5-10	10-50	50-		
Közép-Magyarország	41,72%	28,34%	15,19%	14,74%	819	581
Közép-Dunántúl	35,87%	36,02%	12,45%	15,67%	1 039	657
Nyugat-Dunántúl	37,75%	42,45%	14,70%	15,10%	1 073	710
Dél-Dunántúl	42,27%	31,80%	10,47%	15,47%	1 417	627
Észak-Magyarország	36,90%	35,87%	12,74%	14,49%	970	795
Észak-Alföld	40,95%	30,60%	12,39%	16,06%	1 547	591
Dél-Alföld	41,46%	25,32%	15,91%	17,31%	1 517	685
Összesen	39,74%	31,42%	13,19%	15,65%	8 382	663

Átlagos szántóterületük 282 hektár volt. Az 50 hektárnál nagyobb, de a 200 hektárt meg nem haladó szántóterület mellett gazdálkodók szántóterületének 2/3-a a családi gazdaságokhoz tartozott.

A hazai földpiac kereslet-kínálati viszonyait a jövőben is feltehetően számottevően befolyásolja a birtokméretek alakulása. Várhatóan különösen a kis területen gazdálkodókra lesz igaz, hogy

- vagy felhagynak a termeléssel, tehát a kínálati oldalon jelennek meg,
- vagy a versenyképesség, illetve a megélhetés feltételeinek megteremtése érdekében bővítik tevékenységüket, azaz a keresleti oldalt gazdagítják.

A földhasználat tagoltságát, a „birtokszerkezetet” a 2000. évi mezőgazdasági összeírás adatai szerint¹ az egyéni gazdaságok körében a szétaprózottság, a kis termőterületet használók nagy száma, aránya jellemzi: a gazdaságok több mint 70%-a egy, közel 90%-a öt hektárnál kisebb területen „gazdálkodik”. Az ötven hektárnál nagyobb területet használók aránya nem éri el az egy százalékot sem. Az átlagot jóval meghaladó kis gazdaságok aránya az észak-magyarországi régiót, míg a közepes gazdaságméret alapvetően az észak- és dél-alföldi régiót jellemzi.

Az egy hektárnál kisebb területen gazdálkodók a termőterület kevesebb mint 7, az 5 hektárnál kisebb területen gazdálkodók a 22, az 50 hektárnál nagyobb területen gazdálkodók a 31%-át használják.

¹A magyar régiók mezőgazdasága, 2000. KSH, Budapest, 2001. A *gazdaság* szó helyett célszerűbb a *mezőgazdasági statisztikai összeírási egység* fogalmat használni, mivel a számba vett háztartásokhoz kötött mezőgazdasági tevékenységnek több esetben a szó eredeti értelmében véve nincsen gazdasági funkciója.

A ténylegesen árutermelő és eddig regisztrált 17 ezer családi gazdaság tekintetében más a helyzet. E termelői körben az átlagos birtokméret 50 hektár. Az Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet tesztüzemi rendszerében szereplő egyéni gazdaságok súlyozott átlagmérete pedig 20 ha. Ugyanez az érték a társas gazdaságoknál valamivel több mint 500 ha.

A földhasználat koncentráltasága régióként eltérő. Amíg a nyugat-dunántúli és az észak-magyarországi régiókban a termőterület egynegyedét az 5 hektárnál kisebb területtel rendelkező gazdaságok használják, a közép-dunántúli régióban arányuk nem éri el a 20%-ot sem. Az 50 hektárnál nagyobb területen gazdálkodók a közép-dunántúli régióban a termőterület közel 40, az észak-alföldi régióban pedig csak 27 százalékát használják.

A gazdálkodószervezetek közel 40%-a 50 hektárnál kisebb termőterülethez, a gazdaságkör által használt terület alig több mint egy százalékához kapcsolódva végzi tevékenységét.

A gazdaságok méretbeli összehasonlítását nemcsak a birtoknagyság, hanem az úgynevezett *standard fedezeti hozzájárulás* (az árbevétel és bizonyos – a termelés volumenéhez kötött – változó költségek különbözetének a nagysága) alapján is elvégezhetjük. Az ennek alapján számított Európai Méret Egység (EUME) – angol elnevezése European Size Unit (ESU) – szerint. (Egy méretegység 1200 euró, hozzávetőlegesen 300 000 forintnak felel meg.) Az EU tesztüzemi rendszerébe tartozó gazdaságoknak a megoszlása – összevetve a hazai adatokkal – a következő (7. táblázat).

7. táblázat. A tesztüzemi rendszerben szereplő gazdaságok számának megoszlása az EU-ban és Magyarországon 1997–98-ban az európai méretegység (ESU) szerint (EU Report, 2000 és KSH, 2001)

Méretegység	Gazdaságok száma		Megoszlása (%)	
	EU	Mo.	EU	Mo.
Kicsi (< 8 ESU) (< 2,4 millió Ft)	1 378 210	947 152	38,6	98,2
Közepesen kicsi (8–16 ESU) (2,4–4,8 millió Ft)	735 640	9 812	20,6	1,0
Közepesen nagy (16–40 ESU) (4,8–12 millió Ft)	817 778	4 307	22,9	0,4
Nagy (40–100 ESU) (12–30 millió Ft)	485 252	1 539	13,6	0,2
Igen nagy (> 100 ESU) (> 30 millió Ft)	153 735	1 650	4,3	0,2
Összesen	3 570 614	964 460	100,0	100,0

Látható, hogy míg az EU-ban a kis méretkategóriába a gazdaságoknak csak a 38,6%-a tartozik, addig nálunk ugyanezen érték 98,2%.

A földtulajdon és földbérleti viszonyok megítélésünk szerint a következőkben befolyásolják a termőföld iránti keresletet:

- A keresleti oldalt erősíti, hogy a mezőgazdasági területek közel 2/3-ad része bérelt terület. Nyilvánvaló a mezőgazdaságból élők azon törekvése, hogy a legfontosabb termelőeszköz, a termőföld a saját tulajdonukba kerüljön.
- A keresleti oldalon kemény korlátot jelent a jogi személyiségű társaságok termőföldszerzésének korlátozása, mivel ők művelik a mezőgazdasági terület 54%-át, amiből saját tulajdonban csupán az általuk használt területnek 15%-a van. A földtulajdonszerzési tilalom feloldásáig tehát e vonatkozásban a kereslet növekedésével nem számolhatunk.
- Az egyéni gazdaságok vonatkozásában a keresleti oldalról meglehetősen differenciált fejlődés várható. Ennek néhány tényezőjét a következők szerint vélelmezzük:
 - Az igen kis birtokméret – figyelemmel a hatékonysági tényezőkre és az uniós tapasztalatokra – viszonylag gyors termelési koncentrációt vetít előre, ami egyrészt a földhasználat vagy a földtulajdon oldaláról keresletet és kínálatot egyaránt indukálhat. A földtulajdonosok korösszetétele és az eddig igen alacsony mezőgazdasági jövedelmek miatt a fiatalabb korosztályok csekélyebb érdeklődése a mezőgazdaságból való megélhetés iránt inkább a kínálati oldalt erősítheti.
 - A gabona, olaj- és fehérjenövények termelésében várható kedvező jövedelemviszonyok – kiemelten pedig az intervenciós árak alkalmazásától, illetve a piac bővülésétől várható, piaci árak növekedésében megjelenő javulás – még az EU jelenlegi tagjaiétól elmaradó közvetlen kifizetések mellett is javítani fogják a szántóföldi növények pozícióját. Ez pedig fedezetet jelenthet a szántó iránti kereslet emelkedéséhez.

Mindez azt jelenti, hogy az egyéni gazdaságok részéről várható egy jelentősebb kereslet a szántóföldtulajdon iránt. E kereslet élénkülésére azonban csak bizonyos készletteléssel számíthatunk, egyrészt mert a kiegyenlített, illetve kiszámítható piaci viszonyok kialakulásához a csatlakozást követően is legalább 2-3 év szükséges, másrészt mert hosszabb időt igényel, hogy a mezőgazdasági tevékenységből megteremthető legyen a földtulajdon megszerzésének sajátforrás-fedezete.

Nálunk a latens földforgalom 1994-től kezdődően (a kárpótlási licitek jelentősebb részének a befejezésétől) az összterületre vetítve kb. 30 százalék volt. A földeladási tilalom megszűntét követően – 1999 után – tömegesen jelentek meg az adásvételi szerződések. A jövőben mindenféleképpen nagyobb földforgalommal számolhatunk. (Bár az EU-ban a földalapú támogatás címzettje nem a tulajdonos, hanem a bérlő. Akik bérelt földdel rendelkeznek, azok szeretnék azt

megvásárolni.) A földet bére adók azt az időpontot várják, amikor a jelenleginél jelentősen magasabb lesz a földár. Ha a bérleti díjban nem fog megjelenni a mezőgazdasági termelésből realizálható – az EU-csatlakozást követően vélhetően magasabb – jövedelem, akkor a tulajdonosok jelentős része minden bizonnyal meg fog válni a földtől. Az elmondottaknak azonban az ellenkezője is megvalósulhat. A földbérlők pozíciói megerősödhetnek, mivel sok tulajdonos nem lesz abban a helyzetben, hogy ő maga művelje meg a földjét.

A keresleti oldalról kritikusanak – többé-kevésbé reménytelennek – tartjuk a gyepterületek piacát. A jelenlegi állatállomány mellett a gyepek mintegy 45-50%-a nincs hasznosítva. Az ország mintegy 1,2 millió hektár gyepterületéből a regisztrált gazdaságok használatában mindössze 0,6 millió hektár van. A gyepek hasznosító állattenyésztési ágazatok helyzetét meghatározza, hogy a tejkvóta lényegében a jelenlegi termelés szintjén került meghatározásra, ami a versenyképesség következtében a fejttéhenállomány – fajlagos hozamok növekedésének arányában való – csökkenését, s ennek megfelelően az utánpótlást szolgáló, gyephasznosító üszőállomány csökkenését eredményezi. A nem fejttéhenállomány 90 ezres regionális felső határa – a mintegy 20-25 ezres egyhasznú hústéhenállomány mellett – csak igen mérsékelt esélyt jelenthet az egyéni gazdaságokban a téhenállomány megtartására. A hímivarú szarvasmarha tartását díjazó külön prémium alacsonyán megszabott mértéke aligha ösztönöz az extenzifikálási prémiumjogok megszerzésére. Ebből következik, hogy a gyepterületekre kereslet csak helyenként és esetenként jelentkezhet, Nem várható lényegi keresletnövekedés a juhtenyésztés fejlesztésétől sem, mivel itt is a prémiumjogok korlátozzák a létszámnövekedést. Így a gyepterületek piaci viszonyait inkább a más művelési ágba (erdő, szántó stb.) való átsorolásra ható tényezők befolyásolhatják.

3. Az EU-csatlakozás várható hatása a földpiacra és földárakra

A földárak várható mozgásának becsléséhez tanácsos a német példát² áttekinteni. Az 1995. évi adatok alapján az egyes tartományok átlagos árai nagy szóródásokat jeleztek. Egy hektár termőterület forgalmi ára Bajorországban 56 542, Mecklenburg-Előpomeránia tartományban 5 446 DM volt. A keleti országrész 5 tartománya közül 8-10, illetve 5-6 ezer DM volt a földár, a 8 nyugati tartományban a legalacsonyabb két érték kevéssel 20 ezer DM alatt, kettő 25, a többség 30-40 ezer DM között helyezkedett el. A nyugati országrészben 1974 és 1995 között minden tartományban emelkedett a földár, bár differenciáltság itt és ekkor is volt. Az alacsonyabb árszintű tartományokban az áremelkedés is mérsékelt – 20-50%-os – volt, míg 3 tartományban közel 2-szeresére, Bajorországban csaknem 3-szorosára emelkedett az ár. 1990 és 1995 között viszont csupán a Saar-vidéken

²<http://www.omgk.hu/EA9701/eue.html>

jeleztek 12%-os árnövekedést, a többiekben megállapodott, vagy néhány százalékkal mérséklődött a termőföld ára. A változást az országegyesítéssel hozzák összefüggésbe. A keleti részeken a privatizációs kínálat az 1991. évi, a nyugatinál akkor is alacsonyabb árszintet 1995-ig 3 tartományban 9–54%-kal visszavetette, és csupán Szászországban és Mecklenburgban jegyezték 30%-ot közelítő áremelkedést. Az árcsökkenés a keleti tartományokban a '90-es évek második felében is folytatódott, minek következtében a német árak nominálértékben euróban számolva több mint 20%-kal csökkentek 1995 és 1999 között. A nyugati tartományokban is kisebb éves ingadozások mellett nominálértékben inkább csökkentek a földárak.

A '90-es évek második felét tekintve azonban a földárak terén sem tekinthető az Európai Unió egységes piacnak. A földárakat országonként jelentős eltérések jellemzik a termőfölddel való ellátottság, a népsűrűség, a művelési ágak szerkezete, a termelési adottságok, az ország mezőgazdaságának fejlettsége és nem utolsósorban a mezőgazdasági termelés, a birtokpolitikai, a tulajdonszerzés szabályai, kötöttségei függvényében.

Az EU-tagországokban a termőföld ára 1973 és 1979 között nőtt, majd 1994-ig mintegy 37%-kal csökkent. A termőföld ára a legtöbb országban – Németország, Belgium, Dánia, Írország, Olaszország és Hollandia – a kamatláb változásával összefüggésben hullámzott.³

A legmagasabb földárak Luxemburgban alakultak ki, ahol egy hektár mezőgazdasági terület 1999-ben 53,3 ezer euróba került, ami forintárfolyamon számolva közel 13 millió forintnak felelt meg. Itt nominálértékben is csökkenő tendencia volt megfigyelhető.

Az EU-n belül a legmagasabb szántóárak Hollandiában találhatók. 1999-ben egy hektár szántó 31,5 ezer euróba került, ami reáláron számolva 4,3%-kal volt magasabb, mint az 1990. évi, ugyanakkor folyó áron mintegy 60%-kal múlta felül az 1995. évi értékesítési árakat is. (Az 1999. évi holland szántóár forintra átszámolva az akkori árfolyamon mintegy 8 millió forintnak felelt meg.) Hasonló ár és ártendencia jellemzi a magyarnál jóval hatékonyabban használható holland gyepet is. A holland termőföld ára egyik legmagasabb a világon. 2002 első felében a szántók hektáronként átlagosan 44,4 ezer euróért, a rétek 36,2 ezer euróért cseréltek gazdát. Az adásvétel országrészenként és a föld minősége szerint különbözött: a szántóterület esetében a legalacsonyabb ár 23 ezer euró, a legmagasabb 66 ezer euró volt. A rétek 25-60 ezer eurós áron keltek el.⁴

A holland árártól messzi elmaradnak a belga földárak, ahol 1999-ben a szántóárak 40%-on, a gyeppek pedig 28 százalékon cseréltek gazdát. Belgiumban nemcsak az árak nagysága, de a növekedés üteme is jóval alacsonyabb volt, mint Hollandiában.

Franciaországban viszont igen olcsó a föld, az 1999. évi értékesítési átlagáron egy hektár holland szántóért kifizetett összegből 9 hektárt, gyepből pedig

³<http://www.omgk.hu/EU9605/eue2.html>

⁴Hírek az Európai Unió országaiból. *Agrár Európa*, 2002. szept. 21.

12 hektárt lehetett vásárolni. Bár átlagosan növekvő nomináláron cserélt gazdát mind a szántó-, mind a gyepterület, a reálárak csökkentek Franciaországban. Az 1999. évi francia földforgalom adatai alapján – 242 forint/euró árfolyamon számolva – a szántó hektáronként 838 ezer forintos áron, míg a gyeperületnek 70 százaléka, 587 ezer forintért cserélt gazdát.

8. táblázat. Földpiaci és bérleti díjak az EU néhány országában 1999-ben (EU Report, 2000)

Ország	Földtípus	Földpiaci árak		Bérleti díjak	
		(euró/ha)	(1000 Ft/ha)	(euró/ha)	(1000 Ft/ha)
Luxemburg	mg. terület	53 297	12 898	158,78	38,4
Hollandia	szántó	31 492	7 621	474,20	114,8
	gyep	29 859	7 226	251,85	60,9
Spanyolország	mg. terület öntözve	14 563	3 524		
	öntözés nélkül	4 514	1 092		
Belgium	szántó	13 852	3 352	184,83	44,7
	gyep	10 959	2 652	171,77	41,6
Görögország	mg. terület öntözve	12 018	2 908		
	öntözés nélkül	4 838	1 171		
	szántó öntözve			430,52	104,2
Dánia	mg. terület	10 490	2 539	295,88	71,6
Németország	mg. terület	8 939	2 163	221,39	53,6
	• új bérletek			249,00	60,3
	• Nyugat-	16 530	4 000		
Anglia	mg. terület	10 176	2 463	186,05	45,0
Wales	mg. terület			123,96	30,0
Skócia	mg. terület			155,75	37,7
Észak-Írország	mg. terület			303,61	73,5
Franciaország	szántó	3 461	838	132,02	31,9
	természetes gyep	2 424	587		
Finnország	mg. terület	3 426	829		
Svédország	mg. terület	1 749	423	244,18	61,7

Feltehetően az EU-csatlakozás a földárak alakulására is hatással lesz, noha a csatlakozási tárgyalások eredményeként hétéves átmeneti időszakra fenntarthatóak a hazai termőföldszerzési korlátozások. (A hét év lejártá után az átmeneti időszak további három évvel meghosszabbítható, ha a magyar földárak és a már EU-tagállamok földárai közötti áreltérések ezt indokolják.) Ez idő alatt külföldi természetes személyek, valamint belföldi és külföldi jogi személyek nem vásárolhatnak Magyarországon termőföldet, kivéve azok a hazánkban jogszerűen letelepedett EU-állampolgárok, akik egyéni vállalkozóként legalább három éve életvi-

telszerűen mezőgazdasági tevékenységet végeznek. Ők a magyar állampolgárokkal egyenlő elbánásban részesülnek. Természetesen az uniós országok és Magyarország földáraiban lévő különbségek a magyar árakra csak közvetett hatást gyakorolhatnak, egyrésztől, ha a magyar agrártermékek versenyképessége, illetve jövedelemtermelése élénkíti a föld iránti keresletet, másrésztől, ha a földszükében lévő országok termelői, nem utolsósorban országuk környezeti terhelésének mérséklése végett, az agrártermelés bővítésének lehetőségét Magyarországon keresik.

Az EU országaiban a földbérleti díjak is jóval a magyar fölött helyezkednek el. Míg Magyarországon egy hektár bérleti díja általában 10 ezer forintnál kezdődik, addig az EU-országok között a legalacsonyabb bérleti díj – Walesben – is ennek háromszorosa. A francia szántó átlagos bérleti díja mintegy 32 ezer forint (132 euró) hektáronként, Németországban közel 53 ezer forint (221 euró), de az új bérletek ennél 12,5%-kal drágábbak. A nyugati tartományokban a legmagasabb földbérleti díjakat Észak-Rajna-Vesztfáliában fizetik, a keleti tartományok közül Sachsen-Anhaltban a legmagasabb a bérleti díj, de a kettő között több mint kétszeres az eltérés. A legmagasabbak – nemcsak a földpiaci értékek, hanem a – bérleti díjak is Hollandiában, ahol egy hektár szántó 474 euróért (115 ezer forint), de a gyepek is csaknem 252 euróért (61 ezer forint) vehető bérbe.

A magyar szabályozás szerinti korlátozás azonban nem vonatkozik a földbérletekre. Ez a bérlemények keresletének élénkülését okozhatja, ami a magyarországi földbérleti díjak emelkedését válthatja ki, különösen az ország nyugati részén. Ezt támasztja alá az osztrák területek felkészülése a magyar csatlakozásra. Az Eurostat adatai szerint az osztrák földbérleti díjak hektáronként átlagosan 244 euró – 60 ezer forint – körül alakulnak, ami a magyar bérleti díjak akár hatszorosa is lehet.

A magyar viszonyokat tekintve 19,8 aranykoronás (AK) átlagos szántóval és bérleti díjként 20 kg aranykoronánkénti búzával számolva egy hektár éves bérlete alig 41 eurót tesz ki. Franciaországban – az EU egyik legnagyobb agrártermelőjénél – a földár „megtérülése” a bérletidíj-megtakarításból az egyik legalacsonyabb, 26 év (s ennél az adathoz nem vettük figyelembe az inflációt és a tőkehozadék elmaradását). Ezzel a „megtérüléssel” számolva egy hektár átlagos minőségű szántó piaci ára csupán 1.066 euró (alig 260 ezer forint) lenne. Ugyanakkor a Dunántúl nyugati részén, az osztrák határ közelségében az EU-csatlakozást követően ennek többszörösével is lehet számolni.

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy mind itthon, mind az EU többi tagállamában a földárakra és a földbérleti díjakra az Unió agrárpolitikája – és ezen belül is elsősorban a támogatáspolitikája – a jövőben is jelentős hatással lesz.

4. A mezőgazdasági vállalkozások főbb közgazdasági jellemzői

A kérdéskör vizsgálatához célszerű a tesztüzemi adatokból kiindulni. A tesztüzemi információs hálózat keretében végzett 2001. évi felmérés során 1388 egyéni gazdaságról és 369 társas vállalkozásról készült értékelés. A minta összességében több mint 90 ezer mezőgazdasági vállalkozást reprezentált. A gyűjtött adatok túlnyomórészt számviteli nyilvántartásokból származnak, és elsősorban a különböző üzemcsoportok jövedelemhelyzetének vizsgálatára adnak lehetőséget. Adatgyűjtés csak a nagyobb méretű, árutermelő jellegű gazdaságokban történt.⁵

A gazdálkodás az üzemek mindkét vizsgált csoportjában (egyéni, illetve társas vállalkozások) biztosított ugyan egy szerény nyereséget, de a *gazdálkodás eredményessége 2001-ben is jelentősen elmaradt a méltányosnak tekinthető, illetve a gazdasági stabilitáshoz szükséges szinttől.*

Az egyéni gazdaságok fajlagos (1 hektárra vonatkoztatott) üzemi eredménye mintegy 20%-kal kedvezőbb ugyan a társas vállalkozások hasonló mutatójánál, de ez csupán az előbbi szektorban elszámolásra kerülő bérek és bérjárulékok alacsonyabb szintjéből következik. Ha az ilyen jellegű eltéréseket – az összehasonlíthatóság érdekében – korrigáljuk, akkor már a társas vállalkozások kerülnek viszonylagosan előnyösebb helyzetbe.

A rendkívül szerény jövedelmezőség természetesen *nem tette lehetővé a termelés eszközeinek megújítását, illetve bővítését.* Bár folyó áron mindkét szektorban növekedett az eszközállomány (a beruházási tevékenység határozottan élénkült), annak tényleges használati értéke nem érte el a korábbiét. A bruttó beruházásoknak mindössze 15–20%-a jelentett csak tényleges állóeszközállomány-növekedést, mivel a megvalósított befektetések túlnyomó része az értékcsökkenést kompenzálta, illetve a selejtezett/értékesített eszközök pótlását szolgálta.

Míg az egyéni gazdaságok eladósodottsága – a korábbi évekhez hasonlóan – továbbra is csekély mértékű maradt (erre utal a saját tőke 87%-os aránya), addig a társas vállalkozások adósságainak mértéke jelentős (a saját tőke aránya 2001-ben nem haladta meg az 58%-ot). Ezzel függ össze az a tény is, hogy a társas vállalkozások üzemi eredményét csaknem felére csökkentik a fennálló hitelek után fizetendő kamatterhek.⁶

⁵Alsó méretküszöbként a 2 európai méretegységet (EUME) határoztuk meg. A 2 EUME-nek megfelelő 2400 eurós, vagyis mintegy 600 000 Ft standard fedezeti hozzájárulást Magyarországon például 13 hektáron folytatott búzatermesztéssel vagy 4,5 ha cukorrépa termesztésével, vagy 4 tejelő tehén tartásával, illetve 30 sertés hizlalásával lehet előállítani (az 1997–1999 évek átlagában.)

⁶Ez utóbbiról – a hitelekről – el kell mondani, hogy a támogatott hitelállománya a mezőgazdaságnak 2002. december 31-én 368,6 Mrd Ft volt, amelyből a társas gazdaságok és a szövetkezetek 66,8%-ban részesültek, a hitelek 10%-a a családi gazdaságokhoz került – köszönhetően a 2002. év elején beindított, majd a kormányváltást követően leállított támogatott hiteleknek –, 4,2%-a az östermelőknél, és 9%-a az egyéni vállalkozóknál volt.

Az egyéni gazdaságok hitelállományának alacsony mértéke részben a támogatási rendszerünkkel függ össze, amely nagymértékben a kamattámogatásokra épül. A kisebb gazdaságok, östermelők,

A 2001. év időjárási és piaci feltételei a *sertés- és baromfitartó gazdaságoknak* kedveztek elsősorban, amelyek számukra kedvezően alakították a termelői árakat. Jó eredményt értek el a *zöldségtermelő profilú gazdaságok* is. Az átlagosnál kedvezőbb eredményt tudnak még felmutatni a gyümölcsstermelők, míg az árunövénytermesztő, továbbá a szarvasmarha- és juhtartó, valamint a vegyes profilú gazdaságok jövedelmezősége kisebb-nagyobb mértékben elmaradt az átlagtól.

A mezőgazdasági üzemek jövedelmezőségét vizsgálva szembevetendő, hogy az *átlagértékek mindkét szektorban erős szóródást takarnak*. (Ennek jele – többek között – az is, hogy az egyéni gazdaságok 70%-a nyereségesen, 30%-a veszteségesen gazdálkodott; a társas vállalkozások esetében ezek az arányok: 74%, illetve 26%.) Az eredmények alapján egyértelmű, hogy a nagyobb üzemméret, a jobb eszközellátottság, az ésszerű termelési szerkezet eredményesebb gazdálkodásra vezet, de valószínűsíthető, hogy a gazdálkodói képességek és a szakismeretek szerepe is jelentős.

5. Teendők a magyar termőföld és mezőgazdaságunk védelme érdekében

Annak érdekében, hogy a magyar mezőgazdaság a lehetőségekhez mérten ne túl kedvezőtlenül kerüljön ki az uniós csatlakozási folyamatból, a következő főbb intézkedések megtételére van szükség. A teendőket három nagyobb csoportba sorolhatjuk: a *termőföld védelmét* szolgáló szabályozórendszer kiépítésére, a *családi gazdaságok megerősítésére* és az *EU agrártámogatási rendszerének* a jelen helyzetben elérhető legteljesebb igénybevételét szolgáló intézkedések megtételére.

A termőfölddel összefüggő kérdések szinte mindegyike kapcsolatba hozható a birtokpolitikával.

A rendszerváltás időszakában a mezőgazdaság átalakítása kapcsán gyakran előtérbe került az ún. dán modell kérdése. Ennek lényege, hogy a mezőgazdasági termelők – családi gazdaságok – meghatározó mértékben tulajdonosai az alapvetően szövetkezeti rendszerben működő élelmiszer-iparágoknak. A modell megvalósításának elmaradása döntő mértékben két okra vezethető vissza. Egyfelől az élelmiszeripar minden szakmai koncepciót nélkülöző és kizárólag a költségvetési bevételekre összpontosító privatizációja megelőzte a kárpótlási folyamat lezárását, másfelől pedig a hazai élelmiszeripar társaságokká alakított vállalatai túl nagyok voltak a hazai mezőgazdasági termelők – és ezen belül is főleg az egyéni termelők –, de a szövetkezetek és gazdasági társaságok tőkeerejéhez mérten is.

egyéni vállalkozók, családi gazdaságok részben tőkefedezet hiányában nem tudnak jelentősebb hitelekhez jutni, részben pedig azért sem, mert idegenkednek a hitelek felvételétől.

Az egy hektárra vetített támogatások összege 2001-ben az AKII tesztüzemi rendszerének adatai szerint az egyéni gazdaságoknál 16,85 ezer Ft volt, míg ugyanezen érték a társas gazdaságoknál 22,03 ezer Ft-ot tett ki.

Más megközelítésből nézve a kérdést elmondhatjuk: a tröszti, illetve nagyvállalati forma lebontásán átesett hazai élelmiszeripari vállalatok ideális behatolási terepek bizonyultak a multinacionális, illetve térségi jelentőséggel bíró külföldi nagyvállalatok számára.

A birtokpolitikával összefüggésben elmondhatjuk, hogy az első szabad választások után hivatalba lépő kormány a családi gazdaságok szerepének a hangsúlyozása mellett nem hozott érdemleges intézkedéseket azok kialakulása, illetve megerősödése érdekében. E mulasztást csak részben magyarázza, hogy arra az időszakra estek a mezőgazdaság vállalati és tulajdoni rendszerét alapvetően érintő, szükségszerű átalakítási folyamatok. E téren a kormányzati ciklus legvégén megalkotott *földtörvény* sem hozott érdemleges változást.

A második kormányzati ciklusban a mezőgazdaság birtok- és vállalati viszonyait illetően gyakorlatilag a spontaneitásra helyeződött a hangsúly, ami gyakorlatilag az egyéni gazdaságok háttérbe szorítását jelentette. Az 1994 tavaszán a választások előtt született földtörvény 1997 őszén tervezett módosítása pedig egyértelműen a nagyüzemi mezőgazdaság megerősödését kívánta szolgálni a gazdasági társaságok földvásárlásának a lehetővé tételével. Erre csak az akkori ellenzék és a valódi gazdatársadalom erőteljes fellépése következtében nem került sor.

A *polgári kormány* programjában, annak mezőgazdasági fejezetében kiemelt helyet kapott a *családi gazdaság* mint mezőgazdasági vállalatgazdasági és mint gazdaságjogi kategória. A mezőgazdaság vállalati rendszerén belül a családi gazdaságok előtérbe helyezését az a felismerés eredményezte, hogy a *vidék polgárosodása* nem képzelhető el a bér munkára alapozott mezőgazdasági termelésnek a jelentős részében önálló egzisztenciákra épülő mezőgazdasági tevékenységgel történő felváltása nélkül. A másik döntő érv a családi gazdaságok mellett, hogy az EU mezőgazdaságának vállalati rendszere családi gazdasági alapú, és az Unió a szabályozó- és támogatási rendszerének reformjai során is ebből az alapelvből indul ki. Mindez nem mond ellent azon ténynek, hogy az EU támogatási rendszerében döntő jelentőséggel bíró piaci támogatások folyósítása szektorsemleges elven működik – vagyis abból például Kelet-Németország átalakult szövetkezetei is minden hátrány nélkül részesednek –, valamint hogy az EU-n belüli támogatások mintegy 80%-a gazdaságok hozzávetőlegesen 20%-át kitevő nagygazdaságokhoz jut el. A családi gazdaságok kialakítására, illetve megerősítésére 2001 tavaszán megindult alapozó munkák után 2001 végétől, illetve 2002 elejétől, a családi gazdaságokat szolgáló törvény, illetve jogszabálycsomag kiadását követően kerülhetett sor. Erre azért is nagy szükség volt, mert a magyar földjogot érintő uniós csatlakozási megállapodás keretében az úgynevezett Luxemburgi Megállapodásban foglaltak számunkra kemény kikötéseket tartalmaznak.

A *tőke szabad mozgása* című, 4. fejezetben az Európai Bizottság és a magyar tárgyaló fél a 2001. VI. 12-i főtárgyalói fordulón megállapodásra jutott a mezőgazdasági földekre vonatkozó jogharmonizáció érdekében szükséges rendezés koncepciójában, és ezzel a fejezetet ideiglenesen lezárták. *Földjogi kötelezettségeink*

vállalása szempontjából az ún. *Luxemburgi Megállapodás* lényege a következő:⁷

Magyarország az Unióba felvételétől számított hét éven át jogosult fenntartani a *külföldiek termőföldtulajdon-szerzésére* a hatályos Földtörvény (1994: LV. tv. – Tft.) szerint fennálló tilalmat. A csatlakozás időpontjától meg kell szüntetnie a *védett természeti területek tulajdonjogára vonatkozó korlátozásokat*, amelyeket ettől kezdve külföldi magánszemély és jogi személy is megszerezhet.

A külföldi jogi személy termőföldtulajdon-szerzése átmeneti kizárásának fejében Magyarország *kettős jogi kötelezettséget* vállalt. Egyfelől azt, hogy a 7 év átmeneti időszak elteltével megszünteti a gazdasági társaságok és a szövetkezetek jelenlegi földtulajdonszerzési tilalmát, tehát *bármely bel- és külföldi jogi személy részére* földtulajdonszerzési jogot biztosít. Másfelől az átmeneti időszakban a külföldi magánszeméllyel szemben érvényesíthető termőföldtulajdon-szerzési tilalom alól *kivételt* enged a Magyarországon letelepedő uniós illetőségű állampolgárok egy gazdasági csoportjának, az ún. *önfoglalkoztató földművesek földtulajdon-szerzése* javára. A megállapodás szerint az ilyen külföldi gazdálkodó akkor vásárolhat termőföldet, ha jogszerűen és folyamatosan 3 éve nálunk tartózkodik, és földműveléssel foglalkozik. A 3 éve fennálló letelepedés kezdőpontja pedig 2001. I. 1-jétől bizonyítható. Emellett a megállapodás nem korlátozza a külföldi gazdálkodó nemzeti elbánáshoz igazodó földtulajdonszerzését sem térmértékében, sem a szerzés helyében. (Így a tulajdonszerzésre nemcsak a letelepedés helyén, hanem az ország bármely részén sor kerülhet.) A Tft. 91. §-a szerint az önfoglalkoztató külföldi agrártermelő termőföldtulajdon-szerzését és földhasználatát uniós tagságunk időpontjától külön törvény fogja szabályozni.

A megállapodás a *földhaszonbérletet* is érinti. Eszerint erre nem terjed ki az átmeneti időszak eltérő nemzeti szabályozása. Ezért csatlakozásunktól fogva az uniós tagállamok természetes és jogi személyeinek földhaszonbérletére – nemzeti elbánásként – ugyanolyan lehetőségeket kell nyújtanunk, mint amelyeket hazai jogunk szerint a belföldi jogalanyok élveznek. Emellett – a diszkrimináció tilalma címén – meg kell szüntetnünk a természetes és a jogi személyek földhaszonbérleti feltételeinél fennálló eltéréseket, így a szövetkezetet és a gazdasági társaságot megillető térmértéki kiváltságot. Lényegében – a földhasználók bármely megkülönböztetése nélkül – „államtalanított”, szabad földbérleti piacot kell működtetnünk.

A polgári kormány a nem túl kedvező, de szükségszerű EU-megállapodást három területen kívánta ellensúlyozni. Egyik intézkedése a *külföldiek jogellenes földszerzési* visszaszorítása, másik a *családi gazdaság modelljének* a megteremtése és jogi keretek közé foglalása. Az intézkedési csomag harmadik fontos eleme pedig a széttagolt birtokszerkezet korszerűsítését, versenyképességének javítását szolgáló hivatott Nemzeti Földalap intézményének a megteremtése volt.

A polgári kormány mezőgazdaságot érintő intézkedései között jelentős szerepet tölt még be a szövetkezeti külső üzletrészek kifizetésére hozott jogszabály.

⁷Tanka Endre kézírata alapján, AKII, 2002.

Az intézkedéscsomagnak elsősorban a családi gazdaságok létrehozását szolgáló része, amely 2002-ben lépett életbe, hamar meghozta a kedvező hatását. A 2002 őszéig nyilvántartásba vett több mint 17 ezer családi gazdaság, amelynek átlagos nagysága 50 hektár körüli, több mint 51 ezer fő gazdálkodásban való részvételét biztosítja.

A 2002 májusában hatalomra került *balliberális kormány* első intézkedései között szerepelt mindazon kedvezményeknek a visszavonása, amelyeket a *polgári kormány* hozott a családi gazdaságok megerősödése érdekében. Így a 2001 végén módosított Földtörvényből törölte a családi gazdaságok *elővásárlási és előbérleti jogát*. Ugyancsak jelentős változtatásokat eszközölt a Nemzeti Földalapról szóló törvényen, új, elsősorban a *nagyüzemek célját szolgáló birtokpolitikai irányelveket* adott ki, és *visszavonta* mindazon *támogatási kedvezményeket*, amelyek a családi gazdaságok megerősödéséhez nélkülözhetetlenek.

Mindezek után felvetődik a kérdés, hogyan védhetjük meg a magyar termőföldet a külföldiektől, és mit tehetünk a családi gazdaságok érdekében. A két problémakör ilyen módon történő összekapcsolását elsősorban az a tény indokolja, amely szerint pusztán tiltó jogi intézkedésekkel – amelyek alkalmazására egyébként az európai uniós tagságunkat követően nem is nyílik lehetőségünk – nem lehet magyar kézben tartani a termőföldet. Amint arról a korábbiakban szóltunk, a földtulajdonosok és a földhasználók köre hazánkban jelentősen szétvált. A jelenlegi tulajdonosoknak egy igen széles köre a jövőben sem lesz érdekelt a földhasználatban, ezért megfelelő vételi ajánlat esetén meg fog válni a tulajdonában lévő földtől. Ez pedig azt jelenti, hogy ha a külföldiek részéről mutatkozik majd megfelelőbb ajánlat, akkor a tilalmi idő leteltével az ő javukra értékesíti majd a termőföldet. Ez ellen pedig kétféleképpen védekezhetünk. Újból napirendre kell venni a családi gazdaságok megerősítését szolgáló jogi és támogatási rendszer alkalmazási lehetőségének a vizsgálatát.

Az intézkedéssorozat lényeges eleme kell legyen a birtokmaximum meghatározása, valamint a gazdálkodóval kapcsolatos olyan kikötések, mint például az élethivatásszerű mezőgazdasági tevékenység, a helyben, illetve a gazdaság meghatározott közelében való lakás.

Ugyancsak fontos volna a birtokrendezésről szóló törvény megalkotása. A jelenlegi (kicsi) és széttagolt földtulajdon ugyanis nem kedvez a családi gazdaságoknak. A nagyüzemek viszont gyakorlatilag megvalósítják a birtokegyesítést, mert nem okoz nehézséget nekik, hogy adott esetben igen sok tulajdonostól béreljék a földet. A birtokrendezést egyébként az EU is támogatja. A kisebb mezőgazdasági termelők alkupozíciójának az erősítése céljából szükség volna a beszerző-értékesítő szövetkezetek létrehozásának a fokozott támogatására.

A mezőgazdaság intézményi rendszerén belül a Nemzeti Földalap olyan irányba történő átalakítását tartjuk fontosnak, mint amilyenre Franciaország és Németország szolgált példát. A családi gazdaságok megerősödésének érdekében államilag támogatott szaktanácsadásra van szükség. Jelenleg nagyon sok termelő nem rendelkezik azokkal az ismeretekkel, amelyek a különböző pályázatok

elnyeréséhez szükségesek.

A rendszerváltás, illetve a mezőgazdaság azzal összefüggő átalakítása óta folyamatosan napirenden van az agrárfinanszírozás – a vidék bankja – kérdése. Bár e területen a jövőben is a piaci elvek fognak érvényesülni, közvetett módon azonban az államnak a mezőgazdaság-barát finanszírozást is elő kell segítenie.

Bár az Európai Unió csak igen szűk mozgásteret engedélyez a tagországok számára a nemzeti támogatások igénybevételére, mégis azokat a lehetőségekhez mérten csatlakozásunk után maximálisan igénybe kell majd vennünk.

Javaslat a családi gazdálkodást megalapozó és a birtokszerkezetet korszerűsítő törvény megalkotásáról

Tanka Endre

Hazánk uniós tagsága a földbirtokszerkezet sorsára, közvetve pedig a mezőgazdaság fejlődésére és a társadalom polgárosodásának esélyeire több hátrányos következménnyel jár. Mivel ezek 2010-től (a 3 éves további védzáradék lehetőségével legkésőbb 2013-tól) a külföldi földtulajdonszerzés átmeneti tilalmának kötelező megszüntetésével vissza nem fordíthatóvá válnak, elhárításukra mielőbb létre kell hoznunk és hatályba kell léptetnünk a *nemzeti önvédelem intézményrendszerét*.

1. A tőke szabad áramlása

A *közösségi jog* – az EU Alkotmány 2. részének 3. fejezetébe beépült uniós vívmány, a tőke szabad áramlásának a *Római szerződés* 56. cikke szerint kinyilvánított követelménye alapján – megtiltja, hogy az új tagállam korlátozza a belföldi vagy uniós illetőségű külföldi szervezetek, a jogi és a nem jogi személyiségű jogalanyok földtulajdon-szerzési képességét, illetve földhasználati jogosultságát. E kötelező rendezőelvhez földviszonyaink két meghatározó intézménye kapcsolódik. Egyik a Földtörvény (1994: LV. tv.) szerinti jogrend, amely a gazdálkodók agrárüzeméhez korlátlan üzemméretet, tetszőleges ágú földlekötést és bármely földtulajdonos (vagy földhasználó) részére tetszőleges számú gazdaság működtethetőségét szavatolja. Másik intézmény – az 1989 utáni földprivatizáció hatáskörére – ma a nagybirtokrendszer: mezőgazdaságunkat és a birtokszerkezetben a földalap lekötését a bérmunkára alapozott nagyüzemek túlsúlya uralja, ami nem hagy gazdálkodói teret sem a középüzemnek, sem a családi gazdaságok számára.

A fenti három elem – az Unió szabályozórendszerében kötelező érvényű közösségi jog, a hazai jogunk által is biztosított korlátlan üzemméret, végül a nagybirtok rendszerképző súlya – további lényeges összetevőkkel egészül ki, amelyek által szintén döntő befolyást gyakorol az Unió birtokszerkezetünkre. Ezek közül kiemelkedik a terhünkre érvényesülő, hátrányos megkülönböztetést megvalósító *közösségi agrártámogatás*. Hasonló súlyú az uniós termelés- és piacsabályozás, amely a hazai termelési kapacitásunkat a kötelező mennyiségi előírásokkal, vagyis a *kínálatkorlátozó kvótarendszerrel* leszűkíti.

A célvezérelt intézményrendszer – amely az EU világpiacon versenyképességét a termelés visszafogásával és a termelők korlátozott körű, egyes prioritások szerinti támogatásával kívánja megteremteni – a fenti elemeket együttesen működteti. Azok kölcsönhatásai mezőgazdaságunkban előrevetítik egy gyors, *egyirányú szerkezetváltás* bekövetkezését. Egy hatékony hazai védekezőmechanizmusnak a rendszerbe való beépítése nélkül semmi nem gátolhatja, hogy a *külföldi tőke* – termőföldalapunk döntő hányadának és a termelési kvóták zömének megszerzésével – *földtulajdoni monopóliumhoz* jusson, *nagybirtokrendszerre* szerveződésével pedig kizárja a hazai agrártermelők kis-, közép- és nagyüzemi súlyát, földhözjutását és piaci versenyképességét.

2. Birtokszerkezetünk

Mai *birtokszerkezetünk* valóságát leghitelesebben nemzetközi összehasonlítás alapján ítélni lehet meg. Eszerint az EU–15, az USA és Kanada lényegesen eltérő agrárstruktúrájára egyaránt jellemző, hogy a legkisebb farmok fele a termőterület 10%-ából részesül, míg a legnagyobb farmok 10%-a a földalap 35-40%-át köti le. Ennek oka az, hogy a két gazdaságtípus mellett harmadik a középüzem, amely a földalap többi részét foglalja el.

Ezzel szemben *Magyarországon* az összes gazdaság 92%-a a földalapról alig 10%-ból részesül, míg a gazdaságok 8%-a – vagyis a *nagyüzemek* – az összterület 90%-át *birtokolják*.¹

Az utóbbi megállapítás pontos számaránya vitatható, mivel hitelessége a gazdaságméret meghatározásától függ. (A kisgazdaságok arányát jelentősen növeli, ha az 1 ha alatti törpebirtokot is közéjük sorolják.) Nem cáfolható tény azonban a *nagyüzem* és a versenyképtelen *kisüzem kiélezett szembenállása*, továbbá a szerkezetben a *középüzem hiánya*. Ez a KSH regionális adataiból is kitűnik: országos tendencia, hogy a *gazdasági szervezetek birtokméretét a nagyüzemek 500 ha-tól 10 ezer ha fölé terjeszkedő túlsúlya jellemzi*.²

¹Lásd a Világbank egyik vezető agrárgazdásza, Zvi Lerman kutatási közleményét. Lerman, Z.: Status of land reform and farm restructuring in Central and Eastern Europe. *World Bank Technical Paper*, 465, Washington, 2000. ápr. 15.

²Forrás: KSH, ÁMÖ 2000, Területi adatok 62–65. és 74–77.

Birtokszerkezetünk ezzel az iparunkban rögződött torz alakzathoz, az ún. „fordított piramishoz” közelít, ami önmagában is súlyosan visszaveti a tudás- és vállalkozásalapú fejlődést.³

3. A kvótarendszer

A birtokszerkezetben a földtulajdoni monopóliumhoz jutó külföldi nagybirtokrendszer kialakulásának a veszélyét és ezzel a hazai termelők esélyeinek kizárását fokozza a kínálatkorlátozás közösségi intézménye, a *kvótarendszer*. Ennek egyik nyilvánvaló hátránya a termelés drasztikus, *mennyiségi visszafogása*.⁴

A kínálatkorlátozás másik hatása ennél is súlyosabb, mert a mennyiségi határokon túlmutató tárgyi akadályokat állít a hazai kis-, közép- és nagyüzemi termelők uniós piaci versenyképessége elé. A kvóta ugyanis a termelési kapacitásnak nemcsak az egyes tagállamok, hanem az *egyes termelők közötti elosztását* is jelenti. Ez *három szinten* valósul meg. Az EU *országkvótákról* dönt, amelyeket a tagállam régiókra is bonthat. A *tagállami elosztás* (mint a második szint) az adott gazdaságok termelőkapacitásához, ennek megfelelően a tényleges üzemtípushoz igazodik. A harmadik szint az *újraelosztás* (a kvóták piaci redisztribúciója): főszabályként a kvóta árjellegű termelési tényező, ami (a hozzá tapadó támogatás alanyi jogcímével) jövedelemtermelő képességet is kifejez, és a piaci szereplők közt *forgalomképes, ellenérték fejében átruházható*.⁵

A kvótáknak a hármas elosztási, illetve újraelosztási szintje és agrár- (élelmiszer-)piaci forgalomképessége azzal jár, hogy csak az elsődleges telepítésük igazodik a tagállam agrártermelőinek üzemi szervezetéhez. Az *újraelosztás* viszont már nem az egyes gazdaságok termelőképességét követi, hanem a *piaci szereplők tökeerejének* függvénye: a fizetőképes kereslet dönti el, hogy ki és milyen mennyiségben juthat termelési (támogatási) kvótához. E rendszer az EU mai tagállamainak agrárpiacain nem vezet a termelési és az értékesítési egyensúly megbomlásához, mert a termelőképesség *elsődleges elosztása a családi gazdasági modell üzemszervéhez igazodik*, és az elosztás – döntő arányban – a tényleges felhasználást fedi le, vagyis kvótákkal alapvetően az *elsődleges jogosultak* élnek. (A laakeni tizek mezőgazdaságától eltérően – ahol a külföldi földtulajdoni monopóliumra támaszkodó eredeti tőkefelhalmozást a csatlakozással a közösségi

³Lásd az Árva László által leírt hazai modellt a kis-, a középvállalkozások és a felettük álló óriás-cégek szerkezetéről, amely épp fordítottja a piacgazdaságban szervesen kifejlődött ipari vállalkozás-szerkezetnek.

⁴Igy pl. a nemzetközi összevetésben is élen járó és természetföldrajzi versenyelőnyt megalapozható *szántóföldi növénytermesztésünk* a legintenzívebb művelési ág nál kénytelen a művelhető területnek 1 360 687 hektárral, vagyis *30,2%-kal való csökkentését* végrehajtani és ennek következményeit viselni. A gabonafélék, olaj- és fehérjenövények engedélyezett szántóföldi bázisterülete ui. 3 487 792 ha, míg a szántó művelési ág 4 499 700 ha. A *kvótával kieső terület* 1 011 908 ha, amit a 10% arányú kötelező ugaroltatás még 348 779 hektárral növel, így összesen 1 360 687 hektárt ér el.

⁵Ez alól a *szőlőterület* támogatási kvótája kivétel, ami a jogosult területhez kötött, így nem vihető át másik régió vagy ország területére.

jog megalapozza és felgyorsítja – az EU mai tagállamainak megszilárdult birtokszerkezetében nem az elsajátítási hatalmi átrendeződés földmobilizációja és kvótaátcsoportosítása folyik. Ez jól mérhető azon is, hogy az éves földforgalom – több évtizedes trend szerint – a földalap 1%-a alatti, ezen belül pedig a külföldiek földszerzése elenyésző.) Az *újraelosztás* – amely a kvóták forgalomképességével a tőkehasznosulás igényeit teljesíti – a rendszerben *kivételes*, mintegy a nyomáski-egyenlítő szerepét tölti be.

Hazánk az EU első olyan tagállama lesz, ahol a kvótarendszer – az EU eddigi gyakorlatával szemben – *minőségében eltérő terepen* érvényesül. A kvóták *elsődleges elosztásának* kedvezményezettjei – birtokszerkezeti túlsúlyuk és gazdasági erőfölényük alapján – eleve a *nagyüzemek*, 2010-től pedig a *külföldi óriáscégek* lehetnek. Termelési kapacitásuk bővítéséhez hozzájárul a korlátlan üzemméret és a tetszőleges számú gazdaság üzemeltethetősége. Ezenfelül ők az elsődleges haszonélvezői a *kvóták újraelosztásának*: tőkeerejük alapján elsősorban ők vásárolhatják fel a versenyből kieső szereplők kvótáit.

Az egymás hatását erősítő kettős elosztási mechanizmus jelentősen megbonthatja az elsődleges elosztás egyensúlyát, ami a tényleges üzemszervezetben még a *kisüzemi termelőkkel* is számolt. A *családi gazdaságok és a középüzemek ellehetetlenülése* – a piac által kikényszerített szerkezetváltás során – olyan vissza nem fordítható folyamatot gyorsíthat fel, hogy a *külföldi tőkeerő* földtulajdoni monopóliumhoz jutva és nagybirtokrendszerre szerveződve a kvótákkal a termelési kapacitás kritikus hányadát (a stratégiai irányítás döntő elemeit) is megszerzi. Ezzel pedig – miután a hazai kis-, közép- és nagyüzemet a versenyből kiszorította – előbb birtokszerkezeti túlsúlyhoz és gazdálkodói kizárólagossághoz juthat, majd – a gazdaságon is túlmutató – *elsajátítási hatalomra* tehet szert.

4. Az üzemszabályozás

Birtokszerkezetünkben a piacgazdaság alapját alkotó üzem típusok egészséges arányának kialakulását, a középüzem megjelenését, a családi gazdaságok megerősödését és valamennyi hazai agrártermelőnek a külföldi tőkeerő túlsúlyával szembeni védelmét a *mezőgazdasági üzemszabályozás* intézményesítheti.

Ennek lényege az, hogy az állam – a közösségi jog követelményét teljesítve – nem szól bele a termőföld tulajdoni és használati forgalmába, tehát a tőke szabad áramlását sem a tulajdonszerzés, sem a földhaszonbérlet terén nem korlátozza. Ehelyett – valamennyi üzem típusra kiterjedő hatállyal, de az egyes üzem típusok sajátosságaihoz alkalmazkodó részletszabályokkal – a földkészlet-gazdálkodás és az üzemvitel feltételeinek közérdekűsége címén meghatározza a mezőgazdasági üzem ismérveit. Ebből kiindulva a törvény rugalmasan megszabja az egyes üzem típusok megengedett, minimális és maximális földlektetését (birtokminimum, -maximum). E módszer az üzemméretet – mint birtokszerkezeti kategóriát – a termőföld igénybevétele szempontjából függetleníti az üzem jövedelemter-

melő képességétől,⁶ és külön államigazgatási szabályozás alá vonja.

Végül a rendezés – az agrárüzem ismérvei alapján, de a kis-, a közép- és a nagyüzem eltérő sajátosságait és szükségleteit figyelembe véve – meghatározza az üzemlétesítés, illetve az üzemvitel alanyi és tárgyi feltételeit, továbbá azok kikényszeríthetőségének eszközrendszerét. A jog ezeket a földhasználóval mint felelős üzemben tartóval szemben érvényesíti, teljesítésüket a közigazgatási hatóság – végső fokon – szankciókkal biztosítja. Az alanyi és tárgyi követelmények – mint az adott üzemtípus ismérvei – a gazdaság földlekötésére, földhasznosítására és üzemvitelére egyaránt kötelezőek, függetlenül attól, hogy a gazdálkodás földtulajdonon, avagy földhasználati jogcímen alapul.

Az agrárüzem főbb ismérvei részben eltérnek attól függően, hogy természetes vagy jogi személy-e az üzemben tartó. Előbbinél előírás az üzemvezető állandó letelepedettsége, mezőgazdasági szakképzettsége, ilyen fő- vagy mellékfoglalkozása, a gazdálkodásnak döntően a személyes és családi munkaerőre támaszkodó teljesítési kötelezettsége, az üzemvezetésért önállóan vállalt anyagi-szakmai felelősség. Jogi személynél sajátos előírás a föld fekvése szerinti településen (vagy annak előírt távolságon belüli) székhely és az agrárcégprofil kikötése. Lényeges, hogy bármely üzemtípusnál az *üzemméret* nem lépheti túl a *törvényes birtokminimum* és *-maximum* közötti földnagyságot. Másik törvényi megszorítás, hogy az üzemben tartó – az üzemtípustól és az üzem cégformájától, valamint tulajdonosainak tőkeerejétől függetlenül – *csak egyetlen mezőgazdasági üzemet működtethet*.

A családi gazdálkodást a mezőgazdasági üzemszabályozással megalapozó és a birtokszerkezetet korszerűsítő *törvény célja*, hogy

- intézményi biztosítékokkal lehetővé tegye a föld fekvése szerinti településen *helyben lakó hazai gazdák és vállalkozók* életképes üzemméretre terjedő *földszükségleteinek* a kielégítését, ezzel birtokszerkezetünkben a nagyüzem túlsúlyának oldását, illetve a *családi gazdaságok és középüzemek* megjelenését;
- a birtokszerkezet megváltoztatásával, a kis- és középüzemek megjelenésével, továbbá a nagyüzem mai korlátlan méretének ésszerű korlátozásával *mérsékelje a kvótaelosztás versenytorzító hatásait*, ezzel pedig útját állja, hogy a külföldi tőkeerő gazdálkodási monopóliumhoz jutva kiszorítsa, vagy alárendelt szerepkörre szorítsa a hazai agrártermelőket;
- *meggátolja* a külföldi földtulajdoni monopóliumra épülő és a kvóták, illetve a termelési tényezők zömének megszerzésével elsajátítási hatalomhoz jutó *nagybirtokrendszer* kialakulását, ezzel megalapozza, hogy az ország uniós

⁶Az EU-ban irányadó *standard fedezeti hozzájárulás* (SFH), vagyis az üzem termelési értékének és a hozzá kapcsolódó változó költségeknek a különbözete továbbra is az üzemtípusok osztályozásának az alapja marad. Hasonlóan a földlekötés szerinti üzemtipológia nem ütközik a farm szintű támogatások alakulásának az uniós statisztikai számbavételével (FADN = Farm Accountancy Network = Mezőgazdasági Számviteli Információs Hálózat). A földméret szerinti üzemtípusok ugyanacsak beilleszkednek az IIER (*Integrált Igazgatási és Irányító Rendszer*) működtetésébe, ezen belül a parcellaazonosító rendszerbe. A gazdasághoz tartozó földmennyiség szerinti üzemméret ugyanakkor az üzem engedélyezésének és ellenőrzésének egyik tárgyi alapja.

tagsága történelmi távon a *polgári modernizációt*, az ágazaton belül pedig az *ökoszociális mezőgazdaság* térnyerését szolgálja;

- megalapozza az *állami földkészlet-gazdálkodást*, amely – a természetvédelmi tárgyak „nemzeti vagyon” jogi minőségéhez hasonlóan – a földtulajdon és a földhasználat jogcímétől függetlenül a *teljes földalapra közérdekű beavatkozást* gyakorol annak érdekében, hogy – az EU céljaival összhangban – előmozdítsa a természeti és a társadalmi erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodást és a fenntartható fejlődést. Ezzel földviszonyainkban az *értékalapú birtokpolitika* érvényesülhet.

5. A közös agrárpolitika

A mezőgazdasági üzemszabályozás szervesen illeszkedik a *Közös Agrárpolitika* (KAP) közösségi és nemzeti intézményrendszerébe, emellett a hazai agrártermelés- és piacszabályozásnál a *rendszerközpont* feladatait láthatja el. Nevezetesen:

- az agrárüzem ismerveivel egyértelműen elkülöníthetők a versenyszférába tartozó, árutermelő gazdaságok a szociális funkciójú üzemtípusoktól. Ezért erre épülhet az eltérő gazdaságok szabályozási eszközeinek és támogatáspolitikájuknak a kimunkálása, a fő- és mellékfoglalkozású agrártermelők egyes kategóriáinak meghatározása, üzemtípusaik jogállásának tisztázása;
- az agrárüzem fogalma és típusai szerint kell rögzíteni a nemzeti és közösségi agrártámogatás elveit, feltételrendszerét. Ezek közt ki kell mondani, hogy egy üzemben tartó csak egy üzemmel rendelkezhet, támogatásban pedig csak a törvényi birtokminimum és -maximum határain belüli üzemméretű gazdaság részesülhet;
- az agrárüzem földlektetés szerinti üzemtípusai jól beilleszthetők a gazdaságok jövedelemtermelő képességén alapuló uniós üzemtipológiába, a statisztikai számbavétel rendszerébe és az IIER működtetésébe. Mindez egyben intézményi harmonizációt is jelent, mivel az EU 15 tagállamából ma hét ország nemzeti agrárjoga a mezőgazdasági üzemszabályozást működteti.

6. Az üzemszabályozás jogalapja

A *mezőgazdasági üzemszabályozás jogalapja* a Római Szerződés 56. cikke és az Európai Bizottság ahhoz fűzött jogértelmezése. Ebből következik, hogy e jogintézmény *összeegyeztethető a szabad tőkeáramlás megsértésének a tilalmával*. Az utóbbi ugyanis szűk kivételt enged a tőkeáramlás korlátlan mozgásterének biztosítási kötelezettsége alól. Eszerint „azok a nem diszkriminatív intézkedések, amelyek a beáramló tőkemozgást korlátozzák, megengedettek, feltéve, hogy olyan objektív

és állandó feltételeken alapulnak, amelyeket közzétettek, és a közérdeket érvényesítő, kötelező elvárások támasztanak alá. Minden esetben tiszteletben kell tartani az arányosság elvét." (EB97/C/220.06. sz. közleménye) Ezt az öt konjunktív feltételt az *Európai Bíróság* egy hatodikkal egészíti ki: e körben a gazdasági okok nem tekinthetők kötelező elvárásnak, mert e tárgyban kizárt bármely gazdasági szempontú értelmezés. (17/92. sz. eset, ECR 1993.)

Ha a mezőgazdasági üzemszabályozást – az előzőkben jelzett tartalommal – be kívánjuk vezetni, úgy ennek két pillére biztosítja a *kötelező közösségi jog be-tartását*. Egyfelől az, hogy az üzemszabályozással megvalósuló földlekötési és üzemviteli korlátozás *nem diszkriminatív jellegű*: valamennyi gazdasági szereplőnek (bel- és külföldieknek, természetes és jogi személynek) megkülönböztetés nélkül, azonos feltételek szerint *nemzeti elbánást* nyújt. Másfelől csak közvetve gazdasági hatású. Közvetlenül viszont azt a közérdeket megjelenítő, kötelező társadalmi elvárást érvényesíti, hogy a *hazai polgárosodás esélyeit ne zárhassa ki a nagybirtokrendszer tökeerőre épülő, korlátlan uralma*. Ami a polgári modernizációval összefüggő, kötelező társadalmi elvárást illeti, egyrészt kifejezetten is megjelenik az EU Alkotmányában (Lásd az 58. cikkben az EU céljai közt az életminőség, az életszínvonal emelésének kiemelését, a fenntartható fejlődés igényét stb.). Másrészt ezeket az igényeket a KAP második pillére, a *vidékfejlesztési és a regionális politika* mind következetesebben felvállalja: ilyen a népességmegtartás, a táj- és környezetvédelem, a lakosság helyi foglalkoztatása stb.

A mezőgazdasági üzemszabályozást történetileg a polgári földreform eredményeinek megvédése (a családi gazdaságok terhére a nagybirtok forma visszarendeződésének meggátlása) és a családi gazdaságok megerősítése hívta életre. Miután az EU megteremtette az élelmiszer-önellátását, majd a KAP a túltermelési válság kezelésére kényszerült, ez az intézmény is új rendeltetésre tett szert. A tökeerő (a termelési kapacitás) termelésszabályozásának, a mennyiségi és támogatási kvóták esélyegyenlőséget szavatoló belső elosztásának, a piacszabályozás irányításának, valamint a nemzeti és a közösségi agrártámogatás folyósításának a központi szabályozó egysége lett. Működtetése elkerülhetővé teszi, hogy az állam a tulajdonszerzést (ezzel a tőke szabad áramlását) korlátozza, mert bármekkora föld tulajdonosa legyen is a gazdálkodó, az irányadó mértéken felül üzemi földkoncentrációt nem hajthat végre: csak egyetlen üzemet tarthat fenn, és annak a mértéke sem korlátlan, mivel azt a törvény maximálja. Ha pedig a földtulajdonos a nem termelői célú nyereségszerzésre a földhaszonbérletet kívánja felhasználni (pl. a földek nagy tömegű felvásárlásával és számos üzem bérbeadásával elérhető bérleti díj felhalmozással), úgy a föld- és jövedelemadó-szabályozás elvonhatja tőle a társadalmilag nem indokolt nyereséget.

Az üzemszabályozás *rugalmasan* számol az adott üzemtípus földszükségleteivel.⁷ Az üzemrendezés előírásait részben *gazdasági szabályozók* kényszerítik ki

⁷Például a *francia jog* szorzószámrendszere lehetővé teszi az országos átlagmértet, a 25 ha bővítését vagy szűkítését a természetstechnológiától és a művelési ágtól függően: a nizzai üvegházi szegfű legfeljebb 0,5 hektáron termesztethető, míg az alpesi hegyi legelő 250 hektárra terjedhet.

(így a KAP üzemmérettől függő degresszív agrártámogatása, adott méreten felül a támogatás kizárása), részben pedig a *közigazgatás hatósági eszközei* érvényesítik: ilyen az üzemlétesítés hatósági engedélyezési és ellenőrző rendszere, a jogsértések szankcionálása.⁸

7. Az üzemszabályozás bevezetése

A mezőgazdasági üzemszabályozás módszertana a következő:

A rendszernek szakítania kell a mai korlátlan üzemmérettel. Ehelyett a törvénynek részben országos normák alapján, részben a régiók és a kistérségek szerint *rögzítenie kell a kis-, a közép- és a nagyüzemtípus ismérveit*, az SFH normatívák szerinti *közbülső kategóriáit, a minimális és maximális birtokméret határait*. Ahhoz, hogy a megengedhető földlekötés megfeleljen a hazai földalap mai és jövőbeli eltartóképességének, és rugalmasan kielégítse a társadalmilag elismert szükségleteket, a birtokminimum, -maximum meghatározásához számos tényező szerepét, kölcsönhatását kell mérlegelni. (Talajminőség, művelési ág, természet-technológia, környezeti-ökológiai hatások, a térség földellátottsága, munkaerőpiaci helyzete stb.) A méretkorlát minden releváns szempontból csak ésszerű lehet: a közérdek mellett számolnia kell az üzemben tartó termelési és nyereségérdekeivel is.

E modell nem zárja ki, hogy adott térségben és feltételek alapján a termelés (feldolgozás, értékesítés stb.) *nagyüzemi keretekben* szerveződjék meg. Ellenkezőleg, az üzemnagyság és az üzemszám rögzítésével *hatékony védelmet nyújt a hazai nagyüzem részére a külföldi tőkeerővel szemben*, amely enélkül – a földtulajdoni monopólium és a kvótákkal elérhető gazdálkodói kizárólagosság alapján – nemcsak a hazai kistermelőt és vállalkozót, hanem a hazai nagyüzemet is kiszoríthatja a mezőgazdaságból.

Ugyanakkor viszont bármely üzemben tartó – tőkeerejétől, cégtípusától függetlenül, tehát a globális óriáscég is – kénytelen a mezőgazdasági üzemszabályozás alapján gazdálkodása üzemi és földlekötési feltételeit alávetni az agrárüzem egységes rendszerének, ezen belül a birtokmaximumnak. A tőketulajdonos semmilyen címen nem tarthatna fenn egynél több mezőgazdasági üzemet, ennek mértéke pedig nem léphetné túl a törvényes maximumot. Ezt részben közigazgatási szankciók szavatolnák (bírság, az agrártámogatásokból való kizárás stb.), részben pedig az, hogy a Nemzeti Földalap intézkedne a többletföld elvétele és az arra jogosult földhasználónak juttatása iránt.

A törvényjavaslat részletes, szövegszerű kidolgozását talajtani, agrárgazdász, üzemtani, agrárjogász és egyéb kutatók, szakemberek összehangolt munkájára épülő *megvalósíthatósági tanulmány* elkészítésének kell megelőznie.

⁸Például az üzemméret túllépésekor a *francia jogban* a SAFER beavatkozik az üzemi többletterület árverési értékesítése végett.

A magyar gazdaság központi problémája: a folyó fizetési mérleg felhalmozódó hiánya és a hiány csökkentése¹

Szakolczai György

1. Bevezetés

Napjaink egyik központi kérdése, politikai, társadalompolitikai és gazdaságpolitikai szempontból egyaránt, hogy a megváltozott és folyamatosan tovább változó körülmények között mennyit és hogyan lehet fenntartani a jóléti államból, vagyis az államnak az egészségügyi és a szociális ellátás, az oktatás, a tudomány és a kultúra terén betöltött szerepéből. Ez nyilván azt is meghatározza, hogy milyen lesz az egészségügyi és szociális ellátás, az oktatás és a kultúra helyzete és színvonala, az erre a célra fordítható állami – költségvetési – eszközök csökkenése ugyanis más források igénybevételével csak csekély részben ellensúlyozható. Ez az ország egészének jövőjét is meghatározza, mert az ezeknek a rendszerek a megfelelő működésén alapuló társadalmi egyensúly és kulturális felemelkedés nélkül nincs nemzeti felemelkedés.

Anyagi, gazdasági erőnktől függ még külpolitikai és más nemzeti céljaink elérése is, mert gazdaságilag és ennek folytán társadalmilag és kulturálisan le-

¹Ez a cikk a *Statisztikai Szemlében* megjelent két részletes cikk alapszik: „A magyar gazdasági növekedés és felzárkózás kulcsa: az exportorientált gépipari fejlesztés” [83/1 (2005), 5–23.] és „A folyó fizetési mérleg kumulálódó hiánya és a hiány finanszírozásának lehetőségei” [83/3 (2005), 238–257.] A két alapcikk legfontosabb következtetéseit a *Magyar Szemle* is közli két cikkben: „A nemzetközi fizetési mérleg hiányának csökkentése” és „A magyar külgazdasági egyensúly elérésének útja: a gépipari export növelése” címen [XIV/7–8 (2005), 46–71., ill. előkészületben.] Köszönjük a *Statisztikai Szemle* és a *Magyar Szemle* szerkesztőségének, hogy a közléshez hozzájárult.

maradó és megoldhatatlannak látszó problémákkal küzdő országnak nem lehet nemzetközi súlya. Még ha a szellemi értékeket az anyagiak fölé helyezük is, le kell számolnunk azzal az illúzióval, hogy anyagi erő nélkül szellemi és nemzeti céljaink elérhetők.

Ha szellemi és nemzeti céljaink és anyagi erőnk között megbomlik az egyensúly, akkor elvben két lehetőség áll előttünk. Vagy le kell faragnunk szellemi és nemzeti céljainkat meglévő anyagi erőink szintjére, vagy meg kell növelnünk anyagi erőinket a szellemi és nemzeti céljaink szolgálatát lehetővé tevő szintre. Az egyik a takarékoság és a megszorítások útja, amelyre sokan – bel- és külföldi, valamint nemzetközi erők egyaránt – rá akarnak szorítani bennünket. A másik gazdasági erőnk megnövelésének útja, aminek valóban meglévő korlátait ugyan-ezek az erők túlhangsúlyozzák, de szerintünk mégis ez az egyetlen elfogadható megoldás.

Ez a tanulmány tehát annak a véleménynek ad hangot, hogy gazdasági problémáink lényege nem a túlköltekezés, és megoldásuk útja nem a megszorítás. Az itt képviselt felfogás szerint a központi kérdés nem a költségvetés, hanem a nemzetközi fizetések – szaknyelven: a folyó fizetési mérleg – hiánya. A probléma megoldása ezek szerint elsősorban nem a költségvetési kiadások csökkentése, hanem az ország nemzetközi fizetőképességének növelése. Ezért a kiutat nem a megta- karítás és zsugorodás, hanem a fizetőképesség javítása és az expanzió útján kell keresnünk.

Az alternatíva természetesen nem ilyen egyszerű. Költségvetési problémáink súlyának tagadása ugyanolyan megengedhetetlen egyszerűsítés, mint ezek egyoldalú túlhangsúlyozása. Szerintünk tehát szembe kell néznünk a probléma mindkét ágával, sőt olyan további elemeivel is, amelyekről eddig szinte szó sem esett, de el kell utasítanunk azt a nézetet, amely csak a probléma egyik ágát, a költségvetés hiányát hangsúlyozza a többiek szinte teljes mellőzésével.

A továbbiakban először a legfontosabb tényekkel, a folyó fizetési mérleg felhalmozódó hiányával és ennek mértékével foglalkozunk. Ezt rövid elméleti elemzés követi, amely az általános összefüggéseket és a megoldás elvben lehetséges két útját, a restriktív és az expanzív gazdaságpolitikát vázolja fel. Végül a külkereskedelmi mérleg hiányával és az expanzió egy lehetséges útjával, a gépipari export fokozásával foglalkozunk, hangsúlyozva, hogy ez a megoldásnak csak az egyik eleme, és további, más irányú erőfeszítésekre is szükség van.

2. Az alapvető tények

Annak a nézetnek az alátámasztásához, hogy a magyar gazdaság központi problémája a folyó fizetési mérleg állandósult és felhalmozódó hiánya, a legfontosabb kiinduló adatokat az 1. táblázat foglalja össze.

A táblázat az MNB által a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően összeállított legfontosabb adatokat mutatja be. Az adatok nyilvánosak, az MNB internet-

honlapján mindenki számára hozzáférhető. Az áruk forgalmának egyenlege, a szolgáltatások és jövedelmek egyenlege, valamint az ún. viszonzatlan folyó átutalások egyenlege együttesen határozza meg a folyó fizetési mérleg egyenlegét. A hiány finanszírozásának elvben két eszköze van, a nem adósságeneráló és az egyéb finanszírozás. Ezeknek a fogalmaknak az értelmezésére visszatérünk, de először látnunk kell az összesített hiánynak a nagyságrendjét, tehát a probléma súlyát.

1. táblázat. A folyó fizetési mérleg, összetevői és a hiány finanszírozása

Időszak	ÁRUK	SZJ	VFÁ	FFM	NAGF	EFIN
(millió euró)						
2000	-3 180	-1 585	385	-4 380	1 340	3 040
2001	-2 496	-1 567	450	-3 613	2 303	1 310
2002	-2 203	-3 296	525	-4 974	2 670	2 304
2003	-2 898	-4 060	594	-6 364	-7	6 371
2004	-2 391	-4 938	206	-7 123	3 392	3 731
Összesen	-13 168	-15 446	2 160	-26 454	9 698	16 756
Forrás:	MNB Statisztikai főosztály, MNB internethonlap					
ÁRUK:	Áruk, egyenleg					
SZJ:	Szolgáltatások és jövedelmek, egyenleg					
VFÁ:	Viszonzatlan folyó átutalások, egyenleg					
FFM:	Folyó fizetési mérleg egyenlege					
NAGF:	Nem adósságeneráló finanszírozás, egyenleg					
EFIN:	Egyéb finanszírozás, egyenleg					

A táblázat negyedik oszlopa szerint a folyó fizetési mérleg a vizsgált öt év mindegyikében nagy hiánnyal zárult. A hiány 2000-ről 2001-re csökkent, ezt követően évről évre nőtt, és 2004-ben soha nem látott csúcsot ért el, értéke meghaladta a hétmilliárd eurót. Ez hozzávetőlegesen a 2001. évi érték közel kétszerese. A folyó fizetési mérleg hiányának három év alatti megkétszereződését egészen kiemelkedő súlyú gazdasági változásnak kell minősítenünk. Az ötévi kumulált hiány kereken 26,5 milliárd euró.

Ennek az összesített hiánynak a nagyságrendjét a következőkkel lehet bemutatni. A 26,5 milliárd euró 250-es forintárfolyammal számítva 6 625 milliárd forint. A 2003. évi bruttó nemzeti termék, vagyis a GDP az előzetes számítások szerint és piaci áron mintegy 18 600, termékadók és támogatások nélkül pedig – ez első sorban az ÁFA levonását jelenti – mintegy 16 000 milliárd forint. A bruttó nemzeti jövedelem – GNI – most ennél körülbelül 6 százalékkal kisebb, azaz mintegy 15 000 milliárd forint, mert ebből az értékből le kell vonni a külföldet, első sorban a külföldi tulajdonosokat megillető részt. A két érték közötti különbség 2002-ben

a GDP 5,5%-a volt. A folyó fizetési mérleg ötévi felhalmozott hiánya ezért az egyévi nemzeti jövedelem 44%-a, azaz évenként az évi nemzeti jövedelem kis híján 9%-a. Ez a hiány ráadásul növekszik, vagyis a legutóbbi években nagyobb volt, mint néhány évvel ezelőtt. Ekkora hiánnyal nem lehet tartósan együtt élni, ennek a hiánynak a fenntartására nem lehet berendezkedni. Ezért megalapozottnak látszik az a nézet, hogy ez a magyar gazdaság központi problémája.

Áttérve a részletekre, az áruforgalmi mérleg fogalma nem igényel magyarázatot. Az itt bemutatott adatok szerint a negatív egyenleg mindvégig évenként 3 milliárd euró körüli. A helyzet 2002-ig javult, azóta romlott. A szolgáltatások és jövedelmek egyenlege sok tételből tevődik össze, egyes részletekre a következőkben térünk vissza, de a valóban kielégítő részletes elemzés külön tanulmányt igényelne. Most elsősorban a következőkre kell felhívni a figyelmet. Egyrészt a 2000–2001. évi másfél milliárdos hiány 2002-ben több mint megkétszereződött, 2003-ban további közel egymilliárddal nőtt, és a 2004. évi növekmény ismét közel egymilliárd volt. A helyzet romlását tehát elsősorban ez a tétel magyarázza, és nem az áruk forgalmának egyenlege. Ugyanerre utal – másrészt –, hogy az ötévi kumulált hiány közel 2,5 milliárddal haladja meg az áruk forgalmának összesített hiányát. A viszonzatlan folyó átutalások a külföldön élő magyarok nem közvetlenül munkajövedelemből származó átutalásai és hasonló tételek. Ezek stabil pozitív egyenlege nem ellensúlyozhatja az előbb bemutatott hiányokat. A folyó fizetési mérleg mindvégig negatív egyenlege definíció szerint ennek a három tételnek az algebrai összege. Az ötévi összesített hiány nagyságát már értékeltük.

Az utolsó két oszlop a hiány finanszírozását mutatja be. A nem adóssággeneráló finanszírozás a külföldi tulajdonnal és tulajdonszerzéssel függ össze, a külföldiek tulajdonszerzése ugyanis nem minősül magyar adósságnak. Ennek számait az MNB közli, és ezek a számok a privatizációs bevételeket is és a külföldiek újrabefektetett jövedelmét is tartalmazzák. Az egyéb finanszírozás definíció szerint a folyó fizetési mérleg és a nem adóssággeneráló finanszírozás különbsége. Ennek értéke tehát a folyó fizetési mérleg hiányának a nem adóssággeneráló finanszírozással nem fedezett része, amely egyszerű kivonással határozható meg. Ez zömmel nem lehet más, mint adóssággeneráló finanszírozás. Ezeknek a tételeknek a részletesebb tárgyalására még visszatérünk.

Térjünk át ezután a folyó fizetési mérleg pozícióját meghatározó első és talán legfontosabb elemre, az MNB terminológiája szerint az áruk vagy a KSH terminológiája szerint a termékek külkereskedelmi forgalmára. Eddig az MNB összevont adataira támaszkodtunk, mostantól pedig a KSH adataira. (A két adatbázis módszertani okokból tér el egymástól.) A probléma és súlya az élelmiszerek és energiahordozók, illetve a feldolgozott termékek és a gépek összehasonlító elemzésével mutatható be a legjobban. A külkereskedelmi forgalom fő kategóriái között az ötödik a nyersanyagoké. Ezek forgalmában Magyarországnak állandó, évi átlagban mintegy 50 millió eurós importtöbblete van, ez a többi tételhez képest jelentéktelen, és ezért itt nem foglalkozunk vele. Az élelmiszerek és energiahordozók külkereskedelmi forgalmának számai a 2. táblázatban találhatóak.

2. táblázat. Az élelmiszerek és az energiahordozók külkereskedelmi forgalma

Időszak	Élelmiszerek	Energiahordozók	Hiány
	(millió euró)		
2000	1 162	- 2 377	-1 215
2001	1 466	-2 427	-961
2002	1 271	-2 319	-1 048
2003	1 190	-2 641	-1 451
2004	968	-2 670	-1 762
Összesen:	6 057	-12 434	-6 377

Forrás: KSH internethonlap

Valaha volt egy olyan lazán megfogalmazott, tapasztalati alapokon nyugvó irányelv, hogy a mezőgazdasági exportnak fedeznie kell az energiaszámlát. A számok szerint semmiképpen sem lehet arra számítani, hogy ez ezután bármikor újra bekövetkezhet. Az élelmiszerek exporttöbblete előreláthatólag folyamatosan tovább csökken, és 2004 volt az első év, amikor már az egymilliárd eurót sem érte el. Az energiaszámla és a hiány ugyanakkor folyamatosan tovább nő, és 2004-ben érte el eddigi csúcértékét, a kerekén 2,7, illetve 1,7 milliárd eurót. Ennek a helyzetnek javulása nem, hanem csak további romlása várható.

A számokból ez a következtetés adódik ugyan, ez azonban nem vehető tudomásul megváltoztathatatlan tényként. A magyar agrárium helyzetét eddig elsősorban belgazdasági, társadalmi és politikai problémának tekintettük. Az itt leírtak azt mutatják, hogy fontos külgazdasági probléma is, mert a mezőgazdasági exporttöbblet folyamatos zsugorodása esetén a nemzetközi kereskedelmi és fizetési mérleg hiánya nem csökkenthető. A magyar agrárium jelenlegi helyzete tehát gazdasági szempontból is elfogadhatatlan.

3. táblázat. A feldolgozott termékek és a gépek külkereskedelmi forgalma

Időszak	Feldolg. termékek	Gépek és száll. eszk.	Hiány
	(millió euró)		
2000	-3 425	375	-3 050
2001	-2 713	207	-2 506
2002	-2 905	665	-2 240
2003	-4 140	1 474	-2 666
2004	-4 090	1 912	-2 178
Összesen	-17 273	4 633	-12 640

Forrás: KSH internethonlap

A feldolgozott termékek, valamint a gépek és szállítóeszközök számai a 3. táblázatban vannak összefoglalva. Látható, hogy a probléma lényege a feldolgozott termékek külkereskedelmi forgalmának importtöbblete, amely az itt vizsgált időszak kezdetén évi hárommilliárdos volt, majd 2003–2004-ben évi négymilliárd fölé nőtt. Ez nyilván a kormány keresletkiterjesztő politikájának a következménye. Ezt megelőzően, 2001-ben és 2002-ben a hiány a korábbi szint alá csökkent, bár a növekedés már 2002-ben megindult. A gépek exporttöbbletének dinamikus növekedése ugyanakkor ennek az egész képnek az egyetlen pozitív eleme, és elvben alkalmasnak látszik a feldolgozott termékek növekvő importtöbbletének ellensúlyozására még akkor is, ha ez az eddigiekben még nem vagy csak részben következett is be. A feldolgozott termékek és a gépek külkereskedelmi forgalmának összesített negatív egyenlege ugyanis a gépek exporttöbbletének növekedése folytán 2000 és 2002 között határozottan, két év alatt 800 millió euróval csökkent. Még a 2003. évi megnövekedett negatív egyenleg sem érte el a 2000. évi szintet, és a 2004. évi érték még a 2002. évi mögött is elmarad, a vizsgált időszak legalacsonyabb összesített hiánya. A helyzetnek ez a kedvező alakulása annak következménye, hogy a gépipari export ez évben megközelítette a kétmilliárd eurót, ezzel meghaladva a legmerészebb reményeket is. A gépipari export dinamikus növekedése tehát lehetővé teszi az iparcikkek külkereskedelmében tapasztalható negatív egyenlegnek a csökkentését, ez azonban a gépipari export növelését célzó gazdaságpolitikai eszközök alkalmazását igényli. A harmadik rész foglalkozik majd részletesen ezzel a gondolattal. Emellett természetesen nem lehet lemondani az olyan fejlesztések előmozdításáról sem, amelyek csökkenthetik a feldolgozott termékek importját.

Térjünk most át a szolgáltatások nemzetközi forgalmára. A kiinduló adatok ez esetben ismét az MNB-től származnak, és a 4. táblázatban vannak összegyűjtve.

4. táblázat. A szolgáltatások nemzetközi forgalma

Időszak	Export	Import	Egyenleg
	(millió euró)		
2000	6 114	4 907	1 207
2001	7 434	5 809	1 625
2002	7 342	6 800	542
2003	7 666	8 043	-377
2004	8 132	8 142	-10
Összesen	36 688	33 701	2 987

Forrás: MNB internethonlap

A táblázat három oszlopa a szolgáltatások exportját, importját és egyenlegét mutatja be. Azonnal láthatjuk az egészen rövid idő alatt bekövetkezett drámai

mértékű változást. A szolgáltatások exportja folyamatosan nőtt ugyan, az import növekedése azonban sokkal dinamikusabb volt. Ennek eredményeként a 2001-ben még több mint másfél milliárdos exporttöbblet 2003-ra közel félmilliárdos importtöbbletté vált. Az egyetlen csekély vigasz, hogy 2004-ben a szolgáltatások exportja és importja lényegében véve azonos volt, ez azonban nem feledtetheti, hogy 2000-ben és 2001-ben exporttöbbletük még évi másfél milliárd eurós nagyságrendű volt. Ennek az exporttöbbletnek a kiesése a magyar gazdaság egyik leg-súlyosabb problémája. Az okok elemzése részletesebb tárgyalást igényelne, de e keretek között nem oldható meg.

Eddig az áruk és a szolgáltatások forgalmával foglalkoztunk. Térjünk át most a pénzügyekre, mégpedig először a nem adósság típusú befektetésekhez kapcsolódó jövedelemkivonás mértékére. A kiinduló számokat az 5. táblázat közli.

5. táblázat. A nem adósság típusú befektetésekhez kapcsolódó jövedelemkivonás

Időszak	NATJE	NAGFE	NATJK
	(millió euró)		
2000	-2 129	1 340	-789
2001	-2 588	2 303	-285
2002	-3 210	2 670	-540
2003	-2 998	-7	-3 005
2004	-3 706	3 392	-314
Összesen	-14 631	9 698	-4 933
Forrás:	MNB internethonlap		
NATJE:	Nem adósság típusú befektetésekhez kapcsolódó jövedelem, egyenleg		
NAGFE:	Nem adóssággeneráló finanszírozás, egyenleg		
NATJK:	Nem adósság típusú befektetésekhez kapcsolódó nettó jövedelemkivonás, negatív előjellel		

Az első oszlop a nem adósság típusú jövedelmek egyenlegét, vagyis a külföldiek belföldi és a belföldiek külföldi tulajdonból származó jövedelmének egyenlegét mutatja. Ez az egyenleg nyilván negatív, mert a külföldiek belföldi tulajdona lényegesen nagyobb, mint a belföldiek külföldi tulajdona, és ezért a külföldiek ilyen jövedelme is nagyobb a belföldiekénél. A második oszlop az 1. táblázat utolsó előtti oszlopának megismétlése. A számok a külföldiek belföldi és a belföldiek külföldi tulajdonszerzésének egyenlegét mutatják, ami a folyó fizetések tekintetében pozitív, minthogy a külföldiek belföldi tulajdonszerzése nagyobb a belföldiek külföldi tulajdonszerzésénél. Ez az egyenleg a hiány finanszírozásának

egyik elemeként jelenik meg.

Meg kell azonban említeni, hogy ha egy külföldi privatizáció vagy részvényvásárlás útján már meglévő belföldi vagyont szerez meg, az itt pozitív tételként, tőkebeáramlásként jelenik meg, ami – önmagában véve és első megközelítésben – tartalmilag helyes, mert ez valóban tőkebeáramlás. Ennek azonban, ilyen esetben, van negatív ellentétele, a nemzeti vagyon csökkenése, és ennek a nemzeti vagyon statisztikában kellene megjelennie, mert a nemzeti vagyon, egy részének eladása folytán, csökken. Ilyen statisztika azonban, áttekinthető és összefoglaló formában, jelenleg még nem létezik. A nem adóssággeneráló finanszírozás nagy részével tehát a nemzeti vagyon csökkenése jár együtt.

Ha a külföldi tőkebeáramlás nem meglévő vagyon megvásárlása, hanem új vagyon létrehozása, akkor a nemzeti vagyon nem változik, mert ez a vagyon külföldi kézben marad. A hazai termelőkapacitás azonban nő, ami egy olyan országban, ahol sokaknak nincs munkájuk, nagy pozitívum. Ez a két kategória tehát tartalmi szempontból lényegesen különbözik, az új beruházás lényegesen előnyösebb, mint a meglévő vagyon eladása, mert új munkahelyeket teremt, és növeli a nemzeti jövedelmet. A meglévő vagyon eladása legfőljebb átmeneti fizetési nehézségeken segíthet át, de ezért, amint ezt azonnal látni fogjuk, a legtöbb esetben későbbi jövedelemkivonással kell fizetni. Ez a két kategória sajnos nem különül el megfelelőképpen a statisztikákban.

Az utolsó oszlop az első két oszlop algebrai összege. Minthogy az első oszlop kiadás-, a második pedig bevételjellegű tétel, különbségük – amely a harmadik oszlopban jelenik meg, és amennyiben az első oszlop számainak abszolút értéke nagyobb – a nem adóssággeneráló jellegű befektetésekhez kapcsolódó jövedelemkivonással egyenlő, sőt ezzel definíció szerint azonos. Ez tehát a nettó befektetések egyenlegének és az ilyen befektetések utáni nettó jövedelemkifizetések egyenlegének a különbsége, vagyis a végső egyenleg. Ha az első oszlop számai abszolút értékben nagyobbak, márpedig a vizsgált időszakban ez volt a helyzet, akkor az ezen az ágon a külföldnek kifizetett jövedelem meghaladja az ezen az ágon külföldről befolyó új finanszírozást. Ez a különbség a nem adósság típusú befektetésekhez kapcsolódó nettó jövedelemkivonás. A jövedelemkivonást – értelemszerűen is helyesen – negatív számok jelzik.

A számok azt mutatják, hogy az ország eljutott abba a helyzetbe, amikor a nem adósság típusú befektetésekhez kapcsolódó bevételek, azaz zömmel az új pénzügyi és a tényleges, azaz fizikai értelemben is megmutatkozó befektetések kisebbek, mint a nem adósság típusú befektetések teljes állományából származó jövedelmeknek vagy magának a tőkének a kivonása, repatriálása vagy továbbvitele. A jövedelemkivonás már korábban is megjelent, de 2003-ban kiugróan nagy értékű volt. Ez itt nem tárgyalható speciális okokból következett. Az azonban tény, hogy ez az érték mind az öt vizsgált évben negatív volt, tehát az ország eljutott abba az állapotba, amikor a külföldiek befektetéseik utáni jövedelme meghaladja új befektetéseiket. Ez a nettó jövedelemkivonás éppen úgy terheli a folyó fizetési mérleget, mint az áruk és a szolgáltatások forgalmának negatív egyen-

lege. Ennek összege, amint ezt a számok mutatják, nem jelentéktelen.

Gazdaságpolitikai körökben általános és a gyakorlatba is átültetett felfogás, hogy az adósság típusú befektetéseket nem adósság típusú befektetésekké kell átalakítani. Ez a gyakorlat alkalmasnak bizonyult arra, hogy az adósságszintet a maastrichti kritériumoknak megfelelő 60% környezetébe szorítsa le. Ha eladjuk a nemzeti vagyon egy részét, és ebből fizetjük ki adósságaink egy részét, akkor adósságaink statisztikai értelemben csökkennek, mert a külföldi tulajdon definíció szerint nem adósság. Ez azonban nem szabadítja meg az országot nemzetközi fizetési kötelezettségeitől, hanem ezek más formában, a nem adósság típusú befektetésekhez kapcsolódó nettó jövedelemkivonás formájában bonyolódnak le. Ez folyamatos további fizetési kötelezettségekre vezet a nemzeti vagyon egy részének eladása, azaz csökkenése ellenére is. Ezek nagyságát mutatják be az 5. táblázat számai.

A folyó fizetési mérleggel kapcsolatos számszerű elemzés befejezéséként a 6. táblázatban foglaljuk össze az eddigieket.

6. táblázat. A nettó folyó kifizetések, bevételek és egyenlegük

Időszak	ÁRUK	SZOLG	MJÖV	VFÁ	ATJK	NATJK	Összesen
(millió euró)							
2000	-3 180	1 207	163	385	-827	-789	-3 041
2001	-2 496	1 625	177	450	-781	-285	-1 310
2002	-2 203	542	151	525	-779	-540	-2 304
2003	-2 898	-377	139	594	-823	-3 005	-6 370
2004	-2 391	-10	126	206	-1 349	-314	-3 732
Összesen	-13 168	2 987	756	2 160	-4 559	-4 933	-16 757

Forrás: MNB internethonlap

ÁRUK: Áruk, egyenleg

SZOLG: Szolgáltatások, egyenleg

MJÖV: Munkajövedelmek, egyenleg

VFÁ: Viszonytalan folyó átutalások, egyenleg

ATJK: Adósság típusú befektetésekhez kapcsolódó nettó jövedelemkivonás, negatív előjellel

NATJK: lásd 5. táblázat

Az első oszlopban az MNB áruforgalmi egyenlegét szerepeltetjük. Ezeket az adatokat már kommentáltuk; ötévi kumulált összegük közel 13,2 milliárd euró. A második oszlopban a szolgáltatások egyenlege szerepel. Ezeket az adatokat már ugyancsak kommentáltuk. Most a már leírtak kiegészítésére kiemeljük, hogy az ötévi hárommilliárdos pozitív egyenleg a csökkenő tendencia és az utolsó időszakok negatív értékei miatt csalóka, sőt félrevezető. Az első három évben az egyen-

leg pozitív volt, tehát javította, az utolsó két évben azonban negatív, tehát rontotta a folyó fizetési mérleg egyenlegét. Az ötévi összesen hárommilliárdos pozitív egyenleg ellenére nem várható, hogy ezt a jövőben is pozitív értékek követik. A jövőben ezen az ágon is negatív értékekre vagy a legszerencsésebb esetben is zérus közüli egyenlegre kell számítani.

A fenti számokat a munkajövedelmek egyenlegének és a viszonzatlan folyó átutalások egyenlegének megbízható és stabil pozitív értékei követik, ahol a megbízható és stabil pozitívítást a viszonzatlan átutalások egyenlegének feltűnően alacsony 2004. évi értéke teszi kétségessé. Ezután következik az adósság típusú és a nem adósság típusú befektetésekhez kapcsolódó jövedelemkivonás. Közülük az első lényegében véve az adósságaink utáni fizetési kötelezettségeinkkel egyenlő. Ez 2000–2003-ban stabil érték volt, 2004-ben azonban megnőtt, valamivel több mint félmilliárd euróval. A másodikat már az előbb tárgyaltuk, ez az 5. táblázat utolsó oszlopának megisméltése. Az ebben a táblázatban bemutatott összes tétel összege 2000-ben mintegy hárommilliárd euró volt, ezt 2001-ben sikerült nagymértékben leszorítani, de növekedése már 2002-ben megkezdődött, 2003-ban – igaz, hogy átmeneti ok folytán – meghaladta a hatmilliárd eurót, de 2004-ben, ennek az átmeneti oknak a megszűntével is közel négy milliárd euró maradt. Ezek már nehezen kezelhető, magas értékek. A vizsgált öt év nem adóssággeneráló finanszírozással nem fedezett kumulált hiánya mintegy 16,75 milliárd euró, ami ugyancsak nehezen kezelhető, magas összeg.

Itt először az 1. és 5. táblázat számait kell összehasonlítani. A folyó fizetési mérleg felhalmozódó hiánya az 1. táblázat szerint 26 454, azaz kerekén 26,5 milliárd euró. Ennek a nem adóssággeneráló finanszírozással, vagyis a külföldiek befektetéseivel, nagyrészt a nemzeti jövedelem eladásával nem fedezett része, mintegy 16,75 milliárd jelenik meg mind az 1., mind a 6. táblázat utolsó számaként, egymillió eurós kerekítési differenciával. A fizetési mérleg teljes kumulált hiánya, vagyis a kerekén 26,5 milliárd euró tehát a teljes probléma, az utóbbi 16,75 milliárdos érték pedig az akut probléma, mert ezt nem fedezik a külföldiek hazai befektetései, azaz egyrészt a nemzeti vagyont eladása és csökkenése, másrészt pedig az itthon felhasználható termelőberendezések tényleges növekedése. A két összetevő számszerű meghatározására itt nem kerülhet sor.

Az akut probléma nagyságrendje ugyanúgy érzékeltethető, mint ahogy a teljes probléma nagyságrendjét érzékeltettük. A 16,75 milliárd eurós összeg 250-es forintárfolyammal beszorozva mintegy 4.200 milliárd forint, vagyis az egyévi nemzeti jövedelemnek 28%-a. Ezt a 28%-ot 5-tel elosztva azt kapjuk, hogy a nem adóssággeneráló finanszírozással nem fedezett akut finanszírozási probléma évenként nagyjából a nemzeti jövedelem 5-6 százaléka, az utóbbi időben inkább a magasabb érték. A következtetések összefoglalására a tanulmány végén kerülhet sor. Itt és most csupán annyit érdemes megisméltetni, hogy ilyen mértékű és növekvő irányzatú hiánnyal és főként ennek akut problémának minősített részével nem lehet tartósan együtt élni.

Az eddigiekben meghatároztuk a problémának, a folyó fizetési mérleg kumu-

lált hiányának nagyságát, és éreztettük ennek súlyát. További elemzés nélkül is érzékelhető: nem alaptalan megállapítás, hogy gazdasági problémáinknak ez a központi eleme, és hogy ennek a hiánynak a halmozódása nem folytatható a végtelenségig. A következő részben azt tekintjük át még egyszer, hogy mik ennek a hiánynak az összetevői, milyen lehetőségek vannak ennek csökkentésére, és mik az egyes eljárások alkalmazásának következményei.

3. A hiány csökkentésének lehetőségei

A hiány csökkentésének lehetőségeit akkor vizsgálhatjuk meg, ha felmértük a hiány összetevőit. Minthogy ez a tanulmány elsősorban nem közgazdászok számára készül, nincs szükség a részletekre és főként a levezetésekre. Az itt közölt összefüggések a nemzeti számlarendszer (*national accounts*) legalapvetőbb és nemzetközileg általánosan felhasznált egyenleteinek alkalmazásai, és ezek közül az első kettőt ebben a formában tudomásunk szerint Dornbusch (1988) írta fel. Voltaképpen vitathatatlanok, és egyenesen következnek a nemzeti számlarendszer alapjaiból.

A három alapvető egyenlet a nemzetközileg általánosan elfogadott és az eddig közölt táblázatokban felhasznált jelöléseket alkalmazva és ezeket kiterjesztve a következő:

- (1) a folyó fizetési mérleg és a nemzeti vagyon alapösszefüggése:

$$\text{FFM} = \Delta\text{NKK};$$

- (2) a forrásoldal alapegyenlete:

$$\text{FFM} = \text{ÁRUK} + \text{SZOLG} + \text{TJÖV} + \text{MJÖV} + \text{VFÁ};$$

- (3) a felhasználási oldal alapegyenlete:

$$\text{FFM} = (\text{S} - \text{I}) + (\text{T} - \text{G}).$$

Ennek a három alapegyenletnek az értelmezése a következő.

(1) *A folyó fizetési mérleg és a nemzeti vagyon alapösszefüggése*, vagyis az első egyenlet értelmében a folyó fizetési mérleg egyenlege (FFM) azonosan egyenlő a nettó külföldi követelések változásával (ΔNKK). Ez az azonosság nem igényel bizonyítást. Ha a folyó fizetési mérleg egyenlege pozitív, akkor a devizabelföldiek ezzel egyenlő értékű külföldi követelést szereznek, és a nemzeti vagyon ennek megfelelő mértékben nő. Ha a folyó fizetési mérleg egyenlege negatív, akkor a devizakülföldiek ezzel egyenlő értékű követelést szereznek a devizabelföldiekkel szemben, és a nemzeti vagyon ennek megfelelő mértékben csökken. Az 1. táblázat számai és az ezekhez fűzött elemzés szerint a 2000. január 1-jétől 2004.

szeptember 30-áig terjedő öt évben a magyar folyó fizetési mérleg kumulált hiánya kerekén 26,5 milliárd euró, azaz kerekén 6 625 milliárd forint volt. Ez a magyar nemzeti vagyon ilyen mértékű csökkenését eredményezte, ami nem jelenti azt, hogy ezt a csökkenést más, növelő tényezők alkalmasint nem kompenzálták túl.

(2) A *forrásoldal alapegyenlete* szerint a folyó fizetési mérleg egyenlege a következőkkel egyenlő:

- az áruk exportjának és az áruk importjának különbségével, vagyis az áruk forgalmának egyenlegével, plusz
- a szolgáltatások exportjának és a szolgáltatások importjának különbségével, vagyis a szolgáltatások forgalmának egyenlegével, plusz
- a nettó tőkejövedelmekkel, vagyis ezek egyenlegével, plusz
- a nettó munkajövedelmekkel, vagyis ezek egyenlegével és plusz
- a nettó viszonzatlan folyó átutalásokkal, vagyis ezek egyenlegével.

A „forrásoldal” szó ilyen értelmű használata nem teljesen bevett, de itt célszerű. Ennek az egyenletnek az igazsága ismét nagyon könnyen belátható. A folyó fizetési mérlegnek az így definiált forrásoldalon nincs más összetevője, mint ez az öt tétel, azaz minden olyan tételt, amely befolyásolja a folyó fizetési mérleg alakulását, a nemzeti számlák nemzetközileg elfogadott rendje szerint be kell sorolni ennek az öt tételnek valamelyikébe, ami egyébként értelemszerűen helyes.

Ez a most vizsgált esetben számszerűen a következőket jelenti:

ÁRUK	=	-13 168	(1. és 6. táblázat)
SZOLG	=	2 987	(6. táblázat)
TJÖV	=	-19 187	(1. táblázat 2. oszlop és 6. táblázat 2. és 3. oszlop)
MJÖV	=	756	(6. táblázat)
VFÁ	=	2 160	(6. táblázat)
FFM	=	-26 454	(1. táblázat)

Látható, hogy az összefüggés – kerekítési differenciától eltekintve – számszerűen is fennáll. A tőkejövedelmek egyenlegét (TJÖV) itt úgy kaptuk meg, hogy a szolgáltatások és jövedelmek egyenlegéből levontuk a szolgáltatások és munkajövedelmek egyenlegét, de ugyanezt az értéket más úton, közvetlenül is meghatározhattuk volna az ebben a tanulmányban nem szereplő értékek alapján.

(3) A *felhasználási oldal alapegyenlete* első megközelítésben kevésbé nyilvánvaló, itt lenne a leginkább szükség levezetésre és bizonyításra, de intuitív módon belátható ennek az összefüggésnek a fennállása is. Az egyenlet jobb oldala elvben a hazai megtakarítások (S) és a hazai beruházások (I), illetve a költségvetési bevételek (T) és a költségvetési kiadások (G) különbsége. Mindkét egyenlet teljesen leegyszerűsített, de éppen ezért alkalmas az alapvető összefüggések bemutatására. Ha a hazai megtakarítás több, mint a hazai beruházás, és a költségvetés bevétele több, mint a költségvetés kiadása, akkor a többlet csak külföldön helyezhető el,

és az ország külföldi követelése nőnek. Az ellentett helyzetben – ez valójában a jelenlegi magyarországi helyzet is – a megtakarítások nem fedezik a beruházásokat, és a költségvetési bevételek nem fedezik a költségvetési kiadásokat. Ez a hiány csak külföldről fedezhető, és ez nem más, mint a folyó fizetési mérleg hiánya. Ezeknek a tételeknek a számszerűsítésével itt nem foglalkozhatunk.

A most leírtakból levonható *alapvető közgazdasági következtetések* ismét egészen egyszerűek, és intuitíve beláthatók. A folyó fizetési mérleg hiánya két oldalról csökkenthető: a forrásoldalról és a felhasználási oldalról. Először a forrásoldalt tárgyalva, ha az áruk és szolgáltatások forgalmának egyenlege javul, a munkajövedelmek és a viszonzatlan folyó átutalások nőnek, és a külföld magyarországi eredetű nettó tőkejövedelme csökken, akkor a folyó fizetési mérleg negatív egyenlege is csökken, vagy elvben akár megszűnik. Áttérve a felhasználási oldalra, ha a megtakarítások és a költségvetési bevételek nőnek, és/vagy a beruházások és a költségvetési kiadások csökkennek, akkor a folyó fizetési mérleg negatív egyenlege is csökken, vagy elvben akár megszűnik. A hiány tehát a forrásoldalról és a felhasználási oldalról egyaránt kezelhető, és első megközelítésben – csupán az eddig már leírtak alapján – nincs semmi tudományos alapja sem a forrásoldal, sem a felhasználási oldal vagy ezen belül bármelyik tétel kiemelésének. Azonnal látni fogjuk, hogy valójában van, foglalkozzunk azonban egyelőre a már leírtak további értékelésével.

A hazai és a nemzetközi szakirodalom egyértelműen azt az álláspontot foglalja el, hogy a probléma kezelésének legfontosabb, sőt akár egyetlen eszköze a költségvetési kiadások csökkentése. E felfogás szerint, ha valamely országban a költségvetés kiadásai meghaladják bevételeit, akkor csökkenteni kell a kiadásokat. Elvben a költségvetési bevételek növelése is elképzelhető lenne, ez az út azonban – a jelenleg uralkodó közgazdasági közfelfogás szerint és talán valójában is – járhatatlan. A jelenlegi közfelfogás szerint az adókat nem növelni, hanem csökkenteni kell, mert ez mozdítja elő a mind a hazai vállalkozók tevékenységének kiterjesztését, mind pedig és elsősorban a tőkeimportot és a nemzetközi vállalkozások idetelepülését. Ez kétségtelen tény: a nemzetköz tőke – *ceteris paribus* – oda megy, ahol az adók, a bérek és a szociális juttatások alacsonyak. Döntését természetesen a hatékonyság és a biztonság is befolyásolja: az alacsonyabb költségek mellett a nagyobb hatékonyságot és nagyobb biztonságot is preferálja, ideértve a politikai helyzet várható stabilitását is.

Ez az a pont, ahol vissza kell kanyarodnunk a bevezetéshez. Ez a felfogás és ennek belső logikája az államnak az egészségügyi és a szociális ellátás, az oktatás, a tudomány és kultúra terén betöltött szerepének csökkentésére és ennek folytán mindezek színvonalának leszállítására vezet. A színvonalnak ez a leszállítása lefelé menő spirálisba taszítja az országot, mert a jóléti és kulturális ellátási rendszer leromlása szükségképpen az egész ország leromlására vezet. A jelenlegi hazai és nemzetközi tudományos közvélemény álláspontja szerint azonban ezek a megszorítások – nyilvánvaló negatív következményeik ellenére – elkerülhetetlenek, és minél előbb végrehajtandók. A követendő út a költségvetési kiadások

lefaragása, történjék bármi.

A fent leírtakból az következik, hogy ez a felfogás minden tudományos alapot nélkülöz. Ha a folyó fizetési mérleg hiánya a forrásoldal megfelelő kezelésével, elsősorban az áruk és szolgáltatások exportjának növelésével és esetleg importjának csökkentésével figyelemreméltó mértékben csökken, akár csak arra a szintre, amelynek finanszírozása már nem okoz gondot, akkor a probléma megszűnik, és a jóléti és kulturális színvonal országos mértékű leszállításra elkerülhetővé válik. Az a gondolkozásmód tehát, amely a fenti egyenletekből kiindulva a költségvetési megtakarításokat minősíti a probléma megoldására felhasználható egyetlen eszköznek, tudománytalan, logikai hibán alapul, és a *non sequitur* jellegzetes esete. Ez igen kemény megfogalmazás, de teljességgel megalapozott.

Ugyanennek a következtetésnek más oldalról való alátámasztására tételezzük fel most a következő elméleti esetet. A forrásoldal megfelelő kezelésével megszűnik a folyó fizetési mérleg hiánya, de fennmarad a költségvetés akár nagymértékű hiánya. Mi történik ekkor? A fenti egyenletekből egyenesen következik: nem történhet más, mint hogy a megtakarítások nőnek, alkalmasint akár meghaladják a beruházásokat. Ennek a tételnek az igazsága intuitív módon ismét könnyen és közvetlenül belátható. Az ország többet exportál és kevesebbet importál, aminek egyenes következménye, hogy kevesebbet fogyaszt. Ha a jövedelem azonos, és a fogyasztás kisebb, a megtakarítás szükségképpen nagyobb. A fenti tétel tehát igaz. A nagyobb megtakarításból fedezhető a költségvetés hiánya, ezzel ez a probléma elveszti nemzetközi vonatkozását, és belföldi problémává válik. Az ügy nem zavarja a nemzetközi pénzügyeket, és – első megközelítésben – nincs kellő ok arra, hogy ezzel a külföld és a nemzetközi pénzügyi intézmények foglalkozzanak.

A költségvetés tartós hiánya természetesen nem kívánatos. Ha viszont az országnak vannak megfelelő megtakarításai, és nincsenek nemzetközi fizetési problémái, akkor semmi akadálya sincs annak, hogy az ország az állami pénzügyek rendjének és a közfeladatok ellátásának megfelelő átrendezésével folyamatosan a megengedhető mértékre csökkentse vagy akár megszüntesse a költségvetés hiányát. Ez a szemlélet tehát a költségvetésről a nemzetközi fizetésekre és a megtakarításokra teszi át a hangsúlyt. Az itt leírtak természetesen csupán az elvi megoldás alapjai, semmiképpen sem tartalmaznak azonban nagyobb szimplifikációt, mint az a felfogás, hogy az egyetlen megoldás az állami kiadások csökkentése, ami nemcsak a kérdés megengedhetetlen leegyszerűsítése, hanem a fentiek szerint valótlan állítás.

Az eddigiek szerint a probléma a forrásoldalról és a felhasználási oldalról egyaránt kezelhető. Joggal vetődik fel a kérdés: melyik az előnyösebb a két lehetőség közül? Könnyen bizonyítható, hogy a forrásoldalról való kiindulás. Itt ismét a modern közgazdaság-tudomány három alapvető elméleti eszközéhez kell fordulnunk: a munkahelyteremtéshez és a teljes foglalkoztatás eléréséhez vagy legalább megközelítéséhez, az expanzió és a restrikció megkülönböztetéséhez és a keynesi multiplikátorhoz.

E három közül az első olyan egyszerű és nyilvánvaló, hogy még csak nem is minősül közgazdasági fogalomnak. Ha egy országban nincs teljes foglalkoztatás – márpedig Magyarországon nincs, és köztudottan alacsony a foglalkoztatás egyes dél-dunántúli és dél-alföldi régiókban, valamint északkeleten –, akkor előnyösebb a folyó fizetési mérleggel kapcsolatos problémák olyan megoldása, amely növeli a foglalkoztatást, mint az, amelyik csökkenti. A foglalkoztatás növelése emellett a nemzeti jövedelmet is növeli, csökkentése pedig csökkenti. A foglalkoztatást kiterjesztő gazdaságpolitika tehát expanzív, növeli, a foglalkoztatást csökkentő gazdaságpolitika pedig restriktív, csökkenti a nemzeti jövedelmet és a közjólétet. Minden további nélkül nyilvánvaló tehát, hogy főként szegény országban, ha van erre lehetőség, munkahelyteremtő és expanzív politikát kell követni, nem pedig foglalkoztatást csökkentő és restriktív politikát.

Ha most visszatérünk a fenti alapvető egyenletekhez, akkor nyilvánvaló, hogy a kínálati oldali politika munkahelyteremtő és expanzív, a keresleti oldali politika pedig foglalkoztatáscsökkentő és restriktív. Ha egy ország növeli az áruk és szolgáltatások exportját, akkor ez expanzív politika, amely növeli a foglalkoztatást és a nemzeti jövedelmet, hacsak az export növekedése nem jár a belföldi fogyasztás azonos mértékű csökkenésével, ami azonban valószínűtlen. Ha egy ország több gépet gyárt exportra, vagy több külföldi turistát fogad, akkor ugyan miért kellene csökkennie a belföldi fogyasztásnak – inkább ennek ellenkezője valószínű. Ha viszont csökkentik az állami kiadásokat, állami alkalmazottakat bocsátanak el, vagy csökkentik az állami vásárlásokat, akkor ez restriktív politika, amely csökkenti a foglalkoztatást és a nemzeti jövedelmet. Nemcsak az igaz tehát, hogy a folyó fizetési mérleg hiánya a forrásoldalról és a felhasználási oldalról egyaránt csökkenthető, hanem az is, hogy a forrásoldali expanzív beavatkozás előnyösebb, mint a felhasználásoldali restriktív beavatkozás.

A közvetlen intézkedések teljes hatásának felmérését a keynesi multiplikátor teszi lehetővé. Ez azt mutatja meg, hogy a nemzeti jövedelem az eredeti intézkedés vagy változás hányszorosával változik. Forrásoldali expanzió esetén, ha az eredeti változás az export növekedése, nemcsak az jut többletjövedelemhez, aki a többletexportot előállítja, hanem az is, akinél az exportot előállító elkölti jövedelmét. Felhasználási oldali restriktió esetén viszont nemcsak azok jövedelme csökken, akiket elbocsátanak, vagy akiknek termékét nem vásárolják meg, hanem azoké is, akik az ő számukra termeltek volna. Ez a multiplikátor az exportra terhelés esetén körülbelül kettő lehet, mert az exportnak nagy az importtartalma, a költségvetési kiadások esetén feltehetőleg több mint három, mert a költségvetési kiadások importtartalma kicsi. Ezek természetesen csak nagyságrendi becslések, de mégis valószínű, hogy az export egymilliárd forintos növekedése kétmilliárd forinttal növeli, a költségvetési kiadások egymilliárd forintos csökkenése pedig hárommilliárd forinttal csökkenti a nemzeti jövedelmet. Ezen túlmenő számszerű becslések felállítása jelenlegi konkrét ismereteink alapján nem engedhető meg, az összefüggések lényegét azonban ezek a számok is jól érzékeltetik.

Az elméleti rész befejezéseként térjünk át röviden néhány gyakorlati gaz-

daságpolitikai megfontolásokra. Ez a tanulmány azt az álláspontot fogalmazta meg, hogy ezzel a problémával nem lehet tartósan együtt élni. A magyar pénzügyi és politikai vezetésnek ugyanakkor az a gyakorlati és tényleges álláspontja, hogy meg kell kísérelni a problémával való együttélést addig, amíg ez lehetséges, és eleget kell tenni a nemzetközi pénzügyi és más szervezetek igényeinek olyan mértékben, amennyire ez feltétlenül szükséges. Természetesen az utóbbi megfogalmazás ismét leegyszerűsítés, tudniillik tény, hogy a radikális restrikciónak hazai hívei is vannak.

A pénzügyi vezetés ezt az álláspontját nagyrészt azzal támasztja alá, hogy ezeknek a problémáknak nagy része az euróövezethez való csatlakozással megszűnik, és ezért, kellő ügyességgel, el kell háritani a problémák kiéleződését eddig az időpontig. Ez a számítás nem teljesen alaptalan, de két komoly nehézség merül fel vele kapcsolatban. Az egyik, hogy a problémák nagy része nem szűnik meg az euróövezethez való csatlakozással, a másik pedig, hogy a jelenlegi helyzet aligha tartható fenn a csatlakozás időpontjáig, fennállása pedig ráadásul ki is tolja ezt az időpontot. A problémák nyilvánvalók, partnereink számára is pontosan ismertek, és a csatlakozás aligha képzelhető el ezek előzetes megoldása nélkül. Ezt a nézetet támasztják alá az EU Magyarországgal szemben március elején megfogalmazott elvárásai is.

A politikai és pénzügyi vezetés halogató taktikáját a választások közeledése is indokolja. Nyilvánvaló az a törekvés, hogy az elkerülhetetlen és feltétlenül szükséges intézkedések megtételével fenn kell tartani a jelenlegi helyzetet a választásokig, mert megszorítások bevezetése esetén a választásokat nem lehet megnyerni. Ha a kormány marad, majd akkor kell eldönteni, hogy mi a teendő. Ha meg az ellenzék kerül hatalomra, tegye meg ő a népszerűtlen intézkedéseket. A pénzügyi és a politikai vezetés álláspontja teljességgel azonos annyiban, hogy ez a helyzet némi – még csak nem is különösképpen nagy – ügyességgel fenntartható a választásokig. Érvényesítéséhez arra a sok helyütt tapasztalható igényre, törekvésre támaszkodik, hogy maradjon fenn, minden lényegesebb változás nélkül, a jelenlegi politikai helyzet.

E halogató taktikának van egy nagyon nagy előnye is. Ha a politikai és gazdasági vezetés képes arra, hogy egy évig kitolja az igazán lényeges döntéseket, akkor van reális lehetőség arra is, hogy ez alatt az egy év alatt ki lehessen alakítani, és elvben el lehessen fogadtatni a helyesnek tekinthető alternatív gazdaságpolitikát. Ezt kell feladatunknak tekintenünk, és ebben a szellemben kell foglalkoznunk ezekkel a kérdésekkel.

Ebben a szellemben térve vissza az ebben az elméleti részben bemutatott általános összefüggésekre, öt pozitívnak tekinthető lehetőségünk van:

- az áruforgalom hiányának csökkentése;
- a szolgáltatások forgalmában most bekövetkezett hiány megszüntetése és a pozitív egyenleg helyreállítása;
- a tőkejövedelmek negatív egyenlegének csökkentése;

- a megtakarítások fokozása; végül és igenis
- az állami bevételek növelése elsősorban expanzív politikával és az adózás elkerülésének visszaszorításával.

Ezek közül a lehetőségek közül itt csak egygel, az áruforgalom hiányának csökkentésével foglalkozhatunk.

4. Az áruforgalom hiányának csökkentése

Itt újra vissza kell térnünk a számszerű elemzésre. Ennek elvégzését a magyar külkereskedelmi statisztika rendszere teszi lehetővé, amely nemcsak a teljes forgalmat közli többféle szempont szerinti részletes bontásban, hanem hozzásegít az 1996–2003 közötti nyolc évre a vámszabadterületi forgalom és ennek folytán értelemszerűen a vámbelföldi forgalom elkülönített kimutatásához.

A vámszabadterületi forgalmat – első megközelítésben – a külföldi tulajdonban lévő vállalatok hazai gazdaságba csak kismértékben integrált részlegei forgalma teszi ki. Elkülönített megfigyelése ezért elvben lehetővé teszi az ennek a vállalatcsoportnak a szerepére és jelentőségére vonatkozó általános következtetések levonását. A vámszabadterületi forgalom elkülönített megfigyelésének lehetősége az ehhez a csoporthoz való tartozással együtt járó specifikus előnyökkel együtt az EU-csatlakozással megszűnt. Ez nem jelenti azt, hogy ezzel ez a jelenség, vagyis a közvetlen külföldi beruházásokhoz kapcsolódó exporttevékenység is megszűnt, hanem csupán azt, hogy ilyen adatok a továbbiakban nem állnak rendelkezésre.

A forgalom legfontosabb számait a 7. táblázat közli. Ezek a számok egy korábbi vizsgálaton alapulnak, és az értékeket nem euróban adják meg, hanem dollárban.

Az adatok alapján először azt láthatjuk, amit már az 1. táblázat adatai is mutattak. A külkereskedelem egyenlege a vizsgált időszak egészében negatív volt, vagyis a külkereskedelmi mérleg tartósan hiánnyal zárult. Ez a hiány a vizsgált időszak első hét évében 2,5-3 milliárd dollár körüli értéken látszott stabilizálódni, a forgalomhoz viszonyított aránya pedig ha nem is határozottan, de csökkent. A hiánynak ez a mértéke finanszírozható volt, vagy legalábbis annak látszott, ezért akut gondot nem okozott, és így a gazdasági vezetés nem tulajdonított neki akkora jelentőséget, mint amekkorát kellett volna. A hiány 2003-ban – nyilván az akkori keresletkiterjesztő politika hatására – 5 milliárd dollárra nőtt, ami már kérdésessé tette, hogy a hiány finanszírozható-e, és a helyzet fenntartható-e.

Ugyanezen adatok alapján azonban azt is láthatjuk, és erről az előző két részben nem volt szó, hogy a vámszabadterületi forgalomnak meghatározó szerepe van a teljes forgalmon belül. Érdemes külön összefoglalni a 7. táblázat utolsó oszlopának három legfontosabb számát. Ezek szerint 2003-ban – értelemszerű előjelek használatával –

- a vám szabadterületek exporttöbblete 5 862 millió dollár,
- a vámbelföldi területek importtöbblete –10 910 millió dollár,
- a teljes importtöbblet –5 488 millió dollár volt.

7. táblázat. A vám szabadterületi, vámbelföldi és a teljes külkereskedelmi forgalom

Időszak	1996	2000	2001	2002	2003
	(millió \$, folyó áron)				
VSZX	2 845	12 570	13 389	15 847	19 841
VSZM	2 527	10 058	10 207	10 472	13 979
VSZE	318	2 522	3 182	5 375	5 862
VBX	12 859	15 522	17 109	18 489	22 638
VBM	15 617	22 022	23 474	27 140	33 548
VBE	-2 758	-6 500	-6 365	-8 651	-10 910
TX	15 704	28 092	30 498	34 336	42 479
TM	18 144	32 080	33 681	37 612	47 527
TE	-2 440	-3 988	-3 183	-3 276	-5 488
VSZX (a TX %-ában)	18,1	44,7	43,9	46,2	46,7
Forrás:	KSH internethonlap				
VSZ:	vám szabadterületi				
VB:	vámbelföldi				
T:	teljes				
X, M, E:	export, import, egyenleg				

A táblázat utolsó sora szerint a vám szabadterületi exportnak a teljes exporton belüli hányada 45% körül stabilizálódott, és enyhén növekvő irányzatú. Az ország külkereskedelmi mérlegének hiányát tehát a vám szabadterületekre települt, külföldi tulajdonban lévő és a magyar gazdaságba nem kellőképpen integrált vállalatok exporttöbblete tartja elviselhető keretek között. A nem a vám szabadterületekre települt, tehát a tulajdonképpeni magyar gazdaság kerekén 11 milliárd dolláros importtöbbletet produkált.

Az itt leírt számok azt jelentik, hogy a magyar gazdaság duális jellegű. Határozottan elkülönül az eddig nagyrészt a vám szabadterületekre települt, külföldi tulajdonban lévő, nagyrészt exportra termelő kapacitás és a belföldi gazdaság. A gazdaság pusztá létezését a vám szabadterületekre települt – amint ezt azonnal látni fogjuk, elsősorban gépipari – kapacitás exporttöbblete teszi lehetővé. A vámbelföldi területnek, tehát a tulajdonképpeni magyar gazdaságnak az importtöbblete akkora, hogy a magyar gazdaság a vám szabadterületek zömmel gépipari exportja nélkül életképtelen lenne.

Ez olyan súlyos probléma, hogy ezzel tovább kell foglalkoznunk. A magyar gazdaság duális jellege mint regionális jelenség – munkaügyi és kulturális vonza-

taival együtt – közismert és nagyon gyakran tárgyalt téma. Elsősorban a főváros és környéke, a Nyugat-Dunántúl, valamint néhány más terület, például Székesfehérvár kielégítő fejlődése, illetve az északi és északkeleti régió, valamint nagy dél-dunántúli és dél-alföldi területek lemaradásának formájában mutatkozik meg. Itt ennek a külkereskedelmi vetületét mutattuk be. A nagyrészt a most megszűnt vámszabadterületekre települt külföldi vállalatok – az éppen ezért gyorsabban fejlődő vidékeken – nagy exporttöbbletet érnek el, míg a fel nem zárkózó területek rá vannak utalva az importra, de nincs ezzel arányos exportképességük. Ez a regionális probléma a külkereskedelmi statisztikában természetesen nem jelenik és nem is jelenhet meg.

A magyar gazdaság egésze tehát nem integrálódott kellőképpen a világgazdaságba és az európai gazdaságba, de annak függvénye. A tulajdonképpeni magyar gazdaság nem produkál – vagy legalábbis nem kellő mennyiségben produkál – olyan termékeket, amelyekre külföldön igény van, de rá van utalva azokra a termékekre, amelyeket saját maga nem, hanem a külföld állít elő. A magyar gazdaságot ezért – mindaddig, amíg ez az alapvető probléma meg nem oldódik, és a tulajdonképpeni magyar gazdaság nem integrálódik megfelelőképpen a világgazdaságba és az európai gazdaságba – a vámszabadterületek exporttöbblete tartja a víz fölött. A követendő magyar gazdaságpolitikát alapvetően ez a tény határozza meg.

Visszatérve az általános következtetésekről a számszerű elemzésre, a becslt magyar exportpotenciál két részből levődik össze: a vámszabadterületi és a vámbelföldi export belföldi teljesítményéből. Ezeket az értékeket és ezek meghatározását mutatja be a 8. táblázat.

8. táblázat. Az export becslt belföldi teljesítménytartalma

Időszak	1996	2000	2001	2002	2003
	(millió \$, folyó áron)				
VSZXB	318	2 544	3 182	5 375	5 862
VBX	12 859	15 522	17 104	18 489	22 683
VBXB	6 430	7 761	8 552	9 245	11 342
TXB	6 748	10 305	11 734	14 620	17 204
VSZEB (a TXB %-ában)	4,7	24,7	27,1	36,8	34,1

Forrás: KSH internetonlap

VSZX: vámszabadterületi export

VBX: vámbelföldi export

TX: teljes export

B: becslt belföldi teljesítménytartalma

$VSZXB = VSZE$, $VBXB = 0,5 \times VBX$, $TXB = VSZXB + VBXB$

A vámszabad export belföldi teljesítménytartalmának meghatározása viszonylag könnyű: ez a vámszabadterületi export és import különbségével, vagyis a vámszabadterületi egyenleggel egyenlő, amelynek összege már a 7. táblázat harmadik sorában megjelent. Ez az egyenleg az import, tehát zömmel a továbbfeldolgozásra behozott alkatrészek értéke és az export, tehát az itteni feldolgozás után kivitt termékek értéke közti különbség. Joggal állítható, hogy ez a belföldi teljesítmény, amely – más jelöléssel – a 8. táblázat első sorában is megjelenik.

A vámbelföldi export belföldi teljesítménytartalmának pontos meghatározására nincs reális lehetőség, ezért feltételezést kell alkalmaznunk. A vámbelföldi ipari export importtartalma feltehetőleg több, az élelmiszer-gazdaság exportjéé pedig kevesebb, mint 50%. Ezért nem követünk el nagy hibát, ha együttes importtartalmukat 50%-ra becsüljük, ami azt jelenti, hogy belföldi teljesítménytartalmuk is az export 50%-a. A teljes vámbelföldi exportot a táblázat második, ennek becsült belföldi teljesítménytartalmát pedig a harmadik sora közli. A negyedik sor a teljes export belföldi teljesítménytartalma, vagyis e kettő összege, és ez jelenik meg a negyedik sorban, az ötödik sor pedig a vámszabadterületek ezen belüli aránya. Ez az arányszám a vizsgált időszak végén egyharmad körüli, és növekvő irányzatú, vagyis a magyar gazdaság nemzetközi egyensúlyát fenntartó teljesítmény egyharmadát a magyar gazdaság és népesség csekély része, a vámszabadterületen működő külföldi vállalatoknál dolgozók és az ezeket – közművekkel és hasonlókkal – kiszolgálók állítják elő. Ez a helyzet – nyilvánvaló módon – instabilitást rejt magában, és veszélyek forrása.

A legfontosabb ágazati részletekkel már az 1. részben foglalkoztunk, és már ezek alapján is arra a következtetésre jutottunk, hogy megoldás – elsősorban vi-

9. táblázat. A gépek részaránya az exportban

Bontás		1996	2000	2001	2002	2003
(millió \$, folyó áron)						
Telj. forg.	VSZX	2 845	12 570	13 389	15 847	19 841
Gépek	VSZX	2 455	11 658	11 713	13 758	17 932
Gépek (%)	VSZX	86,3	92,7	87,5	86,8	90,4
Telj. forg.	VBX	12 859	15 522	17 109	18 489	22 638
Gépek	VBX	3 245	5 152	5 845	6 426	7 946
Gépek (%)	VBX	25,2	33,2	34,2	34,8	35,1
Telj. forg.	TX	15 704	28 092	30 498	34 336	42 479
Gépek	TX	5 700	16 810	17 558	20 184	25 878
Gépek (%)	TX	36,3	59,8	57,6	58,8	60,9
Forrás:	KSH internethonlap					
Gépek:	gépek és szállítóeszközök (SITC 7)					
Gépek (%):	gépek exportja a VSZX, VBX és TX %-ában					

szonylag rövid távon – csak a gépipari export fokozásától remélhető. A továbbiakban ezért csak a gépiparral és a gépipari exporttal foglalkozunk. A legfontosabb számokat a 9. táblázat tartalmazza.

Itt is az utolsó oszlop mutatja a legfontosabb tényeket. Ezek szerint a gépek és szállítóeszközök exportja – lásd a harmadik sort – a vámszabadterületi forgalom növekvő hányada, és 2003-ban már 90%-a. A vámbelföldi exportban a gépek hányada ugyancsak növekvő, és az időszak végén már meghaladja az egyharmadot. A gépek és szállítóeszközök hányada a teljes exportban a vámszabadterületi forgalom növekvő súlya miatt gyorsan növekvő, és 2003-ra már meghaladja a teljes export 60%-át. A most leírtakból nem csupán az következik, hogy a magyar gazdaság működőképességét a vámszabadterületi export tartja fenn, hanem az is, hogy ezen belül a gépipari export.

Ebből a kettőből a vámszabadterületi gépipari export a „közös halmaz”, ez tehát a magyar gazdaság nemzetközi pozíciójának és így akár pusztán létezésének az alapja. Ez a szektor a magyar gazdaság egészének ha nem is jelentéktelen, de mégis kis hányada. Az egész magyar gazdaság egyetlen szektortól való ilyen mértékű függése veszélyekkel jár, instabilitásra vezethet, és hosszabb távon megengedhetetlen. Amint azonban látni fogjuk, rövid távon nem képzelhető el más megoldás, mint ennek a függőségnek a fenntartása vagy akár további növelése, mert más exportkapacitás nem hozható létre egyhamar.

A most tárgyalt részarányokról térjünk át az abszolút értékekre (10. táblázat).

10. táblázat. A gépek vámszabadterületi, vámbelföldi és teljes exporttöbblete

X, M, E	1996	2000	2001	2002	2003
	(millió \$, folyó áron)				
VSZX	2 455	11 658	11 713	13 758	17 932
VSZM	1 974	8 354	8 398	8 667	11 540
VSZE	481	3 304	3 315	5 091	6 392
VBX	3 245	5 152	5 845	6 426	7 946
VBM	4 492	8 127	8 971	10 904	12 988
VBE	-1 246	-2 975	-3 126	-4 478	-5 042
TX	5 700	16 810	17 558	20 184	25 878
TM	6 466	16 481	17 369	19 571	24 578
TE	-765	329	189	613	1 350

Forrás: KSH internethonlap

Gépek: gépek és szállítóeszközök (SITC 7)

Az itt bemutatott adatok nemcsak azt mutatják, hogy gyakorlatilag a gépipar vámszabadterületi exportja tartja elviselhető keretek között a magyar külkereskedelmi mérleg hiányát, és tartja fenn a magyar gazdaság működőképességét, hanem azt is, hogy a gépek kiemelkedően nagy vámszabadterületi exporttöbblete

döntő részben a gépek ugyancsak kiemelkedően nagy vámbelföldi importtöbbletét finanszírozza. A gépek összesített *importtöbblete* – lásd a táblázat utolsó előtti sorát – 1996-ban 765 millió dollár volt, 2003-ban viszont már 1350 millió dollár volt az összesített *exporttöbblet*, ami a vizsgált hét év alatt kétmilliárd dolláros javulás.

E kétmilliárd dolláros javulás a magyar külkereskedelemnek, sőt az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatainak szinte egyetlen igazán pozitív eleme, és ez adhatja a probléma megoldásának kulcsát. Ezért a táblázatnak ez a sora talán a jelen tanulmány harmadik részének leglényegesebb eleme. Ha a gépipar külkereskedelmi forgalmának egyenlege – a teljes egyenleg, tehát a vámbelföldi és vámszabadterületi forgalom egyenlege összesen – hét év alatt kétmilliárd dollárral javulhat, akkor ugyanilyen ütemben vagy – megfelelő gazdaságpolitikai intézkedések esetén – ennél is nagyobb ütemben javulhat a jövőben. Ez számszerűen is arra utal, hogy a teljes magyar gépipar exportteljesítményének javulása elfogadható mértékűre csökkentheti, vagy hosszabb távon akár meg is szüntetheti a magyar külkereskedelmi mérleg hiányát, és ezzel lehetővé teheti a magyar gazdasági fejlődés ütemének fenntartását, sőt akár meggyorsítását is.

Ez az általános következtetés ágazati mélységű részletezést igényel. A 11. táblázat azoknak az ágazatoknak a vámszabadterületi gépipari forgalmát mutatja be kétszámjegyes SITC- (Standard International Trade Classification) bontásban, ahol a forgalom egyenlege pozitív. A vámbelföldi forgalom ilyen részletezésben való közlése nem indokolt, mert ott minden ágazatban negatív az egyenleg.

A táblázat adatai szerint a vámszabadterületi exporttöbbletet lényegében véve négy SITC-cikkcsoport, az energiafejlesztő gép és berendezés, az irodagép és gépi adatfeldolgozó berendezés, a híradástechnikai, hangrögzítő és -lejátszó készülék és a közúti jármű adja. Igazán nagy hiány csak egyetlen cikkcsoportban, a villamos gép, villamos készülék és műszer esetében tapasztalható; ezeket a számokat itt nem közöljük. Ez a gépipari exporttöbblet nagyfokú koncentrációjára utal, ennek minden hátrányával és veszélyével. Az exporttöbbletet elérő négy cikkcsoport és az ezeket előállító négy ágazat viszonylagos súlya és mutatószámai azonban nem teljesen felelnek meg az általános elképzeléseknek. Az energiafejlesztő gép és berendezés teljes vámszabadterületi exportjának súlya több mint kétszerese a közúti járműének (a köztudatban meggyökeresedett elképzeléssel ellentétben, aminek oka, hogy az utóbbi kapott nagyobb sajtót). A fejlődés üteme azonban valamennyi ágazatban roppant gyors, még ha az ezt mutató konkrét értékek az első évek alacsony számai miatt irreálisak is lehetnek.

Az itt felvázolt stratégiának, a kül- és belföldi tulajdonban lévő gépiparnak és gépipari exportnak az együttes fejlesztése nem ellentétes a történelmi tapasztalatokkal. A magyar gépiparnak nagyok a történelmi hagyományai. Már a kiegyezés után megindult gazdasági fejlődést is az jellemezte, hogy a gépipar vált a magyar ipar vezető ágazatává. Ezt az tette lehetővé, hogy a magyar vasutak technikai bázisa a belföldi kohászat és gépipar volt. Ehhez csatlakozott a XIX. század végén létrejött magyar gépipari üzemek további hosszú sora. Bármilyen legyen a vélemény-

nyünk a szocialista iparosításról, nem vitatható, hogy ennek központjában is a gépipar fejlesztése állt. Már ez is reálissá teszi azt az elképzelést, amit a jelen tanulmányban közölt adatok is megerősítenek, hogy az exportorientált gépipari fejlesztés az az út, amelyen haladva eljuthatunk a külkereskedelmi mérleg kisebb hiányához, sőt kiegyensúlyozottsághoz.

11. táblázat. A gépek vámszabadterületi exporttöbbletét előállító ágazatok forgalma

Ccs.	X, M, E	1996	2000	2001	2002	2003
(millió \$, folyó áron)						
71. Efejl.	VSZX	944	2 586	2 853	3 145	4 141
	VSZM	460	1 133	1 172	1 281	1 698
	VSZE	484	1 453	1 681	1 864	2 443
75. Iroda.	VSZX	516	3 823	2 453	2 343	2 778
	VSZM	249	1 724	1 443	1 325	1 215
	VSZE	267	2 099	1 010	1 018	1 563
76. Hírad.	VSZX	242	2 374	3 151	4 691	6 597
	VSZM	134	864	887	1 218	2 006
	VSZE	108	1 510	2 264	3 473	4 591
78. Közút.	VSZX	288	1 446	1 524	1 720	1 830
	VSZM	222	685	547	591	614
	VSZE	66	761	977	1 129	1 216
7. Gépek	VSZX	2 455	11 658	11 713	13 758	17 932
	VSZM	1 974	8 354	8 398	8 667	11 540
	VSZE	481	3 304	3 315	5 091	6 392
Forrás:	KSH internethonlap					
71. Efejl.:	energiafejlesztő gép és berendezés (SITC 71)					
75. Iroda.:	irodagép és gépi adatfeldolgozó berendezés (SITC 75)					
76. Hírad.:	híradástechnikai, hangrögzítő és -lejátszó készülék (SITC 76)					
78. Közút.:	közúti jármű (SITC 78)					
7. Gépek:	gépek és szállítóeszközök (SITC 7)					

Az itt kifejtett javaslat legfontosabb hiányossága, hogy nem keres megoldást a magyar gazdaság duális jellegének felszámolására, sőt megvalósítása során akár erősítheti is ezt a duális jelleget. Az itt előadottak szerint növelni kell a gépipari exportot és ezen belül az eddig nagyrészt a vámszabadterületekre települt külföldi vállalatok exportját, holott a gépiparnak már eddig is túl nagy súlya volt az exporton belül, és a korábban a vámszabadterületekre települt, külföldi tulajdonban lévő vállalatoknak pedig a gépipari exporton belül. Ezenfelül – a magyar tulajdonban lévő vállalatok viszonylagos gyengesége miatt – feltehetőleg továbbra is a külföldi többségi tulajdonban lévő vállalatok exportja fog nagyobb ütemben

nőni, különösképpen, ha a gazdaságpolitika is erre törekszik. Mindez tehát tovább fokozza a gazdaság duális jellegét.

Ennek az elképzelésnek a megvalósulása mégis csökkenti a most leírt problémákból adódó veszélyeket. A gépipari exportnak és mindkét fenti ágának a növekedése a magyar külkereskedelmi mérleg krónikus hiányának csökkentése irányában hat, ami – történjék bármilyen módon – növeli a magyar gazdaság erejét, és csökkenti függő helyzetét. A távlati feladat nyilván a magyar gazdaság egészének nagyobb mértékű integrálása a világgazdaságba és az európai gazdaságba, ami feltétlenül csökkenti a többi, tehát nem gépipari ágazat importtöbbletét. Az itt képviselt megoldás további részleteiről másutt eshet szó.

5. Összefoglalás

Politikai, társadalmi és nemzeti problémáink megoldása nem képzelhető el a magyar gazdaság alapvető gondjainak megoldása nélkül. A jóléti és kulturális intézményrendszer hanyatlása gazdasági okokra, a megfelelő gazdasági erő hiányára vezethető vissza, gazdasági erő híján nem állíthatjuk meg a hanyatlást, és nem érhetjük el más nemzeti céljainkat sem.

A magyar gazdaság központi kérdése az itt képviselt felfogás szerint a folyó fizetési mérleg állandósult és kumulálódó hiánya. Ez több ok következménye, és ezek közül az egyik legfontosabb az áruforgalmi mérleg ugyancsak állandósult és felhalmozódó hiánya. A hiányok ma már olyan mértékűek, hogy ezekkel tartósan együtt élni lehetetlen. Csak két megoldás lehetséges. Az egyik, amit a közgazdászok általános felfogása és a nemzetközi pénzügyi szervezetek ajánlásai szerint követni kellene, a felhasználási oldalon tapasztalható hiány csökkentése elsősorban a közkiadások csökkentése útján, ez azonban a közszolgáltatások színvonalának lerontásával járna, és ezért lefelé menő spirálisba taszítaná az országot. A másik út a folyó fizetési mérleg hiányának a források növelése útján való csökkentése, és ennek érdekében elsősorban az áruk és szolgáltatások exportjának növelése. A lehetőségek közül ez a tanulmány csak az áruexport növelésének lehetőségeivel foglalkozik, és ennek elsődleges eszközét a gépipari export további növelésében látja.

A tanulmányban leírtak szerint az áruforgalom állandósult és kumulálódó hiányának alapvető oka az ország duális jellege, tehát az, hogy csak az ország kis része integrálódott a világgazdaságba. Az ország nagyobb része rá van utalva a világgazdaságra és a külföldön előállított javak és szolgáltatások importjára, de nem képes olyan termékek és szolgáltatások megfelelő mértékű előállítására, amelyek exportjával ellensúlyozni tudná az importot. Az igazi megoldás csak az ország egészére kiterjedő fejlesztés és felzárkózás lehet. A külkereskedelmi mérleg hiányának a gépipari export fejlesztése útján elérhető csökkentése előfeltétele a felzárkózásnak, végső megoldást azonban csak az egész országra kiterjedő felzárkózás hozhat.

Irodalom

- Dornbusch, Rudiger (1988): Balance of Payments Issues. In Dornbusch, R., Helmers, F. és Leslie, C. H. (szerk.): *The Open Economy. Tools for policy makers in developing countries*. Published for the World Bank by Oxford University Press, 1988, x + 404 o.
- Szakolczai György (2005a): A magyar gazdasági növekedés és felzárkózás kulcsa: az exportorientált gépipari fejlesztés. *Statisztikai Szemle*, 83/1 (2005. január), 5–23.
- Szakolczai György (2005b): A folyó fizetési mérleg kumulálódó hiánya és a hiány finanszírozásának lehetőségei. *Statisztikai Szemle*, 83/3 (2005. március), 238–257.

Jegyzetek

Ez a cikk két részletes tanulmány [(Szakolczai 2005a), (Szakolczai 2005b)] anyagán alapszik. A fenti tanulmányokkal kapcsolatos munka megkezdését a Foglalkozási és Munkaügyi Minisztérium, folytatását az Általános Vállalkozási Főiskola támogatta. A munka elvégzését a KSH Külkereskedelem-statisztikai Főosztály és az MNB Statisztikai Főosztály munkatársai tették lehetővé az interneten közzétett adatok összeállításával, és ezek felhasználásával és értelmezésével kapcsolatos értékes felvilágosításokkal és útmutatásaikkal. Az eredmények eredeti publikálását a *Statisztikai Szemle* munkatársai segítették elő. Ez a tevékenységük független az eredmények e keretek közti felhasználásától.

A közlekedés jövőképe

Szentkláray Ferenc

1. A közlekedés és a gazdaság kapcsolódásai

A közlekedésügy, a közlekedéspolitika a gazdaságpolitikák része, alkotóeleme, a keretfeltételek egyike. A közlekedési ágazat Magyarországon a GDP 6,5-7%-át állítja elő, a közlekedési infrastruktúra értéke a nemzeti vagyron mintegy egyötöde. E vagyron értékének megőrzése, a hálózatok ésszerű kihasználása alapvető nemzeti érdek és felelősség. A közlekedés mindenkori fejlettségétől jelentősen függ a gazdaság hatékonysága, az élet minősége.

A közlekedés, a maga sajátos „termékével”, a helyváltoztatási igények kielégítésével, szolgáltatásával az egyik leghatékonyabb gazdaságösztönző tényező. Ahol a közlekedési infrastruktúra (utak, vasúti pályák, csomópontok, kikötők) megfelelően kiépült, ott fejlődik ki az ipar, a kereskedelem, a kulturális élet stb. Ezt a közzismert ténytet – amit a szakma a közlekedés szinergikus hatásai közé sorol – tudományos bizonyítások sora támasztja alá.

Az áruk eljuttatása a termelőtől a fogyasztóig, a lakosság, a munkavégzők utazási és egyéb igényeinek kielégítése nélkülözhetetlen alkotó- és befolyásoló elemei a gazdasági folyamatoknak. A termelés-fejlődés hozzájárul a terület/régió/ország versenyképességének növeléséhez.

A társadalmi beágyazódás az előbbivel rokon. A fogyasztók utazási igényeinek kielégítése elképzelhetetlen közlekedési szolgáltatások igénybevétele nélkül. A társadalom életének és fejlődésének szerves részei ezek, amelyek a fenntartható mobilitás alapfeltételei közé tartoznak, és hozzájárulnak az életminőség javításához. A magyar háztartások jövedelmük közel ötödét költik a közlekedéssel kapcsolatos kiadásokra. A kezdetben a gazdagok játékszerének tartott autóból a XXI. század kezdetén több mint egymilliárd darab fut a világban.

A közlekedésbiztonság az életminőség társadalmilag fontos tényezője, javításának közvetlen hatásai nyilvánvalóak. A közlekedés okozta környezeti károk – levegőszennyezés, zaj, rezgések – csökkentése kiemelt össztársadalmi és egyben gazdasági feladat.

A közlekedés kapcsolódása a *szociális* rendszerekhez legkézenfekvőbben az ebben a szektorban foglalkoztatott munkavállalókhoz köthető. Egyrészt a nagy közlekedési vállalatok a legnagyobb foglalkoztatók közé tartoznak, másrészt a nagyszámú kis- és középvállalkozás alkalmazottainak száma is több tízezerre tehető. Magyarországon a gépjármű-tulajdonosok és családtagjaik együttes létszáma az összlakosság több mint harmadát teszik ki.

2. A fejlesztéseket befolyásoló makrokörnyezet

A gazdaság, a társadalom és a környezet szempontjaiból egyaránt fontos közlekedés fejlesztési irányainak felvázolásához mindenképp a makrogazdasági, politikai kereteket, befolyásoló tényezőket célszerű számba venni, amelyek megszabják a lehetőségeket. Ezek a következők:

- Az Európai Unió tovább bővül, az 500 millió felüli népesség az USA lakosságának kétszerese lesz;
- az EU határozott felügyeletet gyakorol a közlekedéspolitikák összehangolásában – a termeléshez, a környezetvédelemhez és más területekhez hasonlóan;
- európai és nemzeti politikák alakulnak ki, amelyek egyensúlyt tartanak a gazdasági növekedés és a környezetvédelem között;
- béke lesz, elkerüljük a pusztításokat a közlekedési infrastruktúrákban;
- a magyar gazdaság növekedése tartós lesz, a GDP évi növekedési üteme az EU-tagországok átlagát tartósan meghaladja;
- az EU-tagság és a környező országok fejlődése, hazánk tranzit szerepét figyelembe véve, pótlólagos szállítási igényeket jelent a keleti és az észak-déli nemzetközi forgalomban;
- a termelés szerkezetváltása tovább tart, a hagyományos, szállításiigényesebb ágazatok súlya tovább csökkenhet;
- Magyarország a szomszédos országokból munkaerő-felvevővé válhat;
- az ország régiói közötti különbségek csökkennek;
- a bérek az uniós átlaghoz közelednek, az ezzel összefüggő életmódváltás hatással lesz a mobilitásra;
- továbbra is jelentős tényező a turizmus fejlődési tendenciája.

Fenti makrokereteket és tényezőket figyelembe véve lehet képet alkotni a 2015 körüli időszakra fokozatosan megvalósítható, a gazdasági szempontból hatékony, a termelési igényeknek megfelelő, korszerű, biztonságos és a környezetet egyre kevésbé terhelő közlekedési rendszerekről, amelyek hozzájárulhatnak Magyarország geopolitikai helyzetének kihasználáshoz és az ország versenyképességének növeléséhez.

Tudomásul kell vennünk, hogy az EU-átlagtól a közlekedés valamennyi ágazatában tapasztalható jelentős elmaradásunk felszámolása, a felzárkózás hatal-

mas erőráfordításokat igényel, nemcsak a tervezőktől, fejlesztőktől, hanem a *finanszírozás* terén is.

A feladatok jellegéből adódóan a pályák, az utak és csomópontok, a vasutak, a folyók és tavak hajózhatósága és a repülőterek kiépítése és fenntartása állami – kismértékben önkormányzati – feladat. A járművek beszerzésében, a forgalom szervezésében és irányításában már a vállalati-vállalkozói területek is érintettek. Ezek biztosításához a központi támogatások és a magántőkebevonások mellett figyelembe kell venni az EU-forrásokat is.

A számítások szerint az elképzelt fejlesztésekhez szükséges közlekedési beruházásokra tartósan a GDP 2,0-2,5%-át kell fordítanunk. (A múlt évtizedekben ennél jelentősen kisebb arányú ráfordítás történt.)

3. A közlekedési ágak

A jövő közlekedési rendszereit az alábbi ágazati bontásban célszerű áttekinteni:

1. közúti közlekedés,
2. vasúti közlekedés,
3. belvízi hajózás,
4. légi közlekedés,
5. kombinált forgalom és logisztika,
6. városi és elővárosi közlekedés.

Az ágazati fejlesztési tervekben az alábbi főirányok szerint célszerű csoportosítani a tennivalókat:

- a szükséges közlekedési infrastruktúra kiépítése,
- az intermodális szállítások arányának növelése,
- a környezetterhelés csökkentése vagy megelőzése.

3.1. Közúti közlekedés

Ahhoz, hogy a közúti közlekedés 2015 táján eleget tudjon tenni a rá háruló feladatoknak, igen nagy mértékű fejlesztéseket kell elvégezni.

Jelenleg ez az a terület, ahol viszonylag a legnagyobb az elmaradásunk az EU átlagaitól. A gyorsforgalmi úthálózatunk jellemző mutatói (1000 km²-re, illetve 10 000 lakosra vetítve) alig több mint harmada az EU átlagának, az autópályák mutatója ennél is gyengébb.

A belterületi önkormányzati utak több mint harmada nincs szilárd burkolattal ellátva.

A személygépkocsi-ellátottságunk (1000 lakosra jutó járművek száma) az EU-átlag felét éri el, a haszonjárművek – autóbuszok, tehergépkocsik – esetében is hasonló mértékű az elmaradásunk. Jelentős nagyságrendű mennyiségi és minőségi fejlesztésekre van szükség.

Milyen lesz ez a terület 2015 körül?

Kiépül a páneurópai hálózat (TEN: Trans European Network) részeként az országhatártól országhatárig tartó, valamint az országot É–D-i és K–Ny-i irányban átszelő, a főváros központúságát oldó, a lakott településeket elkerülő *gyorsforgalmi úthálózat* olyan sűrűséggel, amely lehetővé teszi hazánk kedvező elérhetőségét a környező országokból, bekapcsolva ezzel minket az európai hálózatokba. Ez a hálózat egyúttal biztosítja az országos jelentőségű regionális/térségi központok egymás közötti gyors és biztonságos kapcsolatát.

A TEN hálózat előnyei:

- növeli a szállítások hatékonyságát,
- csökkenti a környezetterhelést,
- csökkenti a balesetek számát,
- hozzájárul a termelő–fogyasztó lánc hatékonyságához.

A főváros és a regionális/térségi központok körül gyorsforgalmi körgyűrűk üzemelnek, két új Duna-híd teszi könnyebbé a közlekedést.

Valamennyi belterületi helyi közút szilárd burkolattal rendelkezik.

A turizmust és a környezetbarát helyi közlekedést segítő kerékpárút-hálózat kiépült az ország minden erre alkalmas területén.

A gyorsforgalmi hálózaton bonyolódik a nehéz tehergépjárművek forgalmának döntő hányada, csökkentve a lakott településeket terhelő átmenő forgalmat és a környezet károsítását.

A gyorsforgalmi úthálózat és csomópontjai – beleértve a nagyvárosokat elkerülő gyűrűket – tartósan állami tulajdonban maradnak, fenntartásukról, javításukról és fejlesztésükről központi forrásokból kell gondoskodni.

Az autópályák fizetéskötelesek. Az EU-irányelveknek megfelelően a megtett útnak megfelelő díjat kell leróni – intelligens kapurendszer és chipkártyás fizetés segítségével. A pályahasználati díjból származó bevételek kizárólag a közlekedés okozta környezeti károk enyhítésére és az autópályák fenntartására, karbantartására fordítandók.

A hálózatok és a közlekedési szolgáltatások hatékonyabb kihasználását, a forgalmi torlódások mérséklését, az eljutási idő lerövidítését *intelligens közlekedési rendszerek* segítik elő. Ilyenek például a határokon is túlnyúló utastájékoztató és forgalomszabályozás, műholdas helymeghatározó rendszerek a nehéz tehergépjárművek forgalmában is stb. Intelligens utakon gördül a forgalom: szenzorok a járműben és a pályákban, ezek analizálják a forgalmi jellemzőket, a torlódásokat, az üzemanyag-felhasználást, járműemissziókat stb., és adnak utasítást a forgalom szükség szerinti befolyásolására.

Az áruszállítás piaci keretek között történik.

„Mega”-fuvarozók vagy „hálózati cégek” bonyolítják le a forgalmat; versenyképes, integrált közlekedési és logisztikai szolgáltatásokat nyújtanak a fogyasztók széles körének. Ezek alvállalkozásaiban kis- és közepes vállalkozók – fuvarosok – kapcsolódnak be a gyűjtő-elosztó rendszerekbe, szövetségek alakulnak ki főként a kis- és közepes vállalkozók részvételével a káros versenyeztetés kiküszöbölésére. Specialisták jelennek meg a piacon a sajátos – általában kis volumenű – feladatok elvégzésére, amelyek nem szerepelnek a „hálózati cégek” ajánlataiban. A forgalomszervezést, a flottairányítást intelligens telematikai rendszerek segítik.

A közszolgáltatást ellátó menetrendszerű autóbusz-közlekedést az EU-szabályozásnak megfelelően meghatározott időre, pályázati úton kizárólagos jogot elnyerő társaságok végzik.

A közúti közlekedés dominanciája változatlan marad. Az előrejelzések szerint a határátlépő fuvarozások évente 2-3%-kal nőnek, 2015-re a jelenleginél 20%-kal több – környezetbarát – kamion fut majd az utakon. Részaránya azonban csökken a nagy sebességű vasutak hálózatának kiépülése és a kombinált (multimodális) fuvarozások előretörése következtében.

A közúti áru fuvarozási feladatok egy részét (10-15%-át) – elsősorban *környezetvédelmi* megfontolásból – kombinált (közúti-vasúti és közúti-vízi szállítási) forgalmak keretében teljesítik.

A közúti közlekedés által okozott környezetterhelés igen kis mértékű – a magas technikájú, alternatív üzemanyagot használó, minimális káros anyagot kibocsátó modern motorokkal ellátott, „zéró” légszennyezésű „zöld” közúti járművekkel, jó minőségű, zajelnyelő burkolatú utakon bonyolódik le a forgalom.

3.2. Vasúti közlekedés

A közlekedés meghatározó ágazata, melynek mindenkori állapota, szervezettsége, működése döntően befolyásolja az ország áru- és személyszállítási rendszereit.

Hatalmas kihívások és feladatok állnak előttünk a vasút fejlesztésében.

Az a magyar vasút, amely másfél évszázaddal ezelőtt – hála a gróf Széchenyi István által kidolgozott első magyar közlekedéspolitikának – megkezdett fejlődésében fokozatosan a térség kiemelkedően legjobb szakmai szervezetévé vált, és nagymértékben hozzájárult Magyarország felvirágoztatásához – nos, ez a hajdani híres MÁV ma csak romjaiban létezik.

A nálunk szerencsésebb országokkal összehasonlítva magyarázatot találhatunk technikai, infrastrukturális és szervezési elmaradottságunkra. A morális leépülésért azonban mi vagyunk felelősek elsősorban. Az alkalmazottai és munkásai körében valaha büszkén életpályának vallott vasutasszakma ma az egymás ellen acsarkodó látszatszakszervezetek és politikai karriert befutó szakmai vezetők árnyékában évről évre hatalmas adósságokat felhalmozó, egyre romló gazdasági

eredményeket produkáló vállalattá változott, ahol például a kulturált utazási feltételek biztosítása látszólag nem vagy csak részben célkitűzés.

Vasútvonal-hálózatunk sűrűsége meghaladja az EU-átlagot. A hálózat minőségi mutatói azonban lényegesen elmaradnak ettől: a vonalak több mint 40%-án sebességhatárolások vannak érvényben, a villamosításban és a második vágányok kiépítésében is jelentős az elmaradásunk.

Mindezek hátrányosan befolyásolják az ágazat hazai és nemzetközi versenyképességét.

Nagy utat kell bejárni, amíg a magyar vasutak működésében 2015-re elérhetjük a korlátainkat és lehetőségeinket is figyelembe vevő fejlettségi szintet.

Csatlakozni fogunk az egységes európai *vasúthálózat*hoz. A hazai és nemzetközi fővonalak alkotta vasúti törzshálózatunk megfelel az európai normáknak (tengelyterhelés, biztosítóberendezések rendszerei, sebességi követelmények), biztosítja hazánk tranzit szerepének megtartását, és lehetővé teszi az uniós tagországok irányában a megfelelő sebességű (160 km/órás) vasúti összeköttetést.

A Transzeurópai Hálózat – TEN – részét képező, Athénig (Isztambulig) közlekedő, nagy sebességű (200 km/órás) vasút a Győr–Budapest–Szeged vonalon halad át hazánkon.

A vasútvillamosítási program végrehajtása eredményeként a törzshálózatba tartozó vonalak villamosítottak.

A forgalom korszerű, környezetbarát vonójárművekkel, magas szintű kényelmet és biztonságot nyújtó személykocsikkal, illetve korszerű áruszállító és a kombinált forgalomra alkalmas, speciális kocsikkal zajlik.

Fejlett *információs technikákkal* korszerű utastájékoztatás és szállításiirányítás valósul meg.

A *környezetvédelem* területén eredményes fejlesztések történnek. A megfelelően kiépített pálya és a modern járművek használatával a vasúti közlekedés által okozott zajártalom minimális mértékű. A villamosítási arány növekedésével és a környezetbarát vonójárművek közlekedésével a károsanyag-kibocsátás nagymértékben csökken.

A megvalósult átfogó MÁV-reform következtében különvált pályavasút állami tulajdonban van, míg a kereskedővasutak (áru- és személyszállítás) piaci körülmények között, gazdasági társaságokként üzemelnek.

A törzshálózaton kívüli térségi mellékvonalak, melyeken főként a helyi szállításokat végzik, és a turisztikai igényeket elégítik ki, regionális tulajdonban és üzemeltetésben működnek.

A közlekedési munkamegosztásban a vasúti teljesítmények részaránya nem csökken. A biztonságos és gyors szolgáltatás, a kombinált fuvarozási formák erősítése, az elővárosi közlekedési színvonal javítása vonzóvá teszi a vasúti közlekedést az utasok és az áruszállítók számára.

Az EU rendelkezéseinek megfelelően új intézmények létesülnek:

- a független pályakapacitás elosztó szerv, amely figyelembe veszi a hazai és

- a külföldi vasutakat, megállapítja és beszedi a pályahasználati díjakat;
- a vasútállatok engedélyezését végző hatóság;
- szabályozó hatóság, amely a versenysemlegesség öre;
- független vasútbiztosító szervezet.

A pályahálózatunkat korlátozás nélkül igénybe vevő idegen vasúttársaságok által fizetett pályahasználati díjak jelentős bevételi forrást jelentenek, melyet karbantartásra, fejlesztésre kell fordítani.

Bekapcsolódunk az európai vasúti áruszállítási rendszerekbe (Trans-European Rail Freight Freeways), amely nagy csomópontok (logisztikai központok) között nagy sebességű „egységvonatokat” közlekedtet, lehetőség szerint multimodális formákban (például konténerek).

3.3. Belvízi hajózás

„*Navigare necesse est*”. Nagyszerű természeti adottságaink vannak. A Kárpát-medence közepén, „alvízi” országgént folyamatos vízutánpótlással rendelkezünk – néha kicsit többel is, mint szeretnénk. Dunánk Európa legnagyobb és legfontosabb belvízi hálózata, a Duna–Rajna–Majna fő közlekedési csatorna közepén helyezkedik el, ennek meghatározó eleme lehet.

Mint az EU által kijelölt egyik páneurópai közlekedési útvonal („Helsinki-folyosó”) hajózhatóságának merülési korlátozások nélküli biztosítása kikerülhetetlen feladatunk (2015-re ez meg is történik bajor, osztrák, szlovák partnereinkkel közösen, az EU támogatásával).

A Vásárhelyi Terv eredményeként a Tisza hajózhatósága megoldódik, a Bodrog és a Maros jelentős része, valamint a Dráva határfolyónk szintén alkalmasak – főként helyi jellegű – áru- és személyszállításra.

A hajózható vízi utak kialakítása során egyúttal az árvizek megelőzése, a lakosság és a termelészektorok jó minőségű és elegendő mennyiségű vízzel való ellátása érdekében is sokat lehet tenni.

Európa egyik legnagyobb tava, a Balaton, valamint a gyorsan fejlődő Tisza-tó elsősorban a turisztikai célú hajózás terepei.

A korábban többségükben kiépítetlen és szárazföldi közlekedési infrastruktúrával kellően el nem látott folyamkikötőink hálózatszerűen épülnek ki. A rendszer középpontja a Csepeli Nemzeti és Szabadkikötő, a felső Duna-szakaszon Komárom, Győr–Gönyű és Esztergom, a Budapesttől délre fekvő szakaszon Dunaujváros, Baja, Mohács, míg a Tiszán Szeged nemzetközi kikötője jelentik a fő elemeket.

Határkikötőink – Mohács, Szeged, Esztergom – a schengeni normáknak megfelelően végzik az EU szabályozta feladataikat.

A kikötőfejlesztések során a kombinált fuvarozás feltételei javulnak, megfelelő terminálok és rakodórampák kiépítésével.

A balatoni, dunai és tiszai jachtturizmus igényeinek megfelelő kikötőket – a hozzá tartozó szolgáltató létesítményekkel együtt – a központi források mellett a magántőke bevonásával lehet(ett) kiépíteni.

A nemzetközi technológiaváltásnak megfelelően a Dunán többségében önjáró hajók végzik az áruforgalmi feladatokat. A hosszú távú hajózásban – főként a magyar külkereskedelmi szállítások piacán – a fejlesztések eredményeként a magyar lobogójú hajózás részaránya meghaladja a 20%-ot.

A személyszállításban bekapcsolódunk a nemzetközi kabinos személyhajók („szállodahajók”) forgalmába, szolgálva ezzel az idegenforgalom érdekeit is.

A belvízi hajózásban bevezetett telematikai rendszerek az informatika eszközeivel szolgálják a hatóságok (felügyelet, rendőrség, határőrség), a hajózó-személyzet, a forgalomszervezés (veszélyes áruszállítások előrejelzése) és az adminisztratív folyamatok (például engedélyek kiadása) igényeit, hozzájárulva egyúttal a szakma versenyképességének javításához.

A kikötőkben kiépülnek és működnek az EU környezetvédelmi normáinak megfelelően a hajókon keletkező folyékony és szilárd hulladékok átvételére, gyűjtésére és esetleges feldolgozására alkalmas létesítmények.

3.4. Légi közlekedés

A nemzetközi személy- és áruszállítási repülési igények igen dinamikus növekedése teszi szükségessé a Budapest Ferihegy Nemzetközi Repülőtér továbbfejlesztését, aminek következtében nemcsak korszerű és nagy kapacitású utasforgalmi létesítményekkel, hanem fejlett regionális repülési és intermodális szárazföldi közlekedési kapcsolatokkal rendelkezik.

A repülőtér és a városközpont közötti gyorsvasúti összeköttetés kulturált és gyors elérhetőséget biztosít.

A nemzetközi áruszállításokban Ferihegy a kelet-közép-európai térségünk regionális áru gyűjtő és -elosztó központjává válik.

Regionális szerepkörű repülőtereink – Debrecen és Sármellék – fejlesztését központi forrásokkal támogatta az állam, elősegítve ezzel az elérési idők jelentős csökkentését, az érintett területek gazdasági felzárkózását és a nemzetközi turizmus fejlődését.

A fentiek mellett kisebb jelentőségű repülőterek – Pécs, Győr – főként helyi igényeket elégítenek ki.

A nemzetközi forgalmat lebonyolító repülőtereken a beléptetés a schengeni normáknak megfelelően történik.

Bekapcsolódunk az európai integrált légiforgalmi irányítási rendszerekbe és eljárásokba (Közös Magas Légtéri Légiforgalmi Irányítás).

A fejlesztések eredményeként a légtérbiztonság megfelelő szintűvé válik.

Átfogó környezetvédelmi program keretében működnek korszerű zajfigyelő-ellenőrző rendszerek, megépülnek a lakóterületek védelmét szolgáló zajkapuk.

A legmodernebb gépparkkal és kiválóan képzett szakszeméllyzettel rendelkező magyar légitársaság több EU-tagállamban bejegyzett légitársasággal eredményes stratégiai társulásban bővíti forgalmát és szolgáltatásai körét.

3.5. Kombinált fuvarozás és logisztika

Kombinált forgalom

A hazai közlekedésben teret nyert az intermodalitás. Ez a különböző szállítóeszközök – vasúti, közúti, vízi és városi járművek – összehangolt kínálatát és ezek igénybevételét jelenti, biztosítva a gyorsabb, kulturáltabb, biztonságosabb és környezetkímélőbb közlekedést.

Az intermodális fuvarozási egységeket (konténer, csereszekrény, közúti félpótkocsi) mozgó kombinált szállítás előnyeit (az időt rabló és magas költségű átrakások elmaradását, környezetbarát vasúti/vízi szállítások igénybevételének lehetőségét stb.) kihasználva a forgalom, elsősorban a nemzetközi szállításokban, erőteljesen nő, eléri az export-import összforgalom 4-5%-át, az összes tranzitszállítások 15-20%-át. A közúti tranzitforgalom 10-12%-a a „gördülő országút” (közúti járművek vasúti kocsikon továbbítva) kombinált rendszer keretében bonyolódik le. Mindez a vasúti és vízi szállítások versenyképességét is erősíti a hazai és a nemzetközi forgalomban.

Megfelelő, speciális járművek biztosítják a megnövekedett igények kielégítését a célszerűen kialakított vasúti terminálok és kikötői infrastruktúrák igénybevételével.

Logisztikai központok

Kiépülnek az ország regionális termelési/szállítási vonzaskörzeteiben a kombinált áruszállítási terminálokra telepített logisztikai szolgáltató központok, ahol az áruforgalommal kapcsolatos logisztikai szolgáltatásokat (árukezelés, tárolás, összeszerelés, vámkezelés stb.) végzik.

Ezzel egyrészt a környezeti szempontból kedvezőbb – vízi, illetve vasúti – szállítási módok növelésében lehet előrelépni, másrészt hazánk bekapcsolódik az európai logisztikai hálózatokba, elősegítve ezzel kereskedelmünk, iparunk és mezőgazdaságunk kedvező pozícióba jutását. A logisztikai központok nem elhanyagolható hatást fejtenek ki az adott régió vagy térség fejlődésében. Lehetővé válik a logisztikai központok közötti nagy sebességű vasúti árutovábbítás.

3.6. Városi és elővárosi közlekedés

Elővárosi közlekedés

A nagyvárosok vonzaskörzetében jelentősen megnőtt napi helyváltoztatási igények kielégítésében az egyes érintett közlekedési ágak speciális pálya-,

csomópont-, fogadó pályaudvar-, valamint járműfejlesztései mellett fontos szerepet játszanak a közlekedési szövetségek és társulások. Ezzel lehetővé válik a helyi jellegű városi és az elővárosi közlekedés integrált jogi szabályozása, valamint az ellátási felelősség egységes kezelése. A szövetségekben, társulásokban a városi közlekedési vállalatok a vasúti és a közúti személyszállítókkal szövetkeznek az utasok jobb és hatékonyabb kiszolgálására.

Ezzel létrejön a városi és a regionális közlekedési rendszerek intermodalitáson alapuló (átszállási lehetőség egyik közlekedési ág járművéről a másikra) összehangolása az EU-ban meghonosult „közel viszonylatú” rendszer keretében. Együttel megszűnnek a helyi és a helyközi közlekedés korábbi éles – jogi, igazgatási és finanszírozási – elhatárolásai is.

A szövetségek kialakításának első fokozata az átszállásokat megkönnyítő közös tarifa- és jegyrendszer megteremtése, javítva ezzel a közösségi közlekedésben részt vevő utasok utazási feltételeit. Ezek: egységes utazási kínálat, díjcsökkentés, rövidebb utazási idő, egyszerűbb tájékoztatás.

A következő szakasz a részt vevő vállalatok gazdasági szempontjait figyelembe vevő összehangolt hálózatfejlesztés, az utasok közlekedési módok közötti váltását, „átjárását” segítő egyeztetett menetrendek kialakítása, a járatok közös tervezése és működtetése. Ez a vállalatok számára nagyobb gazdálkodási és működési biztonságot jelent, egyes vállalati funkciókat meg lehet szüntetni, és ez költségcsökkentést is eredményez.

Városi közlekedés

A világ népességének fele város lakó. Magyarországon a lakosság közel kétharmada él városokban. A XX. század elején 11 városnak volt egymilliónál több lakosa. A XXI. század kezdetén már 140, 2025-ben várhatóan több mint 500 város haladja meg az egymillió főt.

A közlekedés kedvezőtlen hatásai a városokban fokozottan jelennek meg: forgalmi torlódások, balesetek, levegő- és zajszennyezés, a közlekedés növekvő területfoglalása. Mindezek rontják a települések lakóinak életminőségét.

A „lakható” városok megteremtéséhez a városi közlekedés jelentős átalakítása szükséges. A túlszűfolt városokban új utak építésére csak igen korlátozott lehetőségek voltak, ezért előtérbe kerülnek, a fenntartható fejlődésre törekedve, a közlekedési igények befolyásolási lehetőségei is.

Működnek a hatékony egyéni-közösségi közlekedési rendszereket segítő szabályozások:

- a korszerű tömegközlekedés előnyben részesítése a személygépkocsikkal szemben,
- a személygépkocsik kényelmi színvonalát nyújtó közforgalmú járművek forgalomba állítása,
- megfelelő parkolási rendszerek (P+R, parkolóházak) bevezetése,

- egységes városi parkolási szabályok megalkotása,
- intelligens közlekedésirányító és utastájékoztató rendszerek kialakítása,
- bizonyos körzetekben a személygépkocsi-forgalom tudatos mérséklése,
- fizető övezetek („zsúfoltsági díj”) kijelölése városon belül,
- ösztönző díjrendszerek.

A forgalom zöme, illetve a tranzitforgalom elkerülő utakon, külső gyűrűkön bonyolódik le. Az áru- és személyszállításban is a forgalom egy része föld alá vitt utakon történik. Ugyancsak föld alatt futnak egyes nagy forgalmú utak városi átvezető szakaszai. A városok meghatározott részeiből kitiltják a forgalmat, kiépülnek a városi kerékpárutak rendszerei, a kiépült logisztikai központokból az üzleteket éjjel látják el áruval.

Befejeződik a településeken belüli közutak szilárd burkolattal való ellátása.

A városi közlekedésben teret kapnak az alternatív meghajtású, „zéró emissziós” járművek.

Budapestet körülöleli az autópályaként kiépített M0 körgyűrű, amely az új Duna-hidakkal képes a megnövekedett helyi és tranzitforgalom igényeinek ki-elégítésére.

A Közlekedési Szövetség részeként a MÁV Rt. fővárosi vonalhálózatát bekapcsolja a helyi közforgalmú közlekedésbe, beleértve a Ferihegy Nemzetközi repülőtér és a városközpont közötti közvetlen kapcsolatot is.

A P+R hálózat, a parkolóházak és föld alatti parkolók hatására létrejött forgalommentes utak és terek a városi létforma vonzó helyszínéivé válnak.

Megjegyzés

E tanulmány a közlekedésügy egyik lehetséges jövőképét a jelenleg ismert igények és az európai fejlődési tendenciák alapján, a közlekedés jövőjével foglalkozó anyagok felhasználásával vázolta fel. Ezek közül elsősorban a parlament által megvitatott *Magyar Közlekedéspolitika 2003–2015* című összeállítás szolgált alapul.

Nem csupán közlekedési szakemberek részére készült az anyag, ezért igyekeztem a szakzsargont mellőzni, de néhány szakmai fogalom használatát nem kerülhettem el.

A NEMZETI LÉT ESÉLYEI

Egészség-irányeszmék Magyarországon a XXI. század elején

Szollár Lajos

*„Írjuk zászlónkra: közegészség, közgazdaság és közoktatás és ügyünk sikert fog aratni, Magyarország biztos, virágzó jövőnek fog elébe nézni!”
Trefort Ágoston Markusovszky Lajos tanácsosnak írt leveléből, 1887*

1. Bevezetés

Az alábbi összeállítás előtanulmány egy részletes terv és cselekvési program kidolgozásához, egyfajta iránymutatás mindazok számára, akik ma és a jövőben az egészségügyet érintő folyamatok cselekvő és/vagy szenvedő alanyai.

Célja az ország lakossága, a nemzet polgárai egészségi állapotának és az egészségügyi ellátórendszer jelen helyzetének egységes szempontú elemzése a meglévő, hiteles összefoglalók és az e szempontok szerint újonnan készülő tanulmányok eredményeinek közreadásával, nemzetközi összehasonlításban, a múlt és a vélelmezhető jövő tükrében is.

Ezen elemzések alapul szolgálhatnak az azonnali teendők, a rövid távon (egy kormányzati megbízatás időszakában), valamint a ciklusokon átívelő közép- és hosszú távon elérhető célok kitűzéséhez.

A tervek megvalósításához rendelkezésre álló és újonnan megteremtendő rendszerek, eszközök számbavétele után a feladatok ütemezésére a szükséges emberi és anyagi források előteremtési lehetőségeinek függvényében kerülhet sor.

Az egészséggel összefüggő teendők megfogalmazása a túlélésért küzdő nemzet stratégiájának része. E gondolatsor a mottóban közreadott program igazát és fontosságát vallók álláspontját tükrözi.

Az egészségügy és szociális ellátás a közjó része, így az állam felelős és meghatározó szerepvállalása elengedhetetlen.

A Függelékben közreadjuk az egészségügyre vonatkozó jogi háttér 2005-ben Magyarországon érvényes legfontosabb sarokpontjait.

Elemi alapkövetelmény, hogy mind a közélet, mind a magánszféra egyes felelős szereplői bármely szinten és bármely körben alkotott döntésük során tartsák be az egészségre vonatkozó, idézett törvényeket, előírásokat és ajánlásokat, továbbá vegyék figyelembe döntésük közvetlen vagy közvetett hatását az egyén, illetve a lakosság egészének egészségére.

2. A magyar lakosság egészségi állapota

2.1. Demográfiai helyzet

A mai Magyarországot létszámában fogyó, összetételében öregedő, családi kötelekiben lazuló népesség jellemzi.

Népességünk az ország jelenlegi területén 1980-ban érte el létszámának legnagyobb értékét, 10 710 ezer fővel. Azóta folyamatosan csökken a lakosság száma, 2005. január 1-jén 10 096 000 volt, azaz 25 év alatt mintegy 5,7%-kal, 610 000-rel lett kevesebb. A népesség nagyságát három népmozgalmi esemény határozza meg: a születés gyarapítja, a halálozás apasztja a létszámot, az így létrejött egyenleget módosítja az adott időszakra eső be-, illetve elvándorlás mértéke. 2004-ben 95 100 gyermek született, 53 000 terhességet szakítottak meg, és 132 500 lakos hunyt el. Évente mintegy 150 000 gyermeknek kellene születnie a mai népességszám fenntartásához, a születésszám azonban a 100 ezret sem éri el. Élete során 100 nő mindössze 128 gyermeket hoz világra, ami 40%-kal marad el az „újratermelődési” szinttől (210 gyermek/100 nő). A „természetes” fogyás alapján ezen évben 37 400-zal csökkent a hazai lakosság lélekszáma, a 16 900 bevándorlóból adódó többlet miatt azonban a tényleges fogyás 20 500.

1980 és 2004 között több mint 30 százalékkal csökkent a 0–14 éves korosztály létszáma (–735 000 fő), miközben a 60 évnél idősebb lakosok száma több mint 300 000-rel növekedett.

Ezen időszakban csaknem másfél millió fővel csökkent a foglalkoztatottak létszáma, és mintegy 650 000-rel lettek kevesebben a családban eltartottak (többségükben gyermekek és tanulók). Ezzel szemben 1,3 millióval nőtt a „nem foglalkoztatottak” száma, akik döntően nyugdíjasok, de nem elhanyagolható a munkaképes, ám munkanélküli (az ún. „leszakadó”) csoport aránya sem.

Csökkent a házassági kedv, és nőtt a házasságon kívül született gyermekek aránya. 2004-ben közel 44 000 pár kötött házasságot, a bíróságok 25 000 házasságot bontottak fel. A házasságon kívül született gyermekek aránya a magyar történelem során a legmagasabb értékre, 34%-ra emelkedett.

A termékenység, halandóság és a bevándorlás lehetséges változatainak figyelembevételével készített előrejelzés szerint a lakosság létszáma 2050-re 7, 8, illetve 9 millió fő körül alakulhat, attól függően, hogy melyik kombinációt vesszük fi-

gyelembé. Az eltartottak aránya minden változatban növekszik, ez a népesség szerkezetének kedvezőtlen átalakulásához vezet.

Világjelenség az emberiség létszámának folyamatos növekedése, a növekedés üteme a XX. században gyorsult. A világnépesség második milliárdjának eléréséhez még 123 év volt szükséges (1804–1927), az ötmilliárdról a hatodik milliárd elérése már csak 12 év alatt történt (1987–1999).

A népesség „előregedésének” azt a folyamatot nevezzük, melynek során egyre több ember éri meg az időskort, miközben egyre kevesebb gyermek születik. Az öregedés fázisában a fiatalok mellett az aktív korúak számának és arányának zsugorodása van napirenden.

Az öregedés folyamatában a teljes korösszetétel átalakul, „megnyúlik”: szükségképpen elmozdulnak a főbb életkori csoportokat (fiatalokat, aktív korúakat, időseket) elválasztó határok. Jól megfigyelhető a fiatalság korintervallumának kitolódása: az iskolázás időtartamának növekedése, a későbbi családalapítás, a későbbi gyermekvállalás. A halandóság igen jelentős további csökkenésével emelkedik az idős kor átlagos felső határa is. Ugrásszerűen növekednek az eltartási arányszámok, az „aktívakra” jutó eltartási kötelezettség.

Magyarországon a 60 évesnél idősebbek aránya 20% körüli, mintegy 2 millió embert jelent (a 65 év felettek aránya az 1960-as 9%-ról 2002-re 15% fölé emelkedett). A 15 évnél fiatalabbak ma a lakosság 16,3%-át teszik ki. Az öregedési index (a 65 éven felüliek 15 éven aluliakhoz viszonyított aránya) 95, azaz száz gyermekkorú lakosra Magyarországon 95 idős jut.

Magyarországon 100 „aktív” korúra (19–60 év) 41 fiatal és 35 idős ember jut, összesen tehát 76 személy, ez fejeződik ki a teljes függőségi arány 0,76-os értékében. Az Európai Unió átlagában 100 gazdaságilag aktív személyre 131 nem aktív jut, miközben a foglalkoztatottság szintje viszonylag magas. A magyarországi érték: 100 aktív személyre 151 eltartott, ezt Európában csak az olasz kvóciens haladja meg. 2050-re az Európai Unióban 100 gazdaságilag aktív személyre 150 körüli, Magyarországon 200 feletti (!) „eltartottat” jósolnak.

Az élettartam esetleges emelkedése új helyzetet teremt az életút szakaszolásában is. A jelenlegi nyugdíjkorhatárok megmaradása esetén az időskori ellátórendszereknek az európai átlagos kort megérő férfiak számára legalább 15, a nők számára pedig 25 évnyi teljes életjáradékot és ellátást kellene biztosítani. Ha nem növekszik az aktív életciklus hossza, és ezen belül nem lesz elégséges a foglalkoztatottság szintje, akkor az élettartam-növekedés – ha ilyen körülmények között egyáltalán létrejöhet – súlyos következményekkel járhat az időskori ellátórendszerekre.

A demográfiai öregedés nem valamiféle káros jelenség, amely ellen küzdeni kell. Éppen ellenkezőleg: az „ageing” nagyon is szerves része annak az átfogó népességfejlődési tendenciának, amit első és második demográfiai átmenet néven ismer ma már nemcsak a szakma, hanem a széles közönség is. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a folyamat súlyos alkalmazkodási problémákat vet fel, amelyek megoldandó feladatokként tornyosulnak a modern társadalmak előtt.

Alapvető, mindenkit érintő kérdés: mi lesz az idősök millióival? Úgy véljük, az európai népesedéspolitika aktív magatartást, a folyamatok sokirányú befolyásolását, sokféle eszköz sokoldalú alkalmazását igényli. Az öregedési folyamat kezeléséhez minden területnek, tudományágnak hozzá kell tennie a maga kimunkált rész megoldásait.

Van-e valós esély a népességszám-csökkenés megállítására – a gazdasági és életkörülmények remélt javulása esetén – pusztán a termékenység és születésszám növelésével (ami igen üdvös lenne), vagy fontolóra kell vennünk a bevándorlás növelésének lehetőségét (annak minden nemkívánatos következményével együtt) pusztán azért, hogy a jóléti rendszerek forrásainak előteremtésére növeljük a járulékfizetők számát? A népesedési előrejelzések alapján (ahhoz, hogy a lakosság lélekszáma a mai maradjon) az összlakosság 25-30%-át bevándorlóknak kellene kitenniük. Ezen arány társadalompolitikai következményei aligha kiszámíthatóak, bár a migráció elindult, részesei vagyunk a Római Klub által több mint negyven éve megjósolt Észak-Dél, esetünkben Kelet-Nyugat konfliktusnak is.

Kiérlelt polgári értékrendű társadalmakban a gyermeknevelés, az egészséges életmódra történő nevelés, az idősekről való gondoskodás a családfő feladata és felelőssége.

A sokgyermekes családok a nemzetség, azaz a „nagy család” fenntartásával a nemzet fennmaradását biztosították, a gyermekek a „jövő zálogai” voltak. Ma pedig általánossá vált, hogy az egyéni karrier és „önmegvalósítás” akadályát lássák bennük, s e szemlélet kialakulásában szerepet játszott a hagyományos családmódel mint minta megszűnése is.

A népesség lélekszámának növeléséhez elengedhetetlen a támogató család- és lakáspolitikai, továbbá a kiszámítható életpályát jelentő foglalkozáspolitikai.

Andorka Rudolf szavaival: a gyermek „a modern társadalom közjósága”. Az államnak kell fedeznie a gyermeknevelés költségeinek legalább egy részét: hároméves korig a gyermekgondozási díj, tízéves korig pedig a gyermeknevelési támogatás vagy a „főállású anyaság” munkabére révén. Végre meg kell valósítani a jövedelemadó családi adóvá alakítását. Növelni kell az otthoni ápolás támogatását, s elérendő, hogy legyen ez igénybe vehető a nyugdíj mellett is.

Különböző megfontolások alapján az elmúlt 60 évben a magyar társadalompolitika számos korábbi családi feladat (gyermeknevelés, idősök gondozása) ellátását intézményi rendszerben vélte megoldani. Az e koncepcióhoz igazodó szociálpolitikai megoldások (például az épített lakások méretének minimalizálása stb.) hosszú távra lehetetlenné is tették, hogy e feladatok családon belüli ellátása fennmaradjon vagy újraképződjön. Ha vissza akarjuk állítani a „természetesebb” családi feladatkezelési módokat, akkor az pillanatnyilag a lakásméreteket, az egygenerációs, sokszor csonka családok, a családok szétszakadása stb. miatt is lehetetlen. Olyan támogatási és hitelkonstrukciók kialakítására lenne szükség, amelyek kedvezményeket kínálnak azokra az esetekre, amikor a többgenerációs család helyreállításának a feltételét is javítani kívánja egy háztartás (például ked-

vezményes hitelkonstrukció a nagyobb lakáshoz, ha a szülőkkal való összeköltözésről van szó; áttelepülési segély a gyermekéhez költöző időskorúak stb.). Javasolható egy gyeshez hasonló támogatási forma azoknak a családtagoknak, akik idős hozzátartozójukat gondozzák.

A magyar idősek jelentős hányada él egyedül (az idős nők 40%-a) vagy szintén idős házastársával (az idős nők 30%-a). Egy részük kényszerűségből, másik részük azért, mert az elmúlt évtizedekben kialakított életstílusuk a gyermekeiktől való függetlenségre épült.

Nagyon fontos lenne megadni az esélyt az időskorúaknak, hogy abban a társadalmi közegben élhessenek, amelyet maguk választanak, amelyet a sajátjuknak éreznek.

A legtöbbször az egészségi és/vagy szociális állapot okozta kényszerűségből adódó intézeti elhelyezés kiszakítja az idős embert ebből a közegből. Az intézmények legtöbbször a településeken kívül, szinte gettószerű elkülönülésben létesültek, ebből fakadóan lakóik elszigeteltsége tovább nő. Az intézmények telepítésénél, átszervezésénél nagyon fontos tudatában lenni annak, hogy az időseket nem elrejteni kell a társadalom elől, hanem mind az ő életminőségük, mind a társadalom érdekében biztosítani kell korábbi kapcsolataik fenntartásának lehetőségét.

Számos kifogás emelhető a magyarországi intézményekben folyó ellátás minősége ellen, a legalapvetőbb gond mégis a mennyiségi hiányuk. Az intézményes ellátási formák terjedésének rohamos növekedése ellenére az elhelyezési igényeknek (amelyeket pedig a hiányhelyzet ismerete bizonyára visszafog) nagyságrendileg felét sikerül kielégíteni. 1990 óta megháromszorozódott az elhelyezésre várók aránya, és az átlagos várakozási idő egy évnél hosszabb. Nagyon fontos tudatosítani, hogy itt nem tisztán szociális igényről van szó, hiszen az időskorúaknál több betegséggel és kóros állapottal kell számolni.

Az egészség megőrzésében, az egyén életkilátásainak javításában, a betegek ápolásában a családnak jut a legfontosabb szerep. Ezért már a középfokú oktatásban fel kell készíteni a fiatalokat a családalapításra, s fel kell hívni a figyelmüket a család egészségvédő hatására, és arra, hogy a többgyermekes családban kapja a gyermek a legtöbb esélyt a lelki és a testi harmonikus fejlődésre, arra, hogy edzetté, munkabíróvá és együtt érzővé váljék. Meg kell szabadulni attól a ma általánossá vált szemlélettől, amely a gyermekáldást mindenekelőtt gyermekváltalásnak tekinti. Ne a gyermeknevelés terheit és nehézségeit hangoztassuk, hanem szépségét, érdekességét és gyümölcseit. El kell érni, hogy ez a médiában is így jelenjék meg, Sokgyermekes családok mindennapi életének, küzdelmeinek és örömeinek bemutatásával kell ráébreszteni az embereket, hogy milyen lelki gazdagság, biztonság, igazi „bizalmi tőke” rejlik egy családban.

A népességfogyás, a rohamosan romló és lassan visszafordíthatatlan demográfiai folyamatok megfordítása, valamint a népesség egészségmegőrzése érdekében haladéktalanul hozzá kell kezdeni az egészségügyi alapismeretek felmenő rendszerű, tanrend szerinti oktatásához. Ehhez elengedhetetlen a kellően képzett és legendó létszámban rendelkezésre álló tanári állomány, ezért az ő képzésük-

nek minden erővel neki kell látni.

A demográfiai bemutató legfontosabb üzenete, hogy a nemzet fennmaradásának, a polgárok egészségben eltöltött életének legfőbb letéteményese a család, hiszen „az élet kultúráját a család képviseli”. A népesség növekedését és az egészségi állapot javítását célzó intézkedéseket egységes szemléletben és rendszerben szükséges kezelni a család-, az ifjúság-, az idősügyi-, a lakás- és a foglalkozáspolitikai területén, természetesen a komplex egészségügyi és szociális ellátórendszer egyidejű változtatásával. Tartsuk szem előtt Rudolf Virchow mondatát: „Az orvos a szegények ügyvédje [...] A medicina szociális tudomány, és a politika nem egyéb, mint a medicina nagyban.”

2.2. Halandóság, betegséggyakoriság

Az emberiség története során négy epidemiológiai szakaszt különböztetnek meg: az *éhínségek és világjárványok*, az *textitendémiás fertőző betegségek* után harmadikként az *idült, nem fertőző betegségek spontán kifejlődése*, utolsóként pedig az *utóbbi jelenség késleltetett kórélettani előrehaladása* regisztrálható.

Az életesélyeket tömören kifejező mutató a születéskor várható átlagos élettartam. E mutató Magyarországon a II. világháború után 1965–66-ig emelkedett, majd a férfiaknál csökkenés következett be, mely mélypontját 1993-ban érte el 64,5 év értékkel, a nőknél 1993-ig alig emelkedett. 1993–2003 között a férfi népesség várható élettartama 3,8 évvel, míg a női népessége 2,7 évvel nőtt, de férfiaknál ma még mindig 6,7 évvel, nőknél 4,5 évvel marad el a 25 tagú Európai Közösség átlagától (férfi 74,8 év, nő 81,1 év).

Az európai lakosságra vetített teljes halandóság a mélypontot 1993-ban érte el (150 ezer a halálozások száma, 1000 emberre 14,5 halálozás jutott). 2004-ben 132 500-an haltak meg (13,1‰). Tíz év alatt a halálozások száma 10 százalékkal, de mai összehalandságunk még mindig közel 50%-kal nagyobb, mint az EU–25 átlaga. Egyes elemzések szerint fordulat történt, Magyarországon megszűnőben van a krónikus epidemiológiai válság, és az ország – a halálozási viszonyokat tekintve – megkezdte a felzárkózást az Európai Unió átlagához. A fordulat igazolásához még néhány esztendő távlatára szükség lehet. Valószínű, hogy a mutatók javulásában elsősorban a heveny szívizomelhalás új gyógyeljárásainak jobb hozzáférhetősége is szerepel.

A csökkenő halandóságból és a javuló életkilátásokból nem feltétlenül következtethetünk arra, hogy a megbetegedéseket tekintve jelenleg kedvezőbbek a viszonyok, mint egy évtizeddel ezelőtt, mert az idült betegségek gyakorisága még növekedhet is, nagyjából a népesség öregedése folytán. Egy másik összegző egészségmutató a teljes egészségben leélt életévek számával jellemzi az egészséget, vagyis a várható élettartamot két szakaszra osztja: egészségben és megromlott egészségben leélt évekre. Ez nagy változatosságot mutat a világ országaiban: legmagasabb Japánban, ahol a nők 78, a férfiak 72 teljes egészségben leélt évre számíthatnak, a legkevesebb Sierra Leonében: nőknél 30 év, férfiaknál 27 (!) év.

Magyarországon az érték: egészséges évek száma férfiaknál 61,5 év, nem egészséges évek száma 6,9 év (10%); nőknél 68,2 év és 8,6 év (11,2%). A korai halálózásból adódó társadalmi veszteséget leginkább az elveszített potenciális életevekkel lehet jellemezni. A 70 év előtt elvesztett életevekre vonatkozóan a magyar nőknél ez a veszteség több mint kétszeres, a férfiaknál csaknem háromszor nagyobb, mint a legalacsonyabb értékekkel rendelkező OECD-tagországokban. A korai halálózás megelőzésének nemzetgazdasági jelentőségét mutatja, hogy amennyiben a magyar lakosság halálózása az Ausztriában észlelt értékre csökkenne, akkor összesen közel 30 ezer aktív korú lakos lenne évente megmenthető.

A halálózások felét a keringési rendszer betegségei, negyedét a rosszindulatú daganatos betegségek okozzák. A keringési rendszer okozta halálózás – még az utóbbi tizenkét esztendő javulását követően is – mintegy 45%-kal nagyobb, mint az EU-25 átlaga. Szélesebb kitekintésben e halálnemet tekintve sorrendben az ötödik helyen állunk, csak Oroszország, Bulgária, Románia és a negyedik helyen Szlovákia „előz” meg bennünket. A rosszindulatú daganatok halálózása 80%-kal nagyobb, mint az EU átlaga, e halálnemben Magyarország az első, követi országnkat Csehország, Dánia, Szlovákia, Lengyelország és Horvátország. Mind a férfiak, mind a nők rákhalálózásában első helyen áll a tüdőrák, nőknél megelőzve az emlő- és méhnyakrák gyakoriságát. A daganatos halálózásban nem észlelhetők a javulás jelei, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy megállt a malignus folyamatok okozta halálózás utóbbi néhány évtizedben tapasztalt emelkedése.

A tébécé, az elsősorban alkohol okozta idült májgyulladás és az öngyilkosság halandósági mutatója jelentősen csökkent ugyan, ugyanakkor hazánk népességében e halálnemek gyakorisága még mindig háromszorosa, sőt, a krónikus májbetegség halandósága kétszerese az EU-átlagnak.

A lakosság megbetegedései között kiemelkedő gyakoriságú a magasvérnyomás-betegség. Ennek fontos – gyakran letális – szövődménye lehet a heveny szívizomelhalás és a szélütés. 65 év felett a férfiak 13, a nők 9%-a már átesett szívinfarktuson. A szélütés gyakorisága a 65 év feletti korosztályban mindkét nemből kb. 8%.

Sajnálatos módon rohamosan emelkednek a környezeti ártalmakkal összefüggésbe hozható légúti megbetegedések, így pl. a szénanátha gyakorisága az elmúlt tíz év alatt megtízszereződött.

Sok fejlett gazdasággal bíró, továbbá a „tervgazdaságról” piacgazdaságra csak újabban átváltó ország (pl. a volt szocialista országok) hasonló népegészségügyi gondokkal küzd. A brit kormány által felkért elemzőbizottság 1998-ban az alábbi öt csoportba sorolta az egészségi állapotot meghatározó tényezőket:

1. rögzített, nem befolyásolható tényezők (az örökletes állomány: gének, nem, kor);
2. szociális és gazdasági okok (foglalkoztatottság, szegénység, jövedelemkülönbségek, leszakadás, szociális környezet, szociális elszigeteltség etc.);
3. környezeti tényezők és ártalmak (levegő, víz, talaj, lakás, munkahely,

- élelmiszer- és kémiai biztonság stb.);
4. életmód, életvitel, életstílus (egészségtudatos versus önsorsrontó magatartás, étrend, mozgástevékenység, sport és szabadidős aktivitás, dohányzás, alkoholfogyasztás, szexuális viselkedés, kábítószeres stb.);
 5. a „szolgáltatások” minősége és elérhetősége, hozzáférhetősége, egészségügyi ellátórendszer, nevelés, szociális ellátás, utazási lehetőségek.

Badarság lenne tehát azt hinni, hogy az egészségi állapot minőségét kizárólag két tényező: az egyén magatartása és az egészségügyi ellátórendszer minősége és „szolgáltatásai” szabják meg, és pusztán az ezeken történő „változtatás” önmagában elégséges a helyzet jobbításához, ugyanakkor tény, hogy a súlyos helyzetért a nem megfelelő egészségkultúra, az egészségtelen életmód, a környezetszennyezés, a növekvő társadalmi egyenlőtlenségekből származó frusztráció, valamint az esetenként hiányos egészségügyi ellátás is felelős. Ezért enyhítése e tényezők együttes és kedvező irányú befolyásolása útján képzelhető el.

Soha nem érezhettük jobban Robert Koch szavainak igazát: „*A politika a legfőbb egészségformáló tényező!*”

Az Egészségügyi Világszervezet által 2002-ben kiadott Világ Egészségjelentése kiemeli, hogy a fejlett országokban, amelyek közé Magyarország is tartozik, az összes betegségteher több mint 30%-át mindössze öt kockázati tényező okozza: a dohányzás, az alkoholfogyasztás, az elhízás, a magas vérnyomás és a magas koleszterinszint. Az egészséges életmód elterjedése emiatt rendkívüli mértékben javíthatja a lakosság egészségét. Ezzel szemben jelenleg a magyar lakosság életmódja nagyon kedvezőtlen, és ez hozzájárul a kedvezőtlen halálozási és megbetegedési viszonyokhoz. A nők 29%-a, a férfiak 42%-a dohányzik, egészségkárosító mértékben alkoholt a nők 3%-a, a férfiak 18%-a fogyaszt, túlsúlyos vagy elhízott a felnőttek több mint fele, a nők több mint 40%-a, a férfiak harmada soha vagy csak ritkán végez testmozgást.

Az Egészségügyi Világszervezet 2001-ben közzétett nyilatkozata szerint: „a lelki egészség problémái és a krónikus idegi stresszel [pl. szorongás, depresszió, ellenségkép, munkanélküliség, vitális kimerültség, reménytelenség, bizonytalan munka, jövedelemkülönbség, hierarchiadeficit (nyugdíjazás után), szociális izoláció etc.] összefüggő kórállapotok az Európában észlelhető korai halálozás legfontosabb okai”.

A pszicho-szocio-gazdasági alapú egészség- és betegségmegközelítés a tudományos igényű egészségtudományi kutatások új irányzatait is előhívja. Az epidemiológiai tények alapján az egyén, adott csoport vagy egy egész népesség egészségi állapotának hagyományos magyarázatául a *pathogenetikai*, azaz a betegségek kialakulásának okát és mechanizmusát kutató megközelítés szolgál; míg a *salutogenezis* (az egészség fennmaradásának oki kutatása) azt a kérdést teszi fel, hogy mi őrzi meg az adott egyén, csoport vagy népesség egészségét és jólétét.

A XXI. század első felére szóló, az emberiség egészségi állapotára vonatkozó előrejelzések nem mindig megbízhatóak ugyan, ám mégis figyelembe vehetőek,

és folyamatos nyomon követéssel ellenőrizendők, mert megszabhatják nemcsak a kutatás fő irányait, hanem a betegségek megelőzésének, gyógyításának és gondozásának elsőbbségi-fontossági sorrendjét is. Felelős kormányzatoknak ezt szem előtt kell tartani mind közép-, mind hosszú távú tervezéseik során. Az egészségügy vélt, jósolt prioritásai a XXI. század első felében:

- idősödő népesség,
- elhízás és diabetes mellitus,
- kardiovaszkuláris betegségek,
- rosszindulatú daganatok,
- szélütés,
- légzőszervi betegségek (környezeti ártalmak, COPD-krónikus obstruktív tüdőbetegség),
- fertőző betegségek (AIDS, „új” fertőző betegségek),
- mentális egészség zavarai,
- az egészségügyi ellátás hozzáférhetőségének egyenlőtlenségei.

Az egészségügyért felelős politikai döntéshozóknak nagymértékben növelniük kell azon forrásokat, melyek a magyarországi egészségügyi helyzet feltárását célzó háttérkutatásokat támogatják. Célzott pályázatokkal arra érdemes készíteni a nemzetközi színvonalon is kiemelkedő magyar kutatókat, hogy keressék meg a morbiditás és mortalitás területi és társadalmi egyenlőtlenségek okait, adjanak javaslatot a „bizonyítékon alapuló orvoslás” szerint a megelőzés elveire és gyakorlatára, a diagnosztikus és terápiás ajánlásokra, protokollokra stb. Ez valóban az a kutatás, amely a magyar nemzet számára a legnagyobb „egészségyereséget”, azaz a legnagyobb „hozzáadott értéket” eredményezheti.

3. Az egészségügyi ellátórendszer

Az Egészségügyi Világszervezet alkotmányából világosan kiolvasható, hogy az állam felelős polgárai egészségi állapotáért, illetve azok egészségügyi ellátásáért. *A beteg, az ellátószervezetek, az anyagi forrást kezelő állam vagy egészségbiztosító és a szervező, felügyelő állam az egészségügyi ellátást biztosító rendszer négy szereplője.* Az állam tehát alkotmányos felelősségénél fogva köteles szabályozni és ellenőrizni a négy szereplő viszonyát és tevékenységét. Az egészségügyi ellátás területén sohasem érvényesülhetnek szabadon a kereslet-kínálat elven működő piaci viszonyok. Az egészség nem árucikk, az egészségügyi szolgáltatás – a szó eredeti értelmében – szolgálat és nem üzlet. A beteg ember ellátása szakrális tevékenység ősidők óta.

Az egészségügyi rendszerek működtetésének világszerte ismert gondja, hogy az ellátás költségei sokkal gyorsabban növekednek, mint az adott ország nemzeti jövedelme, és nem arányos a többletráfordítás a lakosság egészségi állapotának

javulásával. Az egyes országok egészségpolitikájának középpontjába az egészségügyi kiadások visszafogása került, miközben az alábbi súlyos dilemmák és konfliktusok megoldásával kell szembenéznünk:

- minél alacsonyabb egy ország nemzeti jövedelme, annál rosszabb a népesség egészségi állapota;
- minél alacsonyabb a nemzeti jövedelem, annál kisebb hányadát lehet az egészségügyre költeni;
- nagy kérdés, hogy az állam, amely felelősséggel tartozik polgárai egészségéért, hogyan biztosítsa a fokozódó társadalmi nyomás hatására a maximálisan lehetséges orvosi technológiát az egészségügyre fordítható korlátozott anyagi eszközökből.

Az egészségügy „reformjának” egyik legfőbb célja az a – sokszor nem is titolt – politikai szándék, hogy az állam legalábbis részben mentesüljön a gyorsan növekvő egészségügyi kiadások finanszírozásának terhe alól.

Erre a kormányzatoknak több lehetőség kínálkozik:

- Növeli a lakosság közvetlen hozzájárulását. (Ez ma már mintegy 30%, a jelenlegi foglalkoztatási, jövedelmi és életszínvonal-viszonyok mellett tovább aligha emelhető.)
- Megváltoztatja, többszintűvé teszi a jelenleg egységes kockázatközösségen és szolidaritáson alapuló, mindenki számára hozzáférhető biztosítási rendszert. A többszintű ellátás elemei: ingyenes a sürgősségi; egyéni többletforrást igényel az emelt – ma mindenkinek alanyi jogon járó – ellátás; majd a harmadik szinten – újabb többletfizetés fejében – komfortosabb és jobban személyre szabott, „várakozásiidő-mentes” ellátás jár. Ez a megoldás ütközik a Függelékben megadott jogi szabályok és normák szellemével és betűjével. Sérti az azonos hozzáférhetőség elvét, azaz térben és időben megfelelő ellátás elérhetőségét. Csorbát szenved az esélyegyenlőség, a mindenki számára egyenlő színvonalú és minőségű ellátáshoz való hozzáférés. Veszélybe kerül a minőség, azaz a megelőzésben és gyógyításban alkalmazott nemzetközi színvonalnak megfelelő technológiai fejlettség elve. Végül pedig nő a többletigényt megfizetni képtelen, leszakadó népességcsoport aránya, tovább súlyosbítva az amúgy is fenyegető „dél-amerikanizálódás” rémképét.
- Kínálatvezérelt piaci alapon működő, több-biztosítós rendszert vezet be, ahol a „szolgáltató” számára a piacképes kereslet függvényében az eladhatóság és a profit a meghatározó, szemben a lakossági szükséglettel. A több-biztosítós rendszerhez a szükséges infrastruktúrát, személyzetet és forrást pedig a jelenlegi rendszer újrafelosztása és „privatizálása” adja. Ezen elképzelések társadalmi elfogadtatásához persze az is kell, hogy a nagyközönséget állandóan szembesítsék a jelen egészségügyi rendszer pénzügyi fenntarthatatlanságával, a szolgáltatások színvonalának (rendszeresen

sulykolt) alacsony színvonalával, a teljes egészségügyi személyzet úton-útfélen hangoztatott morális deficitjével, valamennyi beteg megaláztatásával és kiszolgáltatottságával, amelyeket a média rendszeresen és célzatosan túlhangsúlyoz. Az orvos- és egészségügyellenes hangulat indokolatlan gerjesztése persze része a privatizációra szánt jószágok „leértékelésének”, és része annak a hamis illúziókeltésnek is, mely pusztán a tulajdonosi viszonyok megváltoztatását tartja üdvözítő útnak a ma kétségtelenül meglévő gondok megoldására. Pedig a magyar egészségügy erején felül teljesít, jóval kevesebb forrásból képes nemzetközileg is mérhető színvonalú ellátást adni. Csak tisztelet és elismerés illetheti mindazon szereplőket, akik a szorító körülmények között hősies erőfeszítéssel, önmagukat nem kímélő alázattal és önfeláldozással teljesítik szolgálatukat, és hozzájárulnak ahhoz a reményhez, hogy közös akarattal közös gondjaink legalábbis enyhülhetnek.

Hisszük, hogy a magyar egészségügyben ténykedők nagyobbik és jobbik része osztja II. János Pál bátorítását: *„Hivatásotok gyakorlásában mindig az emberi személlyel foglalkoztok, aki testét rátok bizza, illetékességetekbe, valamint szerető gondoskodásotokba és törődésetekbe vetett bizalommal. Az emberi lény életének titokzatos és csodálatos valósága, szenvedésével és reményével, az, amivel foglalkoztok.”*

Magyarországon az *alapellátás* (háziorvosi, házi gyermekorvosi szolgálat, védőnői hálózat) önkormányzati felelősségű, de az orvosok túlnyomó többsége (87%-a) vállalkozó.

A *járóbeteg-ellátás* fenntartása javarészt a helyi önkormányzatok feladata, a finanszírozást az E-alap a teljesített esetek (az ún. pontérték) alapján biztosítja.

A *gondozóhálózat* a járóbetegszakellátás speciális intézményrendszere.

A *népegészségügyi* feladatok letéteményese az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat.

A rendszer sajátos része a *gyógyszerellátás* megszervezése, biztosítása és finanszírozása.

A *fekvőbeteg-ellátás* állami, önkormányzati, egyházi, alapítványi és magántulajdonú kórházakban, egyetemi klinikákon és országos intézetekben történik, melyek az ellátandó esetek bonyolultsága és súlyossága szerint egymásra épülő, egyre nagyobb progresszivitású szintekre oszlanak. A fekvőbeteg-ellátás költségeinek döntő többségét az ún. homogén betegcsoport (HBCS) rendszer alapján számolják el, az ellátószemélyzet döntő hányadban közalkalmazott.

Az egészségügyi ellátási kötelezettségről és a területi finanszírozási normatívákról szóló 1996. évi LXIII. törvény azt is előírta, hogy az ÁNTSZ által kiadott működési engedéllyel kell rendelkeznie minden egészségügyi szolgáltatónak, amely engedély tanúsítja, hogy a miniszter által meghatározott tárgyi és személyi szabványoknak megfelelnek az egészségügyi intézmények.

Az egészségügyi szolgáltatások közül a mentés és a sürgősségi ellátás, valamint a terhesgondozás az egészségbiztosítási jogviszonytól függetlenül az ország területén tartózkodó minden személyt megillet. A kötelező biztosítás alapján az

egészségügyi ellátás során minden magyar állampolgárról vélelmezni kell azt, hogy biztosított, tehát ellátása nem tagadható meg.

4. Az egészségügy finanszírozása

Magyarországon az összes egészségügyi kiadás államháztartásból származó része az összes hazai termék (GDP) százalékában 5,5%. Az államháztartás egészségügyi kiadása az összes egészségügyi kiadás 70%-a, tehát mintegy 30% terheli a lakosságot (gyógyszerek, segédeszközök, fogászati ellátás bizonyos hányada stb.). Az államháztartási kiadások megoszlása: járóbeteg-ellátás 16%, fekvőbeteg-ellátás 28%, gyógyszerkiadások 30%. A GDP százalékában megadott összeg azonban megtévesztő, hiszen az egyes országok bruttó hazai terméke rendkívül széles tartományban van. Magyarországon ma az egy főre jutó egészségügyi kiadás vásárlóerő-arányok alapján számított értéke 1079 US dollár. (Összehasonlításként ezen érték Finnországban 1943, Ausztriában 2515, Hollandiában 2643, Svájcban 3446, míg az Egyesült Államokban 5267 US dollár.) Ha a vásárlóerő-paritáson fejezzük ki a fenti értéket, az a 25 tagú Európai Közösség országaiban mért átlag fele. 1990 és 2000 között az államháztartás egészségügyi kiadása a GDP százalékában kifejezve 1,3%-kal csökkent (OECD Health Data 2004).

Egyértelmű, hogy azonnali teendő a csökkenés megállítása, majd az egészségügy GDP-ből történő részesedését a következő kormányzati ciklusban minimum az európai átlagot elérő szintre szükséges emelni.

E folyamatnak együtt kell járnia az egészségügy általános konszolidációjával: az eszközavulás (amortizáció) és eszközvisszapótlás beépítése a ma csupán működési költséget fedező pénzforrás-rendszerbe, az infrastruktúra javítása és fejlesztése, az orvostechnika cseréje és végül, de nem utolsósorban az orvosi és ápoló-, valamint kiszolgálószemélyzet béreinek felzárkóztatása.

Az egészségügyi ellátó- és finanszírozórendszer továbbfejlesztésének alapvető szempontja kell legyen, hogy az ország lakossága ne szakadjon szét ellátottakra és ellátatlanokra, hanem maradjon fenn a szolidaritás az egyes társadalmi csoportok között. Ezért rövidebb és hosszabb távon egyaránt elképzelhetetlenek, sőt károsnak tartjuk az egészségügy kiszolgáltatását a magántőkének, mert a profitorientált vállalatok nincsenek tekintettel olyan „piacidegen” szempontokra, mint a szolidaritás vagy a méltányosság.

Ma sokat hangoztatott vezérely az egészségügyi közfeladatok költségeinek visszaszorítása és a közfeladatok ellátásának magánkézbe adása. Felelős nemzeti egészségpolitikának mérlegelnie kell, hogy a piaci verseny, illetve a magántulajdon szerepe segíti vagy hátráltatja-e a közfeladatok ellátását, ugyanis számára a piac és a magántulajdon nem cél, hanem eszköz a feladatok jobb ellátásához.

A magyar államot több évtizedes mulasztások terhelik. Súlyos tévedés azonban azt hinni, hogy ennek pótlása a privatizációval bevonható tőke segítségével lehetséges. E törekvés olyan piaci szereplőket vonz, akiknek legtöbbször a tá-

voltartása lenne kívánatos. A magyar egészségügyi ellátórendszer problémáinak megoldása a konszolidáció, a szerkezet ésszerűsítése és a fenntartható finanszírozás egymással összhangban lévő, jogszabályi garanciákkal biztosított együttes kezelésével lehetséges csupán.

Az egészségügyi „vagyon” a kötelező egészségügyi szolgáltatás eszköze, a nemzeti vagyon része, olyan célvagyon, mely nem engedhető át a tőkepiac szereplőinek. Tanulhatnánk az USA rossz példáiból. A nemzeti ellátórendszer egy-egy szeletét átengedték magánkézbe, a tulajdonosok a maximális nyereség elérése céljából először ellehetetlenítették a területen lévő versenytársakat, majd a végletekig lepusztították a rendszert, a lehető legkevesebb egészségügyi létszámmal, az orvos- és ápolószemélyzet végletes kizsigerelésével a lehető legsivárabb ellátást biztosították a lehető legnagyobb létszámú „biztosítottak”. Az új magánvagyonot a felfutó ágon a tőzsdére vitték, majd a nyereség csúcspontján túladtak az (azonnal zuhanni kezdő) részvényeken, a rendszer összeomlott, az állam hatalmas befektetéssel kezdhette újraszervezni az ellátást, a (volt) tulajdonos pedig már messze járt a busás haszonnal.

Megfelelő minőségbiztosítás híján már ma is alapvetően a költség és nem az ellátás minőségének kényszere határozza meg az egészségügy szereplőinek viselkedését. Ezért szükséges az ellátás minőségének jelzésére és biztosítására szolgáló szabványok kifejlesztése, ami azonban nem bízható a szolgáltatókra.

Nem hallgathatjuk el azokat a kihívásokat, melyek a XXI. században a magyarországi orvoslásra is nehezednek. Ezek közé tartozik a *tudományos kihívás*: nem maradhatunk ki a nemzetközi tudományos versengésből. Súlyos a *gazdasági kihívás*, az *egészséggazdaság*, az egészségpiac területén mutatkozó globális verseny. A szociális kihívás – a szakmailag szükséges, de egyre költségesebb kezelésekre való egyenlő hozzájárulás megoldatlansága. Részlet a Magyar Tudományos Akadémia orvostudományt elemző, 2001-es összefoglalójából, az Akadémia jelenlegi elnöke, Vizi E. Szilveszter tollából:

„A magyar orvostársadalomra egy rendkívül nehéz etikai probléma nehezedik: az orvosnak szinte a betegek mellett kell nap mint nap döntenie a kezelés mennyiségéről és minőségéről (műtét vagy nincs műtét, olcsóbb vagy drágább gyógyszer, olcsó vagy drága diagnosztika stb.), de úgy, hogy figyelembe kell vennie a rendelkezésre álló anyagi lehetőségeket. Azaz a szakmailag szükséges, gazdaságilag lehetséges és etikailag még elfogadható orvosi gyakorlatot kellene folytatnia.

A magyar egészségügyi ellátás súlyos hibája, hogy nem szakmai korlátokat (tehát milyen kezelést és milyen mértékben lehet alkalmazni a szolidaritás alapján működő társadalombiztosítás terhére) ír elő az orvosok, kórházak számára, hanem gazdaságiakat. A rendelkezésre álló források elosztását tehát az egészségügyi ellátásban dolgozók, az orvos, illetve az ápolószemélyzet dönti el. Ez nap mint nap súlyos etikai problémákat vet fel, morálisan aláásva az egészségügyi ellátásban dolgozók döntéseit. A természetes az lenne, hogy a társadalom dönti el, milyen eszközöket és szolgáltatásokat finanszíroz, és melyeket nem. Annak, hogy az orvos mikor és milyen körülmények között fogja a társadalom által rendelkezésre bocsátott eszközöket és szolgáltatásokat egyedi esetben alkalmazni, szakmai

és orvosetikai döntésnek kell maradnia. Az orvos–beteg (és az ápoló–beteg) kapcsolatot meg kell óvni a gazdasági meggondolásoktól.”

5. A gyógyszerellátás

Magyarországon ma az egy főre fordított gyógyszerköltség nagykereskedelmi áron 120, fogyasztói áron 150 dollár, ami jóval alacsonyabb az európai adatoknál. A gyógyszerforgalmazás, -támogatás nemzeti kérdés, amibe az EU nem szól bele, csak azt szabja meg, mennyi idő alatt kell árat adni és a támogatásról döntést hozni, de ennek teljesen világos, átlátható módon kell megtörténnie.

A szolidaritás elvét meg kell tartanunk, mindenkinek meg kell kapnia azt a gyógyszert, amire szüksége van. A gyógyszer-támogatás differenciálatlanul a gyógyszerek túl széles körére terjed ki. Olyan gyógyszereket támogatunk, amiket meg tudna venni az aktív kereső, miközben a valóban költséges gyógyszerekre nem jut pénz. Válasszuk szét a gyógyszer-támogatást és a szociális támogatást, akkor talán megoldható lesz a legtöbb gondot okozó közgyógyellátás.

Elengedhetetlen feltételnek tartjuk a hazai (WHO-alaplista szerinti) gyógyszerellátás felett az állami felelősség maradéktalan érvényesítését a jövőben is, a gyógyszer-támogatásra fordított források felülvizsgálatát, és azt, hogy ennek során a társadalmilag elérhető lehető legnagyobb összeg kerüljön a költségvetésbe.

Nem támogatjuk az egységes gyógyszerárak megszüntetését, a gyógyszerek gyógyszer-táron kívüli forgalmazását, a gyógyszer-tár-létesítés szabályozásának megszüntetését és a liberalizációt, az OEP gyógyszer-tárakkal való szerződés-kötelezettségének megszüntetését, mert az a betegek esélyegyenlőségét fokozza, és az ellátás biztonságát veszélyezteti

Ellenezzük a térítésmentesség megszüntetését, mert az az egészségükben súlyosan károsodott, szociálisan nehéz helyzetben levő betegek ellátásának további romlását okozhatja.

Szorgalmazzuk a gyógyszer-támogatás rendszerébe való bekerülés felülvizsgálatát, kerüljenek meghatározásra a támogatási elvek, úgy, hogy ennek e lehető legnagyobb össztársadalmi nyeresége legyen,

A támogatás eldöntésekor mindig figyelembe kell(ene) venni az orvos-szakmai szempontokat, farmakoökonómiai szempontokat, költséghatékonysági szempontokat és egyebeket. Ám egyes esetekben maradnak etikai, szociológiai szempontok, amikor mérlegelnünk kell a betegség súlyosságát és a betegségek esélyegyenlőségét. Újra létre kell hozni az országos hatáskörű Gyógyszeralkalmazási Bizottságot.

Az egészségnek, az emberi élet minőségének fontos feltétele az élelmiszerbiztonság. A magyar emberek biztonságos élelmiszerekkel való ellátása szempontjából alapvető jelentőségű a hazai mezőgazdasági piacok védelme és ugyanígy a termelők, gazdák támogatása az EU országokban megszokott szinten. Nem fogadható el az ellenőrizetlen, sokszor külföldi származású, esetenként fertőzött,

akár visszafordíthatatlan egészségkárosodást okozó anyagokkal szennyezett élelmiszerek dömpingszerű beáramlása. Ez hosszú távon az önellátó ősi magyar mezőgazdasági kultúra tönkretételét jelentheti az egészségi kockázatokon túl.

6. Az egészségügy humánerőforrás-helyzete

Magyarországon 2004-ben az orvosok országos nyilvántartásában 41 778 orvos szerepelt, a dolgozó orvosok száma 38 241. A férfi-nő arány 48:52. Az aktív orvosok közül 60 év feletti 8353 fő, 65 év feletti 4326 fő, 70 év feletti 1859 fő. A betöltetlen orvosi álláshelyek száma 2432. Ma még nem tudhatjuk, hogy az Európai Közösségben érvényes ügyeleti szabályozás mikor és milyen formában lép valóban életbe, és ennek milyen kihatásai lesznek a szükséges orvoslétszámra. Arra sincsen hiteles becslés, hogy végzett orvosaink mekkora hányada hagyja majd el az országot, és vállal a jobb jövő reményében külföldön munkát. A 40 ezer körüli orvos évi természetes „fogyása” kb. 600 fő. Magyarországon ma a négy orvosképző karon évi átlagban 800 fő végez, ezek közül kb. 10% nem gyakorolja majd hivatását, és mintegy 600-650-re tehető a végzést követő 5-6. évben szakképesítést szerző orvosok száma. Mindebből az következik, hogy a természetes fogyást, a jóval nyugdíjkorhatár felett dolgozók kiváltását, a betöltetlen állások megszüntetését, valamint az esetleges többletigényt a jelenleginél jóval nagyobb létszámú orvosképzés képes csak kielégíteni. Pontos elemzések után kell megszabni az optimálisnak tételezhető képzési számot, hiszen a ma meghozott döntések jótékony vagy kártékony hatását legkorábban 10-12 év múlva, a szakorvosok önálló munkába állásának idején tudjuk megbecsülni. Mindehhez az orvosképző karok infrastruktúrájának, személyi és dologi ellátottságának tetemes javítása szükséges. Az orvosképzést mentesíteni kell a „bolognai ciklusok” bevezetésétől, az orvos-, fogorvos-, gyógyszerészképzés csak osztatlan, egységes szerkezetben képzelhető el. A négy orvosképző karon ma 4900 körüli a magyar hallgatók létszáma, és mintegy 2500 külföldi tanul angol vagy német nyelven. Elvben van tehát szabad képzőhely a magyar hallgatók létszámának növelésére, ugyanakkor a karok bevételi oldalán nagy veszteség keletkezne, ha tandíj helyett csupán a magyar hallgatók számára biztosított oktatási normatíva állna rendelkezésre.

Súlyos gondot okoznak az ún. „hiányszakmák”, amelyeket tovább ronthat az esetleges elvándorlás. Mélyreható elemzések után sürgősen intézkedéseket kell tenni azért, hogy 10-12 esztendő múlva a hazai egészségügyi ellátás ne lehetetlenüljön el.

Mínél hamarabb és teljes mértékben fel kell számolni a paraszolvencia mindent behálózó rendszerét, ami erkölcsstelen, törvénytelen és anakronisztikus idegen test a korszerű demokratikus közéletben. Nyilvánvaló azonban, hogy a paraszolvencia csakis akkor szüntethető meg, ha megfelelő mértékben nő az orvosok és az egészségügyben dolgozó személyzet gyógyítás révén megszerezhető, legális jövedelme.

Az egészségügyi dolgozók illetmény- és béremelésének – a rendszer működőképességének fenntartása érdekében elvárható – azonnali, arányosan ütemezett mértékéről a mindenkori költségvetésben döntést kell hozni. Szükségesnek tartjuk, hogy hosszú távú megállapodásra mielőbb sor kerüljön az életpályát befolyásoló körülményekről és a jövedelmek felzárkóztatásáról. Az orvosok jövedelme a nemzetgazdasági átlaghoz viszonyítva az Európai Közösségben 2,5–3,5-szeres, az USA-ban 3,5–5,5-szeres, Magyarországon ez az arányszám 1,3. Ezen az ötvenes évekből örökölt helyzeten nemcsak az orvosok, hanem a teljes egészségügyi személyzet esetében sürgősen változtatni kell.

Az egészségügyi szakszemélyzet utánpótlásának tervezésénél eldöntendő, hogy melyik képzési forma kapjon nagyobb hangsúlyt: a főiskolai diplomás képzés vagy az érettségit követő, ma még nem létező, kétéves felsőfokú szakirányú képzés, avagy az egyre szűkülő, ámde korábban bevált és hagyományosnak mondható szakiskolai vagy szakközépiskolai képzés.

7. Az egészségügyi „reform”

Az egészségügyi reform általános célja a hazánkhoz hasonló kulturális és gazdasági szintű EU-tagállamok egészségi, halandósági, életminőségi mutatóinak elérése, ideértve az egészségi állapot egyenlőtlenségére vonatkozó mutatókat is. (A célok végrehajtásának egyik kiemelkedően fontos eszköze egy olyan statisztikai jelzőrendszer, amely magában foglalja a népesedési, egészségi és egészségmagatartási mutatókat, és lehetővé teszi, hogy a fenti célok megvalósítása tervezhető, követhető és összehasonlítható legyen.)

Az egészségügyi reform fontos rész céljai:

- Az igazságos közteherviselés megvalósítása és a szolidaritás elv érvényesítése az egységes nemzeti kockázatközösségen alapuló egészségbiztosítás fenntartásával.
- Az egyenlő esélyű hozzáférés biztosítása a megfelelő és minőségi szolgáltatásokhoz.
- A rendszer hatékony, gazdaságos és fenntartható működésének biztosítása.
- A szolgáltatások minőségének javítása.

A fenti rész célok mindegyike egyöntetűen fontos, ezek egyike sem hagyható figyelmen kívül.

Az egészségügy, egészségbiztosítás reformja során olyan megoldáscsomagot szükséges kialakítani, amely e rész célok együttes megvalósulását, érvényesülését biztosítja.

Az Európai Szociális Charta 12. cikkelyének (amely a társadalombiztosításhoz való jogra vonatkozik) soron kívüli aláírására és ratifikálására kérjük az Országgyűlést. A törvénnyel garantált egységes kockázatközösségen és szolidaritáselven alapuló egészségügyi ellátás intézményét fenn kell tartani, és minden olyan

törekvést kritikával illetünk, amely megbontja az egységes nemzeti kockázatközösséget. Nem támogatjuk a jelenlegi, egységes állami társadalombiztosítás helyett a haszonelvű, for-profit jellegű egészségügyi ellátórendszerek létrehozását, a több, versengő üzleti egészségbiztosítón alapuló rendszer bevezetését, nyereség-érdekelt irányított betegellátást, ellátásszervezőket, területi egészségsszervezőket. Az egységes biztosítási rendszer különböző ellátási szintekre történő bontását el-lenezzük, mert alkotmányos alapelvet sért.

A legutóbbi időkben felmerült ilyen irányú elképzelések felmondják a ma-gyar szolidaritási rendszer XIX. század végén kialakult, Európa-szerte példaér-tékü gyakorlatát, és szociális-egészségügyi katasztrófához vezethetnek.

A nemzeti egészségpolitika kialakításának lehetőségéhez – a többi európai or-szághoz hasonlóan – Magyarországnak is ragaszkodnia kell.

Országosan reprezentatív felmérés alapján (Hungarostudy 2002, 12 600 fő) a megkérdezettek 68%-a maximálisan bízott a társadalombiztosítás jelenlegi ellá-tási rendszerében, 86% elégedett volt a háziorvosi ellátással, 71% a szakellátással, 68% a kórházi ellátással.

Ennek alapján állíthatjuk, hogy a népakarat az egészségügy jelenlegi ellátási és finanszírozási szerkezetében bíz, miközben elvárja ennek korszerűsítését.

Ahhoz, hogy egészségi, halandósági, életminőségi mutatóink elérjék a ha-zánkhoz hasonló gazdasági és kulturális szintű EU-tagállamokét, egészségügyi reformra van szükség. Ennek keretében meg kell valósítanunk mindazt, ami ma csak többé-kevésbé létezik, mindenekelőtt az igazságos közteherviselést. A szoli-daritási elv szellemében egységes nemzeti kockázatközösségen belül kell fejlesz-teni az egészségbiztosítást. El kell érniünk, hogy mindenki egyenlő eséllyel része-sülhessen az egészségügyi ellátásban. Ugyanakkor a közteherviselés rendjét – a társadalombiztosítási járulék fizetését – meg kell szigorítani, és az adóktól el kell különíteni. A rendszert hatékonyságának, gazdaságosságának növelésével kell fenntarthatóvá tenni, s közben javítani kell az ellátás minőségét is. A törvénnyel garantált egységes kockázatközösségen és szolidaritáselven alapuló társadalom-biztosítást nem szabad megbontani. Nem volna helyes tehát haszonelvű egész-ségügyi ellátórendszereket létrehozni, versengő egészségbiztosítókkal. Ezt az el-vet ugyancsak megtörné az irányított betegellátás megszervezése, az ellátásszer-vezők, területi egészségsszervezők vagy körzeti egészségügyi tanácsok bevonása is. Hasonló hatása volna az egységes biztosítási rendszer olyan ellátási szintekre bontásának, amelyeket az különböztetné meg, hogy ki mennyire tud vagy akar hozzájárulni az ellátás költségeihez. Nem ellenezhető viszont a szolidaritás alap-ján működő önkéntes egészségpénztárak létesítése.

A nyereségorientált magáncégek és a közvetítő beiktatásával működő egész-ségügyi ellátórendszerek fajlagos költsége mintegy 20-25%-kal magasabb, mint az állam által fenntartott rendszereké. Másrészt az ilyen kereteken belül működő ellátórendszer törvényi szabályozása nemzeti hatáskörben maradhat, és a nem-zeti egészségpolitika lehetőségéhez – a többi európai országhoz hasonlóan – Ma-gyarországnak is ragaszkodnia kell. Ha viszont ellátásszervezők vagy egyéb üz-

leti vállalkozások is részt vesznek a finanszírozásban, akkor az EU versenytörvényét kell alkalmazni az ellátórendszerre. Egyebek között a személyek, áruk, szolgáltatások, tőke szabad áramlásának elve és a biztosítási direktívák érvényesek rájuk. Így működésük hazai szabályozása lehetetlenné válik, s a nemzeti egészségpolitika lehetősége elvész.

Az alap- és járóbeteg-ellátás önkormányzati tulajdonban tartása bevált, de a praxisjog kiterjeszhető volna. Az önálló szellemi szabadfoglalkozású orvos jogállásának megteremtésével az alapellátáshoz hasonlóan a járóbeteg-ellátás is egyfajta vállalkozói formában működtethető. A társadalombiztosítás jelenlegi rendszerének átalakítása sok szakértő szerint nem halogatható tovább. Alapos elemzést igényel, hogy ez milyen elvek mentén történjen.

Az egyik változat szerint az önkormányzati tulajdonban lévő kórházakat esetleg egy egységes állami szervezetbe lehetne bevonni. Egy állami egészségügyi szolgálat előnye volna, hogy a betegek továbbutalása körüli felelősség egységes rendszerben tisztább volna, és a nagy értékű diagnosztikai és gyógyító módszerek egy kézbe adása megtakarítást jelenthet. Az ellátórendszer egyebek között azért is költséges, mert sok helyütt a jövedelmező diagnosztikus vagy gyógyító egységeket privatizációval „lefölözték”, s ez „ráfizetessé” teszi a többi tevékenységet. Elengedhetetlen az ún. funkcionális privatizáció (azaz a tevékenység alapú magánosítás) komplex kérdéskörének rendezése is. Aligha tűrhető, hogy bizonyos, a jelen gazdasági környezetben jövedelmező tevékenységet úgy „fölöz-zék le” az egészségügyi ellátás egy-egy szegmensében, hogy a megmaradó, ám mindenképpen ellátandó szükségletek eleve ráfizetések legyenek. Az egységes állami szervezet hátránya, hogy megőrzi a II. világháború utáni „államosított” jelleget, továbbá az állami költségvetési keretek és annak szabályozása „béklyót” jelent, és így gátolja a rugalmasabb működtetési formák bevezetését.

A másik módszer szerint a szociális piacgazdaság elveinek megfelelően lehetőséget teremtünk nonprofit jellegű több-biztosítós rendszer létrehozására. Ehhez szét kell választani a társadalombiztosítás állami felügyeleti (hatósági) és „szolgáltatói” („vásárlói”) funkcióit. E megoldás előnye, hogy elvben lehetőség nyílik külső források bevonására, valamint a modern, kevésbé kötött gazdasági működtetési formák (pl. közhasznú társaság stb.) megjelenítésére. További érv, hogy a biztosított egyén számára így jobban kézzelfogható saját szerepe, hozzájárulása és – betegség esetén – részesedése a kockázatközösség teremtette forrásokból, ami megfelel a szubszidiaritás elvének. Az, hogy a több biztosító „ágazati” alapon szerveződjön (mint a két világháború közötti példa mutatja), vagy esetleg megvalósítja a regionális szerveződést az egészségügyi ellátás területén, ma még nyitott kérdés.

Alapos elemzést igényel, hogy a nonprofit jellegű, szigorú korlátok között végrehajtott „privatizáció”, mely az orvosszakmai vállalkozók tulajdonosi szerepét megengedheti azzal a feltétellel, hogy a többletbevételeket „visszaforgatják” a tevékenységhez szükséges forrásokhoz, valóban élet- és működőképes-e. Kérdés, hogy a nyereség szabad felhasználása tekintetében az önkorlátozó hatások

valóban érvényesülnek-e, elégséges-e a szereplők morális tartásának és/vagy a törvényszabta akadályoknak szabályozó ereje.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a jelenlegi rendszer forráshiányos, továbbá azzal, hogy mind az átalakítás, mind az „új” rendszer fenntartása tetemes költségigényű. Felelős kormányzat tehát alapos mérlegelés után csak a források rendelkezésre állása esetén dönthet az átalakításról.

A kilencvenes évek elején nagy újítás volt az ellátás teljesítményalapú finanszírozása: a járóbeteg-ellátásban az ún. pontérték, a fekvőbeteg-ellátásban pedig az ún. homogén betegségsoportok szerinti ellátmány, amely az átlagos esetekhez átlagos költséget rendel. Kiderült azonban, hogy ez hátrányokkal jár, hiszen nehézkes például a progresszív ellátás elismertetése, és egyáltalában minden valódi szükségleté, hiszen ez a finanszírozás egy zárt kassza ismételt újrafelosztásán alapul. Megoldandó, hogy a tételes teljesítményelszámolás a valós ráfordítások figyelembevételével történjék, és időről időre valósuljon meg a díjtételek kiigazítása mind az új eljárások költségnövekedésének, mind a külső piaci hatások (pénzromlás, energiaárak stb.) beszámításával. A többletjeljesítések kifizetését a biztosító az ún. teljesítménykorlátozás révén (amely az eredeti HBCS-rendszer elveiben nem szerepelt) elvonással sújtja, akkor is, ha a többletjeljesítményre valódi igény volt. Ez utóbbi szabály súlyos alkotmányossági aggályokat is felvet, és etikailag sem tartható.

Az egészségügy igazgatási rendszerét felül kell vizsgálni.

Az egészségügy köz- és szakigazgatási rendszere alapvető megújítást igényel. Az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat megerősítése mind a humán erőforrás tekintetében, mind a működési feltételek területén sürgető és halaszthatatlan feladat. Az országos tisztifőorvos legyen az ország egészségének elsőszámú öre. Minden, az egészségügyben szükséges hatósági feladat az ő kezében összpontosuljon, és ugyanakkor ő irányítsa az egészségfejlesztési tevékenységet is az országban. Kisebb, de hatékonyabb szakmai minisztériumot; létszámában is megerősített, szakmailag felkészültebb ÁNTSZ-t kell rövid idő alatt kialakítani hazánkban. A szakmai közigazgatásban dolgozó egészségügyi szakemberek képzésének, továbbképzésének színvonalas megvalósításához államilag finanszírozott, egységes alapelveken nyugvó programokat kell indítani minden egyes orvosegyetemen.

Az egészségügy közigazgatásában, szakigazgatásában dolgozók kapjanak kiemelt figyelmet. Jövedelmük, szakmai jövőképük legyen versenyképes az egészségügy bármely területével. El kell érni, hogy a legkiválóbb szakemberek válasszák ezt a tevékenységet, hiszen eredményes munkájukon alapszik az egészségügy biztonságos, színvonalas működtetése, az egészséget meghatározó, azt veszélyeztető tényezők felismerése és kiszűrése, hazánk lakosságának egészséges jelene és jövője.

A szakmai kollégiumok ne legyenek a pártcsatározások és az „egészségiparban” érintett érdekkörök „lobbi”-harcának színterei. Minden egyes szakmai kollégium rendelkezzen háttérintézzettel, mely elvégzi a kollégium működtetéséhez

szükséges szakmai és adminisztratív tevékenységet. Ezek zömében egyetemi intézetek, klinikák vagy még működő országos intézetek legyenek, amelyek ezen tevékenységüket állami megbízásból, állami források segítségével látják el. Az állami kapcsolatuk főszereplője az országos tisztifőorvos legyen, aki saját tevékenységében is biztos támaszkodhat rájuk, és közvetítheti szakmai álláspontjukat az ágazati miniszter felé. A kollégiumok munkáját az Egészségügyi Tudományos Tanács felügyeli és irányítja.

A szakmai kamarák mind a szakmai érdekvédelemben, mind a jogszabályok előkészítésében és végrehajtásuk ellenőrzésében kapjanak szabályozott és a mai-nál hangsúlyosabb szerepet, mely ugyanakkor legyen összhangban a jogi környezettel, és ne terjeszkedjék túl azon. Az egészségügyben legyen társadalmi béke, mert az évekig tartó, kormányzati ciklusokon átnyúló programok csak így valósíthatók meg.

Abban vagyunk érdekeltek, hogy az egészségügy minden területén színvonalas gyógyító-megelőző tevékenység folyjék. Ehhez ki kell dolgozni és be kell vezetni a minőségbiztosítás egységes rendszerét, mely egyaránt tartalmazza az ÁNTSZ hatáskörébe tartozó szakmai és hatósági feladatokat, az ellátószolgálatok belső minőségügyi rendszereit és az önkéntes, szakmai akkreditáció megvalósulását is. Az ezek működtetéséhez is szükséges informatikai fejlesztések nélkül nincs sikeres minőségpolitika az egészségügyben sem, ennek tudatosulni kell mind a pénzügy-, mind a szakmapolitikában.

Az egészségügy megújításának elengedhetetlen feltétele ma már az információ- és kommunikációtechnológia tudatos, célirányos fejlesztése és széles körű alkalmazásba vétele. Hazánkban jelentős a lemaradás ezen a téren is. A megindult programok koncepcionálisan nem egységesek, sokszor nem kellően megalapozottak és kiforrottak, jogi hátterük sokszor tisztázatlan, és egyáltalán nincs kimunkálva országos elterjesztésük és fenntartható finanszírozásuk. Az intézetek a különböző fejlesztések rendszerbe állításához sem szakmai, sem pénzügyi segítséget nem kapnak.

Olyan rövid és középtávú fejlesztési koncepció kidolgozása szükséges, mely megkerülhetetlen eszközként számol a betegellátásban, a finanszírozásban, a szakmai továbbképzésben, valamint a rendszer (köz)igazgatásában, az egyes intézmények, szolgálatok vezetésében és napi üzemeltetésében az információ- és kommunikációtechnológia integrált rendszerbe állításával. El kell érni, hogy az informatikai fejlesztések eredményeképpen ne csak adatkezelés, hanem egyre fejlettebb tudásmendzsmentre alapozott megoldások kerüljenek bevezetésre a magyar egészségügy hétköznapi gyakorlatába, minden szinten és azok minden elemében, melyek jelentősen javítják a gyógyító-megelőző munka eredményességét és hatékonyságát. Az ehhez szükséges források központilag kezelve és az OEP költségvetésében is az elfogadott koncepció által meghatározott mértékben álljanak rendelkezésre, felhasználásuk legyen átlátható és kiszámítható.

Az egészségügyi informatika módszertani központját újra kell szervezni a minisztérium irányítása alatt. Itt kell kidolgozni a szakmai standardokat, a fejlesztés-

tési irányelveket és biztosítani a szakmai kollégium működéséhez szükséges adminisztratív és szakmai háttérrel.

Megengedhetetlen, hogy az egészségügyi rendszer finanszírozásában, az egyes egészségpolitikai döntések alapjául szolgáló adatgyűjtésekben a szakmai kódolások nem a kellő módszertani megalapozottsággal történnek. Az egészségügy vezetésének szervezett együttműködést kell kialakítania az orvosegyetemek informatikai intézeteivel a hazánkban alkalmazott kódrendszerek karbantartására és továbbfejlesztésére, a kódolási munka elméleti megalapozására és gyakorlati szabályozására, a kódolók képzésére és továbbképzésére, mert ezek a tevékenységek ma jobbra hiányoznak a magyar egészségügyből, és az ennek következtében kialakult rossz minőségű adatközlés megengedhetetlenül relativizálja a szakmapolitikai döntéseket és az amúgy is szűkös források hatékony felhasználását.

A forrásbővítés lehetőségei közé tartozik a közteherviselés rendjének, különös tekintettel a társadalombiztosítási járulékfizetési kötelezettségnek a megszigorítása az alkotmányos elvek szerint, illetve a járulékbeszedés átalakítása, az adóktól történő elkülönülés megteremtése a tartozások esetében is.

Az ellenőrzés, a beszámoltatás terjedjen ki arra, hogy

- milyen mértékű az önkényes kivonulás a járulékfizetési kötelezettség alól;
- milyen hatékonyságú az államapparátus működése a járulékfizetési kötelezettségek teljesülése területén. Kerüljön nyilvánosságra a legnagyobb járulékbefizetést megtagadók és a járulékmentességet megszerzők listája.

Nevesítve szerepeljen az állami költségvetés járulékalapot növelő keretösszegeiben az egészséget károsító termékek (dohány, alkohol) jövedéki adóbevételéből származó rész.

8. Az Egészséges Nemzetért Népegészségügyi Program

A Kormány a 2001–2010-re szóló Egészséges Nemzetért Népegészségügyi Programról alkotott 1066/2001. (VII. 10.) Korm. határozatával elfogadta az Egészséges Nemzetért Népegészségügyi Programot, és elrendelte a végrehajtását. Ennek lényege egyrészt az egészség megőrzését segítő életmód megismertetése és elterjesztése, másrészt az egészséghez, egészségmegőrzéshez szükséges megelőző-, szűrő- és gondozótevékenységek működtetése.

Az Egészséges Nemzetért Népegészségügyi Program 5 nemzeti célt tűz ki, melyek elérése érdekében 10 nemzeti feladatot emel ki, s ezeket 17 alprogramba sorolva fejt ki.

A Program első szakaszának prioritásai:

- az egészséges életmód elterjedésének széles körű támogatása; ezen belül:
- a testmozgás fokozása,

- az egészséges táplálkozás elősegítése és
- a dohányzás és szeszesital-fogyasztás csökkentése;
- egészséges életkezdés, egészséges gyermekkor biztosítása;
- a szűrővizsgálatok kiterjesztése;
- az esélyegyenlőség biztosítása;
- az idő előtti halálozás csökkentése.

Az öt nemzeti cél 2010-ig:

1. El kell érni, hogy a lakosság meghatározó többsége számára az egyik legfőbb emberi érték az egészség legyen. A döntéshozók mind a jogalkotásban, mind a költségvetésben kitüntetett jelentőséget tulajdonítsanak a lakosság egészsége javításának.
2. A felnövekvő generáció számára biztosítani kell az egészséges fejlődés feltételeit a fogantatástól a felnőttkorig.
3. Az egészségben eltöltött életévek számát mind a férfiaknál, mind pedig a nőknél ki kell terjeszteni.
4. A születéskor várható átlagos élettartamot férfiaknál legalább 70, nőknél legalább 78 esztendőre kell meghosszabbítani.
5. A társadalmi egyenlőtlenségeket, a születéskor várható élettartamban mutatkozó különbségeket csökkenteni kell.

A fenti nemzeti célok csak akkor teljesülhetnek, ha hosszabb távon is folytatjuk az alábbi programokat:

1. Az egészséges életre nevelés, az oktatás és tudatformálás erősítése.
2. A célzott lakossági szűrővizsgálatok bevezetésével a nagy népegészségügyi jelentőségű betegségek korai felismerése.
3. Az egészséges táplálkozás széles körű elterjesztése.
4. Az egészséges élethez szükséges mozgáskultúra fejlesztése.
5. A káros szenvedélyek (túlzott szeszesital-fogyasztás, dohányzás, drogfogyasztás) elleni küzdelem.
6. Az egészséges élethez való egyenlő esély megteremtése és megtartása.
7. A járványügyi biztonság erősítése.
8. Az élelmiszer-biztonság feltételeinek javítása – felkészülés az új kihívásokra.
9. Az egészséget támogató környezet kialakítása, a külső okok miatti halálozás visszaszorítása.
10. Az egészségügyi ellátórendszer népegészségügyi okokat is figyelembe vevő fejlesztése.

Amennyire örömteli, hogy a szocialista-liberális kormányok kifejezésre jutatták, hogy folytatni kívánják a Népegészségügyi Programot (*Egészség évtizede Johan Béla Nemzeti Programja*, 2002) (még az ellenzék szinte teljes támogatásával

országgyűlési határozat is született erről), legalább annyira szomorú, hogy az elmúlt években folyamatosan csökkentették az erre szánt költségvetési kereteket. A Program ma inkább a szavak, bejelentések területén él, mintsem valódi akciókban öltene testet az élet mindennapi helyszínein.

A kezdeti 17 alprogram 19-re bővült, és egyre nehezebb észrevenni bennük a valódi prioritásokat. Monitorrendszere nem épült ki, sok esetben még a start-pozíciók sem tisztázottak. Ez szinte lehetetlenné teszi, hogy az eredmények mérhetőek és összehasonlíthatóak legyenek. A Programot lendületbe kell hozni; ha szükséges, egyes területein új célokat kell megfogalmazni; cselekvési tervéhez biztosítani kell a megfelelő forrásokat, és ki kell építeni teljes körűen azt az informatikai rendszert, mely átláthatóvá és mérhetővé teszi a végrehajtását. A Program gazdája az országos tisztifőorvos legyen, ő feleljen az ágazaton belüli és ágazatközi összehangolásért is, és rendszeresen tájékoztassa a döntéshozókat, a szakmai és a legszélesebb nyilvánosságot az elért eredményekről.

Kapjon kiemelt figyelmet a Programban a jövő nemzedéke, a ma fiatalsága. Ha van prioritás, akkor az érezhetően itt jelenjen meg. Az iskola és a család kapjon támogatást az egészségfejlesztő programokhoz, a fiatal korban elindított akciók harmonizáljanak az otthoni és az iskolai egészségfejlesztő célokkal, lehetőségekkel. Érjünk el áttörést évek alatt a gyerekek, a serdülők egészségkultúrájában! Ennek egyik fontos, kiemelt eszköze legyen az egészségtan tantárgy bevezetése a közoktatásba, a mindennapi testnevelés, egészségfejlesztő testmozgás szervezett meghonosítása az iskolai élet keretében, valamint az ehhez szükséges infrastruktúrális feltételek megteremtése.

Az egészséges életmód váljon divattá! Induljon széles körű, folyamatos és rendszeresen megújuló kommunikációs offenzíva ennek érdekében, de ugyanakkor teremtdjenek meg ennek anyagi feltételei is a polgárok jövedelmében. Az adó- és biztosításpolitikát változtasson úgy, hogy egészségesen élni, egészségesen fogyasztani kifizetődő legyen fiatalnak és öregnek egyaránt.

A középtávon is mérhető eredmények a születéskor várható átlagos életkor javulásában csak akkor fognak jelentkezni, ha a másodlagos megelőzés az egészségpolitikában a mainál sokkal nagyobb hangsúlyt fog kapni. Ezért erősíteni kell a házi orvosok szűrési és gondozási tevékenységét főleg a szív- és érrendszeri betegségek, az azokat okozó kockázati tényezők területén. Ennek anyagi és humán feltételeit új alapokra kell helyezni, biztosítva már rövid távon is a sikeres megelőzőtevékenységet. A foglalkozás-egészségügy megelőzőtevékenységét össze kell hangolni a házi orvosok ez irányú munkájával, hiszen nagyon sok középkorú állampolgár, ki sokszor a legveszélyeztetettebb helyzetben van életmódja, anyagi körülményei okán, sokszor évekig nem is találkozik házi orvosával, még évente-kétévente részt vesz a foglalkozás-egészségügyi vizsgálatokon. Ezért azt javasoljuk, hogy a Népegészségügyi Program jelenjen meg a munkahelyeken mind az elsődleges, mind a másodlagos megelőzés területén.

Nem mehetünk el szó nélkül azon szomorú tény mellett, hogy Magyarország lelki egészsége romokban hever. A depresszió ma már népbetegség, sokan szen-

vednek függőségben, legyen szó alkoholizmusról, dohányzásról vagy az egyre gyakoribb kábítószer-élvezetről. Hiába született meg a Népegészségügyi Program évekkel ezelőtt, hiába emelte be ezeket a problémákat is célkeresztjébe, a mai napig nincs megfelelő stratégiánk ezek leküzdésére. Kiemelt feladatként kell a kérdést kezelni, mert a testi és lelki egészség egységet alkot, és egyik sem érhető el a másik nélkül. Az új stratégia alapján sokkal nagyobb támogatást kell kapniuk a mentális egészség megőrzését célzó programoknak, a másodlagos megelőzésben részt vevő szolgálatoknak, egyházi és civil szervezeteknek.

Részletek az Egészség Évtizede Johan Béla Nemzeti Programja bevezetéséből:

„Nemcsak az egyén felelős saját egészségi állapotáért, de a társadalom is felelős saját állampolgáraiért. Minden politikai tett, ami kapcsolatban van az egészséggel, koordinált akciót követel tőlünk. Nem beszélünk elég hangosan róla, de a jövedelemviszonyok, a foglalkoztatás, a képzettség, a lakásviszonyok, az ipari termelés, a mezőgazdaság, a közlekedés, az ezektől is befolyásolt környezetszennyezettség, a kriminalitás külön-külön és együttesen sokkal jobban meghatározza egészségünket, mint az eddig felsorolt tényezők együttevve. Világos előttünk, hogy a szegények, a leszakadók, az etnikai kirekesztettek, a képzetlenek tábora sokkal jobban megszenvedi életét, mint az anyagilag és szellemileg tehetősebbek. Naponta élük meg azt a stresszt, ami létfenntartásuk veszélyeztetettségéből ered. Körükben sokkal gyakoribb az alkoholizmus, a drogélvezet, a helytelen táplálkozás, a dohányzás. Gyerekeik révén sajnos újratermelik saját problémáikat. Tudatosítani kell mindannyiunkban, hogy az egészség nem csak az egészségügy ügye, sőt szerepe a megelőzésben eltörpül azon tényezők mellett, melyek az egészségi állapotot sokkal jobban meghatározzák. [...] A környezetünk erősen szennyezett, nem jut elég forrás a környezetvédő beruházásokra. Talajban, vízben, levegőben olyan kémiai, biológiai és sugáregészségügyi károsító ágensek találhatók nagy számban, melyek ellen az állampolgár saját erejéből nem képes védekezni, azt elszenvedi, és egészségével fizet érte. [...] Ha prioritásokat keresünk a prevenciósi stratégiában, akkor első helyre kell tennünk a jövedelemkülönbségek csökkentését, valamint a szociális leszakadás felszámolását, az esélyegyenlőség érvényesítését. Ezután foghatunk csak hozzá a többi teendőhöz, melyek a fent megemlítettekhez kapcsolódnak. [...] El kell érniük, hogy egy évtized alatt az egészségorientált politika átütően jelen legyen életünk minden területén. [...] Ennek eredményeképpen statisztikailag is mérhetően három évvel legyen hosszabb a születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon mindkét nem esetében.”

Csak olyan egészségügyi jövőkép lehet sikeres, mely egyszerre biztosítja a testi, a lelki és a társadalmi egészséget is, ezért az egészség megőrzését kell célul kitűzni, miközben a betegségközpontú szemlélet sem hanyagolható el az egészségügyben, mert a mai magyar beteg lakosságban ellenkezést váltana ki az új szemlélet prioritása. A kettőnek párhuzamosan kell a jelenlegi mortalitási, morbiditási helyzeten javítania. A megelőzés feltétele, hogy életvezetésünk, céljaink megvalósítása során a testi, lelki és társadalmi egyensúly is fennmaradjon, ezek

harmonikusan épüljenek egymásra.

A fenti tanulmány a Professzorok Batthyány Körének Szent István-tervéhez készült, és a testületet alkotó tudós értelmiségiek meggyőződésén alapul.

Az igazi értelmiségi ember – bármely mesterségben járatos – élethosszan tanul, és élethosszan tanít közvetlenül, közvetve és saját példáján keresztül is. Az értelmiség *professziót* úz, *professzionális*, és – ha mint mondtuk – tanít is, akkor (angolszász értelemben) *professzor*. Mindhárom szó a latin *profetior* (hitet vallok, meggyőződést hirdetek) származéka, azaz az értelmiség attribútuma a hitvallás, vagyis szilárd belső erkölcsi törvényeinek megvallása, betartása és hirdetése, akár saját személyes kárára. A közérdek egyéni érdek elé helyezése, a közjó prioritása és az egészségesen korlátozott, kölcsönös bizalom elvének tisztelete, mert társadalmi szerepe csak így teljesebben kiigazán.

Jelen korunkban mi sem idősebb, mint magunk biztatása Eötvös József soraival:

„Sorsunkban tőlünk csak egy függ: az, hogy a helyet, melyre a végzet által állítottunk, egészen betöltsük; ki másat keres, balgatag. Természetadott helyzetünkből kilépnünk nem lehet, s azon erő, mely a sors ellen küszködve haszontalan elvész, talán kellemetessé vagy legalább tűrhetővé tehetné azt, mitől szabadulnunk mégsem lehet.”

Függelék:

Az egészségügyre vonatkozó jogi háttér 2005-ben Magyarországon

Az egészségügyi ellátás alapvető feladatait az *Egészségügyi Világszervezet* (EVSZ, WHO) 1946-ban megalkotott és akkor 61, ma már több mint 170 nemzet által elfogadott *alkotmánya* foglalja össze:

- Az egészség a teljes testi, lelki és szociális jólét állapota, és nem csupán a betegség vagy rokkantság hiánya.
- Az egészség alapvető emberi jog, fajra, vallásra, politikai meggyőződésre, gazdasági vagy szociális helyzetre való tekintet nélkül.
- Az emberek egészsége alapvető a béke és biztonság eléréséhez, és függ az egyének és országok együttműködésétől.
- Az egészségvédelem és megelőzés minden ország számára érték.
- Az egyenlőtlen fejlődés a betegségek megelőzésében – különösen a járványos betegségeknél – közös veszély az országok számára.
- A gyermekek egészséges fejlődése alapvető fontosságú; a környezeti változásokhoz való harmonikus alkalmazkodás képessége elengedhetetlen a fejlődésük szempontjából.

- A mindenki számára hozzáférhető orvosi és pszichológiai ellátás kiterjesztése alapvetően fontos az egészség teljes eléréséhez.
- A lakosság egészségi állapotának javításában rendkívül fontos a felvilágosítás, a véleményalkotás és az együttműködés.
- A kormányok felelősek a nép egészségi állapotáért, amely csak megfelelő egészségügyi és szociális törvénykezéssel biztosítható.

A Magyar Köztársaság Alkotmányának néhány szakasza:

18. § A Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.
35. § (1) A Kormány (. . .)
g) meghatározza a szociális és egészségügyi ellátás állami rendszerét, és gondoskodik az ellátás anyagi fedezetéről;
54. § (2) Senkit nem lehet kínzásnak, kegyetlen, embertelen, megalázó elbánásnak vagy büntetésnek alávetni, és különösen tilos emberen a hozzájárulása nélkül orvosi vagy tudományos kísérletet végezni.
- 70/E. § (1) A Magyar Köztársaság állampolgárainak joguk van a szociális biztonsághoz; öregség, betegség, rokkantság, özvegység, árvaság és önhibájukon kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén a megélhetésükhöz szükséges ellátásra jogosultak.
- 70/D § (1) A Magyar Köztársaság területén élőknek joguk van a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez.
(2) Ezt a jogot a Magyar Köztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, a rendszeres testedzés biztosításával, valamint az épített és a természetes környezet védelmével valósítja meg.

Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény az egészséghez való jog érvényesítését és az egészségügyi ellátás legfontosabb szabályait egyaránt tartalmazza, és leszögezi, hogy a szolgáltatások zöme a kötelező egészségbiztosítás keretében történik.

Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény fő fejezetei:

- az általános részben a betegek jogait és kötelezettségeit,
a népegészségügy kérdéseit, ezen belül az egészségfejlesztés, család- és nővédelmi gondozás, ifjúság-egészségügy, sportegészségügy, környezet- és település-egészségügy, élelmezés- és táplálkozás-egészségügy, sugáregészségügy, munkaegészségügy, járványügy kérdéseit,
az egészségügyi ellátások rendszerét,
az egészségügyi szolgáltatások szakmai követelményeit,
az egészségügyi dolgozók jogait és kötelességeit,

az állam felelősségét a lakosság egészségi állapotáért,
az egészségügy szervezését és irányítását

tárgyalja. Szemelvény:

77. § (3) Minden beteget – az ellátás igénybevételének jogcímére tekintet nélkül – az ellátásában részt vevőktől elvárható gondossággal, valamint a szakmai és etikai szabályok, illetve irányelvek betartásával kell ellátni.

Az Alkotmánybíróság 2003-ban – egy adott ügy kapcsán – fontos elvi határozatot hozott az egészségügyi ellátás anyagi feltételeinek biztosításáról:

16/2003. (IV. 18.) AB határozat

1. Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy az egészségügyi szakellátási kötelezettségről, továbbá egyes egészségügyet érintő törvények módosításáról szóló 2001. évi XXXIV. törvény 3. § (2) bekezdésének alkalmazása során az Alkotmány 70/E. §-ából, valamint ezzel összefüggésben az alkotmányos tulajdonvédelemből folyó alkotmányos követelmény, hogy az állam a kötelező egészségbiztosítás körébe tartozó alanyi jogosultságok érvényesüléséhez szükséges szakellátások teljesítésének feltételeit úgy köteles biztosítani, hogy azokhoz a jogosultak akkor is hozzájussanak, ha az ehhez szükséges kiadások meghaladják az Egészségbiztosítási Alap kereteit.

Az Alkotmánybíróság egyik fontos feladata az ún. alapvető emberi jogok (ilyenek például az élethez és az emberi méltósághoz való jog, a személyes szabadsághoz való jog, a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadság joga, férfiak és nők egyenjogúsága, anyák, nők és fiatalok védelme stb.) fontossági sorrendjének megállapítása. Az élethez, a testi épséghez és az egészség helyreállításához és emberi méltósághoz való jog olyan klasszikus emberi jog, melyek minden más megelőző legnagyobb értéket képviselnek.

Meghatározók az „Európa lelkiismeretének” is nevezett Európai Szociális Charta cikkei, melyek egy részét Magyarország aláírta, illetve ratifikálta.

A módosított *Európai Szociális Chartának* (Strasbourg, 1996. május 3.) az egészségügyet hét cikke említi közvetlenül. Ezekből idézünk:

11. Mindenkinek joga van részesülni minden olyan intézkedésből, ami képessé teszi arra, hogy az elérhető legmagasabb színvonalú egészségnek örvendhessen.

Az egészség védelméhez való jog hatékony érvényesítésének biztosítása érdekében a Felek vállalják, hogy közvetlenül vagy állami, illetve magánszervezetekkel együttműködve megteszik a megfelelő intézkedéseket, amelyek egyebek között a következő célokat szolgálják:

- (1) amennyire csak lehetséges, felszámolják a rossz egészségi állapot okait;
- (2) az egészség javítása érdekében, valamint azért, hogy előmozdítsák az egyéni felelősséget az egészségügy területén, tanácsadó és oktatási létesítményeket hoznak létre;
- (3) amennyire csak lehetséges, megelőzik a ragályos, fertőző és egyéb betegségeket, valamint baleseteket.

12. Minden dolgozónak és eltartottjának joga van a társadalombiztosításhoz.

A társadalombiztosításhoz való jog hatékony gyakorlásának biztosítása érdekében a Felek vállalják, hogy:

- (1) megteremtik vagy fenntartják a társadalombiztosítás rendszerét;
- (2) a társadalombiztosítás rendszerét kielégítő szinten tartják fenn, amely legalábbis egyenlő ahhoz, ami szükséges a Európai Szociális Biztonsági Kódex ratifikálásához;
- (3) erőfeszítéseket tesznek a társadalombiztosítási rendszer fokozatosan magasabb szintre történő emelése érdekében;
- (4) lépéseket tesznek megfelelő két- és többoldalú egyezmények kötésével vagy más módon az egyezményekben lefektetett feltételektől függően annak érdekében, hogy biztosítsák
 - a) saját állampolgáraik és a többi Fél állampolgárai közötti egyenlő bánásmódot a társadalombiztosítási jogok tekintetében, beleértve a társadalombiztosítási törvényalkotásból fakadó juttatások fenntartását, tekintet nélkül arra, hogy a védett személyek hogyan mozognak a Felek területei között;
 - b) olyan eszközökkel adják meg, tartják fenn és állítják helyre a társadalombiztosításhoz való jogot, mint amilyen a biztosítás felhalmozása vagy az egyes Felek joghatósága alatt elért foglalkoztatási időszakok.

13. Mindazoknak, akik nem rendelkeznek megfelelő erőforrásokkal, joguk van a szociális és orvosi segítséghez.

A szociális és orvosi segítséghez való jog hatékony érvényesítése céljából a Felek vállalják, hogy:

- (1) biztosítják a megfelelő támogatást minden olyan személy számára, aki nem rendelkezik megfelelő erőforrásokkal, és aki nem képes ilyen erőforrásokat saját erőből vagy más forrásokból, így valamilyen társadalombiztosítási program keretében sem biztosítani, vagyis betegség esetén az állapota által megkívánt ellátást megkapja;
- (2) biztosítják, hogy az ilyen segítségben részesülő személyeknek éppen emiatt ne kelljen elszemvedni politikai vagy szociális jogaik csökkenését;

- (3) biztosítják, hogy mindenki kapja meg a megfelelő állami vagy magán-szolgáltatásokat, nevezetesen a tanácsadást és a személyes segítséget, amire szüksége lehet a saját vagy a családja nélkülözésének megelőzéséhez, megszüntetéséhez vagy enyhítéséhez;
 - (4) a jelen cikk (1), (2) és (3) bekezdéseiben említett rendelkezések alkalmazását egyelően kell alkalmazni a Felek területén valamelyik másik Fél törvényesen tartózkodó állampolgáraival szemben, összhangban az 1993. december 11-én Párizsban aláírt Szociális és orvosi ellátás európai egyezményében vállalt kötelezettségekkel.
14. Mindenkinek joga van ahhoz, hogy részesedjen a jóléti szolgáltatásokból. Annak érdekében, hogy a Felek biztosítsák a szociális jóléti szolgáltatásokhoz való jog hatékony gyakorlását, vállalják, hogy:
- (1) elősegítenek vagy biztosítanak olyan szolgáltatásokat, amelyek a szociális munka módszereinek alkalmazásával hozzájárulnak a közösség egyéneinek és csoportjainak jólétéhez és fejlődéséhez, valamint ahhoz, hogy alkalmazkodjanak a társadalmi környezethez;
 - (2) elősegítik egyének és önkéntes, valamint más szervezetek részvételét az ilyen szolgálatok létesítésében és fenntartásában.
15. A fogyatékossgal élő személyeknek joguk van a függetlenséghez, a társadalmi integrálódáshoz és a közösség életében való részvételhez. Annak érdekében, hogy a Felek biztosítsák fogyatékossgal élő személyeknek, tekintet nélkül a korukra és fogyatékossguk eredetére, illetve természetére, hogy hatékonyan gyakorolhassák a függetlenséghez, a társadalmi integrálódáshoz való jogot és azt, hogy részt vehessenek a közösség életében, vállalják különösen, hogy:
- (1) megteszik a szükséges intézkedéseket, hogy a fogyatékossgal élő személyek, ahol csak lehetséges, az általános programok keretén belül kapják meg a pályaválasztási tanácsadást, oktatást és szakmai képzést, és ahol ez nem lehetséges, biztosítsák ezt speciális magán- vagy állami testületek révén;
 - (2) minden olyan intézkedéssel előmozdítják foglalkoztatásukat, amelyek arra bátorítják a munkáltatókat, hogy a mindennapos munkakörnyezetben alkalmazzanak és tartsanak meg fogyatékossgal élő személyeket, és igazítsák a munkavégzési feltételeket szükségleteikhez, vagy pedig, ahol ez a fogyatékossg miatt nem lehetséges, rendezzenek be vagy hozzanak létre a fogyatékossg szintjének megfelelő védett foglalkoztatást. Bizonyos esetekben ezek az intézkedések speciális elhelyezést és segítő szolgáltatásokat tehetnek szükségessé;
 - (3) különösen előmozdítják teljes társadalmi integrálódásukat és a közösség életében való részvételüket olyan intézkedések segítségével, beleértve a technikai segédeszközöket is, amelyek célja leküzdeni a kom-

munikációs és mozgási korlátokat és lehetővé tenni a hozzájutást a közlekedéshez, lakáshoz, kulturális tevékenységhez és szabad időhöz.

16. A családnak mint a társadalom alapegységének joga van a megfelelő szociális, jogi és gazdasági védelemre ahhoz, hogy teljes körű fejlődését biztosítani tudja.

Annak érdekében, hogy biztosítsák a család mint a társadalom alapegységének teljes fejlődéséhez szükséges feltételeket, a Felek vállalják, hogy olyan eszközökkel mozdítják elő a család gazdasági, jogi és szociális védelmét, mint amilyenek a szociális és családi juttatások, adózási megoldások, családi lakásjuttatás, új házások támogatása és egyéb megfelelő eszközök.

17. A gyermekeknek és fiataloknak joguk van a megfelelő szociális, jogi és gazdasági védelemhez.

Annak érdekében, hogy biztosítsák a gyermekek és fiatalok jogának hatékony gyakorlását, hogy olyan környezetben növekedjenek fel, amely elősegíti személyiségük, valamint fizikai és szellemi kapacitásuk teljes kifejlődését, a Felek vállalják, hogy akár közvetlenül, akár állami és magánszervezetekkel együttműködve megteszik az összes megfelelő és szükséges intézkedést, melynek célja:

- (1a) biztosítani, hogy a gyermekek és fiatalok, figyelembe véve szüleik jogait és kötelességeit, megkapják a gondozást, segítséget, iskoláztatást és képzést, amelyre szükségük van, különösen pedig gondoskodnak olyan intézmények és szolgáltatások létesítéséről és fenntartásáról, amelyek elégségesek és megfelelnek ennek a célnak;
- (1b) védelmezik a gyermekeket és a fiatalokat az elhanyagolással, erőszakkal vagy kizsákmányolással szemben;
- (1c) az állam védelmet és különleges segílyt nyújt azon gyermekeknek és fiataloknak, akik ideiglenesen vagy véglegesen nélkülözik családjuk támogatását;
- (2) biztosítják a gyermekek és fiatalok ingyenes elemi és középfokú iskoláztatását, valamint azt, hogy rendszeresen járjanak iskolába.

Irodalom

- A National Health Program for the United States: A Physicians' Proposal. *New Eng. J. Med.*, 320: 102–108. 1989.
- A System of Health Accounts*. OECD, 2000.
- Colombo F., Tapay N.: Private Health Insurance in OECD Countries: The Benefits and Costs for Individuals and Health Systems. *OECD Health Working Paper*, No. 15. 2004.
- Cseh-Szombathy L.: Szociológia és Demográfia. *Tudománypolitika Magyarországon. II. A diszciplínák művelése*. MTA, Budapest, 2002.
- Dési I. (szerk.): *Népegészségtan*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2001.
- Devereaux, P. J., Heels-Ansdell D. et al.: Payments for care at private for-profit and private not-for-profit hospitals: a systematic review and meta-analysis. *CMAJ*, 170 (12): 1817–1824. 2004.

- Doctoer E., Oxley H.: Health-Care Systems: Lessons from the Reform Experience. *OECD Health Working Paper*, No. 9. 2003.
- Donkáné Verebes É.: A reform kényszerében. *Kórház*, 11: 45–48. 2004.
- Egészség és család: a számolatlan nemzeti vagyon. Miniszterelnöki Hivatal Stratégiai Elemző Központ, Budapest, 2001.
- Az Egészség Évtizedének Johan Béla Nemzeti Programja. Budapest, 2002. november 27.
- Egészségügy Magyarországon. *Magyarország az ezredfordulón*. MTA, Budapest, 2001.
- Egészséges Nemzetért Népegészségügyi Program 2001–2010. Egészségügyi Minisztérium, Budapest, 2001.
- Egészségügyi Statisztikai Évkönyv 2003. KSH, Budapest, 2004.
- Ferencz A.: Egészségügyi ellátásunk problémái az orvostika szemszögéből. *Ezredforduló*, 1999/1: 14–17.
- Figueras J., McKee M., Cain J., Lessof S.: *Learning from experience*. World Health Organization, 2004.
- Freeman R., Everett L.: Hogyan tette tönkre a Wall Street „részvényes értéke” Amerika kórházi rendszerét? *Executive Intelligence Review*, Vol. 27. 2000. ápr. 7.
- Gaál P.: *Health Care Systems in Transition*. Hungary. WHO, 2004.
- Géher P., Jávor A., Kerpel-Fronius S., Szollár L.: A polgár és egészsége. *Magyar Polgári Együttműködés Konferencia*, Budapest, 2004. www.mpee.hu
- Health at Glance. *OECD Indicators*. OECD, 2003.
- Health Care Systems in Transition. Hungary. *European Observatory on Health Care Systems*. 1999.
- Himmelstein D. U., Woolhandler S.: National Health Insurance or Incremental Reform: Aim High, or at Our Feet? *American Journal of Public Health*, 93: 102105. 2003.
- Időskorúak Magyarországon. KSH, Budapest, 2004.
- II. János Pál: Egy sebészeti kongresszus résztvevőihöz, 1987. február 19., *Insegnamenti*, X/1, 374. 2. pont. 1987.
- Józan P.: Fordulat a halandóságban és az életkilátásokban, epidemiológiai korszakváltás Magyarországon? *Orvosi Hetilap*, 144: 451–460. 2003.
- Józan P.: Csökkenő szív-, érrendszeri halandóság, javuló életkilátások Magyarországon. *Magyar Epidemiológia*, 1: 31–48. 2004.
- Kamarás F.: Demográfiai kihívások a harmadik évezred küszöbén. *Magyar Epidemiológia*, 1: 13–30. 2004.
- Liberal Benefits, Conservative Spending. *J. Am. Med. Ass.*, Vol. 265, 2549–2554. 1991.
- Magyarország lakosságának egészségi állapota. *Okok, befolyásoló tényezők*. Országos Tisztifőorvosi Hivatal, Budapest, 1999.
- Magyarország 2003. KSH, Budapest, 2004.
- Magyarország. Egészségügyi Minisztérium, 2005.
- Naszlady A.: Gondolatok a Szent István-terv 6.3 fejezetéhez. Kézirat.
- Naszlady A.: Az egészségügy lecsupaszított csontváza. *Magyar Nemzet*, 2005. febr. 7.
- Nemes A.: Feladatok az egészségügy politikai felkarolására. Összeállítás a Szent István-terv 6. fejezetéhez. Kézirat.
- Nemzeti Egészségügyi Kerekasztal határozatai. 2000–2005. www.mok.hu
- Népegészségügyi Gyorsjelentés 2003. Orsz. Epidemiológiai Központ, Budapest.
- Népmozgalom. 2004. január–december. KSH, Budapest, 2005. 04. 28.
- Orosz É., Holló I.: Hospitals in Hungary: The story of stalled reforms. *Eurohealth*, 7: 3. 2001.
- Országos Lakossági Egészségfelmérés 2003. Orsz. Epidemiológiai Központ, Budapest.
- Our Healthier Nation. *A Contract for Health*. The Stationary Office, UK, 1998.
- Összefoglaló a világ lakosságának egészségéről. *The World Health Report 2003. Shaping the Future* kiadvány alapján. Orsz. Epidemiológiai Központ, Budapest, 2004.
- Proposal of the Physicians' Working Group for Single-Payer National Health Insurance. www.physiciansproposal.org/embargoed/angell.html
- Robinson J. C.: Reinvention of Health Insurance in the Consumer Era. *JAMA*, 291: 1880–1886. 2004.
- 15+10 Rómától Athénig. Statisztikai elemzés. KSH, Budapest 2004.
- Szollár L. (szerk.): *Üzenet a társadalomnak az öregedésről*. Soros Alapítvány, Budapest, 2000.
- Vizi E. Sz.: Orvostudomány. *Tudománypolitika Magyarországon II. A diszciplínák művelése*. MTA, Buda-

- pest, 2001. 30.
- Vukovich Gy.: A magyar népesség 2000 után. *Ezredforduló*, 1999/1: 9–13.
- Woolhandler S., Himmelstein D. U.: Costs of Health Care Administration in the United States and Canada. *New Eng. J. Med.*, 349: 768–775. 2003.
- Woolhandler S., Himmelstein D. U.: The high costs of for-profit care. *JAMC*, 170 (12): 1814–1815. 2004.
- The World Health Report 2004*. World Health Organization, Geneva.

A rendszerváltás és a politikai váltógazdaság demográfiai hatásai¹

Szakolczai György

1. Bevezetés

A magyar népesedés alakulását és ennek megfelelően a népesedési kérdések vizsgálatát a legutóbbi évtizedekben, sőt a legutóbbi években is öt alapvető és hosszú távú irányzat határozta meg:

- a születési arányszám csökkenése,
- a házasságkötések számának csökkenése,
- a terhességmegszakítások számának korábbi növekedése, majd az utóbbi időben bekövetkezett csökkenése,
- a várható életkor növekedése,
- valamint a társadalom előregedése és ennek messzemenő gazdasági hatásai.

Itt csak az ezekkel a kérdésekkel és ezeknek az alapvető tényezőknek a népesedés alakulására gyakorolt hatásával foglalkozó legújabb irodalomra utalhatunk. A legfontosabb kérdés természetesen a termékenység alakulása. A magyar termékenység hosszabb távú, az 1880-as évekre is visszatekintő alakulásával Szukicsné (2000) foglalkozott, nagy súllyal elemezve a termékenység 1990 utáni változását, nagymértékű csökkenését. Ezeket a kiemelkedő fontosságú 1990-es éveket és az ezredforduló idejét tárgyalja Kamarás (2001), részletesen bemutatva a családalapítás és gyermekvállalás szociológiai meghatározóit és demográfiai mutatószámait. Ennek az időszaknak az eseményeit elsősorban a rendszerváltás és

¹Ez a cikk szerkesztői módosításoktól eltekintve megegyezik a *Demográfia* XLVIII/2–3. (2005) számának 254–279. oldalán megjelent hasonló című cikkel. Köszönjük a *Demográfia* szerkesztőségének, hogy a közléshez hozzájárult.

a transzformációs recesszió határozták meg. Ezzel az alapvető változással és ennek a gyermekvállalásra gyakorolt hatásaival Spéder (2003a,2003b) foglalkozik. A termékenység és a népesedés alakulása nagymértékben függ a családpolitikai intézkedésektől. Az 1980 utáni magyar és kelet-közép-európai családpolitikai intézkedéseket és ezek feltehető hatásait Tárkányi (2003b) mutatja be, s egy másik munkájában (Tárkányi 2003a) kiterjesztette ezt az összehasonlítást egyes nyugat-európai országokra is. Ennek a legutóbbi másfél évtizednek az eseményei egészen másként alakultak, mint ahogy ezt korábban feltételezni lehetett. A korábbi feltételezéseket, amelyeknek az 1990 után idő tényeivel való összehasonlítása érdekes következtetésekre vezethet, a KSH Népeségtudományi Intézet egy terjedelmes jelentése (*A népesedés és a népesedéspolitika a hosszú távú tervezés összefoglaló dokumentumaiban, 1968–1985*) tekinti át a legjobban.

A fent leírt alapvető hosszú távú irányzatokat – a halálozás kivételével – a társadalom hagyományos értékrendjének és magatartásmódjának megingása és megváltozása, valamint a racionális döntéshozatal súlyának növekedése váltotta ki. Magyarazatuk ezért nagyrészt szociológiai tényezőkben keresendő. Hogy csak a legutóbbi irodalomra utaljunk, mert a teljes irodalom áttekintése lehetetlen, a gyermekvállalás motívumainak magyarazatával a legutóbbi időben Borchardt és Stöbel-Richter (2004), a (nem) házasság motívumaival és összefüggéseivel pedig Bukodi (2004) foglalkozott. A terhességmegszakításoknak a jogi szabályozással való összefüggése különösképpen nyilvánvaló, ezt Balogh Hajnalka (2000) tárgyalta, a terhességmegszakítások hazai alakulásáról viszont Kamarás (2000), nemzetközi irányzatairól pedig Tárkányi (2000) számolt be. A társadalom előregedésének messzemenő, a jóléti állam fenntartásának lehetőségeit és jövőjét is befolyásoló következményei vannak, ezzel a kérdéssel legutóbb Mellár (2003) foglalkozott.

Ezeket a hosszú távú irányzatokat ideológiai és a politikai áramlatok is befolyásolják. Sokan rámutattak erre, legutóbb Tárkányi (2000, 29.) azt írta: „világszerte megfigyelhető, hogy – a női emancipáció ügyének támogatásával összekapcsolva – inkább a baloldali pártok támogatták az abortusz minél szélesebb körű jogi lehetőségét, míg a jobboldali pártok elleneztek azt”, de ennek a kérdésnek önálló irodalmáról nem tudunk.

Mindeddig csak a hosszú távú irányzatokról volt szó, felvetődik azonban az a kérdés, hogy van-e hatásuk a demográfiai mutatószámokra a rövidebb távon megmutatkozó gazdasági és politikai változásoknak, sőt akár a közhangulatnak vagy társadalmi-magatartásbeli divatoknak. Ez e tanulmány témája.

A gazdasági helyzet rövid távú változásai és a népesedés közti kapcsolat nyilvánvalónak látszik. Egy gazdasági válságnak vagy a tőzsdei árfolyamok összeomlásának szükségképpen megvan a hatása az öngyilkosságok számának alakulására. Hasonló hatásai vannak a munkanélküliségnek is. Valószínűtlen, hogy a tartós és kimélyült munkanélküliség ne növelje az öngyilkosságok, és ne csökkenesse a házasságok és a születések számát vagy akár a várható élettartamot, és így ne befolyásolja a népmozgalmi mutatószámokat. Jogosan feltételezhető en-

nek fordítottja kedvező körülmények között: az elhalasztott házasságok megkötése és a korábban nem vállalt gyermekek vállalása, ha ugyan mindegy van még lehetőség, mihelyt rendeződik a gazdasági helyzet, ha nő a nemzeti jövedelem és a foglalkoztatás, és optimista lesz a közhangulat. Az ezzel foglalkozó kiterjedt történeti demográfiai irodalom idézésére itt nincs lehetőség, az 1990 utáni transzformációs válság ilyen jellegű hatásait viszont részletesen tárgyalja a fent megadott irodalom.

Teljes joggal vetődik fel a kérdés, hogy nincs-e hasonló kapcsolat a népesedési mutatószámok és a rövidebb távú társadalmi-politikai változások között. Nem vitatható, hogy a több gyermek vállalása, a házasságnak az együttéléssel és főként a rendezetlen párkapcsolattal szembeni preferálása és az abortusz elutasítása konzervatív felfogás és magatartásmód, az ezzel ellentétes pedig inkább szocialista vagy liberális. Joggal vetődik tehát fel a kérdés, hogy a politikai mérleg egyik vagy másik irányba való átbillenése nem befolyásolja-e olyan mértékben az általános magatartásmódot, hogy ez még a demográfiai mutatószámokban is észlelhető. Ezen túlmenően még az a kérdés is felvethető, hogy nem hat-e ugyan-ezekre a mutatószámokra akár a társadalom egészére vagy csak egy nagyobb részére kiterjedő általános optimizmus vagy pesszimizmus.

A most leírtak szerint mind a gazdasági, mind pedig az ideológiai, társadalmi és politikai megfontolások az optimizmus és a pesszimizmus ellentétpárjához vezetnek át. Nem látszik-e eleve nyilvánvalónak, hogy az optimista közhangulat – legyen ennek eredete gazdasági, társadalmi vagy politikai – kedvez a házasságnak és a gyermekvállalásnak, és talán még a terhességmegszakítások számát is csökkenti, a pesszimista közhangulat pedig talán a házasság és a gyermekvállalás elutasítására vagy elhalasztására, és ennek megfelelően alkalmasint az abortuszok számának növekedésére is vezet. Vajon nem lehetnek-e hatásai az optimizmusnak, az optimizmus és a pesszimizmus gazdasági, társadalmi és politikai okok által kiváltott hirtelen hullámainak is, még akkor is, ha az ilyen indítékokat igencsak nehéz vagy akár lehetetlen számszerűsíteni?

Ez azt jelenti, hogy az optimizmus, tehát maga a pusztá remény, vagy a pesszimizmus, tehát maga a pusztá reménytelenség is valóságformáló erő lehet. Itt egy alapvető fontosságú közgazdasági fogalomra és összefüggésre, a várakozások, az expektációk szerepére is utalnunk kell. Bizonyított tény, hogy ha a gazdasági szereplők a gazdaság fellendülését, a tőzsdeindex javulását várják, vagy ellenkezőleg: visszaesést vagy romlást – a javulás, illetve romlás már pusztán a várakozások hatására is bekövetkezik. Ez is alátámasztja, hogy pusztán a kedvező politikai változás reményének, kivált, ha az megalapozott, tényleges és mérhető demográfiai hatása is lehet, sőt – amint ezt látni fogjuk – a számok szerint a legutóbbi évtizedek magyar valóságában ténylegesen volt is, még ha ennek egyértelmű és egzakt bizonyítása nehéz vagy akár lehetetlen is.

Ezek a kérdések azok, amelyek a sorok íróját, aki nem demográfus, de ehhez hasonló okok miatt egyszer már tett kirándulást a demográfia területére (SzaKolczai 1976), arra indították, hogy megkísérelje ezeknek az összefüggéseknek a

megvizsgálását. A továbbiakban először azt elemezzük, hogy hatott-e a rendszerváltás, majd pedig hogy hatottak-e a rendszerváltást követő politikai váltógazdaság eseményei az élveszületések, a házasságkötések és a terhességmegszakítások alakulására. Már most újólág hangsúlyozni kell, hogy ezek az összefüggések az alapvető, hosszú távú irányzatokhoz képest csak másodlagosak lehetnek, és egyzakt, egyértelmű bizonyításuk nehézséget okoz, vagy akár lehetetlen is.

2. A rendszerváltás demográfiai hatásai

2.1. Az élveszületések

Hogy a nagyobb politikai események és így a rendszerváltás számszerűen is kimutatható módon hathatnak a demográfiai mutatószámok alakulására, arra az hívta fel figyelmünket, hogy a születések száma 1990-ben és 1991-ben megnőtt. Az 1990. és 1991. évi születések esetében a gyermekvállalásra vonatkozó döntéseket – amennyiben és amilyen mértékben racionális választásról volt szó – 1989-ben és 1990-ben kellett meghozni. Ezeket az éveket olyan mértékben a rendszerváltás határozta meg Magyarországon, hogy a két esemény közti összefüggés feltételezése elkerülhetetlen. Mi sem természetesebb, mint annak feltételezése, hogy ha megnőtt a születések száma, akkor ez a rendszerváltással járó általános optimizmusnak lehetett a következménye, a későbbi csökkenés pedig annak, hogy nyilvánvalóvá váltak az ezzel járó súlyos gazdasági problémák, és ennek folytán ez az optimizmus megtört, vagy akár pesszimizmusba váltott át. Ezt az is megerősíti, hogy ekkor nem került sor a gyermekvállalást befolyásoló népesedéspolitikai intézkedésekre, tehát egyszerűen nincs más ok, amelynek a születésszám ekkori megnövekedése betudható lenne. Ezért tudtunkkal a születésszám ekkori megnövekedésének ezzel a magyarázatával a demográfusok – talán kivétel nélkül – egyetértének.

Az összefüggések meglétének és az elsődleges feltevés realitásának tisztázása végett mutassuk be ezeket a számokat. Az 1. táblázat az élveszületések számának alakulását és az egyes évek születésszámai közötti különbségeket mutatja be az ennek a cikknek a keretében vizsgált egész időszakra, tehát az 1980 és 2005 közti huszonhat évre.

A számok szerint a születésszám folyamatos és nagymértékű csökkenése négy esetben állt meg vagy váltott át növekedésbe: az előző bekezdésben leírtak figyelembevételével 1985-ben, 1990–91-ben, 2000-ben és végül 2004 utolsó és 2005 első hónapjaiban. Az első három növekedési szakasz lezárult, az utolsó még folyamatban van. Itt csak az első két szakasszal foglalkozunk, a továbbiakkal pedig a következő fejezetben.

Az 1985. és 1990–91. évi növekedési szakaszokat a születésszám korábbinál sokkal kisebb mértékű csökkenése, gyakorlatilag stagnálása köti össze. Ennek általánosan elfogadott magyarázata a gyed bevezetése 1985 elején. Ez a magyarázat

1. táblázat. Az élveszületések száma és az előző évvel szembeni változások 1980–2004

Év	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Adat	148 673	142 890	133 559	127 258	125 359	130 200	128 204
Évi változás	—	-5 783	-9 331	-6 301	-1 899	4 841	-1 996
Év	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Adat	125 840	124 296	123 304	125 679	127 207	121 724	117 033
Évi változás	-2 364	-1 544	-992	2 375	1 528	-5 483	-4 691
Év	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Adat	115 598	112 054	105 272	100 350	97 301	94 645	97 597
Évi változás	-1 435	-3 544	-6 782	-4 922	-3 049	-2 656	2 952
Év	2001	2002	2003	2004	2003 ^a	2004 ^a	2005 ^{a,b}
Adat	97 047	96 804	94 647	95 137	38 297	37 932	39 444
Évi változás	-550	-243	-2 157	490	—	-365	1 512

Forrás: KSH

^aAz első öthavi adat

^bElőzetes, részben becsült adat

racionalis, és semmiképpen sem utasítható el, hogy a gyed bevezetése 1985-ben megnövelte, ezután pedig gyakorlatilag szinten tartotta a születések számát. Van azonban alap annak feltételezésére is, hogy már az 1985. évi növekedésnek és az ez utáni csekély csökkenésnek vagy szinte stagnálásnak is volt politikai motivált-sága, mintegy a rendszerváltás előszele. Ennek a feltevésnek az alátámasztására tekintsük tehát most át az 1983 végi, 1984. évi és az 1985 eleji legfontosabb politi-kai eseményeket. A történeti kronológia (*Magyar történeti kronológia* 1994) alapján a következőket célszerű kiemelni, szó szerinti idézetben.

1983. év folyamán: [...] A nemzeti jövedelem nem nő, az ipari termelés 1%-kal emelkedik, a mezőgazdasági termelés 3%-kal csökken, az építőipar teljesít-ménye 2%-kal csökken, a belföldi fogyasztás 2%-kal csökken, az egy lakosra jutó reáljövedelem nem változik. [...] Magyarország teljes külkereskedelmi forgalmának 36%-a a fejlett tőkés országokkal bonyolódik. [...]

1984. február 2–4. Először látogat Magyarországra brit miniszterelnök Margaret Thatcher személyében.

február 9. Meghal J. Andropov, a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkára, a Leg-felsőbb Tanács Elnökségének elnöke.

február 13–14. Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára vezeté-sével küldöttség utazik J. Andropov temetésére. – A 73 éves Konsztantyin Csernyenko lesz a Szovjetunió Kommunista Pártjának új főtitkára.

április 17–20. Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter Magyarországon tartózkodik. – A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tanácskozása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól.

április 19–20. A Varsói Szerződés Tagállamai Külügyminisztereinek Bizottsága ülésezik Budapesten. Szerződést javasol a NATO-tagállamoknak a katonai erő alkalmazásáról való kölcsönös lemondásról és a békés kapcsolatok fenntartásáról.

november 6. Elsőprő fölényel ismét R. Reagan választják az Egyesült Államok elnökévé.

1985. március 10. Meghal K. Csernyenko, a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára.

március 11. Mihail Gorbacsov a Szovjetunió Kommunista Pártja új főtitkára.

március 25–28. A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa. Középpontban a gazdasági problémák. Feladat a fizetőképesség további megőrzése, a legszélesebb értelemben vett reformpolitika folytatása. Szokatlanul kritikus hangú hozzászólások.

Ezek az események, amelyeket az idősebb olvasók sem tudnak fejből ilyen pontossággal felidézni, és amelyeket a fiatalabbak netán meg sem éltek, egyértelműen mutatják a szovjet rendszer és ennek magyarországi függvénye közeledő összeomlásának félreismerhetetlen jeleit. Azt a feltevést, hogy a magyar társadalom optimista közhangulattal és ennek folytán a születésszám 1985. évi megnövekedésével reagált erre a változásra, nem lehet eleve elutasítani. 1989–90 ugyanakkor annyira összefonódik a rendszerváltással, hogy a konkrét események idézése fölösleges. Az, hogy a magyar társadalom ez esetben még inkább optimista közhangulattal reagált az eseményekre, és hogy ennek hatása még a születésszám alakulásában is megmutatkozott, még kevésbé lehet eleve elutasítani, különösen akkor, ha a rendszerváltásnak a születésszám alakulására gyakorolt pozitív hatását gyakorlatilag senki sem tagadja.

Amennyiben a társadalom nem reagált volna a születésszám növekedésével mindkét fenti politikai változásra, a politika és a születésszám alakulását két egymástól független esemény véletlen egybeesésének lehetne minősíteni. 1985 és 1990–91 együttesen viszont, még ha matematikai statisztikai jellegű bizonyító erővel nem rendelkezik is, alátámasztja a születésszám változásának politikai motiváltságát. Ez természetesen nem ellentétes azzal, hogy a születésszám alakulását 1985-ben és az ezt követő években a gyed bevezetése is befolyásolta. Az látszik a legvalószínűbbnek, hogy ebben az időben ez a két hatás együtt érvényesült, és erősítette egymást.

A demográfiai események azonban nem értékelhetők megfelelőképpen csupán a nyers mutatószámok, tehát ez esetben a születések abszolút száma alapján, mert a születések száma nyilvánvalóan függ a szülőképes korban lévő női népesség számától. Már csak ezért is, továbbá a különböző női korcsoportok eltérő magatartása miatt is meg kell tehát vizsgálnunk az ezer megfelelő korú nőre jutó

éveszülések alakulását is. A számokat a 2. táblázat közli.

2. táblázat. Az ezer nőre jutó éveszülések száma korcsoportonként és a teljes termékenységi arányszám (TTA) 1980–2004

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49	TTA
1980	68,0	158,6	100,0	40,9	13,7	1,5	57,6	1,92
1981	62,4	155,9	100,6	40,6	12,8	1,5	55,7	1,88
1982	58,3	149,5	95,6	38,5	12,3	1,4	52,2	1,78
1983	53,3	145,4	94,2	37,6	12,0	1,3	49,8	1,73
1984	52,1	146,1	94,6	39,1	12,1	1,3	49,0	1,73
1985	51,5	152,5	102,9	43,0	13,6	1,4	50,9	1,83
1986	48,8	148,3	107,1	43,9	14,5	1,4	50,1	1,83
1987	47,1	145,4	107,1	44,3	14,7	1,5	49,2	1,81
1988	44,1	143,5	109,5	43,5	14,7	1,5	48,5	1,79
1989	40,8	141,8	110,7	43,9	15,3	1,6	47,9	1,78
1990	39,5	147,2	115,4	46,9	16,4	1,6	49,4	1,84
1991	38,1	146,1	117,4	49,7	16,8	1,8	49,7	1,86
1992	35,6	136,3	113,5	48,0	16,5	1,7	47,3	1,77
1993	34,0	123,2	112,3	48,1	16,1	1,9	45,3	1,69
1994	33,6	113,9	110,3	50,2	17,2	2,0	44,7	1,64
1995	31,4	103,9	108,6	49,8	16,9	1,9	43,3	1,57
1996	29,5	92,6	100,0	48,9	16,9	1,8	40,7	1,46
1997	27,6	83,7	95,5	48,3	17,1	1,8	38,9	1,38
1998	26,1	77,1	93,4	49,8	17,0	1,6	38,0	1,33
1999	24,0	72,4	90,4	51,1	17,5	1,6	37,2	1,29
2000	24,4	69,9	93,1	55,3	19,8	1,7	38,7	1,33
2001	21,8	65,0	92,7	58,1	21,1	1,8	38,1	1,31
2002	21,3	60,7	92,5	60,1	22,2	1,9	38,3	1,31
2003	20,6	56,4	88,8	62,0	23,3	1,8	37,8	1,28
2004	20,7	51,8	88,5	66,2	25,2	2,0	38,4	1,28

Forrás: KSH

Ezek a számok két irányzat együttes érvényesülésére, szuperonálódására utalnak, és megerősítik az eddigi következtetéseket. Az egyik irányzat a születési arányszám meredek csökkenése a legfiatalabb évjáratokban és a – csökkent mértékű – gyermekvállalásnak a későbbi évekbe való áttolódása, a másik pedig a születésszámok 1985. évi és 1990–91. évi növekedése.

A 15–19 éves korcsoportban a csökkenési tendencia olyannyira domináns, hogy a születési arányszám csökkenése még 1984-ben és 1985-ben is folytatódott, bár mind a korábbinál, mind a későbbinél kisebb mértékben. Az összes többi korcsoportban a születési arányszám minimuma 1983-ban volt, és ezt növekedés követte, amely a 20–24 évesek esetében 1985-ig, a 25–29 évesek esetében 1991-ig és a 30–49 évesek mindhárom korcsoportja esetében pedig 1994-ig tartott. Itt tehát

3. táblázat. Az ezer nőre jutó élveszületések változása korcsoportonként és a teljes termékenységi arányszám változása (TTA) 1980–1991

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49	TTA ^a
1980–82	-9,7	-9,1	-4,4	-2,4	-1,4	-0,1	-5,4	-0,14
1983–85	-1,8	7,1	8,7	5,4	1,6	0,1	1,1	0,10
1986–88	-4,7	-4,8	2,4	-0,4	0,2	0,1	-1,6	-0,04
1989–91	-2,7	4,3	6,7	5,8	1,5	0,2	1,8	0,08

Forrás: 2. táblázat

olyan hosszabb távú tendenciákról van szó, amelyek már átvezetnek a tanulmány második részében tárgyalandó kérdésekhez.

A 15–49 éves nők összevont arányszámaiban határozottan megmutatkozik az 1985. évi és az 1990–91. évi – a környezethez képest – kiemelkedően magas érték. Különösen jól mutatja ezeket a változásokat a teljes termékenységi arányszám alakulása. Ennek értéke az 1982–83. évi 1,73-ról 1985–86-ban 1,83-ra nőtt, majd az 1989. évi 1,78-ról 1990–91-ben 1,84-re, illetve 1,86-ra. Ennek a két – politikailag motiváltak látszó – időszaknak az adatai tehát kiemelkednek környezetükből.

Az eddigiek alapján nem indokolatlan az 1980–91 közé eső 12 évnek négy szakaszra: pesszimista, majd optimista, ismét pesszimista, majd ismét optimista évekre való felosztása, még ha ez a felosztás nem nélkülözi is az önkényesség bizonyos mértékét. A számokat a 3. táblázat mutatja be.

Az általános következtetéseinket ebben az esetben is az utolsó oszlop, a teljes termékenységi arányszámok változása mutatja a legjobban. Ez az arányszám 1980-ról 1982-re, a pesszimizmus éveiben 14 ponttal romlott. 1983 és 1985 között, az optimizmus éveiben 10 ponttal javult, 1986-ról 1988-ra, a mérsékelt pesszimizmus és feltételes optimizmus éveiben már csak 4 ponttal romlott, majd 1989-től 1991-ig, az újbóli optimizmus éveiben 8 ponttal javult. Ez az összehasonlítás megerősíti az 1985. évi kiemelkedő érték legalább részbeni politikai motiváltságát, és nyilván nem ellentétes a gyed bevezetésének kedvező hatásával.

Ugyanezt mutatja az utolsó előtti oszlop, az ezer 15–49 éves nőre együttesen jutó élveszületések arányának változása is. Az első időszakban meredek csökkenés, a másodikban növekedés, a harmadikban a korábbinál sokkal mérsékeltebb csökkenés, és a negyedikben ismét növekedés. A számértékek: -5,4, +1,1, -1,6 és +1,8. Ugyanígy alakulnak az értékek valamennyi korcsoportban. A második és a negyedik szakaszban pozitív értékeket találunk valamennyi 20 év fölötti korcsoport esetében. Csak a legfiatalabbknál folyamatos a csökkenés, nyilvánvaló okokból, de ez itt is mérséklődik a két optimista, a második és negyedik szakaszban. Ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ez az összefüggés matematikai statisztikai értelemben nem bizonyított és nem is bizonyítható, de az összes szempont megfelelő figyelembevételével nem megalapozatlan.

2.2. A házasságkötések

A házasságkötések számát és az egymást követő évek közti eltéréseket a 4. táblázat mutatja be, amelynek szerkezete azonos az 1. táblázatával.

4. táblázat. A házasságkötések száma és az előző évvel szembeni változások 1980–2004

Év	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Adat	80 331	77 131	75 550	75 969	74 951	73 238	72 434
Évi vált.	—	-3 200	-1 581	419	-1 018	-1 713	-804
Év	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Adat	66 082	65 907	66 949	66 405	61 198	57 005	54 099
Évi vált.	-6 352	-175	1 042	-544	-5 207	-4 193	-2 906
Év	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Adat	54 114	53 463	48 930	46 905	44 915	45 465	48 110
Évi vált.	15	-651	-4 533	-2 025	-1 990	550	2 645
Év	2001	2002	2003	2004	2003 ^a	2004 ^a	2005 ^{a,b}
Adat	43 583	46 008	45 398	43 791	15 174	14 280	13 964
Évi vált.	-4 527	2 425	-610	-1 607	—	-894	-316

Forrás: KSH

^aAz első öthavi adat

^bElőzetes, részben becsült adat

A házasságkötések esetében maguk az eredeti értékek kevésbé egyértelműen utalnak az 1985, illetve az 1990 körüli évek eltérő jellegére, és ezért itt csak a standardizált értékekből vonhatunk le következtetéseket. Ezeket az 5. táblázat közli.

A táblázatból egyértelműen látható, hogy az eseményeket két alapvető irányzat határozza meg. Az egyik a házasságkötések számának általános csökkenése, a másik pedig a házasságkötésnek – már amennyiben erre egyáltalán sor kerül – a későbbi életkorba való tolodása. Ennek megfelelően a 19 éves és ennél fiatalabb nők házasságkötési arányszáma 1980-ról 2003-ra, tehát 24 év alatt a kiinduló érték egytizede alá, a 20–24 éves korú nők házasságkötési arányszáma pedig ugyanezekben az években a kiinduló érték egy hatoda alá esett vissza. A visszaesés az ennél idősebb korban is határozottan megmutatkozik, de sokkal kisebb mértékű. Itt tehát a politikai változások, illetve a rendszerváltás esetleges hatása az eredeti értékek alapján nem, hanem csak ennél finomabb eszközökkel mutatható ki.

Az elemzés céljára megfelelőnek látszik a születési arányszámok esetében alkalmazott eljárás, tehát az 1980–1991. évi értékek négy szakaszra bontása. Az így meghatározott számokat a 6. táblázat tartalmazza.

A számok, ha a születéseknél sokkal kevésbé határozott módon is, de megalapozni látszanak azt a következtetést, hogy a házasságkötéssel kapcsolatos ma-

5. táblázat. Ezer nem házas nőre jutó házasságkötések száma korcsoportonként 1980–2004

Év	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	-X	Össz.
1980	95,0	241,7	151,7	80,3	44,6	23,6	8,6	1,4	51,1
1981	89,3	238,4	148,1	77,3	42,6	22,7	8,3	1,3	48,5
1982	83,9	236,1	144,0	76,9	43,9	23,3	8,8	1,5	46,9
1983	81,2	242,0	145,2	77,1	42,1	23,0	8,5	1,3	46,4
1984	78,2	238,6	140,5	73,8	42,6	22,5	8,4	1,3	45,0
1985	74,7	229,4	138,1	71,9	40,8	22,2	7,6	1,3	43,3
1986	72,9	219,6	133,6	71,1	40,4	21,3	7,6	1,2	42,1
1987	60,3	203,8	120,8	59,8	34,6	19,9	6,9	1,1	37,8
1988	56,0	195,9	116,9	61,1	34,1	19,2	6,6	1,1	37,0
1989	55,1	192,7	116,2	56,0	33,4	17,9	5,9	0,9	36,8
1990	50,9	184,9	107,8	52,7	31,2	16,9	5,9	0,9	35,9
1991	44,0	162,6	97,2	47,1	27,0	15,3	5,5	0,8	32,3
1992	39,2	140,3	91,8	43,3	23,4	14,0	5,1	0,7	29,3
1993	35,1	123,9	88,0	39,6	21,1	12,8	4,9	0,7	27,2
1994	32,0	109,8	89,3	42,4	24,1	14,1	5,4	0,7	26,7
1995	27,3	101,3	88,9	41,1	22,1	13,5	5,7	0,7	25,8
1996	22,9	84,7	80,4	38,3	21,1	12,0	4,8	0,6	23,3
1997	18,8	73,6	78,5	38,8	19,9	12,4	5,3	0,7	21,9
1998	15,5	66,9	75,2	37,6	19,6	11,2	4,7	0,4	20,7
1999	14,0	62,4	74,4	40,7	21,7	11,4	4,6	0,5	20,6
2000	12,3	61,2	80,2	47,0	23,3	11,2	4,6	0,5	21,5
2001	9,3	48,6	74,0	45,8	25,1	11,3	4,8	0,5	18,9
2002	8,3	47,3	78,3	49,2	25,1	11,6	5,1	0,5	19,7
2003	6,9	42,7	77,4	49,8	24,1	11,5	5,1	0,4	19,2
2004	5,9	37,7	73,2	48,4	23,9	11,5	5,2	0,5	18,2

Forrás: KSH

6. táblázat. Az ezer nem házas nőre jutó házasságkötések számának változása korcsoportonként 1980–1991

Év	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–X	Össz.
80–82	-11,1	-5,6	-7,7	-3,4	-0,7	-0,3	0,2	0,1	-4,2
83–85	-6,5	-12,6	-7,1	-5,2	-1,3	-0,8	0,8	0,0	-3,1
86–88	-16,9	-23,7	-16,7	-10,0	-6,3	-2,1	-1,0	-0,1	-5,1
89–91	-11,1	-30,1	-19,0	-8,9	-6,4	-2,6	-0,4	-0,1	-4,5

Forrás: 5. táblázat

gatartásban is felismerhető a politikai motiváltság. A csökkenés mindvégig egyértelműen megmutatkozik, de a csökkenés, amint ezt a 6. táblázat utolsó oszlopának számai mutatják, kevésbé hangsúlyozott az előző pontban optimistának minősített 1983–1985. és 1989–91. évi időszakokban. A csökkenés először 4,2 pontról 3,1 pontra, majd 5,1 pontról 4,5 pontra mérséklődik. Ez a különbség nem nagy, de mégsem elhanyagolható. A korcsoportok szerint részletezett mutatószámok alakulásában már nem mutatható ki szabályszerűség. Ennek ellenére és az itt leírtak alapján van ténybeli alapja annak a feltevésnek, hogy az optimista időszakokban a házassági arányszám csökkenése legalábbis mérséklődött, tehát hogy a politikai motivációnak itt is volt, vagy legalábbis lehetett szerepe.

Ez az eredmény bizonyos mértékig megerősíteni látszik a születésszám 1985 körüli alakulásának legalább részbeni politikai motiváltságát. Ha a helyzet alakulása az élveszületések és a házasságkötések esetében párhuzamos, és a házasságkötések esetében nincs olyan tényező, mint a gyed bevezetése, akkor ez közvetett módon azt támasztja alá, hogy a politikai motiváltság a születések esetében és 1985 környezetében is érvényesült. Matematikai értelemben vett egzakt bizonyításról természetesen nem lehet szó, de ilyen egzakt bizonyíték a gyed joggal feltételezett kedvező hatása esetében sincs.

2.3. A terhességmegszakítások

Itt is, akárcsak a korábbiakban, először a terhességmegszakítások tényszámait mutatjuk be. Ezeket a számokat a 7. táblázat közli.

A terhességmegszakítások száma 1985–1986-ban is és 1990–1992-ben is csökkent, és ebből első megközelítésként arra következtethetnénk, hogy a politikai motiváltság a korábbiakban tárgyalthoz hasonlóan e téren is érvényesült. Az összefüggést kétségessé teszi azonban az, hogy más években, mindenekelőtt 1993-ban, sokkal nagyobb mértékben csökkent a terhességmegszakítások száma, tehát a csökkenés éve nem azonosak az előbbieken optimista beállítottságúnak minősített évekkel. Azonnal át kell tehát térnünk standardizált adatok vizsgálatára, és ezeket a 8. táblázat mutatja be.

Az adatokból egyértelműen látható, hogy itt több irányzat együttes hatása érvényesül, továbbá hogy az általános tendencia éppen a vizsgált időszak közepén, tehát a rendszerváltás idején megfordult. Addig a terhességmegszakítások száma – a legelső néhány évtől eltekintve – minden korcsoportban, de leginkább a legfiatalabbaknál nőtt, és nőtt az ezer nőre jutó teljes abortuszarányszám is, ezután pedig minden korcsoportban és eléggé hasonló mértékben, de határozottan és gyorsan csökkent, és csökkent a teljes abortuszarányszám is. Ez a csökkenés mindazonáltal nem valami politikai motivációnak, hanem a korszerű fogamzásgátló eszközök nagyobb hozzáférhetőségének és szélesebb körű alkalmazásának volt a következménye. Ez a változás annyira dominálja az általános képet, hogy a rendszerváltás idejére más irányzat hatása nem mutatható ki, és ezért ennek a kérdésnek az elemzését itt nem is folytathatjuk.

7. táblázat. A terhességmegszakítások száma és az előző évvel szembeni változások 1980–2005

Év	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Adat	80 882	78 421	78.682	78 599	82 191	81 970	83 586
Évi változás	—	-2 461	261	-84	3 592	-221	-1 616
Év	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Adat	84 587	87 106	90 508	90 394	89 931	87 065	75 250
Évi változás	1 001	2 519	3 402	-114	-463	-2 866	-11 807
Év	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Adat	74 491	76 957	76 600	74 564	68 971	65 981	59 249
Évi változás	-767	2 466	-357	-2 036	-5 593	-2 990	-6 732
Év	2001	2002	2003	2004	2003 ^a	2004 ^a	2005 ^{a,b}
Adat	56 404	56 075	53 789	52 539	23 722	23 006	20 206
Évi változás	-2 845	-329	-2 286	-1250	—	-716	-2800

Forrás: KSH

^aAz első öthavi adat^bElőzetes, részben becsült adat

Noha ennek a cikknek ez nem tárgya, röviden vissza kell térnünk a már említett Magzatvédelmi törvény hatásaira. Amint a 8. táblázat 1993. évi sorából látható, az 1000 nőre számított abortuszarányszám – nyilván ennek a törvénynek a hatására – 1992-ről 1993-ra 1205,4-ről 1040,1-re csökkent, ami lényeges változás. A változás súlyát fokozza, hogy az 1992-t megelőző évek arányszámai lényegében véve az 1992. évi arányszámnak felelnek meg, az 1993 utáni évek arányszámai pedig az 1993. évinek. Emellett valamennyi korcsoportban csökkent a terhességmegszakítások száma 1992 és 1993 között, ami a törvény hatásának általános jellegére utal. Ezt követően nagyobb csökkenés csak 1998-ban következett be, ami viszont e cikk 2. részének a tárgya.

Térjünk át most a rendszerváltás utáni politikai váltogazdaság demográfiai hatásainak elemzésére.

3. A politikai váltogazdaság demográfiai hatásai

3.1. Az élveszületések

Az 1. táblázat szerint 1996-ban meredeken csökkent, 2000-ben pedig – hosszú idő óta először – megnőtt a születések száma. Ezt követően a születések száma 2001-

8. táblázat. Az ezer nőre jutó terhességmegszakítások száma korcsoportonként 1980–2004

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–X	15–X	TAA ^a
1980	25,7	38,5	44,1	44,7	37,4	11,1	31,4	1063,8
1981	25,5	39,2	42,5	43,4	36,4	9,9	30,6	1034,2
1982	25,5	39,8	42,7	42,9	37,7	9,8	30,8	1041,9
1983	25,3	40,5	41,6	43,4	38,2	10,1	30,8	1045,3
1984	27,3	43,6	43,1	45,5	38,9	10,7	32,2	1098,5
1985	26,6	43,2	43,4	44,4	40,6	10,9	32,1	1098,8
1986	26,6	44,0	45,2	45,1	41,6	10,9	32,7	1121,5
1987	25,7	45,0	46,5	46,4	41,2	11,3	33,1	1137,7
1988	26,1	47,1	49,9	46,9	42,9	11,4	34,1	1178,3
1989	30,0	49,1	52,6	48,3	40,7	12,4	35,2	1227,7
1990	30,2	51,2	53,9	50,2	41,1	11,9	35,6	1251,8
1991	32,2	53,9	54,8	49,4	39,8	9,5	35,2	1245,8
1992	32,7	54,7	52,0	48,1	36,1	8,8	33,9	1205,4
1993	30,5	47,2	44,5	40,6	30,8	7,2	29,2	1040,1
1994	31,1	47,1	45,0	40,0	29,3	6,9	28,9	1031,6
1995	31,4	47,9	47,6	41,7	30,1	7,0	29,8	1063,3
1996	29,6	46,6	48,5	43,3	30,6	6,9	29,6	1062,0
1997	28,9	45,7	47,3	41,7	30,3	6,5	28,9	1034,4
1998	27,0	42,1	43,9	39,1	27,5	5,9	26,9	957,9
1999	25,5	40,7	41,8	37,4	27,6	5,3	25,8	918,8
2000	21,7	37,4	37,2	33,5	24,3	4,6	23,2	824,5
2001	19,7	34,7	35,5	32,6	23,7	4,5	22,2	775,2
2002	19,9	34,4	35,2	32,3	24,1	4,3	22,2	772,5
2003	19,5	32,5	32,9	31,2	24,0	4,2	21,5	742,8
2004	19,2	32,2	32,7	29,8	23,2	4,4	21,2	729,6

Forrás: KSH

^aTeljes abortuszarányszám 1000 nőre

ben és 2002-ben kissé csökkent, de gyakorlatilag változatlan volt, 2003-ban pedig ismét visszaesett, majdnem pontosan az 1999. évi szintre. 2004 utolsó néhány és 2005 első öt hónapjában a születések száma újra nőtt. Két növekedési időszak van tehát a most vizsgált időben, a politikai váltógazdaság idején, és lehetőség szerint meg kell megtalálnunk ezek magyarázatát.

Az 1996. évi meredek visszaesés, a 2000. évi növekedés és az azt követő stagnálás szokványos magyarázata a családtámogatási rendszer változása. 1995-ben, a Bokros-csomag keretében megszüntették a gyedet, és csökkentették a családtámogatási rendszer más elemeinek reálértékét is, a kormányváltás után viszont a gyedet helyreállították, és a családtámogatási rendszer más elemeinek reálértékét is növelték. Ez tehát a születésszám 1996. évi csökkenésének és 2000. évi növekedésének szokványos és akár önmagában véve is kielégítő magyarázata.

Noha ez a magyarázat helytálló és vitathatatlan, nem zárja ki azt a feltétele-

9. táblázat. Az ezer nőre korcsoportonként jutó élveszületések számának és a teljes termékenységi arányszámnak (TTA) a változása 1990–2004

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49	TTA
90–94	-5,9	-33,3	-5,1	3,3	0,8	0,4	-4,7	-0,20
94–98	-5,3	-36,8	-16,9	-0,4	-0,2	-0,4	-6,7	-0,31
98–02	-4,8	-16,4	-0,9	10,3	5,2	0,3	0,3	-0,02
02–04	-0,6	-8,9	-4,0	6,1	3,0	0,1	0,1	-0,03

Forrás: 2. táblázat

zést, hogy a konzervatívabb politikai kurzus – önmagában véve, szelleme folytán, konkrét intézkedések nélkül is – a születések számának növelésére, a szocialista-liberális kurzus pedig a születések számának csökkenésére vezet, mégpedig azért, mert a konzervatív értékrendhez vitathatatlanul közelebb áll a születések nagyobb száma. Ennek a feltevésnek az elemzése céljából folyamodjunk ismét a 2.1. pontban alkalmazott módszer egy kissé módosított változatához, és osszuk fel az 1990–2002. évi értékeket a politikai váltógazdaságnak megfelelően három négy-négy éves szakaszra, hozzátevé ehhez a legutóbbi két éves szakaszt is. Az így meghatározott számokat a 9. táblázat mutatja be.

Az ebből a táblából levonható következtetések már nem tekinthetők véletlenszerűnek és megalapozatlannak, és nagyon is elgondolkoztatók. Foglalkozunk először a teljes termékenységi arányszám változásával. Ez az 1990 és 1994 közti időszakban, amelynek jellege bizonyítlanul konzervatívnak minősíthető, 20 ponttal csökkent, ami négy év alatt igen nagy mértékű csökkenés, és ami nyilván a rendszerváltást követő gazdasági visszaesésnek és bizonytalanságoknak a következménye. Az ezt követő szocialista-liberális kormány négy éve alatt a teljes termékenységi arányszám 31 pontot csökkent, ami négy év alatt döbbenetes mértékű változás. Az ezt követő, határozottan konzervatív szelleműnek minősíthető éra négy éve alatt a csökkenés 2 pont volt, ami az előző időszak értékének egy tizenötöde. Az utolsó két év alatti csökkenés 3 pont volt, vagyis több mint az ezt megelőző négy év alatt összesen.

Itt természetesen nem lehet elkülöníteni a tényleges családpolitikai intézkedések hatását a kormányok feltételezett szellemének hatásától. A szocialista-liberális kormány idejére esett a Bokros-csomag, a gyed megszüntetése és a családtámogatási rendszer más elemei reálértékének csökkentése, a konzervatív kormány idejére pedig a gyed helyreállítása és a családtámogatási rendszer más elemei reálértékének növelése. Az, hogy mi a konkrét intézkedéseknek és mi a kormányok feltételezett szellemének hatása, meg nem mondható. Ez azonban – legalábbis ebben az esetben – talán nem is alapvető fontosságú, a kormányok intézkedései ugyanis szorosan következnek szellemükből. Nincs az a konzervatív többségű parlament, amellyel a gyed megszüntetését el lehetett volna fogadtatni, legyen bármekkora a költségvetés hiánya, és több mint magától értetődő,

hogy az új konzervatív többségű parlament gyakorlatilag azonnal visszaállította a gyedet. Ennek figyelembevételével a politikai váltógazdaságnak a születések számára gyakorolt hatása egyértelmű. Emellett azt, hogy itt nem csupán a családpolitikai intézkedéseknek, hanem a társadalmi és politikai közhangulatnak is lehetett szerepe, az is alátámasztja, hogy – amint ezt azonnal látni fogjuk – nemcsak a születések, hanem a házasságok és abortuszok számában is voltak a politikai rendszerváltás szakaszainak megfelelő változások, márpedig ez utóbbiakat közvetlenül befolyásoló családpolitikai intézkedések nem voltak.

Ugyanilyen, sőt akár még határozottabb következtetésekre juthatunk az ezer 15–49 éves korú nőre jutó élveszületések számának változása alapján. A 9. táblázat utolsó előtti oszlopának adatai szerint ennek a mutatószámnak a csökkenése a két első kormány idején 4,7, illetve 6,7 pont volt, a harmadik kormány idején ezt 0,3 pontos *növekedés* váltotta fel, mely növekedés ezután is folytatódott. Figyelemre méltó, hogy ez a kedvező változás minden korcsoportban külön-külön is megmutatkozik. Visszalapozva a 2. táblázathoz láthatjuk, hogy a születési arányszámok a 25–29 éves korcsoportban 1991-ig, az ennél idősebb három korcsoportban pedig 1994-ig nőttek, és csak ezt követően – tehát az utóbbi három esetben a második kormány idején – kezdtek újra csökkenni. Ezt a csökkenést a harmadik kormány időszakában a 30 éven fölülieknél újra növekedés váltotta fel, ami a 30–34 éveseknél különösen hangsúlyos volt. Ugyanakkor a 20–24 éves korcsoportban az arányszám csökkenése 36,8 pontról 16,4 pontra mérséklődött, ami nagy változás, a 25–29 éves korcsoportban pedig 16,9-ről 0,9 pontra, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy az arányszám csökkenése megszűnt. Tehát a kedvező változás általános és minden korcsoportra kiterjedő jelenség volt.

Hátravan azonban a 2004 utolsó és 2005 első hónapjaiban bekövetkezett születésszám-növekedés magyarázata. A 9. táblázat utolsó sorának adatai szerint ennek az az oka, hogy az ezer 30 évesnél idősebb nőre jutó élveszületések száma 2003–2004-ben tovább nőtt. Azok a 30 éven felüli nők, akik legalább egy gyereket akarnak, ennek vállalását későbbre már nem halaszthatják, és ez a tendencia olyan erős, hogy – minden más tényezőtől függetlenül – a születések számának növekedésére vezet.

Ennek a jelenségnek a súlyát tovább növeli az ezekben a korcsoportokba tartozó nők számának alakulása. Ezt a 10. táblázat adatai mutatják meg.

A számokból egyértelműen látható, hogy a 30–34 és 35–39 éves korcsoportokba tartozó nők száma az utóbbi évek során meredeken nőtt, mert most jutottak ebbe a korba a legnépesebb évfázatok. Két tényező együttes hatása érvényesül tehát: egyrészt a születések későbbi időpontba való tolódása és ekkor a későbbre már nem halasztható gyermekvállalás, másrészt pedig az ez által a tendencia által érintett 30–34 és 35–39 éves korcsoportba tartozó nők számának növekedése. Ez a törekvés és ez a létszámváltozás független minden politikai irányzattól és ideológiai megfontolástól, hiszen hatása már az előző kormány idején is megmutatkozott: ez idézte elő a születésszámok a legutóbbi hónapok, most már közel egy év alatti megnövekedését.

10. táblázat. A női népesség korcsoportok szerint 1995–2005. január 1-jén

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	15–49
1995	417 326	372 640	330 923	305 251	382 046	773 046	2 581 232
1996	395 251	394 795	340 767	299 111	357 708	796 093	2 583 275
1997	376 135	412 087	347 533	298 727	336 636	812 266	2 583 384
1998	355 452	424 129	351 085	307 898	321 824	809 490	2 569 878
1999	336 564	429 547	353 535	319 428	310 952	800 609	2 550 635
2000	320 092	416 657	371 905	329 856	303 328	788 329	2 530 167
2001	327 262	395 864	385 527	345 986	305 703	788 717	2 549 059
2002	321 611	381 401	401 824	352 609	305 330	771 128	2 533 903
2003	316 852	364 323	413 333	354 986	314 267	750 476	2 514 237
2004	313 686	349 429	421 713	355 413	325 815	724 522	2 490 578
2005	310 598	336 821	414 201	370 697	336 735	691 264	2 460 316

Forrás: KSH

3.2. A házasságkötések

Célszerű ebben az esetben is ugyanazt a módszert követni, mint az élveszületések esetében. Az ugyanarra a négy időszakra bontott változásokat a 11. táblázat mutatja be.

11. táblázat. Az ezer nem házas nőre jutó házasságkötések korcsoportonkénti számának változása 1990–2004

Év	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–X	Össz.
90–94	-18,9	-75,1	-18,5	-10,3	-7,1	-2,8	-0,5	-0,2	-9,2
94–98	-16,5	-42,9	-14,1	-4,8	-4,5	2,9	-0,7	-0,3	-6,0
98–02	-7,2	-19,6	3,1	11,6	5,5	0,4	0,4	0,1	-1,0
02–04	-2,4	-9,6	-5,1	-0,8	-1,4	-0,1	0,1	0,0	-1,5

Forrás: 5. táblázat

Az itt kapott kép lényegében véve megfelel annak, amit az élveszületések esetében kaptunk. A házasságkötések száma a táblázat utolsó oszlopa szerint az első kormány idején 9,2, a második kormány esetén pedig 6,0 ponttal csökkent, a harmadik kormány idején ez a csökkenés egy pontra mérséklődött, vagyis szinte megállt, a negyedik kormány első két évében viszont újra felgyorsult, mert a két év alatti csökkenés (1,5 pont) több, mint az előző négy év alatti 1,0 pontos csökkenés. A konzervatív kormányzat hatása tehát a házasságkötések tekintetében is nagyon határozottan megmutatkozik.

Ez esetben is figyelemre méltók a korcsoportok szerinti eredmények. A harmadik kormány idején a korábbi csökkenést az összes 25 évesnél idősebb korcsoport esetében növekedés váltotta fel, ami nagyon pozitív eredmény. A 25 évesnél fiatalabb korcsoportok házasságkötési arányszámának csökkenése ugyanakkor az előző kormány idején tapasztalt mértéknek a fele alá csökkent. Ha figyelembe vesszük, hogy a 25 évnél és főként a 20-nál fiatalabb nők házassági arányszámának csökkenése nemcsak hogy elkerülhetetlen, hanem voltaképpen kívánatos – az ilyen korú lányok tanuljanak, és ne házasodjanak –, akkor akár azt is mondhatjuk, hogy a házasságkötések aránya a harmadik kormány idején már nem csökkent, hanem azokban a korcsoportokban, ahol a házasságkötés igazán kívánatos, határozottan nőtt. A negyedik kormány idején viszont a csökkenés valamennyi korcsoportban megmutatkozott, eltekintve az 50 éven felüliektől, ahol azonban a kis esetszám miatt a tizedszázalékos értékeknek nincs jelentőségük. Mindezeknek a kérdéseknek az alaposabb vizsgálata megkívánná a későbbre halasztott házasságok számának vizsgálatát is, de erre itt nincs lehetőség.

Az eredmény jelentőségét fokozza, hogy a rendszerváltás idejére vonatkozóan csak nagyon halovány és bizonytalan kapcsolatot lehetett kimutatni a feltételezhető politikai jellegű indítékok és a házasságkötések száma között. Ez esetben viszont a különbségek nagymértékűek, és a konzervatívabb politikai klíma szám-szerűsíthető hatása aligha vitatható

3.3. A terhességmegszakítások

Itt is célszerű ugyanazt a módszer alkalmazni, mint az előző két esetben. Az adatokat a 12. táblázat mutatja be.

Vizsgáljuk meg először a legfontosabb összefoglaló mutatószám, az ezer nőre számított teljes abortuszarányszám változását. A 8. táblázatra visszalapozva láthatjuk, hogy ez a mutatószám csúcstértékét, 1251,8-at 1990-ben érte el, és ezután gyorsan csökkent, 2003. évi értéke 742,8. Ez örvendetesen nagy csökkenés.

A csökkenés üteme azonban távolról sem egyenletes. Mértéke a 12. táblázat utolsó oszlopa szerint a négy vizsgált időszakban 220,2, 73,7, 185,4 és 42,9 pont.

12. táblázat. Az ezer nőre jutó terhességmegszakítások számának változása korcsoportonként és együtt (TAA) 1990–2004

Év	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–X	15–X	TAA
90–94	0,9	-4,1	-8,9	-10,2	-11,8	-5,0	-6,7	220,2
94–98	-4,1	-5,0	-1,1	-0,9	-1,8	-1,0	-2,0	73,7
98–02	-7,1	-7,7	-8,7	-6,8	-3,4	-1,6	-4,7	185,4
02–04	-0,7	-2,2	-2,5	-2,5	-0,9	0,1	-1,0	42,9

Forrás: 8. táblázat

Az első kormány ideje alatti gyors csökkenés nyilván az előbb már tárgyalt oknak, a modern fogamzásgátló eszközök elterjedésének következménye. A második kormány idejében a csökkenés mértéke a korábbi harmadára esett vissza. A harmadik kormány idején majdnem elérte az első kormány ideje alatti mértéket, ami tiszteletre méltó, mert ekkor már nem érvényesülhetett olyan nagy mértékben és annyira közvetlenül a modern fogamzásgátló eszközök elterjedésének hatása, mint közvetlenül a rendszerváltás után. Végül az utolsó két év adata arra utal, hogy a csökkenés mértéke a negyedik kormány alatt ismét kisebb lesz. Mindez félreérthetetlenül mutatja, hogy a helyzet javulása a konzervatívabb szellemű kormány idejében kiemelkedően gyors volt.

A korcsoportok szerinti értékek vizsgálata azt mutatja, hogy a javulás ez esetben is általános, azaz megmutatkozik valamennyi korcsoportban. Kiváltképpen markáns javulás tapasztalható az ebben az időben a reprodukció szempontjából dominánssá váló 25–35 év közötti korcsoportokban, ahol a második kormány alatti 1 pontos nagyságrendű csökkenést 9, illetve 7 pontos nagyságrendű csökkenés váltotta fel. Ez nyilván összefügg a születési arányszámnak az ezekben a korcsoportokban és ebben az időben megmutatkozó kedvező változásával (2.1. pont).

A születések számának alakulásán kívül ez az egyetlen pont, ahol az események alakulását családpolitikai intézkedések is befolyásolhatták, ugyanis 1993. január 1-jével lépett hatályba a Magzatvédelmi törvény. A számok szerint az első kormány idején bekövetkezett csökkenést nagyrészt ez okozhatta, mert a 8. táblázatra visszalapozva láthatjuk, hogy a teljes abortuszarányszám csökkenése 1993-ban kiemelkedő mértékű, 65,3 pont volt. Ez a nagymértékű csökkenés valamennyi korcsoportban, külön-külön is megmutatkozott, ami a törvény hatásának általános jellegére utal. Ennek a változásnak a súlyát fokozza, hogy az 1992-t megelőző évek arányszámai lényegében véve az 1992. évi arányszámnak felelnek meg, az 1993 utáni évek arányszámai pedig az 1993. évinek. Ezt meghaladó mértékű csökkenésre csak 2000-ben került sor.

E pont befejezéseként emlékeztetnünk kell arra, hogy a rendszerváltás idejére vonatkozóan semmiféle kapcsolatot sem tudtunk kimutatni a politika és a terhességmegszakítások számának csökkenése között, hacsak az 1990-nel megnyílt lehetőségeket nem tekintjük politikai jellegű indítéknak, ami azonban nem lenne helyes. Ez tovább növeli a Magzatvédelmi törvény feltehető hatásának, valamint a harmadik kormány alatt e téren elért eredményeknek a súlyát.

3.4. A szavazók életkor és nem szerinti megoszlása

A 2.1–2.3. pontokban közölt és a harmadik kormány idejében elért eredményeket eddig ennek a kormánynak a konzervatívabb szellemével és politikájával magyaráztuk. Ez nem teljesen felel meg a bevezetésben leírtaknak, amikor azt fejtettük ki, hogy a demográfiai mutatószámok alakulását az általános jellegű optimista vagy pesszimista közhangulat határozhatja meg. Közhangulatról ebben a 2. rész-

ben eddig még szó sem esett. A feltevést, hogy a harmadik kormány megalakulását általánosan tekinthető optimista közhangulat kísérte, cáfolni látszik, hogy 1998-ban a nemzet megosztott, sőt erősen megosztott volt, és ma is az. Ezért a választások ilyen vagy olyan kimenetele a társadalom egyik felének öröm ugyan, de a másik felének bánat. A most következő számok elemzéséből mégis arra fogunk jutni, hogy az 1998. évi választások kimenetele által keltett közhangulat kedvezően hathatott a demográfiai mutatószámok alakulására. Ezt a választási eredményt ugyanis azok tekintették kedvezőnek, akiknek magatartásától a születésszám függ: a fiatalok és főként a fiatal nők. Ezeket a következtetéseket a Medián és a TÁRKI adatai alapozzák meg.

Az egyes pártok szavazóinak életkor szerint megoszlását a Medián 13. táblázatban bemutatott összevont adatai mutatják be. Ez a felmérés az 1998. évi választásokat megelőző másfél nap alatt készült a szavazási szándékokra vonatkozóan és 3000 fős minta alapján. Az eredmény nagyon jól közelítette a tényleges listás eredményt, és ezért feltétlenül alkalmas az idetartozó következtetések levonására.

13. táblázat. A szavazók megoszlása életkor szerint az 1998. évi országgyűlési választásokon (%)

	18–29	30–39	40–49	50–59	>60	Együtt
FKGP	14	14	14	17	16	15
Fidesz	42	33	30	28	17	30
KDNP	1	2	2	3	9	4
MDF	4	2	5	4	5	4
MIÉP	5	3	3	4	2	3
MSZP	23	28	32	32	38	31
SZDSZ	6	13	10	5	6	8
Egyéb	5	5	4	7	7	5
Összesen	100	100	100	100	100	100

Forrás: Medián

Az adatok szerint a választások két fő szereplője közül a Fidesz támogatottsága a 30 éven aluliak körében csaknem kétszer akkora volt, mint az MSZP-é, és támogatottsága nagyobb volt, ha fokozottan csökkenő mértékben is, a 40 és az 50 éven aluliak körében. Az MSZP támogatottsága az 50 és különösképpen a 60 éven túliak között volt nagyobb, és az utóbbi esetben több mint kétszeresen haladta meg a Fideszét. A házasodás és a gyermekvállalás azonban elsősorban a fiatalok dolga és lehetősége, és ezért nem lehetetlen, sőt még csak nem is meglepő, hogy a fiatalok, akik ezt a politikai változást kedvezőnek ítélték meg, erre a házasságkötések és születések számának növelésével reagáltak.

Ugyanezt a következtetést támasztják alá a 14. táblázatban bemutatott, a Medián által közölt, összevont adatok, amelyek a szavazatok nem szerinti megoszlását közlik.

14. táblázat. A szavazók megoszlása nem szerint az 1998. évi országgyűlési választásokon (%)

	Férfi	Nő	Együtt
FKGP	18	12	15
Fidesz	29	31	30
KDNP	2	5	4
MDF	4	4	4
MIÉP	3	4	3
MSZP	31	31	31
SZDSZ	8	8	8
Egyéb	5	5	5
Összesen	100	100	100

Forrás: Medián

Az adatok szerint a Fidesz támogatottsága a nők körében valamivel nagyobb, mint a férfiak körében, az MSZP támogatottsága viszont a nők és férfiak körében azonos. A gyermek vállalására vonatkozó elhatározás az esetek nagy többségében az érintett férfi és nő közös döntése ugyan, de azért mégis feltehető, hogy ennek a döntésnek a meghozatalában a nő szerepe valamivel nagyobb. A gyermeket vállaló egyedül élő nők esetében – márpedig ezek aránya növekvő – a nők szerepe különösen nagy. A házasság iránti vonzalom mindig is erősebb volt a nőkben, mint a férfiakban, az abortusz elfogadása vagy elutasítása terén pedig a nő szerepe szükségképpen nagyobb. Tehát hogy a nők többségükben a Fideszt preferálták, azt a megállapítást támasztja alá, hogy egy kedvezőnek tekintett politikai változás hangulati okok – tehát optimizmus – folytán kedvezően hathatott a demográfiai mutatószámok alakulására.

A TÁRKI az 1998. évi választásokat megelőzően nagymintás, tizenötezer fős vizsgálatot végzett a választási preferenciák feltérképezésére. A felvétel a választást megelőző három napon, 1998. május 6–8-án készült, és a nagyobb minta az eredmények háromdimenziós ábrázolását is lehetővé teszi. A TÁRKI megkülönböztetve közölte emellett a teljes népességen és a biztos szavazókön belüli arányokat. A terjedelem korlátai miatt itt csak a biztos szavazók számaival foglalkozunk. A 15. táblázatban tehát a biztos szavazók százalékos megoszlását közöljük nem és életkor szerint. Az itt szereplő életkor-kategóriák megegyeznek azokkal, amelyeket a Medián alkalmaz.

Az eredmények félreérthetetlenül mutatják, hogy a Fideszt preferálók között a férfiak és nők közti különbség a fiatalabbak között sokkal hangsúlyozottabb,

15. táblázat. A biztos szavazók megoszlása nem és életkor szerint az 1998. évi országgyűlési választásokon (%)

		18-29	30-39	40-49	50-59	>60	Együtt
FKGP	Férfi	12,8	15,6	17,2	21,2	20,7	17,4
	Nő	8,0	8,7	8,8	11,3	12,4	10,0
	Összesen	10,5	12,0	13,0	16,0	16,1	13,6
Fidesz	Férfi	43,5	35,4	27,0	19,7	18,5	28,9
	Nő	50,2	42,3	33,3	27,4	20,4	33,4
	Összesen	46,6	38,9	30,2	23,8	19,6	31,1
KDNP	Férfi	0,6	0,3	0,7	1,4	3,6	1,4
	Nő	1,9	1,3	2,0	2,7	5,6	3,0
	Összesen	1,2	0,8	1,4	2,1	4,7	2,2
MDF	Férfi	2,0	2,2	2,0	2,5	2,8	2,3
	Nő	2,6	2,0	2,2	3,5	3,8	2,9
	Összesen	2,3	2,1	2,1	3,0	3,4	2,6
MIÉP	Férfi	5,5	5,5	5,4	2,9	2,6	4,4
	Nő	3,0	3,4	3,4	2,2	3,2	3,1
	Összesen	4,4	4,4	4,4	2,5	2,9	3,7
MSZP	Férfi	25,2	29,0	32,1	38,4	40,1	32,9
	Nő	21,3	29,1	34,6	39,5	44,1	34,7
	Összesen	23,4	29,0	33,3	39,0	42,3	33,9
Munkásp.	Férfi	1,3	1,5	4,7	6,1	4,7	3,6
	Nő	1,9	0,8	3,0	3,8	3,7	2,8
	Összesen	1,6	1,2	3,9	4,9	4,2	3,2
SZDSZ	Férfi	7,5	9,2	8,5	5,8	4,8	7,1
	Nő	9,4	10,7	10,0	6,8	4,3	7,9
	Összesen	8,4	10,0	9,3	6,3	4,5	7,5
Egyéb	Férfi	1,7	1,3	2,3	2,1	2,1	1,9
	Nő	1,6	1,6	2,6	2,7	2,5	2,2
	Összesen	1,7	1,5	2,4	2,4	2,3	2,1

Forrás: TÁRKI

mint az idősebbek között. A 30 éven aluli korcsoportban a Fideszt támogató férfiak aránya 43,5, a nők pedig 50,2, azaz 6,7%-kal magasabb, ami igencsak szignifikáns különbség. Egyébként a 18-29 éves nők 50,2%-os arányszáma az egész vizsgálat egyetlen 50% fölötti értéke, tehát ez volt az egyetlen választói csoport, amely valamely pártot abszolút többséggel támogatott. A férfiak és a nők preferenciája közötti eltérés hasonló szinten marad 60 éves korig, 60 fölött viszont már

sokkal kisebb lesz.

Ugyanez a háromdimenziós megoszlás nagyon érdekes eredményekre vezet az MSZP esetében is. A Medián számai az MSZP esetében nem mutatnak ki különbséget a férfiak és a nők preferenciái között, a TÁRKI számai viszont igen, ez utóbbiak szerint ugyanis az MSZP preferáltsága lényegesen kisebb a 18–29 éves nők, mint az azonos korú férfiak között. A két arányszám a 30–39 éves korcso-

16. táblázat. A biztos szavazók megoszlása nem és életkor szerint az 1998. évi országgyűlési választásokon (%)

		18–34	35–49	50–64	>65	Együtt
FKGP	Férfi	13,3	17,2	20,1	22,2	17,4
	Nő	7,8	9,6	11,6	12,0	10,0
	Összesen	10,7	13,4	15,6	16,5	13,6
Fidesz	Férfi	41,1	29,2	19,6	17,4	28,9
	Nő	47,5	36,4	23,0	21,6	33,4
	Összesen	44,2	32,8	21,4	19,7	31,1
KDNP	Férfi	0,5	0,6	1,3	4,9	1,4
	Nő	1,6	1,8	3,2	6,9	3,0
	Összesen	1,0	1,2	2,3	6,0	2,2
MDF	Férfi	2,0	2,0	2,2	3,6	2,3
	Nő	2,7	1,9	4,0	3,4	2,9
	Összesen	2,3	2,0	3,2	3,5	2,6
MIÉP	Férfi	5,8	4,7	2,9	2,8	4,4
	Nő	3,4	3,2	2,4	3,4	3,1
	Összesen	4,7	4,0	2,6	3,1	3,7
MSZP	Férfi	26,5	31,4	40,4	38,3	32,9
	Nő	22,9	33,3	43,2	42,7	34,7
	Összesen	24,8	32,4	41,9	40,8	33,9
Munkásp.	Férfi	1,1	3,9	6,3	4,3	3,6
	Nő	1,6	2,4	3,8	3,7	2,8
	Összesen	1,4	3,1	5,0	3,9	3,2
SZDSZ	Férfi	8,1	8,9	5,3	4,2	7,1
	Nő	11,0	9,0	6,0	4,2	7,9
	Összesen	9,4	8,9	5,7	4,2	7,5
Egyéb	Férfi	1,6	2,0	1,9	2,4	1,9
	Nő	1,5	2,3	2,9	2,2	2,2
	Összesen	1,6	2,2	2,4	2,3	2,1

Forrás: TÁRKI

portban gyakorlatilag azonos, e kor fölött viszont már az MSZP-t preferáló nők aránya magasabb a férfiénál.

Az idősebbek és a fiatalabbak, illetve a férfiak és a nők pártpreferenciái közti különbségek arra vezettek, hogy a legfiatalabb korcsoportban a Fideszt preferáló nők százaléka – 50,2 – közel két és félszer akkora volt, mint az MSZP-t preferáló és azonos korcsoporthoz tartozó nők százalékos aránya – 21,3. A különbség nem ekkora, de még mindig szignifikáns a 30–39 éves korcsoportban. A produktív korban lévő nők tehát határozottan a Fideszt támogatták. Ez a nagy különbség hangulati oldalról is magyarázni látszik a demográfiai mutatók kedvező alakulását az 1998. évi választások után.

A TÁRKI kérésünkre közölte ugyanezeket az adatokat négy korcsoport szerinti bontásban is. Itt is csak a biztos szavazókkal foglalkozunk, noha a teljes népességre vonatkozó számok is rendelkezésre állnak. Ezeket a számokat a 16. táblázat mutatja be.

Ez a bontás megfelel a népesség fiatal, középkorú, idősebb és öreg kategóriák szerinti, nemzetközileg szokásos bontásának. A fiatal kategória itteni felső határa fölött a gyermekvállalás már viszonylag ritka, az idősebbek kategóriájának felső határa pedig megegyezik a nyugdíjba vonulás legáltalánosabb idejével, a 65 évvel. Ez a korcsoport szerint bontás ezért általános elemzési szempontból nagyon fontos, mert a lehető legpontosabban mutatja be mind a gyermekvállalási korban lévő nők, mind pedig a nyugdíjasok pártpreferenciáit, és teszi lehetővé ezek hatásainak elemzését.

A számok szerint a produktív korban lévő nők 47,5%-a, tehát közel fele a Fideszt támogatja, míg alig 22,9%-uk, azaz negyedük sem támogatja az MSZP-t. Ez a produktív kornak úgyszólván teljes egészére kiterjedő, nagyon markáns különbség alátámasztja azt, hogy a demográfiai mutatószámok kedvezőbb alakulását nem csupán a konzervatívabb kormány általános szelleme, hanem választóinak a választási eredményt kísérő és követő optimista közhangulata is előidézhette.

4. Összefoglalás

A demográfiai és a társadalmi, valamint gazdasági folyamatok közti hosszú távú kapcsolatok elemzése a demográfia mellőzhetetlen részévé vált. Ezek az összefüggések különösképpen nagy hangsúlyt kaptak az újabb időben, amikor nyilvánvaló lett, hogy megingott a társadalom hagyományos értékrendje és magatartásmódja, hogy megnőtt ezekben a folyamatokban is a racionális döntéshozatal szerepe, és hogy a demográfiai változások – elsősorban a társadalmak nagy részének elöregedése – messzemenő gazdasági, társadalmi és politikai változásokra vezetnek.

Az eddigi ilyen irányú vizsgálatok elsősorban a hosszú távú összefüggéseket hangsúlyozták. Felvetődik azonban az a kérdés, hogy nincs-e hatásuk a demog-

ráfiai mutatószámokra a rövidebb távon megmutatkozó gazdasági és politikai változásoknak, sőt akár a közhangulatnak vagy társadalmi-magatartásbeli divatoknak. E tanulmány ezt a kérdést és ezen belül is a politikai változások demográfiai folyamatokra gyakorolt hatását vizsgálja.

A tanulmány első része a rendszerváltást megelőző eseményeknek és magának a rendszerváltásnak a demográfiai folyamatokra gyakorolt hatását elemzi. Bemutatja, hogy két optimista periódusban: a szovjethatalom rendszerváltást megelőző válsága idején, valamint a rendszerváltás korai szakaszában átmenetileg ugrásszerűen javultak az élveszületések mutatószámai, és ez elsősorban a rendszerváltás éveiben a társadalomban ekkor eluralkodó optimizmussal magyarázható. Ugyanezekben az időszakokban a házasságkötések számának csökkenése is mérséklődött, de ezeknek a változásoknak az terhességmegszakítások számára gyakorolt hatása nem mutatható ki.

A tanulmány második része a rendszerváltás utáni politikai váltógazdaság hasonló hatásaival foglalkozik. Bemutatja, hogy a rendszerváltás utáni harmadik kormány idején nagymértékben javultak mind az élveszületések, mind a házasságkötések, mind pedig a terhességmegszakítások mutatói. Ezek a kedvező változások valamennyi korcsoportra kiterjednek. Ezt a családpolitikai intézkedések mellett nemcsak ennek az időnek a konzervatívabb közhangulata idézhette elő, hanem az is, hogy a fiatalok és főként a fiatal nők kedvezően reagáltak ezekre a politikai változásokra.

Irodalom

- Balogh Hajnalka (2000): Az abortuszok jogi szabályozása a világ országaiban. In *Terhességmegszakítások 2000*, 49–68.
- Borchardt, Anke és Yve Stöbel-Richter (2004): *Die Genese des Kinderwunsches bei Paaren – eine qualitative Studie*. Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung beim Statistischen Bundesamt, Wiesbaden, 2004, Heft 114, ISSN 0178-918X, 128 o.
- Bukodi Erzsébet (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párvalasztás Magyarországon*. Századvég Kiadó – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 2004, 302 o.
- Kamarás Ferenc (2000): A terhességmegszakítások hazai irányzatai. In *Terhességmegszakítások 2000*, 7–24.
- Kamarás Ferenc (2001): Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. *Demográfia*, 44/1–2 (2001) 44–73.
- Mellár Tamás (2004): Csapdahelyzetben?! Gazdaság és népesedés kapcsolata az új évezredben. *Magyar Szemle*, 12/9–10 (2003) 8–25.
- Spéder Zsolt (szerk.) (2003): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet – Századvég Kiadó, Budapest, 2003, 560 o.
- Spéder Zsolt (2003a): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. A gyermeket vállaló anyák munkapiaci státusza és iskolai végzettsége az 1990-es évek termékenységszökkenése idején. In Spéder (2003), 86–112.
- Spéder Zsolt (2003b): Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények, nyíló fogyasztási lehetőségek és bizonytalanság közepette. *Demográfia*, 46/2–3 (2003) 153–176.
- Szakolczai György (1976): Az abortuszlegalizáció. *Demográfia*, 19/1 (1976) 55–69.
- Szukicsné Serfőző Klára (2000): A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 43/4 (2000) 445–476.

- Tárkányi Ákos (2000): Abortuszok a nemzetközi gyakorlatban. In *Terhességmegszakítások 2000*, 25–47.
- Tárkányi Ákos (2003a): A magyar család- és népesedéspolitikai európai összehasonlításban. In Spéder (2003), 115–147.
- Tárkányi Ákos (2003b): A családpolitika változásainak hatásai a termelékenységre Közép-Európában. *Demográfia*, 45/1 (2002) 48–71.
- Magyar történelmi kronológia 1971–1990*. A függelékben 1992-ig. Összeállította: Dr. Seifert Tibor. IKVA Könyvkiadó Kft., Budapest, 1994.
- A népesedés és a népesedéspolitikai a hosszú távú tervezés összefoglaló dokumentumaiban, 1968–1985*, I–II. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései. Demográfiai tájékoztató füzetek 6–7. Budapest, 1989/2–3 220 és 144 o.
- Népmozgalom 2004. január–december*. KSH, Budapest, 2005, 18 o.
- Terhességmegszakítások 2000. Tanulmányok, adatok, jogszabályok, hazai és nemzetközi trendek*. KSH, Budapest, 2000, 179 o.

Jegyzet

Ez a tanulmány a *Demográfia* c. folyóiratnak közlésre benyújtott cikken alapszik. A szerző ezúton köszöni meg a Központi Statisztikai Hivatal és a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet munkatársainak és személy szerint dr. Spéder Zsolt-nak, Kamarás Ferencnek és Hilbert Lászlónénak, a Medián Közvélemény- és Piacutató Szolgáltató Kft.-nek és személy szerint Hann Endrének, a TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Rt.-nek és személy szerint Gábos Andrásnak a munka elvégzéséhez szükséges kiinduló adatok rendelkezésre bocsátását, dr. Cseh-Szombathy Lászlónak és dr. Vukovich Györgynek, továbbá a *Demográfia* szerkesztőségének, személy szerint Spéder Zsolt-nak, Hablicsek Lászlónak, Kamarás Ferencnek, Ságghi Gábornak és Őri Péternek a kézirat elolvasását, valamint értékes megjegyzéseiket és tanácsaikat. A megmaradó hibákért csak a szerző felelős.

A nemzet fogalmának megújítása felé

Az európai „posztnacionális” konstelláció

Boros János

1. Bevezetés

A nemzetről, mint a legtöbb, az emberi közösséggel kapcsolatos politikai vagy etikai fogalomról, kétféleképpen lehet beszélni: leíró vagy normatív módon. Társadalomtudósok általában a deskripciót választják, hiszen kutatásuk a társadalom főnálló viszonyaira irányul. Más azonban a helyzet, amikor egy fogalom megújításáról van szó. Ekkor politikusok – vagy kevésbé kedvező esetben és kevésbé szerencsés népeknél költők – feladata, hogy a fogalmat új módon tagolják. Ha egy korszak politikusai előtt esély nyílik arra, hogy egy politikai-társadalmi fogalmat újjáalakítsanak, akkor nagyon jól teszik, ha a társadalomtudósok véleményét is figyelembe veszik. A társadalomtudósoknak azonban, szokásukkal ellentétben, ekkor normatívakká kell válniuk: nem arról kell szólniuk, ami van, hanem arról, aminek lennie kellene, amit meg kellene valósítani.

Így vagyunk napjainkban a nemzet fogalmával. A rendszerváltás után mindenki érezte, hogy ez a fogalom ismét időszerűvé válik, hiszen a nagy keleti olvasztótégelyből kiszabadulva Közép-Európa népei ismét önmagukkal és szomszédjaikkal találták magukat szemben, és az önálló politika, tehát az önálló közös cselekvés meghatározásához természetszerűleg valamiféle fogalommal kellett rendelkezni arról, hogy ki is, mi is az a közösség, amely a nemzetközi és belföldi politika színpadán cselekvőként föllép. Egy cselekvő szubjektumot természetesen saját cselekedetei alakítanak és formálnak, de a cselekedetek előtti mérlegelés és fogalmi tisztázás maga is része a cselekedetnek, tehát a szubjektum alakításának. A magyar politikai cselekvés hátterében a rendszerváltás után több nemzetfogalom is működött, és a nemzetre való – gyakran egymással ellentétes tartalmú – hivatkozások és az ebből fakadó, eltérő politikai cselekvések egyre in-

kább sürgetővé teszik e fogalom megvitatását.

A XIX. században elterjedt és tagolódott korábbi nemzetfogalom mára kétség-telenül több okból használhatatlanná vált. 1848, 1867, 1914, 1918 vagy akár 1956 nemzetfogalmai, bár tanulságul szolgálnak, nem lehetnek minden további nélkül irányadóak. Mivel minden embernek és minden generációnak magának kell saját életét leélnie (és ha ezt több-kevesebb tudatossággal teszi, akkor a családi, közösségi múlt tanulságul szolgál), ezért neki és saját nemzedékének kell feltalálnia, hogy mi is az a saját élet, saját sors, amelyet senki más nem alakíthat és nem élhet meg helyette.

Nem lennénk méltóak egyetlen korábbi olyan korszakunkhoz sem, amely büszkeséggel tölt el bennünket, ha egyszerűen a múlt fogalmait szolgáló módon elfogadnánk, és cselekvéseinkben utánoznánk. A harmadik évezred elején a hagyományként kapott nemzetfogalmat értelmeznünk és újjáalakítanunk kell. Ez a kor merőben új minden korábbi korszaknál: a globalizáció, az európai politikai egységesülés olyan új környezeti tényezők, melyek a politikai cselekvés elveinek és a nemzet fogalmának is új megfogalmazását teszik szükségessé.

2. A nemzet hagyományos exkluzív fogalma

A „nemzet” szó a latin *natio* fordítása, amely a *natus* – született – szóból származik. A Larousse szótár szerint a latin alak 1120-ban, a francia *nation* pedig 1270 körül jelent meg. A magyar „nemzet” etimológiai szerkezete hasonló a latinéhoz, amennyiben a *nemzés*, *nemzetség*, *nemzedék* fogalmakhoz kötődik. A szó jelentéseredete jelzi, hogy itt a nemzés, a születés, a család, a szűkebb közösség fogalmának kitérítéséről van szó. A szűkebb közösség eleinte rokonokból, azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrával, érdekekkel rendelkező emberekből állt. A közösségek a történelem előtti időkben és később is önmaguk fenntartására, megújítására, növelésére törekedtek, és szükségszerűen kapcsolatba kerültek más közösségekkel, melyekhez barátságos vagy ellenséges módon viszonyultak. Az újabb korban, elsősorban a XVIII–XIX. századtól a nemzet általában az azonos nyelvet beszélő, egy nagyobb területen élő emberek történeti, politikai, kulturális, gazdasági közösségét jelölte. (Természetesen léteznek többnyelvű „politikai” nemzetek, mint a svájci.)

A XVIII–XIX. század nemzetfogalma vezetett a mai értelemben vett nemzetállamok kialakulásához, ahol a nemzetet egy politikai állam létrehozójaként és elveként értelmezték. A nemzeti önállósodás és a nemzetállamok történeti szerepet töltöttek be az európai államok modernizációjában, demokratizálásában, polgári intézményesülésében. A demokratikus nemzetállamok elvileg a szuverén és szabad egyénekre alapulnak, és a közös felfogásra, hogy a társadalom politikai, jogalkotói tevékenységén és intézményein keresztül képes önmagára visszahatni, tehát önmagát a polgárok egyetértése alapján javítani. Mint Habermas kiemeli, a modern demokratikus nemzetállamok egyszerre voltak öngazgató, adószedő és

-felhasználó, területi, jog- és szociális államok. Mindezeket a funkciókat egy nemzet és állama viszonylatában külön kellene vizsgálni, és feltenni a kérdést, hogy mindezek a funkciók hogyan fognak átalakulni az Európai Unióban.

Anélkül, hogy a nemzeti államok történeti szerepét tovább elemeznénk, meg kell jegyeznünk, hogy a közlekedés hangsebességűvé, a kommunikáció fénysebességűvé, és a gazdaság nemzetközivé válásával feltartóztathatatlanul bekövetkező úgynevezett globalizációs folyamat lehetővé és szükségszerűvé teszi a nagyobb területi, gazdasági és nyelvi dimenziókban való cselekvést és gondolkodást, mint amilyen kereteket a hagyományos nemzetállamok biztosítani tudnak. A kommunikáció egyre nagyobb része függetlenedik a hagyományos nemzethatároktól, a nemzetközi vállalatok pedig egyre kevésbé lesznek elérhetők a nemzetállamok jogalkotása és adóbehajtása számára. A kommunikációs, közlekedési, gazdasági és környezeti dimenziók kitágulása következtében ráadásul a társadalomnak önmagára való visszahatása is egyre inkább kontinens- és világméretű lesz.

Mielőtt a globalizáció kihívásával foglalkoznánk, a „nemzet” fogalmának egy mindenütt meglévő közös jegyét kell kiemelnünk, mert ez az, ami egyik gyűnyanya volt az európai háborúknak, és ami a globalizáció korában időszerűségét veszti: ez pedig a nemzet fogalmának exkluzivitása. Exkluzivitás a kizárás értelmében. Egy konkrét nemzet kultúráját, céljait, politikáját tagolva, a pontosabb meghatározás nyilvánvalóbbá tette, mi tartozik, és mi nem tartozik a nemzethez. A más nyelvet beszélők, még ha ugyanazon a területen éltek is évszázadok óta, a más területeken élők, a viszonylag későn érkezők, a más történelmi vagy vallási tradícióval rendelkezők stb. A nemzet kizáró fogalma vezetett azokhoz a nemzetek közti háborúkhöz és a nemzetállamokon belüli „hideg” háborúkhöz, melyek meghatározták a múlt század történéseit. Az európai egységesülés korában a kizárólagos nemzetfogalom többé nem működik, nem pusztán morális okokból nem, hanem azért, mert a nemzetállamokon túlélő kommunikációs és döntéshozó folyamatok minden nemzet életét újraalakítják, nem mellékesen megnyitva azokat a többi nemzet vagy kultúra felé. Egy új nemzetfogalomnak ugyanúgy válaszolnia kell a globalizáció és az európai egységesülés kihívásaira, mint arra a természetes igényre, hogy az emberek szűkebb nyelvi, kulturális közösséghez tartoznak, kívánnak tartozni, és ilyen identitást keresnek. E fogalomnak olyannak kell lennie, mely szerint minden európai nép és népcsoport az európai nemzet tagnemzete lehet, miközben természetesen hódolhat saját helyi, partikuláris nemzetfogalmának, anélkül, hogy másokat fenyegetne, vagy mások őt fenyegetnék.

3. Egy inkluzív nemzetfogalom felé

Az Európai Unió hosszú távú életképessége érdekében két, egymásra épülő vagy inkább kölcsönösen egymásba ágyazott nemzetfogalomra lesz szükségünk, egy politikai jellegű európaira és egy kulturális-nyelvi típusú helyire. E második nem-

zetfogalom nem annyira területhez lesz kötött, mint inkább a kultúrához. Területileg az Európai Unió tagállamokkal fog rendelkezni, melyeknek jogrendszere, kül-, pénzügy- és biztonságpolitikája nagyrészt az Unió részeként értelmezhető majd. Ennélfogva ezeken a területeken nem lesz szükség a hagyományos nemzeti specifikumok érvényesítésére. Márpedig ha ezeket az ügyeket, különösen a védelmi és biztonságpolitikát az európai központból irányítják, és minden nemzet, népcsoport és egyén szabad és biztonságos életét és kibontakozási lehetőségét garantálják, akkor nincs értelme a nemzet fogalmát területhez kötni. Az Európai Unió biztosítja minden kultúra és minden nyelv fönntmaradását és virágzását akkor is, ha ezek a kultúrák többé nem rendelkeznek a területfoglalás és a területvédelem feladatával és az ehhez szükséges eszközökkel.

Ezzel eljutunk ahhoz az összefüggéshez, amely minden európai nemzetre érvényes kell hogy legyen. Az európai nemzetek nemzetfogalmának kölcsönösen tartalmaznia kell a többi nemzet fogalmát is, ahogy az európai nemzetfogalom valamennyit magába foglalja. A hagyományos nemzetfogalom exkluzivitása helyett az új fogalomnak inkluzívna, a más nemzetekkel toleránsnak és szolidárisnak kell lennie. A történelem folyamán számos nyelv és kultúra szívódott föl nagyobbakba, vagy tűnt el nyomtalanul. Az európai demokratikus alkotmány hosszú távon garantálja a nemzeti nyelvek és nemzetek fönntmaradását, ennélfogva a nemzet önvédelmi funkciója helyett egyre inkább a más nemzeti nyelvekkel párbeszédre képes, egymástól tanulni hajlandó nemzeti funkció fog előtérbe kerülni. Habermas találóan fogalmazta meg: „mindannyian olyan civilizált országban szeretnénk élni, amely [...] megnyílik, és óvatosan együttműködve be- tagozódik más nemzetek közé. Mindannyian olyan emberekkel szeretnénk egy országban élni, akik hozzászoktak, hogy tiszteletben tartásuk a másik ember sajátosságait, az egyes ember autonómiáját és a sokféleséget – a regionális, az etnikai és a vallási sokféleséget.” A kettős nemzetfogalom egyik rétege, az európai és elsődleges, amely a másik nemzet tiszteletét, autonómiáját és sok-, illetve másféleségét elismeri, elfogadja, tolerálja, sőt szolidáris vele. Az inkluzivitást egy morálisan megalapozott demokráciában természetesen befogadásként és nem beolvastásként, kényszerített egyformaságként kell érteni.

Ez a nemzetfogalom alapvető, morális része, amit Bernard Williams és Michael Walzer után nevezhetünk a „vékony”, a morális nemzetfogalomnak. Ami ennek ellene mond egy partikuláris nemzetben, az nem tartozhat az adott nemzet kulturális kánonjához. A nemzetfogalom másik, „vaskos” része lenne a hagyományos nemzetfogalom, kivéve a harcias exkluzivitást, a másik kizárását.

4. Az új demokratikus nemzetfogalom alapja a polgár

Mielőtt utalnánk a vaskosság és vékonyság kérdéseire, fel kell tennünk a kérdést, mi lehet a vezérlő értéke, mi legyen az alapja az európai nemzet olyan fogalmának, amely magába képes foglalni valamennyi egyedi európai nemzetet. Pusztán

a kérdés logikájából következik, hogy olyan érték, olyan eszme lehet ez, amelyet valamennyi nemzet el képes fogadni. Egy ilyen eszmét gyakran értékelő vagy éppen lekicsinylő módusban „nemzetközinek”, „nemzetek felettinek”, „egyetemességnek” neveznek. Ezek a jelzők azonban megtévesztők, hiszen valami olyant sugallnak, ami egyetlen nemzetben sincs, hanem valahol a nemzetek közti légtérben tengődik, vagy a nemzetek fölött lebeg, vagy akár a nemzetektől független. Korántsem erről van szó, hanem sokkal inkább olyan értékről, amely minden nemzetben, minden kultúrában „bent” van. Csak olyan értékeket képes egy közösség, egy kultúra elfogadni, amely nem idegen tőle. Ezek pedig a közös emberi lét értékei, maga a közösség fogalma, az egymásrasszorultság, a kölcsönös segítség fogalma, a másik tiszteletének, elfogadásának értéke és nem utolsósorban az egymás szándékainak és indokainak megértését szolgáló kommunikáció. Az a demokratikus kommunikáció, amely Robert Brandom szavaival „indokok adása és kérése”, és amelynek módja racionális, nyílt, átlátszó és bárki által ellenőrizhető. Ez a típusú kommunikáció magával a procedúrájával biztosítja a demokrácia formáját. Ezek olyan eszmék, amelyek fogalmilag ugyan a filozófiában nyertek megfogalmazást, valójában minden nemzeti kultúra népi és „magas” ágában is jelen vannak. Az emberek egyenértékűsége, a másikon való segítség parancsa, az igazságosság fogalmai a népmeséktől a magas irodalomig mindenütt jelen vannak.

Az emberek egyenértékűségét a társadalom szintjére gyakran egyenjogúságként vagy esélyegyenlőségként fordítják, politikai formája pedig a demokrácia, amely egyenlőséget feltételez és garantál a demokrácia polgárai számára. Az európai kontinens csak akkor lesz az európai polgárok demokratikus közössége, ha az alkotmányában az egyénekre épít. Így és csak így tudja azt a morális támogatottságot biztosítani, amely minden államalakulat hosszú távú fennmaradásának és a benne élő egyes emberek jólétének, polgári elkötelezettségének alapja. Az Amerikai Egyesült Államok mint konstitucionális demokrácia részben azért olyan sikeres képződmény, mert az egyes egyénekre, a polgárokra, azok morális önrétegzésére és emberi önfenntartására épít. Ennélfogva olyan stabil, mint John Dewey mondja, mint maga az ember. Az európai alkotmánytervezet jelenlegi formájában nem alkalmas arra, hogy Európát ebben a morális, demokratikus és polgári értelemben stabilizálja, hogy kialakítsa az „alkotmányos patriotizmus” közös európai attitűdjét.

5. Vékony nemzetfogalom

Michael Walzer a moralitás fogalmán belül kétféle réteget különböztet meg. Az egyik réteg olyan alapvető morális elveket tartalmaz, amelyeket mindannyian, akik morális lények kívánunk lenni, kompromisszum nélkül elfogadunk. Ezek az elvek formálisak, és azt szoktuk mondani, hogy minden „jóraló” ember számára elfogadottak. Ezen elvek formába öntésén természetesen lehet vitatkozni,

van, aki a tízparancsolatot vagy az evangéliumok etikáját említi, mások Arisztotelészre, Kantra vagy Rawlsra hivatkoznak. Ezen etikai rendszerekben közös a másik ember, a másik embercsoport tisztelete és az egyetemes morális értékek, pl. a rászorulóval való segítség, a másik szabadságának tiszteletben tartása, a másinak soha nem pusztán eszközként való kihasználása, a ne ölj, a ne lopj stb. elveinek elfogadása. Az etikai normákat minden nemzeti kultúra is tartalmazza, esetenként azonban exkluzív módon, csak saját tagjaira alkalmazva. A vékony moralitás, a moralitás váza, melyben valamennyi polgár egyetérthet, az, amelyre olyan tágabb államalakulatot, mint az európai, építeni lehetne. A vékony moralitás sem a másik tiszteletének egyéni módját, sem annak szociális vagy konkrét jogi megvalósítását nem írja elő. Az elvek vázlatos rögzítése lehetne az európai közös, alkotmányos és politikai nemzetfogalom alapja, melyből – mint Habermas hangsúlyozza – kialakulhatna az európai „alkotmányos patriotizmus”. Nincs okunk feltételezni, hogy mindez lehetetlen: a nemzettudat is kialakult néhány évszázad alatt, most egy tágabb változat kialakításán kell dolgoznunk. – Mindez természetesen tág teret engedne a „vaskos” moralitásnak, a helyi kultúrának, amely minden népnek, nemzetnek, nyelvnek szabad játékteret adna.

6. A saját kulturális hagyományhoz való ragaszkodás avagy a vaskos nemzetfogalom

Talán Richard Rorty, a nagy kortárs amerikai gondolkodó fejezte ki legérzékenyebben, hogy egy mai modern ember hogyan viszonyul saját nemzetéhez: „A nemzeti büszkeség ugyanaz az országok számára, mint az önbizalom az egyének számára: az önjavítás szükségszerű feltétele. Túl sok nemzeti büszkeség harciaságot és imperializmust eredményez, mint ahogy a túlzó önbizalom arroganciát szül. De ahogy a túl kevés önbizalom nehezzé teszi egy személy számára, hogy morális bátorságot mutasson, ugyanúgy az elégtelen nemzeti büszkeség valószínűtlenné teszi a nemzeti politikáról szóló energikus és hatékony vitát. A saját országunkkal való érzelmi azonosulás – erős szégyenérzés vagy izzó büszkeség történelmünk különböző korszakaival kapcsolatban és különféle mai hazai politikai események kapcsán – szükségszerű, ha azt akarjuk, hogy a politikai élet képzeletgazdag és produktív legyen. Ilyen akkor lesz, ha a büszkeség legalább valamivel erősebb, mint a szégyenérzet.” Ebben a saját nemzetéhez való viszonyban a moralitás mindkét összetevője jelen van: a büszkeség és a szégyenérzés képessége morális erények, és csak akkor lehetségesek, ha a saját kultúránkon és nemzetünkön túl látunk, ha elfogadunk bizonyos „vékony”, univerzális normákat. De természetesen az azonosuláshoz ennél több kell: a sajátunknak kell éreznünk azt a vaskosságot, azt a helyi, egyedi, partikuláris nyelvet, történelmet, szokásvilágot, amely országunk vagy saját kulturális közösségünk meghatározó alkotóeleme. Ragaszkodnunk kell saját nyelvünkhöz, saját kultúránkhöz, hiszen

ez az a narratív szöveg és struktúra, amelynek önnön és közvetlen közösségünk identitását köszönhetjük, ez az, amiben, mint hal a vízben, otthonosan mozgunk. Csak saját nyelvünkön, csak saját gesztusainkban tudjuk magunkat úgy kifejezni, amely leginkább megfelel identitásunknak. Ragaszkodásunk, a „saját” szeretete, természetesen könnyen kizárólagossággá, önzéssé, féltékenységgé válhat, és ez az, amivel egy új nemzetfogalomnak és pártfogóinak szembe kell szállniuk. A saját nemzet szeretete nem válhat többé nacionalizmussá. A nacionalizmus ostoba, és végső soron, mint a történelem mutatja, a saját pusztító szeretete. Ahogy az egyéni életben is van pusztító szeretet, úgy a saját kultúra és nyelv szeretetében is van, ha azt vakon és csak egyetlen nyelvet beszélve kizárólagosnak tartjuk. Ahogy az emberek egymást nem szerethetik, ha nem tisztelik egymás szabadságát, úgy a saját kultúránkat is csak úgy szerethetjük, ha tiszteljük a saját és a más szabadságát, kultúránkon belül és kívül.

Ajánlott és felhasznált irodalom

- Babits M.: Nemzet és Európa. In Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi, 1978, 429–434.
- Boros János: Felülről irányított demokrácia. Az európai alkotmánytervezet mint a demokrácia félreértése. *Magyar Tudomány*, 2004/5. 610–618.
- Derrida, J.: *A másik egynyelvűsége*. Pécs, Jelenkor, 1997. (Különböző kultúrák interferenciája, több nyelv és kultúra szeretetének a kérdése.)
- Habermas, Jürgen: *Die postnationale Konstellation*. Frankfurt, Suhrkamp, 1998. (Az Európai Unió „posztnacionális” helyzete, a nemzetállamhoz való viszonyának teoretikus kérdései.) 96–105.
- Habermas, J.: „Es gibt doch Alternativen”. *Die Zeit*, Nr. 42., 8. Oktober 1998, 12–15. „Ich glaube, wir alle möchten in einem zivilen Land leben, das sich (...) öffnet und behutsam-kooperativ in den Kreis der anderen Nationen einfügt. Wir alle möchten unter Landsleuten leben, die daran gewöhnt sind, die Eigenart des Fremden, die Autonomie des einzelnen und die Vielfalt zu respektieren – die regionale, die ethnische und die religiöse Vielfalt.”
- Hamilton–Madison–Jay: *A föderalista*. Budapest, Európa, 1998. Függlék: Az Amerikai Alkotmány – 15 oldal. (Az amerikai alkotmány mellett érvelő cikkgyűjtemény. Tanulságos olvasmány egy modern politikai nemzet létrehozásáról.)
- Jászi Oszkár: *A nemzetállamok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Gondolat, 1986. (Történeti és történetfilozófiai elemzés, a magyar viszonyok megértéséhez hasznos.)
- Rawls, J.: *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris, 1997. (A XX. század egyik legjelentősebb műve, az igazságosságra alapozott politikai-társadalmi konstrukcióról. J. Rawls a Harvard Egyetem professzora volt.)
- Rorty, R.: *Achieving Our Country*. Cambridge, Harvard U. Press, 1998. (Amerika mint nemzet értelmezése, és hogyan kellene a mai Amerikát „jobbá” tenni.)
- Sen, A.: Open and Closed Impartiality. *The Journal of Philosophy*, September, 2002. (www.journalofphilosophy.org) (A rawlsi teória kritikája.)
- Walzer, M.: *Thick and Thin. Moral Argument at Home and Abroad*. Notre Dame–London, University of Notre Dame Press, 1994. (A nemzetek és kultúrák közti tolerancia etikai tárgyalása.)

Magyar kisebbségek a Kárpát-medencében¹

Kovács Péter és Vajna Zoltán

1. A nemzetközi jogi koordináták

A trianoni békével elvesztett területeken élő magyarsággal való törődés a magyar kormányok megkerülhetetlen és 1990 óta alkotmányban előírt kötelezettsége. A trianoni béke hatása a számtalan családot érintő egyéni tragédia, anyagi veszteség mellett abban is jelen van, hogy a határokon túlra került nemzetrészekhez fűződő viszony a két világháború között, a második világháború alatt és utána is az egyik alapvető viszonyítási pontja a magyar külpolitikának. A magyar politika előtt álló feladatok érzelmi és racionális síkon is jelentkeznek. Fontos az érzelmi és lelki egység *szimbolikus gesztusokkal* történő erősítése, de még fontosabb a jövőről a valóságra alapozott, *cselekvésre indító közös vízió* és végül a mindezt hitelesítő *jövőépítő cselekvés*. A három csak együtt lehet hosszú távra néző, *nemzeti konszenzusra támaszkodó és ezért ciklusokon átívelő nemzetpolitika* alapja.

A második világháború után a nemzetközi életben és a nemzetközi szervezetekben évtizedek teltek el, míg részben az emberi jogokat védő nemzetközi szerződések egyes szabályaiból, részben pedig azok mellett kibontakozott egy új koordináta-rendszer, amelynek kulcselemei: az ENSZ Közgyűlés 47/135 sz. határozata (a *nemzeti és nyelvi, vallási és etnikai kisebbségekhez tartozó személyek jogainak nyilatkozata*); az Európa Tanács által kiadott *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája*; a *Nemzeti kisebbségek védelmének európai keretegyezménye*; az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet egyes dokumentumai, s mindezekelőtt az ennek keretében működő Nemzeti Kisebbségek Főbiztosának tevékenysége; továbbá az *Emberi jogok európai egyezménye* alapján felállított Emberi Jogok Európai Bíróságának megújult gyakorlata, amennyiben a „kisebbségi kérdés” iránt a korábbinál jóval nagyobb figyelmet tanúsít. A Közép-európai Kezdeményezés szintén alkotott egy kisebbségvédelmi dokumentumot, és a 90-es

¹A cikk 2003 ősze és 2005 januárja között íródott.

évek második felére létrejött a kétoldalú kisebbségvédelmi egyezmények hálózata, amely egyezmények esetenként – igaz, éppen a kevésbé problematikus relációkban, mint amilyen a magyar–horvát és a magyar–szlovén – jóval többet biztosítanak, mint a sokoldalú nemzetközi szerződések és a szervezetek „puha” jogi természetű határozatai. Ugyanakkor a magyar–szerb megállapodás (2003) hiába az egyik legnagyobbvonalúbb dokumentum a szövetszerű tartalmát tekintve, végrehajtása a helyi közhangulat, az országbeli kormánystabilitás és a nagypolitikai összefüggések függvénye (a szerb kormányzat láthatóan nem tesz következetes lépéseket a magyarelles falfirkák és az atrocitások felelőseinek megtalálására, a kérdést hosszú ideig elbagatellizálta).

A rendszerváltozás után megújult magyar diplomácia igen komoly nemzetközi sikere, hogy új megközelítést harcolt ki, felismerte az ebbe az irányba tartó áramlatokat, mindenekelőtt azt, hogy immár nem tekinthető nemzetközi kontroll nélküli, belső jogi döntési szférába tartozó kérdésnek, „állami belügynek”, hogy mi történik az egyes országokban a nemzeti kisebbségekkel. A szerbiai magyarverések kérdésének az Európa Parlamentben való napirendre tűzése a magyar képviselők kezdeményezésére és az emögé utólag felsorakozó kormányzat és diplomáciai apparátus együttműködése máris szerény sikert eredményezett, és azt a tanulságot is hordozza, hogy igenis van fogadókészség a magyar probléma artikulálására. Néma gyerekek anyja se érti a szavát. Tanulság az is, hogy a jogsértések az „európai” szem és fül számára is elérték a kritikus küszöböt – s erre tekintettel voltak prezentálva. Ugyanakkor az EP tényfeltáró bizottsága a jogsértő eseményekhez képest csak jelentős késedelemmel tudott eljutni a helyszínre – a késlekedés részben az európai bürokrácia lassúságára is visszavezethető –, és feltehetően ez rontotta a helyszíni munka hatékonyságát. Kérdés, hogy látható volt-e a nehézkesség előre, lett-e volna esély a felgyorsításra.

2. A nemzetközi koordináták megváltozásának okai

Érdeemes megvizsgálnunk, hogy miért is változott egy ideje „kisebbségbarátibbá” a nemzetközi környezet. Itt döntően három tényezőt érdemes megemlíteni:

A) A nemzetállamiság eszméjének erodálódását, amely összefügg az európai integráció sikereivel. A hatáskörök nemzetek feletti szervekre való átruházása, az Európai Unió népei közötti akadálytalan kapcsolatok kialakulása, egy mestersegen erőltetett európai kohézió és identitás természetessé válása, a korábbi állami szembenállások feloldódása a közös védelmi rendszerekben hozzájárult ahhoz, hogy az államok ne tartsanak se a decentralizációtól, se a határokon átívelő, civil társadalmi és családi kapcsolatoktól. A „multikulturális társadalom” jelenlegi, részben amerikai eredetű politikai divatirányzata nem esik ugyan teljesen egybe a hagyományos nemzeti kisebbségek törekvéseivel, mégis megkönnyíti azok megvalósítását, mivel a korábbi klasszikus nemzetállami koncepciónak a

többségi nyelv és a többségi kultúra hegemoniáját, sőt kizárólagosságát valló tételeit relativizálja, s engedi felmorzsolni.

B) A Szovjetunió szétbomlása és a titói Jugoszlávia éleződő belső feszültségei során juthattak meghatározó amerikai és nyugat-európai „agytrösztök” arra a gondolatra, hogy a „jobb a bajt megelőzni, mint utóbb gyógyítani” (*prevention versus cure*) elv szellemében valamelyest a nemzetközi koordináta-rendszert is érdemes lehet átalakítani, hátha az kifoghatja a szelet a vitorlából. Azonban a balkáni tragédia ezután robbant ki a maga brutalitásával, emberiség elleni bűncselekményeivel, s ezt a nemzetközi közösség sem a maga hagyományos eszközeivel, sem új kisebbségvédelmi intézményeivel nem tudta kezelni, ezért a kisebbségvédelem irányába kitárt ajtót, ha nem zárták is vissza, de visszahajtották annyira, hogy csak szűk átjárást engedjen.

C) A jognak s így a nemzetközi jognak is van egy bizonyos automatizmusa. A nemzetközi szerződésekkel létesített intézmények, ha joguk van értelmezni egy-egy szerződést, gyakran apróbb-nagyobb mértékben tágítják azok rendelkezéseinek spektrumát, egybekapcsolva saját értelmezésüket más, hasonló területeken bevezetett gyakorlattal.

Hogyan tudunk mozogni ilyen koordináták között? A hallgatás és a szőnyeg alá söprés kommunista megközelítésével szemben a rendszerváltozás utáni magyar kormányok kisebbségvédelmi gyakorlata az Antall-doktrína alapján indul ki. Eszerint a külpolitikának három pillére kell épülnie: európai integráció-transzatlanti kapcsolatok; szomszédságpolitika; a határokon túl élő magyarság iránt alkotmányos felelősség felvállalása. Jólehet a három pillér azonos fontosságú, a gyakorlatban menetrendszerűen azt lehetett tapasztalni, hogy a harmadik pillér áll a leggyengébb talajon. Mindenekelőtt azért, mert a NATO-csatlakozás, az uniós tagfelvétel folyamatában a régió államai közötti – a történelem során már többször gyakorolt – versenyztetés miatt a magyar kormányok többször is arra kényszerültek, hogy elsőbbséget adjanak az integráció és a transzatlanti kapcsolatok igényeinek. Ezért lettek a vártnál gyengébbek egyes „alapszerződések”, történt bizonyos visszavonulás az ún. kedvezménytörvény tekintetében, s alakult ki konfliktus az ún. schengeni határőrizeti rendszer érvényesítésének felvállalt kötelezettsége s a vizummentes magyar–magyar kapcsolatok megőrizhetősége között. Az EU-tagfelvétel megvalósulásával ez a „zsarolhatóság” csökken, de várhatóan nem szűnik meg.

Azt is érzékelhetjük ugyanakkor, hogy ez a zsarolhatóság a másik oldalon is megvan. A környező államokban enyhült a XIX–XX. század fordulójának francia nemzetállami gyakorlatát kisállami túlzásokkal utánzó politika, és nem csak a bölcs belátás alapján enyhült. A fennmaradt negatív vonások dacára is elmondható, hogy a szomszédos országoknak a nemzeti kisebbségeket érintő politikájában kedvező változások történtek, mind az említett nemzetközi szerződések elfogadására való rákényszerülés, mind bizonyos EU-elvárásoknak való megfelelés következtében. A polgári szabadságjogok érvényesülése, az anyagi gyarapodás, az anyaállami segítségnyújtásnak a szomszédos államok által bizonyos tekintet-

ben és mértékben elfogadott intézményesülése, a regionalizáció és a decentralizáció előrehaladása – mindez esélyt ad a határokon túli magyarság megmaradásának.

3. Reflexió a változásokra: a magyar kisebbségi szervezetek kormányzati-kormányközeli szerepben

Románia, Szlovákia és Szerbia láthatóan azt az utat követi, hogy a teljes elutasítás helyett elfogadja az igények egy részét: a kardinális fontosságúakat nem, többségükre ködös, nehezen megfogható ígéretet tesz, kis részükben pedig valóban végre is hajt bizonyos reformokat. Koalíciós partnerként vagy külső támogatóként bevonja a magyarság pártjait a kormányzásba, inkább a kormányzati helyzet hátrányaiból, mintsem az előnyeiből részeltetve őket. Ugyanakkor a kisebbségi magyar politikusok elfogadottságához, a kisebbségi szervezetek anyagi erőforrásokhoz való hozzájutásához, a kisebbségi oktatásügy kiszélesedéséhez a kormányzati részvétel hozzájárult. Ennek ára az RMDSZ jelentős tekintélycsökkenése lett az erdélyi magyarság köreiben, ahol a választói bázis egy része nemcsak kevesellte az RMDSZ által elért eredményeket, hanem úgy tekintette, hogy a kardinális fontosságú kérdésekben (mint az autonómia) az RMDSZ vezetése lemondott a magyar érdek érvényesítéséről, és csak a harmadrangú kérdések megoldásában jeleskedik. Az RMDSZ belső ellenzéke által kidolgozott autonómia-konceptiók támadása a szövetség vezetői részéről, az érintettek szankcionálása a választólisták összeállításakor, s az erre következő reakció, hogy tudniillik a magyar politikusok román pártok listáin vettek részt a választásokon (jóllehet biztos magyar befutó helyeken), olyan helyzetet eredményezett, amely könnyen veszélyesre fordulhatott volna. (Tény azonban az is, hogy a román politikai-értelmiségi réteg azon része, amely a magyar kisebbségi igények iránt viszonylag megértőbbnek, nyitottabbnak mutatkozik, maga is javasolja az ilyen típusú „vendégszereplést”. Igen alapos mérlegelésre szorul, hogy a hozadék megéri-e a befektetést, hiszen nem jobb érdekérvényesítést, hanem csak érdekartikulációt jelent.)

Sajnálatos, hogy a határokon túli magyarsággal való kapcsolatokban megjelentek a pártpreferenciák. Ez tulajdonképpen különböző erősséggel a Horn-kormány óta érezhető, de a személyes politikai opciók egyre inkább nagyobb közösségekre, platformokra is kihatnak. Az európai politikában (Európa Parlament, Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése) a magyar kisebbségi pártok az európai jobboldalhoz (Európai Néppárt) tartoznak, s így a pártosodás bizonyos mértékig szükségszerű. A hazai politikai elitnek azonban a határon túli magyar politikai erők „jobboldali szimpatizáns”, „baloldali szimpatizáns” címkézésétől, a kormányváltások kapcsán gyakran felmerülő, a „külső klientúra” kiépítésére vonatkozó vádak hangoztatásától elvi, etikai és magyarságpolitikai megfontolásokból is tartózkodnia kell.

Axióma, hogy a mindenkori magyar kormány mindenkori privilegizált határon túli partnere a parlamenti és önkormányzati választásokkal is legitimált magyar párt(koalíció), függetlenül attól, hogy a vezető személyiségek jobb- vagy baloldali értékrend iránti elkötelezettséggel bírnak-e. Az is érzékelhető ugyanakkor, hogy a magyar kisebbségek körében is megjelent a professzionális politikai elit, s a politikusi elfogadottság elérése, az adott ország politikai kapcsolatrendszerébe való integrálódás több esetben olyan lépcsőorozatot is eredményezett, amelyre a magyar választói háttér nem adott egyértelmű felhatalmazást, sőt értetlenséggel szemlélt. Például a vezető amerikai és nyugat-európai politikusoknak az adott országról szóló, esetenként szuperlatívuszokban fogalmazó megnyilatkozásai azt a benyomást keltik, hogy a kisebbségi elit inkább legitimál, mint kritizál. Ennek a helyzetnek a hátterében nyilván a Románia NATO-tagságához fűződő amerikai logisztikai érdekek is munkálnak – az erdélyi kelet-nyugati autópályavonalról hozott döntés azonban összmagyar érdekeket is szolgál.

4. A tartós kihívások, különös tekintettel a kettős állampolgárságra

Miben áll a határokon túli magyarságot érintő kihívás? A nemzeti és nemzetközi jogvédelmi eszközökkel bizonyos mértékben kezelhető jogsértésekre való válaszokon túl az igazi kérdés az, hogy

- anyagilag hogyan tud megizmosodni a határokon túli magyarság, az anyaország támogatásával mennyire tudja saját intézményeit nemcsak működtetni, de versenyképessé is tenni állampolgársága szerinti országában;
- megállítható-e a magyarság fogyása, amelynek oka részben a Trianon óta gyakorolt asszimilációs politika, részben pedig az utódállamok által a rendszerváltozás óta nem ellenzett, hanem túrt, sőt feltehetőleg örömmel tudomásul vett agyelszívó hatás, amelyet a sikeres Magyarország fejt ki mindezekelőtt a fiatalabb generációkra, azaz
- megéri-e Magyarnek maradni és magyarként megmaradni a szomszéd államokban.
Mindehhez azonban 2004 óta egy negyedik kérdés is járul:
- kell-e és lehet-e magyar állampolgárságot adni a határokon túli magyar kisebbségeknek, egyéni kérésre, de magyarországi letelepedés nélkül?

Ennek a kérdésnek az előzetes megválaszolását immár nem lehet megkerülni, hiszen a Magyarok Világszövetsége által népszavazásra bocsátott kérdés kampányának története, az ekkor elhangzott ellenérvek és végeredmény immár az egyik legmélyebb sebet égette a határok által elválasztott magyar nemzetrészek közé.

A köztudatban „kettős állampolgárságként” megjelenő fogalom érzelmi töltése annak reális jogi tartalmát és jogkövetkezményeit messze meghaladja, jogi

intézményekre való lefordítása a népszavazás eredményes, pozitív kimenetele esetén sem lett volna mechanikusan egyszerű. Tény, hogy a lelkesítő hangulatban olyan adatok, más államok jogi megoldásairól szóló információk is megjelentek, amelyek nem feleltek meg a valóságnak, illetve leegyszerűsítve mutattak be ott is bonyolult szabályrendszereket, amelyek a helyzet különbözősége miatt nem könnyen transzponálhatóak.

A kettős állampolgárságról szóló december 5-i népszavazás közjogi értelemben nem releváns „eredményét”, annak okait és felelőseit, főleg pedig következményeit még sokan és sokáig fogják elemezni. A Gyurcsány-kormány által választott jelszavakat a határokon túl úgy értékelték, hogy azok a határokon túli magyarokkal való szolidaritás megtagadására buzdítottak. A hatalmas arányú tartózkodás – amely egyébként a többi népszavazáson is tapasztalható volt –, a közjogilag eredményt nem hozó s igen csekély többséget produkáló „igen”, a parlamenti többség gúnyolódó triumfálása a jelek szerint erősítette a határokon túli magyarok jelentős részében azt a benyomást, hogy az „anyaország” lemondott róluk. Ezt a benyomást feltehetően sokan (számosan közülük feltehetően hivatásszerűen) erősítik is, de az átutazó magyar „közemberek” személyét és gépkocsiját érő sértések és rongálások egy (bár jelentős) része a „spontán” felháborodásból is következhetett. A magyar Himnusz éneklésének megtagadása, a magyar igazolványok visszaadása és ennek a médiában bőven tálat bemutatása a civil társadalom kötődéseinek gyengítésére is kitűnően alkalmas volt.

A „nemzet” és az „állampolgárság” fogalmainak használatánál nem lehet azonban eltekinteni attól, hogy ezeknek a fogalmaknak a nemzetközi életben használt angol és francia nyelvű változatai nem ugyanazt a tartalmat hordozták, mint amit a XIX. századi német nemzetfogalomból építkező magyar társadalom megszokott. A kisebbségekre vonatkozó magyar jogalkotásnak fokozott figyelmet kell fordítania a magyar jogi szaknyelv sajátos fordulataira, amelyek németre úgy-ahogy még lefordíthatók, de angolra és franciára nem. Ez különösen azokra a kifejezésekre érvényes, ahol az angol–francia szavaknak saját történelmi összefüggéseik vannak, és ezek alapján elfogadottá vált egy bizonyos standard nemzetközi gyakorlat.

Így tény, hogy a nemzetközi közélet, diplomáciai zsargon egy ország egyenjogú állampolgárainak összességét érti nemzetet, s nem az ugyanazon a nyelven beszélő egyének közösségét, ahogyan azt a XIX. századi, német nyelv-nemzet-fogalom sugallja.

A magyar nemzeti összetartozásra utaló, esetenként dagályos jogalkotói fordulataink tálcán kínálják a lehetőséget az utódállamoknak a félremagyarázásra. A jogi szaknyelv ugyanakkor minden országnak sajátja, a fordítás sohasem lehet tökéletes, s esetenként problémát indukál. Nem célszerű mindent a fordításnak, fordíthatóságnak alárendelnünk, de az sem, ha saját érdekeink érvényesítését nehezítve nem jogi, hanem politikai szókinccset viszünk be jogi természetű szövegekbe. Tagadhatatlan, hogy a magyar politikai közbeszédben a közép- és újkor *Natio Hungarica*-fogalmához képest a reformkortól és az 1848-as forradalomtól

kezdve a „nemzet” axiomatikusan azonosult azzal a fogalommal, amely másutt „nép”. („Mit kíván a magyar nemzet?”; azután a trianoni diktátum nyomán a „nemzetpolitika”; jeles írónk szóhasználata: „népben, nemzetben gondolkodni”; „a nemzet mint ötágú síp”, „nemzeti érzelmű”, „nemzetegyesítés” – csak néhány utalás arra, hogy mi az alapja a „nemzet” szavunk mai jelentésének.) Magyar és idegen nyelven a kisebbségvédelem fogalmi körétől sem távoli ez – „nemzetállam”, „nemzeti kisebbség” –, azonban ez utóbbiban a *nemzeti* jelzőnek még sincs meg ugyanaz az immanens közjogi tartalma, mint a *nemzetnek*.

A nyilvánvalóan bonyolult, sokdimenziós kérdéskört hallatlanul leegyszerűsítve a jelenlegi magyar–magyar feszültség pszichológiailag legfájdalmasabb eleme egy *szóhasználati tévedésből* ered (amelyet a népszavazás sikerét elősegítő a határon belül és kívül öntudatlanul csak növeltek, fokoztak), s ezt a következőképpen lehet megfogalmazni: a népszavazás közjogi értelemben vett eredménytelenségét a határokon túli magyarság úgy ítéli meg, hogy (a német értelemben vett) *nemzetből*, azaz a MAGYAR NÉPBŐL taszították ki, jöllehet nem erről van szó. Senki nem vonja kétségbe – még a baloldal sem –, hogy a magyar kisebbségek integráns részét jelentik a MAGYAR NÉPNEK. Így akármekkora is a felelőssége az önzésre, munkahelyföltésre, szociális demagógiára gátlástalanul hivatkozó ellenpropagandának, a kivezető útnak abba az irányba kell mutatnia, amelyik a magyar nép egységét hangsúlyozza, ideértve az *egységes magyar nép* fogalmának közjogi, alkotmányos rögzítését is.

A kérdés a továbbiakban és főleg egy polgári kormányzás esetén az, hogy az együvé tartozást és a sorsközösséget az állam hogyan tudja bizonyítani.

A „kizökent idő helyreállításának” egyik lehetősége természetesen az, hogy az Országgyűlés saját törvényhozói hatáskörében dönt a kérdéstről, a feltett kérdésnek többé-kevésbé megfelelő tartalommal módosítva az állampolgársági törvényt és az érintkező jogszabályokat. Egy másik lehetőség az, hogy a feltett kérdésre emlékeztetően dönt a jogalkotó a kérdéstről. Egy harmadik lehetőség, amelyik az érzelmi töltést és a szélesebb jogi mozgásszabadságot ötvözni tudná, az a *határok által széttagolt, de azokon keresztül is együtt élő, összetartozó magyar nép* sajátosságának és az ebből a helyzetből az anyaország számára folyó kötelezettségeknek törvényi rögzítése.

Bizonyos, hogy most a magyar közbeszéd a nemzet fogalmától való visszavonulást nem értené, s a határ minden oldalán árulásként, önfeladásként fogná fel – de tisztában kell lennünk azzal, hogy a mi sajátos fogalomhasználatunk számos problémát generál, feleslegesen és könnyen tesz támadhatóvá jó szándékú és szakmailag korrekt tartalmú intézményeket. Igen fontos szem előtt tartani, hogy a külpolitikai relevanciával is bíró szóhasználatunk feleljen meg a külföldön, a nemzetközi jogi és diplomáciai szakzsargonban is bevett tartalomnak, mert különben örökösen a védekező pozícióba szorulunk be. Így ha nem lesz is könnyű eltérni a politikai közbeszédbe bevett tartalomtól, arra határozottan törekedni kell, hogy ennek a jog nyelvére történő lefordítása mentes legyen a kétértelmű, homályos, más nyelveken visszaadhatatlan, érzelmi töltésű kifejezésektől.

Jogalkotásunk legyen csendes, unalmas, de hatékony. Amennyiben a magyar parlament gesztus értékű törvényt hoz, annak a fentiek értelmében való megfogalmazása (*határoktól függetlenül egységes magyar nép*) elősegíthetné a külföldre kevesebb gonddal tükröztethető szóhasználat finomodását.

A *megtágadottság* érzését a civil társadalomban alapítványok feltöltésével, testvérvárosi kapcsolatok szélesítésével és intenzívebbé tételével, számtalan összekötő szál erősítésével és újak megteremtésével természetesen csökkenteni kell. De nyilvánvaló, hogy az alapvető feladat a kormányt és az Országgyűlést terheli.

A határokon túli magyar szervezetek vezetői a 2005. januári szabadkai találkozójukon megerősítették a kettős állampolgárság iránti – a kampány során is többször kifejezett – igényt. Ezt a tényt a magyar politikai elit és a jövődől polgári kormány nem hagyhatja figyelmen kívül. Ugyanolyan fontos azonban annak átgondolása is, hogy a polgári kormány munkáját sem fogja megkönnyíteni, amikor immár egy konkrét intézmény megköveteléséről, s nem konkrét problémák átfogó megoldását szolgáló, az anyaország jogrendszerébe illeszkedő s utóbbi által szabadon megalkotandó intézménykomplexumról van szó.

A kisebbségi politikusok a „mondjunk minél nagyobb, lelkesítőbbet” és – a napi előnyök kedvéért – a stratégiai célok irányába vezető út kikövezésének halogatása között ingadoznak. Ez valóban *Szkülla* és *Kharübdisz* közötti hajózás.

A kettős állampolgárságot illetően a majdani polgári kormánynak is figyelembe kell vennie, hogy kötelezi őt egy nemzetközi szerződés (nevezetesen az 1997. évi európai állampolgársági egyezmény), amelyik tiltja az etnikai alapon álló diszkriminációt, és azt is, amelyik a születéssel, illetve a honosítással szerzett állampolgárság között állna fenn. Mindebből az következik, hogy ha megvalósításra kerül a kettős állampolgárság a népszavazási kérdés, illetve a szabadkai határozatok értelmezését követő formában, annak előfeltétele a szóban forgó egyezmény felmondása – ami önmagában persze nem jelentene semmiféle világrengető kihívást. (Az etnikai alapú megkülönböztetés vádjának esélyét ugyanakkor már azzal is könnyen lehetne csökkenteni, ha a felmenők korábbi magyar állampolgársága és a kérelmező magyar nyelvtudása a feltétel a lelkesítő tartalmú „a magát magyarnak valló” fordulat helyett. A végeredmény ugyanaz lenne, azaz a kisebbségi sorban élő magyarság kerülne 99%-ban ebbe a körbe. A nyelvtudásra épített preferencia ráadásul ugyanebben az egyezményben legitim megoldásnak minősül.)

Mindemellett még egy tételt kell rögzíteni: valószínűleg jóval könnyebb lenne országspecifikusan megalkotni a kettős állampolgárságot, s bilaterális szerződéssel alátámasztani, mintsem egy általános törvényt megalkotni, illetve az állampolgársági törvény rövid módosítását megvalósítani. Utóbbi önmagában persze nem nehéz – de az egyeztetés nélküli megoldás államközi vitákat eredményezne, s az érintett államok számára az említett 1997-es egyezmény szabályai is kínálnak fogódzókat. Mindez egyelőre azt jelentené, hogy az állampolgársági törvénybe bekerülne egy olyan semleges mondat, hogy „a fenti szabályoktól történő eltérés Magyarország számára valamely állammal kötött nemzetközi szerződésén is alapulhat.”

5. A magyar állami fellépés imperatívusza

A kettős állampolgárság melletti érvek között elhangzott az is, hogy ebben az esetben Magyarország védelmet gyakorolhatna javukra és érdekükben az állampolgárság alapján. (Ez különös hangsúllyal merült fel a délvidéki magyarverésekkel összefüggésben.) A nemzetközi jog azonban azt a szabályt írja elő, hogy kettős állampolgárság esetében ezen a jogcímen egyik állampolgárság szerinti állam nem léphet fel a másik állampolgárság szerinti állammal szemben.

Az állam ugyanakkor az emberi jogsértések esetében felléphet egy másik állammal szemben, s ezt az állami panaszjogot (s az egyéni panaszjogot is) a magyar kisebbségek államai elfogadták, amikor csatlakoztak az Európa Tanácshoz s ott az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez. Ezt a jogvédő fellépést állampolgári kapcsolat hiányában is lehet gyakorolni. Az igazán fontos tehát valójában az, hogy *Magyarország egyértelműen merje vállalni, ígérje meg és gyakorolja következetesen a fellépést a nemzetközi (mindenekelőtt a strasbourgi) fórumok előtt.* A fent említett szimbolikus „gesztus”-törvénynek ez egyik eleme lehetne, és ebben valójában nincs más, mint amire a nemzetközi szerződések szerint amúgy is jogunk van, ugyanakkor amitől különböző érvek nyomása alatt (szomszédügyi kapcsolatok, NATO-esélyek, EU-esélyek) menetrendszerűen visszariadt a külügyminisztérium.

A magyarellenés, kisebbségellenes megnyilatkozásokról, akciókról ugyanúgy rendszeres jelentést kellene a külügyminiszternek az Országgyűlés számára benyújtania, mint ahogyan az antiszemitizmus figyelésére immár külön amerikai külügyminisztériumi jelentés születik. A magyar kisebbségeket támadó, zaklató, őket alaptalanul irredentizmussal vádoló megnyilatkozások, velük szemben permanens gyanakvást szító sajtótermékek, hivatkozások, politikai beszédek ne maradjanak reakció és a partner államok és nemzetközi szervezetek számára nyom nélkül. Folytatni kell a vajdasági „magyarverések” kapcsán az Európai Unió Tanácsában, illetve az Európa Parlamentben tett lépéseket.

6. Az európai jogi koordináták reális értékelése és kihasználása

Az Európai Unió alkotmányos alapszerződésében az „alapértékekbe” foglalt kisebbségvédelmi hivatkozást nem szabad túlértékelni,² de mindig lehet hivatkozási alap és fogódzó – remélhetően viszonylag hamar beépül a luxemburgi joggyakorlatba is. Szem előtt kell tartani, hogy az Európa-jog dinamikus joganyag, s a luxemburgi bíróság értelmező szerepe meghatározó, amennyiben a tagállami bíróságok véleményt kérve fordulnak hozzá. Nekünk is fel lehet tenni

²Különösen most nem, a hatálybalépést elutasító franciaországi és hollandiai népszavazás után. (Megjegyzés 2005 augusztusában.)

olyan kérdést magyarországi kisebbségeket érintő ügyekben, amelyre a válasz a határokon túli magyarság érdekeit is szolgálja.

Nem eshetünk azonban annak büvöletébe, hogy az EU-csatlakozás mindent megold; ki kell használni ugyanakkor az Európa-jog által a kisebbségeknek nyújtott intézményépítési és támogatási lehetőségeket, lehívni a lehívható pénzügyi támogatásokat, ideértve a közvetlenül nem is kisebbségi ügyekre fenntartottakat: azokat, amelyek a határokon átnyúló együttműködés, a kistérségek, a különleges (hátrányos) helyzetűek támogatására szolgálnak.

Emellett élni kell a jogvédelmi lehetőségekkel: az Alkotmányos Szerződés kisebbségekre vonatkozó utalása mellett jelenleg – és valószínűleg a következő öt évben – jó fogódzót jelent a faji megkülönböztetés tilalmáról szóló, 2000/43EK irányelv; ráadásul ez nemcsak a jogsértés, hanem a zaklatás tekintetében is fellépésre kötelezi az államot, amelyben a kisebbségek élnek.

Ugyanakkor a magyar kisebbségeknek is tudomásul kell venniük, hogy nélkülük, az ő aktivitásuk nélkül nem tud megfelelően működni ez az összetett rendszer: merni kell egyéni panaszt benyújtani, merni kell egyértelmű kritikát gyakorolni a nemzetközi szervezetek előtt állampolgárság szerinti államuk időszakonként kötelezően beadott jelentéseivel szemben, amennyiben ezek elkendőzik a problémákat.

A lelkiismereti és vallásgyakorlási szabadság a legalapvetőbb emberi jogok közé tartozik, és a kommunizmus ateizmusa után különösen nehezen kezdhető ki. Az Emberi Jogok Európai Bírósága előtt is döntően azok a nemzetiségi kisebbségi panaszok nyertek, amelyek fel tudták mutatni a kisebbségi jogsértés mellett a vallásgyakorlási szabadság megsértését is. A határon túli magyarság támogatásában Trianon óta megkerülhetetlen szerepet játszó egyházak szerepét – az egyházi autonómia tiszteletben tartásával – a továbbiakban is kiemelt fontosságúnak kell tartani, és támogatni kell. Ennek a pasztorizáción túl az oktatásügyben, a közösségi élet szervezésében van felülmúlhatatlan szerepe. A határokon túli magyarság településszerkezete és vallási kötődési háttere, illetve a kánonjogi szabályok és az egyházi autonómia miatt a protestáns egyházak által gyakorolt magyar nyelvű hitélet és a kapcsolódó tevékenységek esetében jóval könnyebb az előrelépés. A kisebbségi oktatásügy esetében részben az egyházak által menedzselt anyanyelvi oktatási formák irányába való előrelépés a legegyszerűbb.

7. A kedvezménytörvény – hosszabb távon is

Az ún. kedvezménytörvény megteremtette annak erkölcsi és jogi-technikai hátterét, hogy érdemes legyen magyarnak megmaradni. Az ezt övező viták nyomán közreműködésre felkért egyes nemzetközi fórumok 2001-ben sem az alapkoncepciónak, sem annak központi elemeinek a jogszerűségét nem vonták kétségbe, a kritikusabb jellegű megjegyzések is olyanok voltak, amelyek megfelelő módosításokkal átvezethetők voltak. Tény, hogy 2002 után nem csak a feltétlenül szükséges

változtatások érintették a kedvezménytörvényt. A kedvezménytörvény értelmében kibocsátott igazolványok intézménye és e tény tudomásulvétele a szomszéd országokban jóval nagyobb horderejű annál, mint hogy jelenleg milyen konkrét kedvezmények igénybevételének tanúsítására szolgál e dokumentum. A 2002-es kormányváltás után tett lépések jelentősen gyöngítették a „magyar igazolvány” birtoklásának jelentőségét. Abban az esetben azonban, ha egy kormány következetesen megadja azokat a támogatásokat, sőt bővíti azok körét, amelyekre a dokumentum jogosít, úgy helyreállítható a tekintélye. (Itt jelentősége van annak, hogy rövidesen Romániában is készül egy ezzel analóg igazolvány, ha az új kormány és az új parlament befejezi az előző ciklusban megkezdődött kodifikációs munkát.) A polgári kormánynak ismét előnyössé kell tennie az igazolvány birtoklását gazdaságilag, figyelembe véve az állampolgárság szerinti állam jogrendszerei koordinátáit, hiszen az ilyen típusú juttatások – elméletileg – Magyarországon is adókötelesek lennének, amennyiben egy más állam nyújtana ilyen nálunk élő nemzeti kisebbségének. A Velencei Bizottság és a többi megnyilatkozó intézmény észrevételeiből a magunk számára azt a következtetést is levonhatjuk, hogy minél több anyagi támogatás eredjen a magánszférából, magánalapítványokból, egyházaktól, külföldi szervezetektől.

8. A megkönnyített bevándorlás mellett és ellen

A kettős állampolgárság intézménye melletti érvek között, azaz abban a közóhajban, hogy áttelepülés nélkül is megszerezhető legyen a magyar állampolgárság, a jogszervi védelem lehetősége és a befogadás garantálása mellett a szülőföldön való maradás nagyobb esélye is hangsúlyosan szerepelt. Ugyanakkor Magyarország közismerten rossz demográfiai mutatóira is elhangzottak utalások, s arra, hogy előbb-utóbb dönteni kell az állítólag elkerülhetetlenül megváltoztatandó s nyitottabbá teendő bevándorlási politika helyett/mellett a magyar kisebbségek magyarországi munkavállalásának, áttelepülésének célszerűségéről, különösen a hosszabb távon etnikailag tarthatatlan területekről.

Egy ilyen politika előkészítésén a politikai elitnek és a polgári kormánynak is el kell gondolkodnia. Az izraeli „*alija*”-politikára emlékeztető intézményrendszer sokkal könnyebben összeegyeztethető a fent említett, 1997-es egyezményvel; itt valóban egy állam szuverén döntéséről lenne szó, amely nem érintene másik államot. A demográfiai gondokkal és a munkaerőigénnyel összefüggő kihívásokra egy lehetséges, kiegészítő megoldást nyújthat ez az út.

Technikai megoldása a magyar állampolgárságú felmenőkkel rendelkező, magyar nyelvhez, kultúrához kötődő, végleges áttelepülést bejelentő személyek számára a jelenleg megszabott előzetes követelmény, az egyéves itt-tartózkodás feloldása lenne.

Nyilvánvaló, hogy ennek az eljárásnak gazdasági vetületei lesznek, s az alapkoordinátákat az Európa-jog alapján kell majd megvonni. Az európai integrá-

ció jelenlegi vagy jövőbeni tagállamai esetében bizonyos társadalombiztosítási jogok exportálhatósága is megvalósult, illetve a megvalósulás irányába halad. Az anyagi terhek felmérése során viszont figyelembe veendő, hogy várhatóan Románia számára hasonló átmeneti időszakkal fog megvalósulni a mobilitás, mint ahogyan az velünk történt, valamint hogy a nem EU-tagállamokkal szemben ugyanazon jogok kapcsán jelenleg meglehetősen nagy a tagállami mozgásszabadság. Ennek alapján végső soron a mindenkori minimálnyugdíj környékére célozhatjuk be a teherviselést, hiszen valószínűleg ez alatti jövedelemmel bírnának az időskori áttelepülők. Annak reális értékét figyelembe véve ez viszont az áttelepülés felduzzadó száma ellenében hat. Ugyanis jelenleg az állampolgársági honosítás feltétele a megélhetés biztosíthatósága is, s ha ez változatlanul marad, korlátozná a nyugdíjas korhoz közeli, illetve a nyugdíjkorúak áttelepedését.

Az áttelepülés megkövetelése mellett az eddig feltételül szabott egyéves letelepedés eltörlése gesztus, jóvátétel a 2004. december 5-i népszavazás eredménytelenségéért, ugyanakkor alkotmányjogilag más változatoknál könnyebben megvalósítható, és főként a fiatal, munkavállaló, társadalombiztosítási hozzájárulást fizető generáció számára jelent tényleges mobilitást. Ugyanakkor a többségi társadalmakból ez az asszimilációs-kiszorító politika felgyorsulását is kiválthatja.

9. Restitúció és reprivatizáció

A kommunista rendszerek megszűnésével az utódállamokban is megvalósult reprivatizációs és reprivatizációs kárpótlási politikákat tekintve egyszerre kedvező és kedvezőtlen tapasztalatok vannak. Az elkobzott javaknak csak egy része került vissza a tulajdonosokhoz, elhúzódó folyamatban, s gyakran inkább jogilag, mint tényleges birtokbavétel révén.

Ott, ahol a kommunista államosítás akkor történt, amikor a magyarság a jogfosztások nyomán nem rendelkezett tulajdonnal – mint például (Cseh)Szlovákiában –, a kárpótlási, restitúciós törvények is legfeljebb az egyházi tulajdon visszaállítása tekintetében tudnak segítséget nyújtani. Szlovákiában az ún. *nevesítetlen* földek kapcsán megnyitott lehetőséggel a tulajdonjogi igény regisztrálására a potenciális kisebbségi magyar jogosultaknak mégis csak egy része élt, a szlovákiai magyar pártkoalíció szakértőinek és kormányzati szerepet vállalt politikusainak folyamatos propagandája dacára.

Romániában a joggyakorlat képlékenysége a végtelenségig el tudja húzni a jogos birtokoshoz való tényleges visszajuttatást, de 2003–2004-ben bizonyos magyar egyházi javak visszaszolgáltatására valóban sor került. A Romániában a 2004. decemberi választások eredményeként a hatalomba visszakerült jobbközép koalíció az RMDSZ részvételével alakította meg a kormányát, s ez a tény a következő kormányzati ciklusban bizonyos magyar kisebbségi érdekek érvényesítését, így a restitúció következetesebb végrehajtását feltehetően megkönnyíti. Figyelmeztető azonban az a tapasztalat, hogy a visszaadásra kijelölt birtoktest

igen gyakran nem is az eredeti terület része, hanem a község egy terméketlen, értéktelen, gyakran megközelíthetetlen területe.

10. Támogatáspolitikai

A határon túli támogatáspolitikai kérdéseivel foglalkozók körében általános vélemény, hogy másfél évtizeddel a rendszerváltozás után e téren is paradigmaváltásra van szükség. Ennek lényege, hogy ezt az ügyet *érdemben a kormánypolitika szintjére kell emelni*. Az eddigi folyamatokra ugyanis alapvetően az esetlegességek, szerencsés vagy kevésbé szerencsés rögtönzések nyomták rá a bélyegüket, így komolyan fel sem merülhetett, hogy jelentős társadalmi támogatottsággal bíró, kormányzati ciklusokon átívelő stratégiák valósulhassanak meg. Ilyen körülmények között nem alakulhattak ki *adekvát szakpolitikák* sem, pedig nyilvánvaló, hogy a határon túli magyar közösségek léte a külpolitika mellett egyebek közt komoly oktatás-, kultúr- és tudománypolitikai, egészségügyi, bevándorlás-, demográfiai és gazdaságpolitikai kérdéseket vet fel, amelyek a kormányzat részéről rendszerelvű megközelítést igényelnének.

A magyar kisebbség anyaországi támogatásának fontosságát mindenki hangsúlyozta, még sincs koherens, a magyarországi kormányzati ciklusokon folyamatosan átívelő koncepció a megvalósítására. E koncepció kidolgozásának egyik nem lebecsülendő akadálya az a magyarországi felfogás, amelyik a határokon túli magyarság támogatását *kifelé* irányuló támogatásként kezeli, azaz bizonyos szempontból karitatív segélyprogramként, ahol a pénz fontosnak tekintett célokat szolgál, de nemzetgazdasági szempontból csak *kiadásként* jelenik meg. Ennek okszerű következménye, hogy a költségvetés összeállításakor hátrányos pozícióba kerül, s mint annyi más terület, a maradékelv alapján finanszírozódik. Igen fontos lenne egyértelművé tenni, hogy a támogatáspolitikai – ha jól csinálják – *beruházás*. Azaz a kiadási tételekkel szemben bevétel jelenik meg, mint az áruknak szerzett piac, munkaerőpiac, pihenési lehetőség, gyermekeink nemzeti önismertetének erősítése, a határokon túli kiművelt magyar emberfők hozzájárulása a kultúrához, a szellemi termékek cseréjéhez, a lakosság önreprodukciójához. A támogatáspolitikát ennek megfelelően át kell alakítani, tudományos megközelítésekkel kimunkálni a társadalmi beruházás legfontosabb célterületeit – így csökkennie a ma sokszor panaszt szétforgácsoló. Ennek vannak nyilvános premisszái, s olyanok is, amelyeknek a nyilvánosság csak árt. Azt azonban feltétlenül el kell érni, hogy a magyar állampolgárok érezzék, tudják, és amennyire lehet, lássák, hogy nem ötletszerűen kidobott pénzt fedez adóforintjaiból.

Magyarországnak a tőkekihelyezés különböző formáival, egyes vállalatok létesítésével továbbra is támogatni kell a határokon túli tőkeerős magyar középosztály megerősödését. A tőke a saját érdekeinek megfelelően keresi az érvényesülését, de itt mód nyílik arra, hogy a magyar nyelvtudás mint kompetitív munkavállalói előny érvényesüljön. A magyarországi ipar- és adópolitikának, illetve

ezek kétoldalú nemzetközi szerződések keretében való érvényesítésének szem előtt kell tartania ezt a célt.

A magyar állam által eddig gyakorolt támogatási politikának egyik eredendő gyengesége annak ciklikus, kormányoktól függő volta. Kiszámítható ugyanakkor egy bizonyos kritikus érték, amely alatt a befektetett összeg felszívódik, s valójában nem hoz eredményt, ugyanakkor azon túllépve már hatékony, és tartósan segít. Az 1998–2002-es kormányzati ciklus idején az akkori 10–12 milliárd Ft már közelített a hatékonysági küszöbhez. Mai értékeket alapul véve – s figyelemmel az EU-források becsatornáztatóságára – a szakértők 60–80 milliárd Ft-ban – azaz a költségvetési kiadások 1%-ában – jelölik meg az igazán hatékony, hosszú távú befektetés kívánatos értékét. Célszerű lenne, hogy az Országgyűlés – amint a NATO azt a védelmi kiadások tekintetében forszírozza – törvényben rögzítse azt a fix összeget, amelyet évente mindenféleképpen garantálni tud.

Trianon óta – a betelepítési politikáknak és ezektől nem függetlenül a demográfiai törvényszerűségeknek köszönhetően – tagadhatatlanul bekövetkezett egy jelentős átrendeződés. Át kell gondolni a kompakt és a diaszporikus konfigurációk mai helyzetét és az ezekből következő tendenciákat: ott érdemes jelentős oktatásügyi és egyéb beruházásokat végrehajtani, ahol ennek kiszámíthatóan reális, pozitív következménye lehet.

A finanszírozási célok konkrét meghatározásában, az összegek elosztásában az érintett közösségek közreműködése elengedhetetlen. A projektpályázatok és kuratóriumok intézménye megfelel a jelenlegi európai finanszírozási technikáknak, annak minden pozitívumával és negatívumával, utóbbiak közé értve az alulfinanszírozottságot, kiszámíthatatlanságot, a transzparencia hiányát, az időrabló eljárásokat stb. A szokásos negatívumokhoz azonban csatlakozik egy sajátosan magyar kisebbségi negatívum is: a magyar közösségen belül, illetve pártjaikban, szervezeteikben fellépő feszültségek állítólag többször visszaköszönnék a projektekről való döntésekben, mert ki-ki preferálja a saját vonalhoz közel állóktól származó terveket. Meg kell fontolni azonban az alapítványi támogatási rendszer felülvizsgálatát és esetleg egy új szervezeti felépítés szükségességét, szétválasztva a normatív jellegű, intézményfenntartó támogatásokat és a stratégiai beruházásokat. Utóbbiak esetében a MÁÉRT – illetve annak megbízásából és képviselőként egy állandó, paritásos testület, szakapparátussal – végezné a döntéshozatalt és a szigorú ellenőrzést.

11. Oktatásügy: otthon maradás és összekapcsolódás az itthonnal

A kisebbségi oktatáspolitikáé lényege a teljes körű magyar nyelvű oktatási vertikum kiépítésének folytatása legyen, ideértve a különleges szórványiskolák és kollégiumok hálózatát. A hálózat tágításának szakmai korlátja az, hogy elemei-

nek színvonala legalábbis egyenértékű kell legyen az adott település, illetve kistérség román oktatási nyelvű iskoláival

A Sapientia Egyetem karain megvalósuló képzésnek, illetve a magyarországi képzéseknek olyannak kell lenniük, hogy a szülőföldön való munkavállalási lehetőségre készítsen fel. Az erdélyi magyar beruházások akár az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem, a banki szféra és a turizmus területén munkalehetőséget is tudnak biztosítani. A Sapientia Egyetem és a Partiumi Keresztény Egyetem képzési programjain végzett diplomásoknak a képzettség szintjében versenyképeseknek kell lenniük a román állami egyetemekről kikerült hallgatókkal. Az erdélyi állami és magán munkáltatói igényekre a képzés során folyamatosan rugalmasan reagálni kell: az ott jelen levő magyarországi eredetű beruházások a szakmai gyakorlatok révén, az elmélet és gyakorlat összekapcsolásával, ösztöndíjak, pályadíjak létesítésével, az igények jelzésével legyenek jelen a képzésben, úgy, hogy egyértelmű helybeni elhelyezkedési perspektívát és karrierlehetőséget nyújtsanak. Ugyanez vonatkozik szlovákiai vetületekben a Selye János Egyetemre is. A magyarországi tudománypolitika tegye lehetővé, hogy a Sapientian és a Selye Egyetemen magyarországi oktatók rövidebb időre is bekapcsolódjanak: itt a „Fulbright-ösztöndíjnak” a sajátos viszonyokra alkalmazott magyar megfelelőjét kell megteremteni. Magyarország nemcsak érzelmi, tudati vonzópont, de gazdaságilag is az: a szakképzett munkaerő és az értelmiségi elit elszívásának (valamint az itthon kiképzett értelmiség vissza nem térésének) jelensége közismert. A magyarországi felsőfokú oktatásban való (főleg a teljes körű, azaz alapképzéses diplomát adó) esetekben a határokon túli magyar szervezetekkel egyeztetve kell átgondolni a jelenlegi rendszer átalakítását, hiszen az „agyelszívás” a kisebbségi magyarság alapvető érdekei ellen hat. Itt az ösztöndíjrendszer és a kiválasztás átalakítása, biztosítékok beépítése is célszerű lehet. Az otthon maradás anyagi szempontú ösztönzésében figyelembe kell venni, hogy a megbízásos munkák, határokon átnyúló munkavégzések (fordítás, szakértői anyagok, elemzések, kutatási és fejlesztési projektek) magyar díjazás szerinti finanszírozása a pénz vásárlóerejének különbözősége folytán ott jelentős segítséget jelent. (Ebben az esetben is áll azonban az a szabály, hogy ez adóköteles jövedelem, ráadásul a kettős adóztatás is elkerülendő, s az nyilvánvalóan nem érdekünk, hogy a támogatás a másik ország APEH-bevételeit gyarapítsa. A kettős adóztatási egyezményekre figyelemmel úgy kell a munkaformát és a szerződéseket kialakítani, hogy a jövedelem csak egy helyen adózzon, s ez pedig Magyarország legyen.) Az otthon maradás így nem azonosul a tudományos, kutatási, irodalmi, pedagógiai főáramlatokból való kirekesztettséggel, az ottani lakhatási költségek a magyarországihoz képest jelentősen alacsonyabbak voltak miatt az ilyen kiegészítő jövedelem gazdaságilag a tényleges összegértéket meghaladóan előnyös.

A határon túli magyar tudományosság esetében egyszerre kell figyelembe venni a tudományos élet létének a tényét és a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódását. A „kihelyezett ösztöndíjak”, a Domus Hungarica, az MTA külső tagság esélye ugyanúgy fontos lépések voltak, mint a rendszeres magyar-

országi (ebben az értelemben „külföldi”) publikálás biztosítása. A PhD fokozatok és a posztdoktori programok mind olyanok, amelyeket folytatni kell, anyagi hátterüket – amely nem túlságosan terheli a költségvetést – hosszú távra garantálva. Itt az ipari-vállalkozói háttérű alapítványok igen fontosak, akárcsak a modern kutatási és publikációs bázis (internetes folyóiratok, mind magyar, mind világnyelven) fenntartásához a fedezet garantálása. A világnyelvek használata ugyanakkor a hazai (többségi eredetű) szakmai közvélemény számára is elősegíti a rácsatlakozást a kisebbségi kutatási eredményekre.

Az oktatási célokkal a finanszírozás technikájának és volumenének összhangban kell állniuk. A célok és a finanszírozás összhangjának a hiánya az *Apáczai Közalapítvány* esetében is komoly nehézségek forrása, és egyáltalában nem mozdítja elő a határon túli magyarság támogatása ügyének erkölcsi megalapozását. Az Apáczai Közalapítványt oly módon kell feltölteni, hogy abból reálisan finanszírozhatóak legyenek a Magyarország által támogatott intézmények hosszú távon is. A magyarországi költségvetési megszorítások és finanszírozási esetlegességek rontják a perspektívákat: ha nem is lehet függetleníteni a támogatáspolitikát a költségvetési helyzettől, olyan garanciákat kell beépíteni a magyar költségvetés felépítésébe, amely „fűnyíró-elv” érvényesülésével szemben is biztosítékot ad. Ilyen lehet a már említett garantált százalék.

12. Határokon átnyúló önkormányzati együttműködés

Alapvető fontosságú Magyarország és a hatásaiban Magyarországot közvetlenül érintő tágabb térség, a Kárpát-medence fejlődése, nemzetközi versenyképességének jövője szempontjából, hogy ahol erre adott a lehetőség, együttműködésre lépjenek a természetes, azaz társadalmi, gazdasági, földrajzi stb. adottságaik révén belső együttműködésre predestinált területek, térségek, és az induló XXI. század korszerű követelményeinek megfelelő színvonalon látható és működő régióként megfelelő nemzetgazdasági szerepet is betöltsenek. Vagyis ahol az emberi és természeti adottságok és erőforrások használatának optimalizálása regionális szerveződést kíván meg, ott az létre is jöjjön. Csak így valósulhat meg az Európai Unió által nagy és egyre növekvő erővel támogatott, a vidéki térségek harmonikus fejlődését, népességmegtartó erejét célzó politika, amit az Unióban és az Egyesült Államokban már évtizedek óta *vidékfejlesztésnek* neveznek.

A kormányzati felelősség körébe tartozik a belső szabályozás, amelyet úgy kell alakítani, hogy az ehhez hasonló új lehetőségek kihasználását az adott térségek valóban érintett szereplői számára mindenben elősegítse, és olyan támogatáspolitikát kell alkalmazni, amely lehetővé teszi az ilyen szintű térségfejlesztő programokhoz elengedhetetlen tudástőke koncentrációját. Ez nemcsak a konkrét problémakörrel kapcsolatos speciális intézkedéseket követel meg, hanem például tudatosan alakított *tudománypolitikát*, amely az ilyen törekvések megalapozásához elengedhetetlen tudásbázis létrehozását elősegíti, vagy egyáltalában lehetővé

teszi. El kell jutni oda, hogy a tudománypolitika *érdemi* szerepet kapjon az adekvát módon megfogalmazott, hosszú távú nemzeti célok eléréséhez alkalmas eszközök létrehozásában.

A testvérvárosi/testvériskolai kapcsolatokat (*jumelage, twinnings*) szélesíteni kell. Minden magyar többségű településnek, illetve a jelentős magyar kisebbséggel rendelkező helységeknek legyen legalább egy magyarországi testvértelepülésük, s így figyelem és pótlólagos anyagi erőforrások biztosíthatók. A jelenlegi EU pályázati szisztémákban is fel lehet használni a határokon átívelő kapcsolatokat (Comenius stb.), mindezt hozzákapcsolva a magyarországi települések nyugat-európai kapcsolataihoz. Az eurorégiós kapcsolatok jelentőségét az itthoni és a határon túli magyar döntéshozók egyaránt felismerték; igaz ugyan, hogy az eurorégió nem kisebbségvédelmi vagy kisebbségtámogató intézmény, mégis a magyar kisebbségek által lakott települések hagyományos gazdasági háttérét, amelyet a trianoni határok szétválasztottak, újratemtik vagy pótolják. Az eurorégiókat nem kell és nem is lehet a magyar településekre korlátozni: a jelenleg működő régiók méretüket, gazdasági erejüket tekintve jelentősen különböznek, és az érintett államokban való elfogadottságuk a gazdasági, környezetvédelmi, területfejlesztési, turisztikai érdekkölcsönösség miatt történt meg (Kassa–Miskolc, Sajó–Rima, Neogradensis–Ipoly, Vég–Duna–Ipoly, Duna–Körös–Maros–Tisza, Bihar–Bihar stb. eurorégiók). A vidékfejlesztésben a vidéki térségek harmonikus fejlődését, népességmegtartó erejét jól szolgálhatják az eurorégiók, de a gazdasági, ipari, kereskedelmi vetületek mellett azok kulturális és szimbolikus mozgósító erejét erősíteni kell. A „gótikus út” így Észak-Magyarországon és azzal párhuzamosan a szlovákiai megyékben a turisztikai érdek mellett a nemzeti és kisebbségi identitást is erősíti. A történelmi várak, a főnemesi műemlékek mentén is hasonló, határokon átnyúló útprojekteket kell kezdeményezni, ahol a történelem magyar olvasatának a bemutatását is feltételül lehet szabni.

13. A kisebbségi autonómia

A kisebbségi autonómia bizonyos elemei már – részben hasonló, részben különböző, de a belső alkotmányjog által befogadott formában – léteznek Jugoszlávia utódállamaiban. Tényleges működésük azonban eltérő hatékonyságú, és eltérő kihívásokkal szembesül. Szlovéniában ez a csekély létszám és bizonyos mértékben a spontán asszimiláció; Horvátországban a háborús pusztítások utóhatásai; Szerbia esetében pedig az elszenvedett vereségekért elégtételt kereső szerb öntudat, ennek a vajdasági kisebbségeket provokáló tendenciái, s mindenekelőtt a provokációkkal szemben fellépni nem tudó vagy esetenként inkább nem merő és nem akaró rendészeti és kormányzati apparátus passzivitása teremt olyan helyzetet, ahol a jogi lehetőségek teljes körű érvényesítését a politikai és a gazdasági realitások jelentős mértékben nehezítik. Szlovákiában és Romániában nincsenek meg a kisebbségi autonómia törvényi keretei, ugyanakkor a decentralizáció, a

regionális területfejlesztés, az eurorégió fogalmai az európai integráció jogharmonizációs hatásának köszönhetően beszivárogtak a politikai és a kormányzati közbeszédbe. Részben ezekbe is kapaszkodva, a magyar kisebbségi autonómia kiépítésekor a területi alapon álló önkormányzatiság kulcsszavait és intézményeit kell propagálni és jogszabályokban elfogadtatni, a személyi típusú autonómia esetében pedig minél több elemet az egyházi tevékenységhez, illetve a létező intézmények közötti koordinációhoz kell kapcsolni. A kisebbségi kultúra megtartása érdekében élvezzen elsőbbséget a magyar kultúra házainak hálózatépítése – ahol lehet, egyházi intézményhez, magyar települési önkormányzathoz kapcsolva őket –, s felhasználva a „státusirodák” nyújtotta háttérrel, élve az RMDSZ kormányzati, prefektusi és önkormányzati pozíciói által nyújtott lehetőségekkel a mostani ciklusban. Ezek együttműködését a magyar nemzeti tanács funkcióit betöltő, de inkább technokrata, mintsem lelkesítő címet viselő testület (*a magyar kultúra és közművelődés intézményeinek reprezentatív koordinációs tanácsa*) szervezné. A kiépítés programja hosszú távú feladat, amelyért minden ciklusban újabb és újabb emeletet kell meghódítani.

14. Ajánlások

A fentiek után még említést kell tenni arról, hogy feltétlenül szükséges egy – a magyar szóhasználatban a munkásmozgalmi hagyományok miatt sajnos pejoratív értelmet kapott – *paktum*, azaz eredeti tartalmának megfelelően egy *megállapodás* a parlamenti pártok között az alábbiakról:

- A határokon túli magyarok sérelmére sem közvetlenül, sem közvetve nem cselekszenek, tartózkodnak minden olyan retorikai megnyilatkozástól, amely gyengítené a határok által széttagolt magyar nép kohézióját.
- Napi pártpolitikai csatározásaikat úgy vívják, hogy az ne hasson ki a határokon túl élő magyarokra.
- Vissza nem vesznek a már elért intézményekből, akármelyik párt volt is hatalmon a létesítéskor.
- A jogszabályalkotás és általában a magyar kisebbséget érintő politika minél csendesebben, de minél következetesebben haladjon előre. Ha szükséges, alkotmányjogi reformokat eszközölve kiveszik a határokon túli magyarságot érintő ügyeket a népszavazás alá bocsátható kérdések közül.
- A magyar kisebbség szervezetei kielégítésre váró, reális igényeket jelenítenek meg, de nem egy konkrét, mással ki nem válthatónak tekintett jogintézményt igényelnek.
- Egyetértenek, hogy a magyar állam minden szükséges esetben egyértelműen fellép a határokon túli magyarokat ért sérelmek esetében, összhangban a nemzetközi jog által biztosított keretekkel.
- Következétesen együttműködnek a kisebbségi önkormányzatiság fokozatos kiépítése érdekében. A költségvetési támogatásokat csökkenteni nem

fogják.

- Mindezekben az ügyekben legyen egy állandó paritásos fórum a legmagasabb szinten, biztosítva a kontinuitást, amely előkészíti a MÁÉRT vagy annak átalakulása esetén utódjának rendszeres üléseit, de ami távol marad a nyilvánosságtól.

A kötet szerzői

- Alvincz József agrárközgazdász, Agrárgazdasági Kutatóintézet
Ángyán József mezőgazdász, Szent István Egyetem
Boros János filozófus, Pécsi Tudományegyetem
Czvikovszky Tibor vegyész-mérnök, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi
Egyetem
Freund Tamás neurobiológus, az MTA Kísérleti Orvostudományi Intézete
Hoffmann Rózsa tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Kiss Ádám fizikus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Kollár István villamosmérnök, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi
Egyetem
Kopp Mária orvos, pszichológus, Semmelweis Egyetem
Kovács Péter jogász, Miskolci Egyetem
Kurutzné Kovács Márta építőmérnök, Budapesti Műszaki és
Gazdaságtudományi Egyetem
Lovas Rezső fizikus, az MTA Atommagkutató Intézete
Márton János agrárközgazdász, Agrárgazdasági Kutatóintézet
Nagy Bálint mezőgazdász, Szent István Egyetem
Náray-Szabó Gábor vegyész, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Pálinkás József fizikus, Debreceni Egyetem
Réffy József vegyész-mérnök, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi
Egyetem
Skrabski Árpád szociológus, Apor Vilmos Katolikus Főiskola
Sohár Pál kémikus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Szabó Gábor fizikus, Szegedi Tudományegyetem
Szokolczai György közgazdász, Általános Vállalkozási Főiskola
Szentirmai Attila mikrobiológus, Debreceni Egyetem
Szentkláray Ferenc közlekedési mérnök
Szeremley Béla mezőgazdász, Hangya Szövetkezet
Szollár Lajos orvos, Semmelweis Egyetem
Tanka Endre földbirtokjogász, Károli Gáspár Református Egyetem
Vajna Zoltán gépészmérnök, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi
Egyetem
†Veress László genetikus, mezőgazdász, Debreceni Egyetem